

დავით კაციტაძე

ს ა ქ ა რ თ ვ ე ლ ო
XIV—XV საუკუნეთა
მიჯნაზე

(სპარსული და სპარსულენოვანი წყაროების მიხედვით)

9 (C 41)

9 (47 . 922) (001) + 90 (55)

კ 363

ნაშრომში ასახულია საქართველოს სოციალურ-ეკონომიური და პოლიტიკური ისტორია XIV საუკუნის უკანასკნელ მეოთხედსა და XV საუკუნის დასაწყისში. ავტორმა ფართოდ გამოიყენა თემურ-ლენგისა და თემურიანთა პერიოდის სპარსული და სპარსულენოვანი საისტორიო თხზულებანი, რომლებიც შეუდარა არაბულ, სომხურ, ბერძნულ-ბიზანტიურსა და ქართულ წყაროებს.

წიგნი განკუთვნილია სტუდენტების, ასპირანტების, მეცნიერ-მუშაკებისა და საქართველოს ისტორიის საკითხებით დაინტერესებულ მკითხველთა ფართო წრისათვის.

© თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა 1975

შ ე ს ა მ ა ლ ი

! XIV საუკუნის უკანასკნელი მეოთხედი ავბედითი ხანაა საქართველოს ისტორიაში. XIV საუკუნის 70-იან—80-იან წლებში მახლობელი აღმოსავლეთის პოლიტიკურ ასპარეზზე თემურ-ლენგი გამოჩნდა. მან მალე მოახერხა შუა აზიის თავის ხელქვეით გაერთიანება და დაიწყო დიდი დაპყრობითი ომები. |

„გრიგალივით გადაუარა აზიის დიდმა დამპყრობელმა ირანს, ინდოეთს, ამიერკავკასიას, სამხრეთ რუსეთის ველებს, მცირე აზიას, სირიას. მომთაბარეთა ბატონობას ახლაც მხოლოდ ეგვიპტე გადაურჩა, ხოლო ჩინეთის განზრახული დაპყრობა თემურ-ლენგს განუხორციელებელი დარჩა...“¹

| თემურ-ლენგის ურდოები ველური სისასტიკით ანგრევდნენ და სპობდნენ ქალაქებს, სოფლებს, საერო და საკულტო ნაგებობებს, ბალ-ვენახებს, ნათესებს, არხებს, ვზებს. ყოველივე ამას თან ერთოდა დაპყრობილი ქვეყნების მოსახლეობის ფიზიკური განადგურება.

ძალზე მძიმე იყო თემურ-ლენგის შემოსევების შედეგები ამიერკავკასიის კულტურული ქვეყნების, კერძოდ კი საქართველოსათვის. საქართველომ არცთუ ისე დიდი ხნის წინათ მოიშორა მონღოლთა ბატონობის მძიმე უღელი, მაგრამ მომთაბარეთა ახალმა შემოსევამ მას სულის მოთქმის საშუალება არ მისცა: ჩვიდმეტი წლის მანძილზე (1386—1403 წწ.) თემურ-ლენგი ექვსჯერ შემოესია საქართველოს და ყოველი შემოსევა ძნელად ასანაზღაურებელ დანაკლისს აყენებდა ქვეყანას.

კ. მარქსი შემდეგნაირად აფასებდა თემურ-ლენგის მოქმედებას საერთოდ: „Политика Тимура заключалась в том, чтобы тысячами истязать, вырезывать, истреблять женщин, детей, мужчин, юношей и таким образом всюду наводить ужас“².

კ. მარქსის ეს სიტყვები თამამად შეგვიძლია გავინეოროთ თემურ-ლენგის საქართველოსადმი დამოკიდებულების მიმართაც.

¹ ე. გაბაშვილი, თემურ-ლენგი: ნარკვევები მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიიდან, თბილისი, 1957, გვ. 216.

² Архив Маркса и Энгельса, т. VI, Москва, 1939, стр. 185.

(თემურ-ლენგის შემოსევების შედეგად ქვეყნის განვითარება მნიშვნელოვნად შეფერხდა. ეს ბუნებრივიცაა, რადგან „როცა დამპყრობელად ნაკლებ კულტურული ხალხი გამოდის, ეკონომიური განვითარება ფერხდება, ხოლო საწარმოო ძალები ნადგურდება“¹.

საქართველოს ნორმალური განვითარების შეფერხებას ხელი შეუწყო იმ გარემოებამაც, რომ თემურ-ლენგის ლაშქრობების შედეგად წელში ვატეხილი ქვეყანა შემდეგშიც განიცდიდა უცხოელ დამპყრობთა შემოსევებს („შავ“ და „თეთრბატკიან“ მომთაბარე თურქმენთა შემოსევები და სხვ.). ხაზგასმით უნდა აღინიშნოს, რომ მომთაბარეთა შემოსევები ზედ დაერთო გართულებულ შინაურ ვითარებას, ყველაფერმა ამან კი საქართველოს ერთიანი სახელმწიფო XV საუკუნის ბოლოს სამეფო-სამთავროებად დაშლამდე მიიყვანა (1490 წლის დარბაზის გადაწყვეტილება).

წინამდებარე ნაშრომის მიზანია XIV საუკუნის უკანასკნელი მეოთხედის და XV საუკუნის დასაწყისის საქართველოს სოციალურ-ეკონომიური და პოლიტიკური ისტორიის შეძლებისდაგვარად ასახვა. საამისოდ ჩვენ გამოვიყენეთ თემურისა და თემურიანთა პერიოდის სპარსული და სპარსულენოვანი საისტორიო თხზულებები; ხსენებული თხზულებების ცნობები შევუდარეთ არაბულ, სომხურ, ბერძნულ-ბიზანტიურ, ქართულ წყაროთა ცნობებს და ვცადეთ მკითხველისათვის დაგვეხატა შეძლებისდაგვარად ნათელი სურათი XIV საუკუნის უკანასკნელი მეოთხედის და XV საუკუნის დასაწყისის საქართველოს პოლიტიკური და სოციალურ-ეკონომიური ვითარებისა. აქვე ვცადეთ ჩვენება იმ მიზეზების, რამაც გამოიწვია თემურ-ლენგის ხშირი ლაშქრობები საერთოდ და კერძოდ, ამიერკავკასია-საქართველოში. რა თქმა უნდა, ჩვენ აქვე ყურადღება დავუთმეთ თემურ-ლენგის საქართველოში (ამიერკავკასიაში) შემოსევათა შედეგებს, ურომლისოდაც შეუძლებელია XIV საუკუნის უკანასკნელი მეოთხედისა და XV საუკუნის დასაწყისის საქართველოს სოციალურ-ეკონომიური და პოლიტიკური ვითარების წარმოდგენა².

სასიამოვნო მოვალეობად მიგვაჩნია მადლობა მოვასხენოთ პროფ. ვ. გაბაშვილს, რომლის რჩევა-დარიგებითაც ვსარგებლობდით წინამდებარე წიგნზე მუშაობის დროს.

¹ ფრ. ენგელსი, ანტი-დიურინგი, თბილისი, 1952, გვ. 216.

² წიგნის ბეჭდვის პერიოდში გამოქვეყნდა ისტ. მეცნ. კანდიდატის კ. ტაბატაძის ნაშრომები: „ახალი ქართლის ცხოვრების“ ზოგი ცნობის წარმომავლობისა და სანდოობის შესახებ“ და „საქართველოში თემურლენგის შემოსევათა ქრონოლოგიის გამო“. ამ ნაშრომებში გამოთქმული მოსაზრებების წინამდებარე წიგნში სათანადოდ ასახვა ზემოხსენებული მიზეზით ვერ მოხერხდა.

წყაროებისა და ლიტერატურის მიმოხილვა

ა. წყაროები

XIV—XV საუკუნეთა საქართველოს ისტორიისათვის ქართულ ენაზე არსებული წყაროების დიდ ნაკლოვანებას განვიცდით.

ქართულ მატრიანეთა კრებული „ქართლის ცხოვრება“ უამთა სიავისა და ავბედობის გამო XIV საუკუნის მეორე ათეულის ამბების მოთხრობამდე არის მოტანილი და მერე წყდება. მემატრიანე (ანონიმი ისტორიკოსი უამთაალმწერელი), როდესაც გიორგი ბრწყინვალის მეფობაზე მოგვითხრობს, მოულოდნელად წყვეტს თავის თხრობას და აცხადებს: „და იწყო მთიებმან აღმოქკვრებად, ხოლო მე ენა ვერ მიძრავს საკვირველისა და საშინელისა თქმად“¹. აქედან მოყოლებული XVII საუკუნის ბოლოსა და XVIII საუკუნის დამდეგამდე საქართველოს ისტორიის გაბმული თხრობის შემცველი საისტორიო ნაწარმოები არ დაწერილა (ანდა თუ დაიწერა, უკვე იმ დროისათვის, როდესაც ვახტანგ VI „სწავლულ კაცთა“ კომისია შეუდგა მუშაობას, უკვლოდ იყო დაკარგული!), მხოლოდ ადგილობრივი, ლოკალური ხასიათის საისტორიო თხზულებები შექმნილა იმ ავბედით დროს („ძეგლი ერისთავთა“...).

რაც შეეხება XVII—XVIII საუკუნეების ქართულ ენაზე არსებულ ნარატიულ თხზულებებს (ფარსადან გორგიჯანიძის „ისტორია“, ვახტანგ VI „სწავლულ კაცთა“ კომისიის ნაშრომი, „ახალი ქართლის ცხოვრების“ ე. წ. II ტექსტი, ვახუშტის „საქართველოს ისტორია“), რომლებიც საკმაოდ ვრცლად მოგვითხრობენ XIV—XV სს. საქართველოს ისტორიის შესახებ, ისინი, როგორც ქვემოთ გავარკვევთ, ხშირად არასრულსა და არასწორ ცნობებს გვაწვდიან, ასე რომ, მხოლოდ მათზე დაყრდნობა მკვლევარს არ მისცემს მართებულად მსჯელობის საშუალებას.

1 უამთაალმწერელი, ქართლის ცხოვრება, II, ს. ყაუხჩიშვილის რედაქციით, თბილისი, 1959, გვ. 325.

სწორედ ამ გარემოების გამო განსაკუთრებით იზრდება თემურიან-თა (და ნაწილობრივ სეფიანთა) პერიოდის სპარსულ ენაზე არსებული წყაროების ფასი ალებული ხანის საქართველოს ისტორიისათვის. სავსებით სამართლიანად აცხადებდა აკად. ივ. ჯავახიშვილი, რომ „მე-14—15 სს. ქართული საისტორიო ძეგლების მთლიანად დაღუპვამ საქართველოს ისტორიის ამ ხანის მკვლევარი ისეთ უცნაურ მდგომარეობაში ჩააგდო, რომ საქართველოს მაშინდელი ამბებისა და საერთო ვითარების გამოსარკვევად უცხო, თანაც სწორედ მტრისაგან დაწერილი, წყაროს გამოყენების გარდა, თითქმის აღარავითარი სხვა საშუალება აღარ მოეპოვება“¹.

ამასთანავე, უნდა მოვიგონოთ, რომ XVII—XVIII საუკუნეთა ქართული ნარატიული თხზულებები ჩვენთვის საინტერესო ეპოქის აღწერისას ძირითადად სპარსულსა და სპარსულენოვან თხზულებებს იყენებდნენ. როგორც პროფ. ვ. გაბაშვილი წერს: „XVII—XVIII სს. ქართველი ისტორიკოსები XV—XVI სს. საქართველოს ისტორიის აღსადგენად უპირატესად უცხოურ წყაროებს (სპარსული, სომხური, ბიზანტიური...) იყენებდნენ. მხოლოდ ზოგიერთი მათგანი, და ისიც მეტად იშვიათად, სარგებლობდა XV—XVI სს. ქართული დოკუმენტური მასალებით („სწავლულ კაცთა“ კომისია, ვახუშტი ბაგრატიონი...), ამიტომ ჩვენ უპირატესობა მივანიჭეთ „ქართლის ცხოვრების“ გაგრძელებათა წყაროთა წყაროებს — სპარსულ და სომხურ საისტორიო თხზულებებს. რა თქმა უნდა, უკრიტიკოდ არც ეს წყაროებია გამოყენებული ჩვენს გამოკვლევაში“².

აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ XIV საუკუნის უკანასკნელი მეოთხედისა და XV საუკუნის დასაწყისის საქართველოს ისტორიისათვის არც სომხურ, არაბულ და ბერძნულ ენებზე მოგვეპოვება წყაროები

¹ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, წ. III, XIII—XIV სს., თბილისი, 1941, გვ. 181, 181; ივ. ჯავახიშვილი შემდეგნაირ შემასებას აძლევს XV—XVI სს. ქართულ საისტორიო მწერლობას: „XV—XVI საუკუნეების მწერლობა კი საქართველოს დაქვეითების უტყუარი სურათია: დახელოვნებული საისტორიო თხზულებების მაგიერ ყოვლად უმწეო მატთანები იყო, რომელთა მსგავსი ძველად სრულდებოდა არ მოიპოვება. იქნებ ამგვარი მატთანები ძველადაც ყოფილიყო, მაგრამ რაკი მაშინ ამასთანავე სხვაც, საუცხოოდ აღწერილი საისტორიო ნაწარმოებნიც საკმაოდ მოიძებნებოდა, ამიტომ მატთანებს ყურადღებას არ აქცევდნენ და არც შენახულა. XV—XVI სს-ში კი, როგორც ჩანს, ეს გულუბრყვილო მატთანები ერთადერთი ძეგლი-ღა იყო. ქართული საისტორიო მწერლობის ამაზე საშინელი დაცემა და ჩამოქვეითება წარმოუდგენელია“. ივ. ჯავახიშვილი, ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა, თბილისი, 1945, გვ. 29.

² ვ. გაბაშვილი, ქართული ფეოდალური წყობილება XVI—XVII საუკუნეებში, თბილისი, 1958, გვ. 27.

უხვად, ასე რომ, სპარსულ ენაზე არსებული წყაროების ცნობები ამ პერიოდის საქართველოს ისტორიის შესახებ სიუხვის მხრივ შეუღლებელია.

ბუნებრივია, XIV საუკუნის უკანასკნელი მეოთხედისა და XV საუკუნის დასაწყისის საქართველოს ისტორიის წყაროების მიმოხილვას ვიწყებთ სწორედ ხსენებული წყაროებით.

თემურ-ლენგისა და თემურიანთა პერიოდის სპარსული და სპარსულენოვანი ისტორიოგრაფია ძალზე მდიდარია. ასე რომ, აკად. ვ. ბარტოლდის მოსწრებელი თქმით, ალებელ ხანაზე მომუშავე მკვლევარი სიძნელეს განიცდის არა წყაროების ნაკლებობის, არამედ წყაროების სიუხვის გამო¹.

სწორედ ამ მდიდარმა ისტორიოგრაფიამ შემოგვინახა შესანიშნავი ცნობები საქართველოს პოლიტიკური და სოციალურ-ეკონომიური ისტორიის შესასწავლად. მართალია, ცნობები საქართველოს სოციალურ-ეკონომიური ისტორიის შესახებ უფრო მცირე რაოდენობითაა წარმოდგენილი, ვიდრე პოლიტიკური ისტორიისათვის, მაგრამ რაცაა — საინტერესო მასალის შემცველია.

XIV საუკუნის უკანასკნელი მეოთხედის საქართველოს ისტორიის შესახებ ცნობების შემცველ თხზულებათა შორის ქრონოლოგიურად ყველაზე ადრინდელი ძეგლია ნიზამ ად-დინ შამის „ზაფარ-ნამე“ (زفرنامه) — „გამარჯვების წიგნი“.

ნიზამ ად-დინ შამი წარმოშობით იყო შამიდან, ანუ შამბ-ი ყანა-ნიდან (თავრიზის გარეუბანი). 1392/93 წლამდე ცხოვრობდა ბაღდადში. თემურ-ლენგის მიერ ბაღდადის აღების შემდეგ იგი შევიდა თემურის სამსახურში².

1401/2 წწ. თემურ-ლენგმა დაავალა ნიზამ ად-დინ შამის, რათა მას სისტემაში მოეყვანა თემურის შესახებ არსებული ოფიციალური ჩანაწერები. ნიზამ ად-დინ შამიმ შეასრულა თავისი მბრძანებლის სურვილი და 1404 წელს დაამთავრა თავისი თხზულება, რომელსაც „ზაფარ-ნამე“ უწოდა.

¹ В. В. Бартольд, Мир Али Шир и политическая жизнь, в сборнике: „Мир Али Шир“, Ленинград, 1928, гв. 100; В. В. Бартольд, Новый источник по истории Тимуридов: Записки Института востоковедения АН, V, стр. 6.

² Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Извлечения из персидских сочинений, собранные В. Г. Тизенгаузеном и обработанные А. А. Ромаскевичем и С. Л. Волиным, II, Москва—Ленинград, 1941, стр. 104.

„ზაფარ-ნამე“ უმნიშვნელოვანესი პირველწყაროა თემურ-ლენგის ეპოქის შესასწავლად. ავტორი პირველწყაროების (მაგ., ლიას აღდინ ალის „თემურის ინდოეთში ლაშქრობის დღიური“) და თვალთ ნანახის მიხედვით აგვიწერს ამა თუ იმ მოვლენას.

ნიზამ აღდინ შამი საქართველოში თემურ-ლენგის ერთ-ერთი ლაშქრობის მონაწილეა, რის შესახებაც თვით გვამცნობს თავის თხზულებაში¹. ცხადია, მისი, როგორც პირველწყაროს მნიშვნელობა მეტად დიდია.

ნიზამ აღდინ შამის „ზაფარ-ნამე“ დაედო საფუძვლად შემდეგდროინდელი ისტორიკოსების შერეფ აღდინ ალი იეზდის, ფასიზი ხაფის, ჰაფეზ-ე აბრუს, აბდ არ-რეზაყ სამარყანდის, მირზონდის, ხონდემირის და სხვათა თხზულებების გარკვეულ ნაწილებს (თემურ-ლენგის ცხოვრება-ლაშქრობების აღწერა)².

ნიზამ აღდინ შამის „ზაფარ-ნამე“ დაწერილია მსუბუქი სტილით და შედარებით ადვილად იკითხება. როგორც ჩანს, სწორედ ამ დადებითი მხარის გამო, იგი ვერ აკმაყოფილებდა ეპოქის მოთხოვნილებას და ამიტომაც თემურ-ლენგის სიკვდილიდან ოცი წლის შემდეგ დაიწერა საისტორიო თხზულება ისეთივე სათაურით, როგორც ნიზამ აღდინ შამის თხზულებას ჰქონდა („ზაფარ-ნამე“). ამ თხზულების ავტორი შერეფ აღდინ ალი იეზდია.

შერეფ აღდინ ალი იეზდი დაიბადა იეზდში (ცენტრ. ირანში). თავდაპირველად იგი სულთან შაპრუხის (1405—1447) კარზე ცხოვ-

¹ „და ეს მონა იმ დიდებულ ლაშქრობაში თანახმად ბრძანებისა დიდებული უზანგის მხლებლად ვიყავი“. *Histoire des conquêtes de Tamerlan intitulée Zafarnama par Nizamuddin Sami*, P r a h a, 1937, p. 281.

² ნიზამ აღდინ შამის „ზაფარ-ნამეს“ შესახებ იხ.: В. В. Бартольд, Туркестан в эпоху монгольского нашествия, В. В. Бартольд, Сочинения, I, Москва, 1963, стр. 101; А. Крымский, История Персии, ея литературы и дервишской теософии, т. III, 1914—17, стр.; 53; А. А. Ромаскевич, Персидские источники по истории туркмен и Туркменин, т. I, Москва — Ленинград, 1939, стр. 57, 58; Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды, М. — Л., 1941, стр. 104, 105; А. Ю. Якубовский, Тимур: Вопросы истории, 8—9, 1946, стр. 42—46; Х. А. Р. Гибб, Мусульманская историография: Арабская литература, Москва, 1960, стр. 145.

Catalogue of the Persian Manuscripts in the British Museum by Charles Rieu, vol. I, London, 1879, p. 170, 172; H. E t h e, Neupersische Literatur, Grundriss der Iranischen Philologie, Strassburg, 1896—1904, S. 356; Edward G. Brown e, A. History of Persian Literature under Tartar dominion (A. D. 1265—1502), Cambridge, 1920, p. 183.

რობდა, ხოლო შემდეგ კი მისი მეორე ვაჟის მირზა ფათჰ იბრაჰიმ სულთნის (ფარსის მმართველად იყო 1415/16 წლიდან 1435 წლამდე) სასახლეში იყო მიღებული. თავისი სიცოცხლის უკანასკნელი წლები შერეფ ად-დინ ალი იეზიდმ გაატარა სოფ. ტაფტში (ქ. იეზიდის მახლობლად), სადაც გარდაიცვალა 1454 წელს.

როგორც უკვე აღნიშნული გვქონდა, შერეფ ად-დინ ალი იეზიდმ თავის თხზულებას „ზაფარ-ნამე“ უწოდა. ამგვარი სათაური თვით თემურ-ლენგის მიერ ყოფილა გამოგონილი.

შერეფ ად-დინ ალი იეზიდი აღნიშნავს, რომ ეს სამუშაო (საისტორიო ნაწარმოების წერა) ქ. შირაზში დაუწყია თემურ-ლენგის შვილიშვილს იბრაჰიმ სულთანს თავისი მდივნების დახმარებით. შემდეგ თვით შერეფ ად-დინს ლიტერატურულად დაუმუშავევბია ეს ნაწარმოები. როგორც ჩანს, შერეფ ად-დინ ალი იეზიდი ძალზე აზვიადებდა თავისი მფარველის როლს „ზაფარ-ნამეს“ შეთხზვის საქმეში, რაც აიხსნება უფლისწულისა და მასზე დამოკიდებული მწერალ-ისტორიკოსის ურთიერთობით. მაგრამ, ა. იაკუბოვსკის სიტყვებით რომ ვთქვათ, ვინც არ უნდა იყოს მეორე „ზაფარ-ნამეს“ ავტორი, მას საფუძვლად უდევს ნიზამ ად-დინ შამის იმავე სახელწოდების თხზულების ტექსტი, რისი შემოწმებაც ძალზე ადვილია ამ ორი „ზაფარ-ნამეს“ სათანადო ადგილების ურთიერთშედარებიდან.

მაგრამ შერეფ ად-დინ ალი იეზიდის „ზაფარ-ნამეში“ უფრო მეტი ფაქტობრივი მასალაა მოტანილი, ვიდრე მისი წინამორბედის საისტორიო თხზულებაში.

შერეფ ად-დინის განკარგულებაში, როგორც ირკვევა, დამატებითი წყაროებიც ყოფილა: იგი უშუალოდ მიმართავდა იმ ლაშქრობათა აღწერილობებს, რომლებიც თავის დროზე გამოყენებული ჰქონდა ნიზამ ად-დინ შამის, მაგრამ შერეფ ად-დინ ალი იეზიდი ამ დღიურებიდან (ლაშქრობათა აღწერილობები) უფრო მეტ ფაქტობრივ მასალას კრებდა, ვიდრე მისი წინამორბედი.

შერეფ ად-დინ ალი იეზიდი სარგებლობდა ისეთი წყაროთიც, რომელიც ნიზამ ად-დინ შამის საცხებით არ გამოუყენებია. ესაა „თარხ-ე ხანი“. ეს წყარო ლექსად იყო შედგენილი უიღურელი მდივნების მიერ უიღურულ ენაზე, უიღურული დამწერლობით. სამწუხაროდ ამ წყაროს, რომელიც ხშირად იხსენიება აღმოსავლურ საისტორიო მწერლობაში, ჩვენამდე არ მოუღწევია.

შერეფ ად-დინ ალი იეზიდი ცნობებს კრებდა აგრეთვე თემურ-ლენგის ლაშქრობების მონაწილეთა შორისაც, რომელთა მონათხრობშიაც ბევრი ისეთი დეტალი შეინიშნებოდა, რაც ზემოხსენებულ ლაშქრობათა აღწერის წიგნებში არ იყო.

ყოველივე ზემოთქმულის გამო, შერეფ ად-დინ ალი იეზდის „ზაფარ-ნამე“ გამოირჩევა ფაქტოლოგიური მასალის სიუხვით.

შერეფ ად-დინ ალი იეზდის „ზაფარ-ნამე“ დაწერილია მაღალფარდოვანი და ღვლარქნილი ენით, გადატვირთულია ფრაზეოლოგიით, არაბული თქმებით (ყურანიდან ამოკრებილი ციტატებით), პროზაულ თხრობაში შიგადაშიგ ჩართულია ლექსები. ამის გამო შერეფ ად-დინ ალი იეზდის თაზულემა მძიმედ საკითხავია; სწორედ ამიტომ, როგორც ჩანს, იგი ეპოქის გემოვნებას აკმაყოფილებდა. იგი დიდი პოპულარობით სარგებლობდა ირანსა და შუა აზიაში (ამაზე მიგვიჩვენებს, სხვათა შორის, შერეფ ად-დინ ალი იეზდის „ზაფარ-ნამეს“ ხელნაწერთა სიმრავლე: ხელნაწერები დაცულია ბრიტანეთის მუზეუმში, ლენინგრადში, ტაშკენტში, თბილისში და სხვ.)¹.

ნიზამ ად-დინ შამი და შერეფ ად-დინ ალი იეზდი ძვირფას ცნობებს გვაწვდიან XIV საუკუნის უკანასკნელი მეოთხედისა და XV საუკუნის დასაწყისის საქართველოს ისტორიისათვის. მათ მიერ დაწერილებითაა მოთხრობილი თემურ-ლენგის საქართველოში შემოსევების შესახებ. ხსენებული წყაროები, მართალია, მცირე რაოდენობით, მაგრამ მაინც, შეიცავს სოციალურ-ეკონომიური ხასიათის ცნობებსაც. მაგრამ არ უნდა დაგვავიწყდეს, რომ ზემოხსენებული ავტორები თემურ-ლენგის ისტორიკოსები არიან და მათთვის, ბუნებრივია, დამახასიათებელია მეზობეობა და ტენდენციურობა. ამიტომაც, თავისთავად ცხადია, ამ წყაროებით სარგებლობისას მკვლევარი მათდამი კრიტიკულ დამოკიდებულებას უნდა იჩენდეს².

ნიზამ ად-დინ შამისა და შერეფ ად-დინ ალი იეზდის „ზაფარ-ნამეებს“ თემურიანთა პერიოდის მდიდარ სპარსულსა და სპარსულენოვან ისტორიოგრაფიაში ცენტრალური ადგილი უკავიათ. მათ დიდი გავლენა მოუხდენიათ შემდგომი პერიოდის ისტორიკოსებზე (ჰაფეზ-ე აბრუ, აბდ არ-რეზაყ სამარყანდი, მირზონდი, ხონდემირი...).

¹ შერეფ ად-დინ ალი იეზდის „ზაფარ-ნამეს“ შესახებ იხ. В. В. Бартольд, Туркестан..., стр. 102; А. Е. Крымский, История Персии..., стр. 53; А. А. Ромаскевич, Персидские источники..., стр. 58; А. Ю. Якубовский, Тимур..., стр. 42—48; Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды, стр. 144; Х. Л. Р. Гибб, Мусульманская историография, стр. 145; С. Rieu, Catalogue..., vol. I, p. 173—177; Н. Ethé, Neupersische Literatur... S. 359; E. G. Browne, A History of Persian Literature..., p. 362—365.

² შერეფ ად-დინ ალი იეზდის ცნობები საქართველოს შესახებ (სპარსულ ტექსტი, ქართული თარგმანი, გამოკლევა და კომენტარები) გამოსაცემად მოამზადეს დ. კაციაძემ და კ. ტაბატაძემ.

1414 წელს შედგენილ იქნა „მსოფლიო ისტორიის“ ტიპის საისტორიო ნაშრომი, რომელსაც ვ. ბარტოლდმა „ისქანდერის ანონიმი“ უწოდა, რადგანაც იგი მიძღვნილი იყო თემურ-ლენგის შვილიშვილის უფლისწულ ისქანდერისადმი (იგი ფარსის გამგებელი იყო).

შემდეგ ვ. ბარტოლდმა გამოარკვია ამ საისტორიო თხზულების ავტორის ვინაობა: იგი აღმოჩნდა მუინ ად-დინ ნათანზი.

ვ. ბარტოლდის დაკვირვებით „ისქანდერის ანონიმის“ ავტორის სახელი მოხსენიებულია დოუღეთმაჰ სამარყანდის ცნობილ ნაშრომში (შედგენილია 1487 წ.). დოუღეთმაჰი ისქანდერის სახელმწიფოს სწავლულ პირთა შორის ასახელებს „მუინ ად-დინ ნათანზის, რომელიც თავისი სწავლულობის მხრივ, ცნობილი ადამიანი იყო თავისი დროისა. იგი აღწერდა ისქანდერის სახელოვან საქმეებს“.

„ისქანდერის ანონიმისა“ და მუინ ად-დინ ნათანზის მიერ აღწერილი (შედგენილი) თხზულების რიგი ადგილების თანდამთხვევის გამო, ვ. ბარტოლდი ასკვნიდა, რომ უეჭველია ისქანდერის ანონიმი არის მუინ ად-დინ ნათანზი¹.

მუინ ად-დინ ნათანზის თხზულება დაფუძნებულია ძირითადად ჩვენამდე არმოდწეულ თურქულენოვან წყაროზე (თუ წყაროებზე)², ე. ი. მისი წარმომავლობა დაკავშირებული არაა ნიზამ ად-დინ შამის „ზაფარ-ნამესთან“.

ამდენად ინტერესი ხსენებული თხზულებისადმი განსაკუთრებით დიდია: მისი ცნობების საშუალებით შესაძლებელი ხდება ნიზამ ად-დინ შამის, შერეფ ად-დინ ალი იეზდის და სხვათა ცნობების შემოწმება.

„ისქანდერის ანონიმში“ დაცულია ძვირფასი ცნობები ჩვენთვის საინტერესო პერიოდის საქართველოს შესახებ, ასე რომ, სხვა სპარსულ და სპარსულენოვან ისტორიკოსთა ნაშრომებთან ერთად ეს თხზულებაც მნიშვნელოვანი წყაროა XIV საუკუნის უკანასკნელი მეოთხედისა და XV საუკუნის დასაწყისის საქართველოს ისტორიისათვის³.

¹ В. В. Бартольд, Определение „Анонима Искандера“: Доклады Академии наук СССР, 1927, стр. 116; В. В. Бартольд, Еще об Анониме Искандера: Известия Академии наук СССР, 1929, отд. гуманитарных наук.

² Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды, стр. 105.

³ დ. კ ა ც ი ტ ა ძ ე, „ისქანდერის ანონიმის“ ცნობები საქართველოს შესახებ, თსუ შრომები, 116, თბილისი, გვ. 379—382; „ისქანდერის ანონიმის“ ცნობები საქართველოს შესახებ ძირითადად ემთხვევა თემურ-ლენგის ოფიციალურ ისტორიკოსთა მონათხრობს. ამასთანავე იგი გვაწვდის ისეთ საყურადღებო ცნობებს,

თემურიანთა პერიოდის სპარსულენოვანი ისტორიოგრაფიის ერთ-ერთი თვალსაჩინო წარმომადგენელია შიხაბ ად-დინ აბდლაჰ იბნ ლუტფულაჰ ალ-ხაფი, რომელიც ჰაფეზ-ე აბრუს ლიტერატურული სახელითაა ცნობილი. იგი ახალგაზრდობაში თემურ-ლენგის, ხოლო შემდეგ მისი ვაჟიშვილის სულთან შაჰრუხის სამსახურში იმყოფებოდა, რომლის კარზეც, ჰერათში, წერდა თავის ნაშრომებს. ჰაფეზ-ე აბრუ გარდაიცვალა ზენჯანში 1431 წელს.

ბიჯრის 820 წელს (=1417 წ.) ჰაფეზ-ე აბრუ შეუდგა ვრცელი საისტორიო ნაშრომის შედგენას („მაჯმა“). ამ კრებულში მის მიერ შეტანილ იქნა ტაბარის თხზულების სპარსული თარგმანი, რაშიდ ად-დინის თხზულება და ნიზამ ად-დინ შამის „ზაფარ-ნამე“. ხსენებული თხზულებების ერთიმეორესთან ორგანულად დაკავშირების მიზნით თვით მის მიერ დაწერილ იქნა რაშიდ ად-დინის თხზულების გაგრძელება 1393 წლამდე, ნიზამ ად-დინ შამის „ზაფარ-ნამეს“ გაგრძელება თემურ-ლენგის სიკვდილამდე და შაჰრუხის ისტორია 1416/17 წლამდე.

1423 წელს ჰაფეზ-ე აბრუ შეუდგა მეორე საისტორიო კომპილაციური ნაშრომის შედგენას („მაჯმა ათ-თავარიხ“). ამისათვის მან გამოიყენა ზემოხსენებული საისტორიო თხზულებები, აგრეთვე ჩაუმატა რომელიღაც ჩვენამდე არმოდღეული ქრონიკის ცნობები (ამ უკანასკნელით უნდა ესარგებლა „ისქანდერის ანონიმის“ ავტორს).

ჰაფეზ-ე აბრუს თხზულების უკანასკნელი მეოთხე ნაწილი მოიცავს თემურ-ლენგისა და შაჰრუხის მბრძანებლობის წლებს და განსაკუთრებით საინტერესოა. თხრობა ავტორის სიკვდილმა შეწყვიტა 1427 წლის ამბებზე.

ჰაფეზ-ე აბრუს თხზულების სრული ხელნაწერები უცხოეთის წიგნთსაცავებშია დაცული¹ და სამწუხაროდ ამჟამად ჩვენთვის ხელმიუწვდომელია. მაგრამ ამ ხარვეზის შევსება ნაწილობრივ მაინც ხერხდება: 1956 წელს ფელიქს თაუერმა გამოსცა ნიზამ ად-დინ შამის „ზაფარ-ნამეს“ მეორე ტომი, სადაც შეტანილია ჰაფეზ-ე აბრუს „ზუბ-დათ ათ-თავარიხ“-ის (იგივე „მაჯმა ათ-თავარიხ“) ის ნაწყვეტები,

რომელთა მსგავსსაც ვერ ვხვდებით თემურ-ლენგის ოფიციალურ ისტორიკოსთა თხზულებებში (მაგ., საქართველოს აღწერა, ივანე ათაბაგისა და კონსტანტინე უფლისწულის ყოფნა თემურ-ლენგის ბანაკში ბირთვისის ციხის აღების წინ...).

¹ სრული ხელნაწერები დაცულია სტამბულში, ნაკლული—ოქსფორდში. იხ. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды, стр. 104. Histoire des conquêtes de Tamerlan intitulée Zafarnāma par Nizāmuddin Ṣā-mī avec des additions empruntées au Zubdatu-t-tawārih-i Baysunguri de Hafiz-i Abrū. Edition critique par Felix Ta u e r; tome II. Introduction, commentaire, index, Praha, 1956, p. XVII.

რომლებიც ხსენებული „ზაფარ-ნამეს“ შესატყვისი ადგილების განსხვავებულ წაკითხვას იძლევა ან საერთოდ არაა მასში.

ჰაფეზ-ე აბრუს დაცული აქვს ძალზე საინტერესო ცნობები ჩვენთვის საინტერესო ეპოქის საქართველოს ისტორიის შესახებ და ამდენად იგი პირველხარისხოვანი წყაროა.

მკვლევართა აზრით, ჰაფეზ-ე აბრუს თხზულება ძირითადი წყაროა მომდევნო თაობის სპარსულენოვანი ისტორიკოსის აბდ არ-რეზაყ სამარყანდისათვის (1426 წლის ამბების თხრობამდე)¹, ამავე დროს აბდ არ-რეზაყ სამარყანდი ჰაფეზ-ე აბრუს გამგრძელებელია.

ქემალ აღ-დინ აბდ არ-რეზაყ იბნ ისჰაყი დაიბადა ჰერათში 1413 წ. და გარდაიცვალა იქვე 1482 წ. ნისბა სამარყანდი მან იმის გამო მიიღო, რომ მთელი თავისი სიცოცხლის დიდი ნაწილი გაატარა სამარყანდში, მამამისის სამშობლო ქალაქში. იგი თემურიანთა სულთნების შაჰრუხის და აბუ-საიდის კარზე იმყოფებოდა და მათ დავალებებს ასრულებდა. აბდ არ-რეზაყ სამარყანდი, ისევე როგორც თემურიანთა ეპოქის ზოგიერთი სხვა ისტორიკოსიც, სარგებლობდა მეცენატი ვეზირის მირ ალიშერ ნავოის მფარველობით. აბდ არ-რეზაყ სამარყანდი ავტორია ორტომიანი, საკმაოდ მოზრდილი საისტორიო ნაშრომისა *مطلع السعدين و مجمع البحرين* („ორი ბედნიერი მნათობის აღმობრწყინებისა და ორი ზღვის შერწყმის ადგილი“), რომლის შედგენაც სავარაუდებელია 1467/8—1470/71 წლებს შორის².

თხზულება მოიცავს 170-წლიან პერიოდს და მოგვითხრობს მონღოლების, თემურ-ლენგისა და თემურიანთა ისტორიას. თხზულება ორი ნაწილისაგან შედგება: პირველი ტომი (1304—1404 წწ.) და მეო-

¹ ჰაფეზ-ე აბრუს შესახებ იხ.: В. В. Бартольд, Туркестан..., 104; В. В. Бартольд, Хафизи Аbru и его сочинения, Сб. „Ал-Музаффарий“ в честь В. Р. Розена, СПб., 1897; А. Е. Крымский и др. История Персии..., стр. 60; В. В. Бартольд, რეცენზია ბლოშეს ნაშრომზე „Introduction a l'histoire des Mongoles“ (1910), Мир Ислама, I, № 1, 1912, стр. 63, 66, 67, 69; В. В. Бартольд, წინასიტყვაობა წიგნისა Диваник похода Тимура в Индию Гнас ад-дина Али, изд. А. А. Зимина, под ред. В. В. Бартольда, Петроград, 1915; А. А. Ромаскевич, Персидские источники..., стр. 56; Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды, стр. 104; E. G. Brown, A History of Persian Literature..., p. 424—426; Histoire des conquêtes de Tamerlan, II, p. XV.

² Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды, стр. 190; ზოგიერთი მკვლევრის აზრით, თხზულების შედგენა დაიწყო 1467/68 წელს და დასრულდა 1470/71-სა და 1475/76 წლებს შორის. იხ. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды, стр. 190.

რე ტომის ნაწილი (1404—1426 წწ.) დაფუძნებულია ჰაფეზ-ე აბრუს თხზულებაზე, ხოლო ამ უკანასკნელის მეშვეობით ძირითადად ნი-ზამ ად-დინ შამის „ზაფარ-ნამეზეც“. როგორც ირკვევა აბდ არ-რე-ზაყ სამარყანდის წყაროდ გამოუყენებია აგრეთვე შერეფ ად-დინ ალი იეზდის საისტორიო თხზულება¹, ასე რომ, ამ ნაწილში ჩვენი ავტო-რი კომპილატორის როლში გამოდის.

სპეციალისტთა მხრიდან უფრო მაღალ შეფასებას იმსახურებს მეო-რე ტომის უკანასკნელი ნაწილი, რომელიც ავტორის ორიგინალური ნაშრომია.

აბდ არ-რეზაყ სამარყანდის თხზულება დიდი პოპულარობით სარ-გებლობდა აღმოსავლეთში. ვ. ბარტოლდის განცხადებით „მას სავ-სებით განუდევნია თავისი წინამორბედის ჰაფეზ-ე აბრუს ნაშრომი“².

აბდ არ-რეზაყ სამარყანდი დაწვრილებით მოგვითხრობს თემურ-ლენგის საქართველოში შემოსევების შესახებ. აქ მისი თხრობა შე-რეფ ად-დინ ალი იეზდისა და ჰაფეზ-ე აბრუს მონათხრობს ემყარება, მაგრამ აბდ არ-რეზაყ სამარყანდის თხზულებაში, მართალია ძუნწად, ისეთ ცნობებს ვხვდებით საქართველოს სოციალური ისტორიისათვის, რომლის მსგავსი სხვა წყაროებში (არც წინამორბედი და არც მომდევ-ნო თაობის ისტორიკოსთა თხზულებებში) არ არის, ეს გარემოება კი ზრდის კომპილაციური ნაწილის მნიშვნელობასა³.

„ჰერათის ლიტერატურულ სკოლასვე“ ეკუთვნის XV საუკუნის მნიშვნელოვანი ისტორიკოსი ფასიჰი ხაფი.

აჰმედ ბენ მუჰამედ ფასიჰი ალ-ხავაფი დაიბადა ჰიჯრის 777 წელს (=1375/6 წ.)⁴. ჰიჯრის 818 წელს (=1415/6 წ.) იგი თან ახლავს სულ-თან შაჰრუხს შირაზში აჯანყების ჩაქრობისას. 1442 წ. ფასიჰი ხაფიმ შაჰრუხს მიართვა თავისი ნაშრომი, რომლის სათაურიცაა **مجلد فصیحی** „ფასიჰის კონსპექტი“. ნაშრომი თავისი შედგენილობის ფორმის მხრივ ძალზე ახლოა ქრონიკასთან, მოვლენები დალაგებულია ქრონოლო-

¹ Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды, стр. 105.

² В. В. Бартольд, Туркестан..., стр. 103.

³ აბდ არ-რეზაყ სამარყანდის შესახებ იხ.: В. В. Бартольд, Туркестан..., стр. 105; А. Е. Крымский, История Персии... стр. 60; А. А. Ромаскевич, Персидские источники..., стр. 59; Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды, стр. 105, 190; А. Ю. Якубовский, Тимур..., стр. 45; Х. А. Р. Гябб, Мусульманская историография..., стр. 146; С. Rieu, Catalogue... vol I, p. 181, 182; H. Ethé, Neupersische Literatur... S. 351; E. G. Browne, A History of Persian Literature, p. 428—430.

⁴ E. G. Browne, A History of Persian Literature, p. 427.

გის მიხედვით, თხრობა მოკლეა და სხარტი. ბსენებელი საისტორიო თხზულების სტილი მსუბუქია და გამკვირვალე. ფასიპი ხაფის ნაშრომი საყურადღებოა მოვლენათა ქრონოლოგიის სიზუსტის გამო. სწორედ ეს მხარე ხდის მას ძვირფას წყაროდ XIV საუკუნის უკანასკნელი მეოთხედისა და XV საუკუნის დასაწყისის საქართველოს ისტორიის მთელი რიგი მოვლენების თარიღების დაზუსტებისათვის¹.

ქერათის ლიტერატურული სკოლის წარმომადგენელია მუჰამედ იბნ ჰავედშაჰი, რომელიც მირზონდის სახელწოდებითაა ცნობილი (1433—1498). იგი ეკუთვნოდა მირ ალიშერ ნავოის მიერ დაარსებულ ლიტერატურულ-სამეცნიერო წრეს. მირზონდი ავტორია უზარმაზარი (შვიდტომიანი) „მსოფლიო ისტორიის“ ტიპის თხზულებისა

روضة الصفا „სიწმინდის ბაღი“.

მირზონდის თხზულების უდიდესი ნაწილი კომპილაცურია. იგი შექმნილია სპარსულ და არაბულ ენებზე შედგენილი საისტორიო თხზულებების საფუძველზე. მხოლოდ VI ტომის ნაწილი და VII ტომი არის ორიგინალური.

მირზონდის თხრობა ზედმეტად ხატოვანია და დამძიმებული². სწორედ ამ გარემოებამ მოუპოვა მას აღმოსავლეთში დაუმსახურებელი პოპულარობა. დღესდღეობით, როდესაც შესწავლილია მირზონდის ნაშრომის პირველწყაროები, მისი თხზულების პოპულარობამ შედარებით იკლო.

მირზონდის თხზულება ცნობების სიზუსტისა და მასალის სანდოობის თვალსაზრისით გაცილებით დაბლა დგას ჰაფეზ-ე აბრუს და აბდ არ-რეზაყ სამარყანდის თხზულებებზე³.

მირზონდის თხზულების ცნობები საქართველოს შესახებ ძირითად ხაზებში იმეორებს ნიზამ ად-დინ შამის, შერეფ ად-დინ ალი იეზდის, ჰაფეზ-ე აბრუს და აბდ არ-რეზაყ სამარყანდის მონათხრობს, მაგრამ მას ზოგიერთი რამ, თავის წინამორბედთაგან განსხვავებით, შეტანი-

¹ ფასიპი ხაფის შესახებ იხ.: В. В. Бартольд, Туркестан.... стр. 104. E. G. Brown, A History of Persian Literature..., p. 426. 428.

² ფრ. ენგელსი კ. მარქსისადმი 1853 წლის 6 ივნისს მიწერილ წერილში აღნიშნავდა, რომ მირზონდი, ისევე როგორც სხვა ავტორი-პროზაიკოსები, წერს „ძალზე ხატოვანი, მაგრამ საკლებით უშინაარსო ენით“. К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. 28, Москва, стр. 223.

³ მირზონდის შესახებ იხ.: В. В. Бартольд, Туркестан ..., стр. 106, 107; А. Е. Крымский, История Персии...; А. Ромаскевич, Персидские источники..., стр. 60; С. Rieu, Catalogue..., p. 87—90; E. G. Brown, A History of Persian Literature..., p. 431—433 და სხვ.

ლი აქვს თავის ნაშრომში. ასე რომ, მირზონდის თხზულების ცნობები ჩვენთვის საინტერესო ეპოქის საქართველოს ისტორიისათვის გასათვალისწინებელია.

სავსებით სამართლიანად წერს პროფ. ი. პ. პეტრუშევსკი, რომ „თუმცა მირზონდის დიდი ნაშრომი „როუზათ ას-საფა“ („სიწმინდის ბაღი“), როგორც ცნობილია, კომპილაციურია, მაგრამ რამდენადაც მის პირველწყაროებს შორის არის ისეთებიც, რომლებიც დღესდღეობით დაკარგულია, მასთან ჩვენ ეპოულობთ ზოგიერთ ისეთ დეტალს, როგორც სხვა წყაროებში არაა“¹.

მირზონდის თანამშრომელი და გამგრძელებელი იყო მისი შვილი-შვილი (დედის მხრივ) ლიას აღ-დინ ჰუსეინი, რომელიც ხონდემირის სახელწოდებითაა ცნობილი (1475—1536).

ხონდემირი, ისევე როგორც მისი წინამორბედი ისტორიკოსები, ეკუთვნოდა ალიშერ ნავოის ლიტერატურულ წრეს. მომთაბარე უზბეკების მიერ თემურიანთა სახელმწიფოს განადგურების შემდეგ (1507 წ.) ხონდემირი ერთხანს იმყოფებოდა სეფიანთა დინასტიის დამაარსებლის შაჰ ისმაილ I-ის კარზე, ხოლო სიცოცხლის უკანასკნელი წლები მან გაატარა ინდოეთში „დიდ მოლოლთა“ იმპერიის დამაარსებლის თემურიდ ბაბურის კარზე, სადაც გარდაიცვალა.

ხონდემირმა, როგორც ზემოთ გვქონდა აღნიშნული, დაასრულა თავისი პაპის ნაშრომის („როუზათ ას-საფა“) მეშვიდე ტომი; ამავე დროს მან შეადგინა ვრცელი, სამტომიანი „მსოფლიო ისტორიის“ ტი-

პის თხზულება სათაურით **حبيب السیر** „ჰაბიბ ას-სიარ“ — „ცხოვრებათაღმწერლობის მეგობარი“.

ხონდემირის თხზულება მნიშვნელოვანი წყაროა XV საუკუნის დასასრულის და XVI საუკუნის საქართველოს (და, რა თქმა უნდა, ირანის) ისტორიისათვის. XIV საუკუნის უკანასკნელი მეოთხედისა და XV საუკუნის დასაწყისის ამბები კი (თემურ-ლენგის საქართველოში ლაშქრობები, ქართველების ბრძოლა „შავბატკნიან“ თურქმენებთან), ხონდემირს წინამორბედ ავტორთა თხზულებების ცნობების მიხედვით აქვს აღწერილი და ამდენად თხზულების ეს ნაწილი, რა თქმა უნდა, პირველწყაროს მნიშვნელობას ვერ დაიჩემებს².

¹ И. П. Петрушевский, Земледелие и аграрные отношения в Иране XIII—XIV веков, Ленинград, 1960, стр. 18.

² ხონდემირის შესახებ იხ.: С. Rieu, Catalogue..., vol. I, p. 98 102; E. G. Brown, A History of Persian Literature..., p. 434; A. A. Ромаскевич, Иранские источники по истории туркмен XVI—XIX вв.: Материалы по истории туркмен и Туркмении, т. II, Москва-Ленинград, 1938.

XIV საუკუნის უკანასკნელი მეოთხედის საქართველოს შესახებ ცნობები დაცულია ანონიმურ Tarikh-i Timuri-ში. ეს კომპილაციური თხზულება 1475 წელსაა დამთავრებული.

ხსენებული წყარო ძირითადად ნიზამ ად-დინ შამისა და შერეფ ად-დინ ალი იეზდის „ზაფარ-ნამეებს“ ეყრდნობა¹.

თემურ-ლენგის სიკედილის შემდგომი პირველი წლების ამბებს მოგვითხრობს ხოჯა თაჯ ას-სალმანის თხზულება, რომელიც, ვ. ბარტოლდის აზრით, შერეფ ად-დინ ალი იეზდის „ზაფარ-ნამეს“ ერთ-ერთი წყარო ყოფილა.

ამ თხზულებაში დაცულია მოკლე ცნობა თემურ-ლენგის მიერ დაპყრობილი ქვეყნების თავის შვილებს შორის განაწილების შესახებ, საიდანაც ჩანს, რომ თემურს საქართველო მირანშაჰის და მისი მემკვიდრე ხალილ-სულთნისათვის მიუცია².

XIV საუკუნის უკანასკნელი მეოთხედის და XV საუკუნის დასაწყისის საქართველოს ისტორიის შესახებ ცნობებს ვხვდებით გვიანი ხანის (XVI საუკუნის) ისტორიკოსთა ნაშრომებშიც.

მართალია, ეს ცნობები სისრულითა და სიზუსტით ვერ შეედრება თემურისა და თემურიანთა კარის ისტორიკოსების (ნიზამ ად-დინ შამი, შერეფ ად-დინ ალი იეზდი, ჰაფეზ-ე აბრუ, ფასიჰი ხაფი, აბდ არ-რეზაყ სამარყანდი, მირხონდი...) თხზულებების ცნობებს, მაგრამ საკითხის შეძლებისდაგვარად სისრულით შესწავლისათვის აუცილებლად მიგვაჩნია მათი გამოყენებაც.

XVI საუკუნის სპარსულენოვანი ისტორიოგრაფიის მნიშვნელოვანი წარმომადგენელი ჰასან რუმლუ (1531/2—1578) ავტორია თორმეტტომიანი საისტორიო თხზულებისა احسن التواريخ („უმშვენიერეს ისტორიათაგანი“). ამ უზარმაზარი თხზულებიდან შემორჩე-

стр. 8; И. П. Петрушевский, Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI—начале XIX вв., Ленинград, 1949, стр. 21—28.

¹ „თარის-ე თიმურის“ ხელნაწერი ედინბურგშია, ხოლო მიკროფირი დაცულია თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის აღმოსავლეთის ისტორიის კაბინეტში. ჩვენ ამ უკანასკნელით ვსარგებლობდით. ხსენებული ანონიმური თხზულების შესახებ იხ.: Persian Literature. Bio-bibliographical survey by C. A. Storey, sec. II, fas. 2, London, 1936, p. 287.

² В. В. Бартольд, О погребении Тимура, Сочинения, II, часть 2, Москва, 1964, стр. 448. აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ ვ. ბარტოლდმა თხზულების ავტორის ვინაობა არ იცოდა. ავტორის ვინაობა დაადგინა ვ. ჰანკოშაი. В. В. Бартольд, О погребении Тимура, стр. 443 (გამომცემლის შენიშვნა).

ნილა მხოლოდ XI და XII ტომები¹. XIV საუკუნის საქართველოს შესახებ ცნობები სავარაუდებელია, რომ X ტომში იქნებოდა. XI ტომში მოთხრობილია საქართველოს მეფე კონსტანტინეს ბრძოლის ამბავი შავბატკნიან თურქმენტა მბრძანებელ ყარა-იუსუფთან².

საქართველოში თემურ-ლენგის ლაშქრობების შესახებ ცნობებს გვაწვდის XVI საუკუნის ისტორიკოსი მირ იაჰია ყაზვინი (1481—1555), ავტორი „მსოფლიო ისტორიის“ ტიპის საისტორიო ნაშრომისა **اب التواريخ** „მატიანეთა არსი“. ხსენებული ნაშრომი ოთხი განყოფილებისაგან შედგება. ავტორი თვით მიუთითებს, რომ მას წყაროდ გამოუყენებია შერეფ ად-დინ ალი იეზდის „ზაფარ-ნამე“³.

საქართველოში თემურ-ლენგის შემოსევების შესახებ იაჰია ყაზვინი ძალზე მოკლედ მოგვითხრობს⁴.

XIV საუკუნის უკანასკნელი მეოთხედისა და XV საუკუნის დასაწყისის საქართველოს შესახებ იაჰია ყაზვინისთან შედარებით უფრო ვრცელ ცნობებს გვაწვდის XVI საუკუნის ისტორიკოსი ბუდაყ ყაზვინი. იგი ავტორია „მსოფლიო ისტორიის“ ტიპის საისტორიო თხზულებისა **جواهر الاخبار** „ჯავაჰირ ალ-ახბარ“ თხზულების ცნობები ძირითადად კომპილაციური ხასიათისაა.

როგორც ჩანს, ავტორს თემურიანთა კარის ისტორიკოსების თხზულებები გამოუყენებია. ასეთ დასკვნამდე ბუდაყ ყაზვინის თხზულების ზოგიერთი ადგილის შერეფ ად-დინ ალი იეზდის „ზაფარ-ნამესა“ და ფასიჰი ხაფის ნაშრომის შესატყვის ადგილთან თანდამთხვევამ მიგვიყვანა: მაგ., ბუდაყ ყაზვინი აღნიშნავს, რომ ბაგრატ მეფემ თემურ-

¹ И. П. Петрушевский, Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI—начале XIX вв., Ленинград, 1949, стр. 28.

² **احسن التواريخ** ლენინგრადის სალტიკოვ-შჩედრინის სახელობის საჯარო ბიბლიოთეკის ხელნაწერი, **Допл** 287, ფ. 186; ჰასან რუმლუს ცნობები საქართველოს შესახებ ქართულად თარგმნა ვლ. ფუთურაძემ. იხ. ჰასან რუმლუს ცნობები საქართველოს შესახებ, სპარსული ტექსტი ქართული თარგმანითა და შესაელით გამოსცა ვლადიმერ ფუთურაძემ, შენიშვნები დაურთო რევაზ კიკნაძემ, თბილისი, 1966.

³ **اب التواريخ** —სსრ კავშირის მეცნიერებათა აკადემიის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტის ლენინგრადის განყოფილების ხელნაწერი B 660, ფ. 117a; ლენინგრადის სალტიკოვ-შჩედრინის სახ. საჯარო ბიბლიოთეკის ხელნაწერი. ПНС, № 239, ფ. 138 a.

⁴ „ლობ ათ-თავარის“, B 660, ფ. 119a; ПНС, 239, ფ. 140a;

ლენგს დავით წინასწარმეტყველის დამზადებული აბჯარი მიაართავო¹. ასეთი ცნობა დაცულია შერეფ ად-დინ ალი იეზიდის „ზათარ-ნამესა“² და ფასიპი ხაფის „მაჯმალ-ე ფასიპიში“³. როგორც ჩანს, ბუდაყ ყახზინის რომელიღაც ზემოხსენებული თხზულებიდან ამოუღია იგი.

ჩვენთვის საინტერესო პერიოდის საქართველოს ისტორიის შესახებ მცირე ცნობები მოეპოვება აგრეთვე XVI საუკუნის სპარსულენოვან ისტორიკოს შერეფ-ხან ბითლისის (1543—გარდაცვალების წელი უცნობია).

შერეფ-ხან ბითლისი ავტორია ორტომიანი თხზულებისა *شرف نامه* („შერეფ-ნამე“). პირველ ტომში მოთხრობილია ქუთათული ტომების ისტორია, ხოლო მეორე ტომი მოიცავს ირანის, თურქეთის, შუა აზიისა და მათი მიმდგომი ქვეყნების ისტორიას 1290 წლიდან 1596/7 წლამდე. თხრობა XVI საუკუნის ამბებამდე ძალზე მოკლეა. ავტორი ემყარება აღრინდელ ისტორიკოსთა თხზულებებს და კომპილატორის როლში გვევლინება⁴.

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, შერეფ-ხან ბითლისი ძალზე ძუნწად მოგვითხრობს XIV—XV სს. საქართველოს ისტორიასთან დაკავშირებული მოვლენების შესახებ. მაგ., იგი საქართველოში თემურ-ლენგის მხოლოდ ორი შემოსევის შესახებ გვაწვდის ცნობებს და ისიც ძალზე მოკლედ. შერეფ-ხანი ერთგან თემურის მიერ დაპყრობილი ქვეყნების ჩამოთვლისას საქართველოსაც იხსენიებს⁵. ხოლო შემდეგ თოხთამიშ-ხანსა და თემურ-ლენგს შორის ბრძოლის ამბებთან დაკავშირებით გვამცნობს, რომ 1386 წელს თემურმა აზერბაიჯანი და გურჯისტანი დაიპყრო⁶.

¹ جواهر الخبر 'بوداق القزوينی' სალტიკოვ-ჩენდრინის სახელობის ლენინგრადის საჯარო ბიბლიოთეკის ხელნაწერი, Dogn 288, ფ. 2226.

² ظفر نامه مولانا شرف الدین علی یزدی تاریخ عمومی مفصل ایران در دوره تیموریان' جلد اول، تهران، 1957, 257. ص

³ فصیح الخوافی، مجمل فصیحی აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტის ლენინგრადის განყოფილების ხელნაწერი B 709, ფ. 386 a.

⁴ И. Петрушевский, Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI—начале XIX вв., стр. 29, 31.

⁵ Scheref-namch ou Histoire des Kourdes par Scheref, prince de Bidlis, publiée pour la premier fois, traduite et annotée par V. Veliainof—Zernof, tome II, St. Petersburg, 1862, p. 59, 60.

⁶ შერეფ-ხან ბითლისი, შერეფ-ნამე, II, გვ. 67.

შერეფ-ხან ბითლისი კიდევ ერთხელ ახსენებს თემურ-ლენგის მიერ საქართველოს დალაშქვრას: როდესაც თემურმა ოსმალებთან ლაშქრობისაგან (იგულისხმება ანკარის ბრძოლა 1402 წ.) მოიკალა, საქართველოზე სალაშქროდ და მისი ციხეების დასაპყრობად იქარაო. შემდეგ ავტორი ძალზე მოკლედ მოგვითხრობს თემურ-ლენგის მიერ ბაილქანის აღდგენის ამბავს¹.

შედარებით ვრცლადაა შერეფ-ხანის თხზულებაში მოცემული კონსტანტინე მეფესა და ყარა-იუსუფს შორის ბრძოლისა და ამ ბრძოლაში საქართველოს მეფის დაღუპვის ამბავი².

ასეთია ზოგადად XV—XVI საუკუნეთა სპარსული და სპარსულენოვანი წყაროების ცნობები საქართველოს შესახებ.

XIV საუკუნის უკანასკნელი მეოთხედისა და XV საუკუნის დასაწყისის საქართველოს ისტორიის შესახებ ცნობები დაცულია სირიელი არაბის აჰმედ იბნ არაბშაჰის თხზულებაში (1388—1450).

აჰმედ იბნ არაბშაჰი ტყვედ იგდეს ხელთ თემურ-ლენგის მოლაშქრეებმა. იბნ არაბშაჰის ბიოგრაფიიდან ჩვენ ვიცით, რომ იგი ყოფილა ხორეზმში, ასტრახანში, სარაიში და ყირიმში. შემდეგ იგი დიდი ხნის განმავლობაში ცხოვრობდა სამარყანდში, სადაც არაბულ ენაზე დაწერა თხზულება *كتاب عجایب المقادور فی اخبار تیمور* „ქითაბ აჯაიბ ალ-მაყდურ ფი ახბარ თიმურ“. („ბედისწერის საოცრებანი თემურის ამბებში“)³.

ხსენებულ თხზულებაში მოთხრობილია თემურ-ლენგის ცხოვრება-ლაშქრობათა შესახებ. იბნ არაბშაჰი თემურ-ლენგსა და მის საშინაო და საგარეო პოლიტიკას უარყოფითად აფასებს, თუმცა კი არაერთხელ აღნიშნავს მის გონიერებას და სამხედრო ტალანტს.

იბნ არაბშაჰის თხზულების ცნობების შედარება თემურიანთა პერიოდის ისტორიკოსთა ცნობებთან მკვლევარს ამა თუ იმ მოვლენის უფრო მეტი სიზუსტით დადგენის შესაძლებლობას მისცემს.

აჰმედ იბნ არაბშაჰის თხზულების გარკვეული ნაწილების გაცნობისას ისეთი შთაბეჭდილება შეგვექმნა, რომ შესაძლოა საქართველოს შესახებ ცნობები არაბ ავტორს XV საუკუნის სპარსულ ენაზე არსებული თხზულებიდან ე. წ. „ისქანდერის ანონიმიდან“ ჰქონდეს

¹ შერეფ-ხან ბითლისი, შერეფ-ნამე, II, გვ. 76.

² იქვე, გვ. 79.

³ იბნ არაბშაჰის შესახებ იხ.: X. A. P. Гибб, Арабская литература, стр. 102; Му: ульманская историография, стр. 141; А. Ю. Якубовский, Тимур: „Вопросы истории“, 8—9, 1946, стр. 46.

ამოკრებილი. ანდა შესაძლოა ორივე ავტორი (მუინ ად-დინ ნათანზიც და იბნ არაბშაჰიც) ერთი რაღაც საერთო წყაროთი სარგებლობდნენ¹.

აჰმედ იბნ არაბშაჰს საქართველოს შესახებ ისეთი უხვი ცნობები, როგორც თემურიანთა პერიოდის სპარსულსა და სპარსულენოვან ისტორიოგრაფიაში გვხვდება, არა აქვს, მაგრამ მისი მოთხრობის გავალისწინება მაინც აუცილებლად მიგვაჩნია².

ჩვენთვის საინტერესო პერიოდის საქართველოს ისტორიის შესახებ ძუნწი ცნობები აქვს XVII საუკუნის თურქ არაბულენოვან ისტორიკოსს მუნეჯიბ ბაშის (გარდაიცვალა 1702 წ.)³.

ქ თემურ-ლენგის საქართველოში ლაშქრობების შესახებ მცირე რაოდენობით არსებობს სომხური წყაროებიც. პირველ რიგში უნდა დავასახელოთ XV საუკუნის სომეხი ისტორიკოსის თომა მეწოფელის (1376—1445) თხზულება „ლანგ-თემურისა და მის მემკვიდრეთა ისტორია“⁴. უნდა აღინიშნოს, რომ თომა მეწოფელის მონათხრობი თემურ-ლენგის საქართველოში ერთ-ერთი ლაშქრობის შესახებ, კერძოდ ბაგრატ მეფის მიერ თითქოს მოტყუებით თემურის ლაშქრის გაწყვეტა, ძალზე უახლოვდება XVIII საუკუნის დასაწყისში შედგენილ ე. წ. „ახალი ქართლის ცხოვრების“ ცნობებს. საფიქრებელია, რომ ვახტანგ VI-ის „სწავლულ კაცთა“ კომისიის წევრებს თომა მეწოფელის თხზულებით უსარგებლიათ (მკვლევარნი ზოგნი შესაძლებლად თვლიან თომა მეწოფელის თხზულების მიჩნევას „კომისიის“ ნაშრომის წყაროდ, ზოგნი კი ერთგვარ ექვს გამოთქვამენ)⁵.

¹ იბნ არაბშაჰის თხზულებაზე მისი თანამედროვე სპარსული წყაროების გავლენას ვარაუდობს ჰ. ა. რ. გიბი. იხ.: X. A. P. Г и б н, Арабская литература, стр. 141.

² იბნ არაბშაჰის თხზულებიდან საქართველოს შესახებ ცნობების ქართულ ენაზე თარგმანი მოგვაწოდა ამხ. პ. ცხადაიამ, რისთვისაც მადლობას მოვასვენებთ.

³ В. Ф. Минорский. История Ширвана и Дербенда, Москва, 1960, стр. 13; X. A. P. Г и б н, Мусульманская историография, стр. 149.

⁴ თომა მეწოფელის შესახებ იხ.: ლ. მელიქსეთ-ბეგი, საქართველოს ისტორიის წერილობითი წყაროების პუბლიკაციები, I, თბილისი, 1949, გვ. 274, 275; ლ. მელიქსეთ-ბეგი, თომა მეწოფელი, ლანგ-თემურის ისტორია, თბილისი, 1937, გვ. 10—29; ლ. მელიქსეთ-ბეგი, ძველი სომხური ლიტერატურის ისტორია, თბილისი, 1941, გვ. 161—166; Фома Мецопский, История Тимур-ланка, Баку, 1957, стр. 51—53.

⁵ ივ. ჯავახიშვილი ერთ ნაშრომში ქართველი ავტორების მიერ გამოყენებულ სომხური წყაროს მითითებას საძიებელ საქმედ მიიჩნევს: „რა თხზულება იყო ის „სომეხთა ცხოვრება“, რომელიც „სწავლულ კაცებს“ ხელთა ჰქონდათ, ჯერ გამორ-

თემურ-ლენგის მოლაშქრეთა მიერ 1386 წელს თბილისის აღების შესახებ მოკლედ მოგვითხრობენ სხვა სომხური წყაროებიც (სამუელ ანელის ქრონიკის გამგრძელებელი, გრიგოლ ხლათელი...).

ასევე მოკლედ მოგვითხრობენ სომხური წყაროები საქართველოში თემურ-ლენგის 1400 წლის შემოსევის შესახებ¹.

XV საუკუნის პირველი ოცეულის საქართველოს ისტორიის ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი ეპიზოდის, ყარა-ყოინლუს თურქმენებთან ქართველებისა და შირვანელების ერთობლივი ბრძოლის შესახებ ცნობას გვაწვდის XV საუკუნის სომეხი მემატაიანის მათეოს განძასარელის თხზულების მინაწერი (1417 წ.)².

თემურ-ლენგის საქართველოში შემოჭრის, თბილისის აღებისა და ბაგრატ მეფის მეუღლითურთ შეპყრობის ამბავი მოთხრობილია ბიზანტიელი მემატაიანის მიქელ პანარეტოსის „ტრაპიზონის ქრონიკაში“³. ამავე თხზულებაში ვხვდებით ცნობებს (თუმცა ძუნწად),

კვეული არ არის—ამბობს ივ. ჯ ა ე ა ხ ი შ ვ ი ლ ი (იხ. ივ. ჯ ა ე ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა, თბილისი, 1945, გვ. 322), ხოლო სხვა ნაშრომში კი ასეთ წყაროდ თომა მეწოფელს ასახელებს: „ეგნატაშვილ ბერსა და შევსებულ-გადაყვებულ „ქართლის ცხოვრების“ გაგრძელების ავტორს თემურ-ლენგის შემოსევის დასაწყისში ამბებიანთის წყაროდ თ. მეწოფელის საისტორიო ნაშრომი გამოუყენებია“. ივ. ჯ ა ე ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ქართველი ერის ისტორია, წიგნი III, თბილისი, 1949, გვ. 297. „ქართლის ცხოვრების“ ე. წ. პირველი გაგრძელების სომხურ წყაროდ თომა მეწოფელის ნაშრომს ვარაუდობდა პროფ. ს. კაკაბაძე: „ქართლის ცხოვრების“ გაგრძელების საბოლოოდ შემდგენელი, რომელიც ამ ნაწილში გარდა სპარსულიდან გადმოღებული მასალისა, სარგებლობდა სომხურ წყაროთა და ქართული მასალითაც. ეს ქართული მასალა არის „ძველი ერისთავთა“, სომხური მასალით სარგებლობა (ეს მასალა რამოდენადმე უნდა იყოს თომა მეწოფელის ისტორიული შრომა) დასახელებულია თვით ტექსტში“. ს. კ ა ე ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ფარსადან გორგიჯანიძის ისტორია, საისტორიო მოამბე, წიგნი II, 1925, გვ. 207.

ქართველი ავტორების მიერ თომა მეწოფელის თხზულების წყაროდ გამოყენებას გადაჭრით უარყოფს პროფ. ლ. მელიქსეთ-ბეგი. იხ. თომა მეწოფელი, ლანგ-თემურის ისტორია, სომხური ტექსტი, ქართული თარგმანითურთ გამოცემა, შესავალი წერილი და კომენტარები დაურთო პროფ. ლ. მელიქსეთ-ბეგმა, ტფილისი, 1937, გვ. 11.

¹ В. С. Налбандян, Тбилиси в армянских литературных памятниках древних и средних веков, Ереван, 1961, стр. 113, 119; ვ. ს. ნ ა ლ ბ ა ნ დ ი ა ნ ი, თბილისი ძველ სომხურ მწერლობაში, თბილისი, 1959, გვ. 113—120.

² ილია ა ბ ლ ა ძ ე, მათეოს განძასარელის ცნობა ქართველთა მეფის კონსტანტინეს შესახებ: „ენიშკის“, მოამბე, V—VI, თბილისი, 1940.

³ მიქელ პ ა ნ ა რ ე ტ ო ს ი ს „ტრაპიზონის ქრონიკა“: მასალები საქართველოს და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკვ. 33, თბილისი, 1960.

რომლებიც წარმოდგენას გვაძლევს იმდროინდელი საქართველოს ეკონომიურ სიღონიერზე¹.

XIV საუკუნის უკანასკნელი წლების და XV საუკუნის დასაწყისის საქართველოს პოლიტიკური ისტორიისათვის ძუნწი, მაგრამ საყურადღებო ცნობები მოიპოვება კასტილიის მეფის ელჩის რიუ გონზალეს დე კლავიხოს დღიურში.

კლავიხოს ცნობით, თემურს სამხრეთ საქართველოზე გამავალ სავაჭრო გზასთან დაკავშირებული მნიშვნელოვანი ციხე თორთუმი აუღია² (ამით დასტურდება სპარსული და სპარსულენოვანი წყაროების ცნობა).

ამასთანავე, კლავიხო მოგვითხრობს, რომ თემურ-ლენგის სიკვდილის შემდეგ დაპყრობილმა ხალხებმა, მათ შორის ქართველებმაც, დრო იხელთეს და თავი გაითავისუფლეს. ქართველებმა ანისი, არზრუმი დაიპყრეს და თვით თავრიზსაც კი მიაღწიეს³.

XV საუკუნის დასაწყისის საქართველოს შესახებ მოკლე ცნობები აქვს გერმანელ ჰანს შილტბერგერსაც⁴.

ასეთია XIV საუკუნის უკანასკნელი მეოთხედისა და XV საუკუნის დასაწყისის საქართველოს შესახებ არსებული უცხოური წყაროების მიმოხილვა.

XIV—XV საუკუნეების საქართველოს ისტორიის შესახებ პირველწყაროები, მართალია, მცირე რაოდენობით, მაგრამ მაინც, მოგვებოვება ქართულ ენაზეც ქრონიკების, მინაწერების, ეპიგრაფიკული მასალის და დოკუმენტების სახით. როგორც ჩვენი შრომის დასაწყისშივე გვქონდა აღნიშნული, არსებობს ერთადერთი თანადროული ნარატიული წყარო „ძეგლი ერისთავთა“.

ქრონიკები მოკლედ მოგვითხრობენ თემურ-ლენგის საქართველოში შემოსევებზე⁵. მოკლედ მოგვითხრობს თემურ-ლენგის ერთ-

¹ „ტრაპიზონის ქრონიკა“, გვ. 44, 45.

² Рюи Гонзалес де Клавихо, Дневник путешествия ко двору Тимура в Самарканд в 1403—1406 гг., Санкт-Петербург, 1881. Сборник отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук, т. XXVIII, № 1.

³ კ ლ ა ვ ი ხ ი, დასახ. ნაშრ., გვ. 369, 395, 411; კლავიხოს ეს ცნობა დასტურდება ქართული ქრონიკებით. იხ. ქრონიკები, II, გვ. 281, 303, 307.

⁴ Путешествия Ивана Шилтбергера по Европе, Азии и Африке, с 1394 года по 1427 год. Перевел с немецкого, снабдил примечаниями Ф. Брун. Записки Императорского Новороссийского университета, год первый, том первый. Одесса, 1867, стр. 44—46.

⁵ ქრონიკები და სხვა მასალა საქართველოს ისტორიისა და მწერლობისა, შეკრებილი, ქრონოლოგიურად დაწყობილი და ახსნილი თ. უო რ დ ა ნ ი ა ს მიერ, წიგნი II, ტფილისი, 1897, გვ. 191, 199, 201, 281, 303, 304.

ერთი შემოსევის შესახებ აგრეთვე ლარგვისის პარაკლიტონის 1400 წლის მინაწერი¹, რკონის მონასტრის წარწერა და სხვ. თემურის მიერ ქართლის აოხრების შესახებ გვამცნობენ 1401—1415 წწ. ამირაჯიბთა გვაროვნობის სიგელი², 1413 წლის ალექსანდრე მეფის სიგელი³ და სხვ.

XIV—XV საუკუნის საქართველოში სოციალური ურთიერთობა ასახულია საინტერესო დოკუმენტებში, რომლებიც ვრცელი შესავალი წერილით და კომენტარებით გამოსცა აკად. ნ. ბერძენიშვილმა⁴.

„ძეგლი ერისთავთა“, როგორც ამჟამად უკვე გარკვეულია, დაწერილია ქსნის ერისთავთ-ერისთავის ვირშელ III-ის სიცოცხლეში 1348—1400 წლებს შორის იმ დროის ლარგველი მოღვაწის, მწიგნობრისა და მხატვრის ავგაროზ ბანდაისძის მიერ⁵.

ქსნის ერისთავთა მატიაწე მოკლედ მოგვითხრობს საქართველოში თემურ-ლენგის შემოსევების შესახებ და გვაწვდის ძუნწ მასალას იმდროინდელი საქართველოს სოციალურ-ეკონომიური თუ პოლიტიკური ისტორიისათვის.

XIV—XV საუკუნეთა საქართველოს ისტორია შედარებით ვრცლადაა აღწერილი გვიანი ხანის (XVII საუკუნის უკანასკნელი ათეული—XVIII საუკუნის პირველი ნახევარი) ქართველი ისტორიკოსების მიერ (ფარსადან გორგიჯანიძე, ვახტანგ VI „სწავლულ კაცთა“ კომისია, ვახუშტი ბაგრატიონი, „ახალი ქართლის ცხოვრების“ II ტექსტის ავტორი). მაგრამ როგორც უკვე გვქონდა აღნიშნული, ზემოხსენებული ნარატიული წყაროების ცნობები ჩვენთვის საინტერესო ეპოქის შესახებ ემყარება ძირითადად სპარსულ ენაზე არსებული წყაროების მონათხრობს⁶. ასე რომ, დღეს, როდესაც ქართული საისტორიო

¹ ქრონიკები, II, გვ. 204—205.

² ქრონიკები, I, გვ. 207, 208.

³ ქრონიკები, II, გვ. 219; ს. კ ა კ ა ბ ა ძ ე, ისტორიული საბუთები, წ. III, ტფილისი, 1913, გვ. 9.

⁴ ნ. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი, ფეოდალური ურთიერთობიდან XV საუკუნეში (დოკუმენტები კრიტიკული წერილით): მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის, ტფილისი, 1937, გვ. 39—42.

⁵ შ. მ ე ს ხ ი ა, ძეგლი ერისთავთა: მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკვ. 30, თბილისი, 1954, გვ. 321.

⁶ ჩენი აზრით, ფარსადან გორგიჯანიძე თავისი „ისტორიის“ სპარსულ წყაროდ საქართველოში თემურ-ლენგის შემოსევების აღწერისათვის იყენებდა აბდ არ-რეზაყ ს ა მ ა რ ყ ა ნ დ ი ს თხზულებას „მათლა ას-საღაინ ვა მაჯმა ალ ბაჰრაინს“. იხ. დ. კ ა ც ი ტ ა ძ ე, ფარსადან გორგიჯანიძის თხზულების და „ქართლის ცხოვრების გაგრძელებათა“ XV საუკუნის სპარსული წყაროები: აღმოსავლური კრებული, I, თბილისი, 1960, გვ. 157—160; ვახტანგ VI „სწავლულ კაცთა“

თხზულების სპარსული და სპარსულენოვანი პირველწყაროები შეძლებისდაგვარად მიკვლეული და შესწავლილია, მათი (ე. ი. გვიანი ხანის ქართული წყაროების) მნიშვნელობა ისეთი დიდი აღარაა, როგორც ერთი შეხედვით შეიძლება მოეჩვენოს მკითხველს. გვიანი ხანის ქართული ნარატიული თხზულებების ცნობების გამოყენება მხოლოდ მათ პირველწყაროებთან შეჭერების შემდეგ არის დასაშვები (ამის შესახებ ქვემოთ გვექნება დაწვრილებით საუბარი).

ბ. ლ ი ბ ი რ ა ტ უ რ ა

XIV საუკუნის უკანასკნელი მეოთხედისა და XV საუკუნის დასაწყისის საქართველოს ისტორიას კარგა ხანია რაც მიექცა მკვლევართა ყურადღება.

ჯერ კიდევ სწავლულმა ბატონიშვილმა დავით ბაგრატიონმა (1767-1819) 1800 წელს გამოაქვეყნა მსოფლიოს მოკლე ისტორია, რომელშიაც ჩვენთვის საინტერესო პერიოდის საქართველოს ისტორიას მცირე ადგილი აქვს დათმობილი¹.

დავით ბაგრატიონი ძალზე მოკლედ მოგვითხრობს საქართველოში თემურ-ლენგის შემოსევების შესახებ. როგორც ჩანს, ავტორი ძირითად წყაროდ ვახუშტი ბაგრატიონის თხზულებას იყენებდა.

გაცილებით უფრო ვრცლად და უფრო საინტერესოდ მოგვითხრობს XIV საუკუნის უკანასკნელი მეოთხედისა და XV საუკუნის დასაწყისის საქართველოს ისტორიას იოანე ბაგრატიონი (1768—1830) თავის „კალმასობაში“.

იოანე ბაგრატიონის თხზულების ერთ-ერთი ძირითადი წყაროა ვახუშტი ბაგრატიონის „ისტორია“, მაგრამ, ამასთან ერთად, როგორც ჩანს, მას რაღაც სხვა ნაშრომებიც გამოუყენებია (მაგ., იგი წერს: „ამას ასწერენ მუნღლულისა ისტორიასა შინა“, „კალმუხნი და ჩერქეზნიც ემოწმებიან“, „იხილე თურქესტანისა ისტორიასა შინა“, „იხილე მონღოლეთის ისტორიაში“ და სხვ.)².

კომისია საქართველოში თემურის შემოსევების აღწერისას ნიჟამ ად-დინ შ ა მ ი ს ა და შერეფ ად-დინ ალი ი ე ზ დ ის „ზაფარ-ნამეებს“ იყენებდა, ხოლო „ახალი ქართლის ცხოვრების“ ე. წ. II ტექსტის ავტორი და ვახუშტი ბაგრატიონი უშუალოდ სპარსული წყაროებით არ სარგებლობდნენ. სპარსული წყაროს ცნობები მათ თხზულებებში, ვახტანგ VI-ის „სწავლულ კაცთა“ კომისიის ნაშრომის მეშვეობითაა შეტანილი, იხ. დ. კ ა ც ი ტ ა ძ ე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 163—166.

¹ დავით ბ ა ტ ო ნ ი შ ვ ი ლ ი, ისტორია რომელსა ეწოდების ნარკუშვი დაიბეჭდა წიგნი ესე ნარკუშვი ტფილისს, 1800. გვ. რივ-რიზ.

² იოანე ბ ა გ რ ა ტ ი ო ნ ი. კალმასობა. კ. კ ე ქ ე ლ ი ძ ი ს სახ. ხელნაწერთა ინსტიტუტის ხელნაწერი. H—2134, ფ. 713 v; ფ. 728r, 729r.

ამასთანავე, იოანე ბავრაციონი შესაძლოა იეპიორგადმოცემები-
თაც სარგებლობდა.

ვახუშტი ბავრაციონის თხზულების აშკარა გავლენა ატყვია ნიკო
დადიანის (1780/1792—1834) „ქართველთა ცხოვრების“ ჩვენთვის
საინტერესო ეპოქის ამსახველ ნაწილს¹.

XIV საუკუნის უკანასკნელი მეოთხედისა და XV საუკუნის დასა-
წყისის საქართველოს ისტორიის შესწავლა უფრო მაღალ საფეხურ-
ზე აიყვანა აკად. მ. ბროსემ.

აკად. მ. ბროსემ გამოიყენა შერეფ ად-დინ ალი იეზიდის „ზაფარ-
ნამეს“ Petis de la Croix-ის მიერ შესრულებული ფრანგული თარგმა-
ნი ხსენებული პერიოდის საქართველოს ისტორიის ცალკეული საკი-
თხების გასაშუქებლად.

მარი ბროსემ თავის „Additions“-ში შეიტანა „ზაფარ-ნამეს“
ფრანგული თარგმანიდან საკმაოდ მოზრდილი ნაწყვეტები და და-
უროთო მას კომენტარები.

მ. ბროსემ მიზნად ისახავდა ძირითადად XIV საუკუნის უკანასკნე-
ლი მეოთხედისა და XV საუკუნის დასაწყისის საქართველოს პოლი-
ტიკური ისტორიის ცალკეული მომენტების ფართოდ გაშუქებას;
იგი განსაკუთრებულ ყურადღებას აქცევდა საქართველოში თემურ-
ლენგის შემოსევების აღწერას; მის ვრცელ კომენტარებში დიდი ყუ-
რადღება ექცევა „ზაფარ-ნამესში“ მოხსენიებული გეოგრაფიული პუნ-
ქტებისა და საკუთარი სახელების დაზუსტებას, საქართველოში ლაზ-
ქრობების ქრონოლოგიას და სხვ.²

1855 წელს მ. ბროსემ რუსეთის საიმპერატორო აკადემიას წა-
რუდგინა რუსულ ენაზე დაწერილი საქართველოს ისტორია უძვე-
ლესი დროიდან 1469 წლამდე³. მ. ბროსემ ამ ნაშრომშიც ძირითადად
ყურადღებას აქცევს საქართველოს პოლიტიკურ ისტორიას. მაგრამ
მ. ბროსეს აშკარა დამსახურებად უნდა ჩაითვალოს ის, რომ მან ქარ-
თულ წყაროებს გარდა უცხოური წყაროების ცნობებიც გამოიყენა⁴.
უნდა აღინიშნოს, რომ მ. ბროსემ თავის ნაშრომებში საქართველოს

¹ ნიკო დადიანი, ქართველთა ცხოვრება, თბილისი, 1962, გვ. 118—120.

² M. Brosset. Additions et éclaircissements a l'histoire de la Géorgie depuis l'antiquité jusqu' en 1469 de .J.—C., St. Petersbourg, 1851, p. 386—397.

³ ამ ნაშრომის მეორე ნაწილი, „საქართველოს ისტორია“ 1469 წლიდან 1744 წლამდე ავტორს აკადემიისათვის წარუდგენია 1858 წ. ეს ნაშრომი ლავრენტი ბროსეს ნებართვით თარგმნა სიმ. ლოლობერიძემ და გამოსცა ნიკ. ლოლობერიძემ. პირველი ნაწილი გამოვიდა თბილისში 1895 წ., მეორე კი—1900 წ.

⁴ მარი ბროსე, საქართველოს ისტორია, ნაწ. პირველი, ტფილისი, 1895, გვ. 219—224.

სოციალურსა და ეკონომიურ ისტორიას თითქმის არ აქცევდა ყურადღებას.

XIX საუკუნის 80-იან წლებში ცნობილმა ისტორიკოსმა დიმიტრი ბაქრაძემ სპარსული წყაროს, კერძოდ შერეფ ად-დინ ალი იუზდის „ზაფარ-ნამეს“ ცნობები გამოიყენა მის მიერ გამოცემული ვახუშტი ბაგრატიონის „საქართველოს ისტორიის“ პირველი ტომის კომენტარების დროს. დიმ. ბაქრაძე სარგებლობდა აკად. მ. ბროსეს მიერ „Additions“-ში შეტანილი Petis de la Croix-ის მიერ შესრულებული თარგმანით.

დიმ. ბაქრაძე, ისევე როგორც მარი ბროსე, მეტ ყურადღებას აქცევდა საქართველოს პოლიტიკური ისტორიის საკითხებს, ცალკეულ ისტორიულ პირთა ვინაობის, ქრონოლოგიის დაზუსტება-დადგენას. საქართველოს სოციალურ-ეკონომიური ისტორია მისი კვლევის სფეროს გარეშე რჩებოდა¹.

1884 წ. გამოვიდა ისტორიკოს მოსე ჯანაშვილის „საქართველოს მოკლე ისტორია“ (მეორე გამოცემა 1895 წ.), რომელშიც ავტორი ქართული წყაროების, ძირითადად ვახტანგ VI-ის „სწავლულ კაცთა“ კომისიის ნაშრომის, ცნობებზე დაყრდნობით მოგვითხრობს ჩვენთვის საინტერესო ეპოქის საქართველოს ისტორიის შესახებ². ისიც, ისევე, როგორც მ. ბროსე და დიმ. ბაქრაძე, უმთავრესად პოლიტიკური ისტორიის თხრობით იფარგლება.

1908 წ. საქართველოს ისტორიით დაინტერესებულმა ქართველმა მკითხველმა მიიღო დავით კარიჭაშვილის საქართველოს მოკლე ისტორია (პირველი ნაწილი)³. ამ პატარა მოცულობის წიგნში XIV საუკუნის უკანასკნელი მეოთხედისა და XV ს. დასაწყისის ისტორიას 3-4 ფურცელი უკავია. ისტორიკოსი ძირითადად თემურ-ლენგის საქართველოში შემოსევების შესახებ მოგვითხრობს (როგორც ჩანს, ქართული წყაროების, უმთავრესად ვახუშტი ბაგრატიონის თხზულების ცნობების მიხედვით!); საქართველოს იმდროინდელ სოციალურ-ეკონომიურ მდგომარეობის შესახებ კი დ. კარიჭაშვილი თითქმის არაფერს ამბობს.

XIV საუკუნის უკანასკნელი მეოთხედისა და XV საუკუნის და-

¹ ვახუშტი, საქართველოს ისტორია, განმარტებული და შევსებული ახლად შექმნილის არხეოლოგიური და ისტორიული ცნობებით დ. ზ. ბაქრაძის მიერ, ნაწ. I, ტფილისი, 1885, გვ. 293—295.

² მ. ჯანაშვილი, საქართველოს მოკლე ისტორია, ტფილისი, 1895, გვ. 211—224; ამ ნაშრომში მ. ჯანაშვილი იყენებს მინაწერების ცნობებსაც.

³ დ. კარიჭაშვილი, საქართველოს მოკლე ისტორია, პირველი ნაწილი, ტფილისი, 1908, გვ. 152—160.

საწყისის საქართველოს ისტორია შერეფ ად-დინ ალი იეზიდის „ზაფარ-ნამეს“ ცნობების საფუძველზე შედგენილი აქვს ინგლისელ ქართველოლოგს უ. ე. დ. ალენს. მაგრამ ალენიც, ზემოხსენებულ ისტორიკოსთა მსგავსად, ძირითადად პოლიტიკური ფაქტების გადმოცემით კმაყოფილდება¹.

1912 წელს გამოქვეყნდა პროფ. ს. კაკაბაძის ნაშრომი², რომელშიც ავტორი ეხება XIV—XV საუკუნეების საქართველოს სოციალურ-ეკონომიური ისტორიის საკითხებს.

XIV საუკუნის უკანასკნელი მეოთხედისა და XV საუკუნის დასაწყისის საქართველოს ისტორია ყველაზე უფრო სრულად, არსებული ქართული თუ უცხოური (სპარსული, ბიზანტიური, სომხური) წყაროების ცნობების ანალიზისა და ურთიერთთან შეჯერების საფუძველზე, შეისწავლა აკად. ივ. ჯავახიშვილმა³.

აკად. ივ. ჯავახიშვილმა, მის ხელთ არსებული წყაროების ცნობების საფუძველზე, ასახა საქართველოში თემურ-ლენგის შემოსევების საკმაოდ სრული სურათი.

ივ. ჯავახიშვილის უდავო დამსახურებად უნდა ჩაითვალოს ის, რომ მან პირველმა მიაქცია ყურადღება სპარსული წყაროს ცნობებს საქართველოს იმდროინდელი ეკონომიური მდგომარეობის დასახასიათებლად⁴.

ივ. ჯავახიშვილი პირველი შეეხა გვიანი ხანის ქართული თხზულებების (ფარსადან გორგიჯანიძის „ისტორია“, ვახტანგ VI-ის „სწავლულ კაცთა“ კომისიის ნაშრომი) და შერეფ ად-დინ ალი იეზიდის „ზაფარ-ნამეს“ ურთიერთდამოკიდებულების საკითხსაც⁵.

¹ W. E. D. Allen, A History of the Georgian people, London, 1932, p. 123—125.

² С. Какбадзе, Черты феодального строя и крестьянские повинности в Грузии в конце средних веков (Пробная лекция, прочитанная на Тифлиссских высших женских курсах 23 марта 1911 г. для занятия кафедры по истории Грузии), Тифлис, 1912.

³ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, წ. III, თბილისი, 1949; მისივე, საქართველოს ისტორია, XI—XV საუკუნეები, თბილისი, 1949, გვ. 206—222; მისივე, ქართველი ერის ისტორია, III, თბილისი, 1966.

⁴ ივ. ჯავახიშვილი, საქართველოს ეკონომიური ისტორია, წ. II, ტფილისი, 1934, გვ. 596—604.

⁵ ივ. ჯავახიშვილი, ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა, თბილისი 1945, გვ. 293, 322; XVII—XVIII საუკუნეთა ქართული ნარატიული თხზულებებისა და სპარსულ-სპარსულენოვანი წყაროების ურთიერთდამოკიდებულების საკითხი განხილული აქვთ ს. კაკაბაძეს (ფარსადან გორგიჯანიძის „ისტორია“, საისტორიო შოაშბე, II, 1925, გვ. 207), ვ. ფუთურიძეს (ფარსადან გორგიჯანიძის „ის-

XIV—XV სს. საქართველოში სოციალური ურთიერთობის საკითხები განიხილა აკად. ს. ჯანაშიამ. მან მოგვცა საბარათაშვილოს, როგორც სათავადოს წარმოშობის ისტორია, გვიჩვენა ამ სათავადოს წარმოშობის სოციალური და ეკონომიური ფესვები.

აკად. ს. ჯანაშიას აზრით, საბარათაშვილო, როგორც სათავადო. ქვემო ქართლის ტერიტორიაზე XV საუკუნეში ყალიბდება. ავტორის აზრით, „ეს ხანა საერთოდ ხასიათდება ახალი მფლობელი ფეოდალური სახლების გამოჩენით. დროება სწორედ რომ შესაფერი იყო. იმ კატასტროფამ, რომელიც საქართველოს. განსაკუთრებით ლიხთამერეთს, ლანგ-თემურმა დაატეხა თავს წინა საუკუნის დამლევეს, საუკეთესო ნიადაგი შექმნა ფეოდალური უფლებების ხელახალი განაწილებისათვის, მათი გადაჯგუფებისათვის, ხალხთა ახალი განლაგებისათვის. მსგავსი ამბები წინათაც არაერთგზის მომსდარა. მაგრამ ახალი გარდატეხა მინც მეტად მკვეთრი იყო“¹.

XIV—XV საუკუნეთა საქართველოს ისტორიის არაერთი მნიშვნელოვანი საკითხი დააყენა და გააშუქა თავის ნაშრომებში აკად. ნ. ბერძენიშვილმა. მის ნაშრომებში ახლებურადაა შეფასებული სათავადოთა წარმოშობის ფაქტი.

ავტორის აზრით, საქართველოს ეკონომიურმა დაცემამ გააპირობა მისი პოლიტიკური ერთიანობის საფუძვლების მოშლა: საქართველოს ერთიანი სამეფო ცალკეულ სამეფოებად და სამთავროებად დაიშალა. „იმათ გვერდით და იმავე სოციალურ-ეკონომიური ურთიერთობის საფუძველზე ყალიბდება უფრო მცირე. თვითკმარი ორგანიზაცია — დიდებული აზნაურის სახლი, რომელიც თანდათან ერთადერთი დასაყრდენი ხდებოდა გამრავლებული მთავრებისა და დამცირებული მეფეებისაც. წარმოიშობოდა ე. წ. სათავადოები“².

ნ. ბერძენიშვილმა წამოაყენა საინტერესო დებულება სათავადოს, როგორც ნახევრადდამოკიდებული თვითკმარი პოლიტიკური ორგანიზაციის შესახებ. მისი ეს მოსაზრება პირველად 1937 წ. გამოქ-

ტორია“, ხელნაწერი), ვ. გაბაშვილს (ქართული ფეოდალური წყობილება XVI—XVII საუკუნეებში. თბილისი, 1958, გვ. 27), დ. კაციტაძეს (ფარსადან გორგიჯანიძის თხზულებისა და „ქართლის ცხოვრების“ გაგრძელების XV საუკუნის სპარსული წყაროები: აღმოსავლური კრებული, I, თბილისი. 1960, გვ. 148—168.

¹ ს. ჯანაშია, ბარათაშვილთა გენეალოგიისათვის, შრომები, II, თბილისი, 1952, გვ. 464.

² ნ. ბერძენიშვილი. ე. დონდუა. ნ. დუმბაძე. გ. მელიქიშვილი, შ. მესხია, პ. რატიანი. საქართველოს ისტორია. I, თბილისი, 1958, გვ. 249.

ვეყნებულ ნაშრომში გვხვდება¹, ხოლო შემდეგ კი არაერთხელ იქნა განმეორებული და დაზუსტებული. ნ. ბერძენიშვილის დებულებები დაედო საფუძვლად მისივე მოწაფეების იმ საღისერტაციო ნაშრომებს, რომლებიც სათავადოების პრობლემას მიეძღვნა².

ნ. ბერძენიშვილმა ყურადღება მიაქცია აგრეთვე კლასობრივი და შინაკლასობრივი ბრძოლის საკითხებს, მეცნიერული ახსნა მოუძებნა XIV—XV საუკუნეთა საქართველოს ისტორიულ განვითარებაში მომხდარ შეფერხებას („ჩიხი“), გვიჩვენა, თუ რა უარყოფითი გავლენა ჰქონდათ მომთაბარე ხალხთა შემოსევებს კულტურული, ინტენსიური მეურნეობის მწარმოებელ ქვეყანაზე და სხვ.³.

ნ. ბერძენიშვილს ეკუთვნის XIV საუკუნის უკანასკნელი მეოთხედისა და XV საუკუნის დასაწყისის საქართველოს ისტორიის ზოგადი ხასიათის მიმოხილვა, რომელიც მოთავსებულია „საბჭოთა კავშირის ისტორიის ნარკვევებში“.

ამ ნაშრომში, ისევე როგორც სხვა ნაშრომებში, ნ. ბერძენიშვილი ხაზგასმით აღნიშნავს თემურ-ლენგის შემოსევების დამლუპველ გავლენას საქართველოს პოლიტიკურსა თუ სოციალურ-ეკონომიურ მდგომარეობაზე (საქართველოს ცალკეული ნაწილების სეპარატისტული ტენდენციების გაძლიერება, „სათავადოების“ წარმოშობა, საწარმოო ძალების განვითარების შეფერხება, სამეურნეო ცხოვრების დაცემა და სხვ.)⁴.

XIV—XV სს. საქართველოს სოციალურ-ეკონომიური თუ პოლიტიკური ისტორიის საკითხები შესწავლილი აქვს ვ. გაბაშვილს. იგი ყურადღებას აქცევს საქართველოს ერთიანი სამეფოს დაშლის სოციალურ-ეკონომიურ მიზეზებს, რომელსაც საგარეო-პოლიტიკური მიზეზები გადაეჯაჭვა: „სოფლის მეურნეობის დაქვეითება („ნაოხარ“-„პარტანტის“ გამრავლება), სოფლის მეურნეობის ტექნიკის ერთ წიერთილზე გაყინვა, ქალაქების დაღარბება, ვაჭრობა-ხელოსნობის და-

¹ ნ. ბერძენიშვილი, ფეოდალური ურთიერთობიდან XV საუკუნეში (დოკუმენტბა კრიტიკული წერილით): მასალები საქართველოს და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკვეთი I, თბილისი, 1937, გვ. 3—31.

² მ. დუმბაძე, ნავო ბერძენიშვილა, თბილისი, 1964, გვ. 74.

³ ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორია XIII—XIV სს. (კონსპექტი): საქართველოს ისტორიის საკითხები, II, თბილისი, 1965, გვ. 49—71; მისივე, ფეოდალური ურთიერთობიდან XV საუკუნეში, გვ. 111—137; მისივე, Очерк из истории феодальных отношений в Грузии (XIII—XVI вв.), стр. 71—111; მისივე, საქართველოს რუსეთთან შეერთების ისტორიული მნიშვნელობისათვის, მნათობი, 6, 1954, გვ. 126.

⁴ Очерки истории СССР, XIV—XV вв., Москва, стр. 709—714.

ცემა, მწარმოებელი კლასის მკვეთრი შემცირება მკაფიო გამოვლინებას პოულობენ ქვეყნის საერთო ეკონომიურ ვითარებაში და საქართველოს პოლიტიკური დაშლილობაც მხოლოდ დროის საკითხს წარმოადგენდა¹.

ვ. გაბაშვილმა გაარკვია, თუ რა იყო მიზეზი იმისა, „რომ სამამულო სისტემის გამარჯვების მომდევნო ხანაში მიწის ფეოდალური საკუთრება ვითარდება არა საკუთრების ინდივიდუალიზაციის გზით (რაც გვიანფეოდალური ხანის ერთი მთავარი ნიშანთაგანია), არამედ მამულების გაერთიანების და ფეოდალური სახლების განმტკიცების გზით“².

ვ. გაბაშვილმა ხაზგასმით აღნიშნა ის გარემოება, რომ თემურ-ლენგის წინააღმდეგ მიმართული ქართველი (ამიერკავკასიის) ხალხის ბრძოლა წარმოადგენდა ბრძოლას პროგრესული ფეოდალური მიწათმფლობელობის გადასარჩენად და ეს ბრძოლა „ბუნებრივად ეხმარებოდა მახლობელ აღმოსავლეთში მიმდინარე ბრძოლას, რომელიც თავისი ხასიათით უეჭველად პროგრესული იყო“³. მანვე მოგვცა თემურ-ლენგის საქართველოში (და საერთოდ) ლაშქრობების მიზეზების ანალიზი⁴.

ჩვენთვის საინტერესო ხანის ქალაქების და საქალაქო ცხოვრების ისტორიას ეხება თავის ნაშრომში პროფ. შ. მესხია. მას აღნიშნული აქვს ჯერ მონღოლთა, ხოლო შემდეგ თემურ-ლენგის შემოსევათა უარყოფითი გავლენა საქართველოს ქალაქების განვითარებაზე⁵.

XIV საუკუნის უკანასკნელი მეოთხედისა და XV საუკუნის დასაწყისის საქართველოს სოციალურ-ეკონომიურსა და პოლიტიკურ ისტორიას თავის ნაშრომებში საკმაოდ დიდი ადგილი დაუთმო პროფ. დ. გვრიტიშვილმა. 1955 წ. გამოქვეყნდა მისი მონოგრაფია „ფეოდალური საქართველოს სოციალური ურთიერთობის ისტორიიდან“. ამ ნაშრომში დ. გვრიტიშვილი სწავლობს ქართლის სათავადოებს, ყურადღებას აქცევს მათი წარმოშობის დროსა და პირობებს და ასკვნის: „სათავადოების წარმოქმნა ფეოდალური საწარმოო ძალების შემდ-

¹ ვ. გაბაშვილი, ქართული ფეოდალური წყობილება XVI—XVII საუკუნეებში, თბილისი, 1958, გვ. 61.

² ვ. გაბაშვილი, ქართული ფეოდალური წყობილება XVI—XVII საუკუნეებში, გვ. 143.

³ ვ. გაბაშვილი, თემურ-ლენგი. ნარკვევები მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიიდან, თბილისი, 1957, გვ. 224.

⁴ ვ. გაბაშვილი, თემურ-ლენგი, გვ. 220, 221, 224.

⁵ Ш. А. М е с х и я, Города и городской строй феодальной Грузии, Тбилиси, 1960, стр. 46, 47, 90.

გომი დეგრადაციის შედეგი იყო. ქართლის სათავადოების ჩამოყალიბება ძირითადად იწყება XIV საუკუნეში და მთავრდება XVI საუკუნეში. ქართლის სათავადოების ნაწილი ოდესღაც ცალკეულ საერისთავოებს წარმოადგენდა და ქართლის საერისთავოში შედიოდა. მოვლენები ისე განვითარდა, რომ ქართლის საერისთავო XIV საუკუნის მეორე ნახევარში გაქრა. ასე რომ, ქართლის საერისთავოს გაქრობა ამავე დროს იყო ქართლში სათავადოების ჩამოყალიბება-გაფორმების პროცესი¹.

დ. გვრიტიშვილი საქართველოს ეკონომიური დაძაბუნების მიზეზებზე საუბრისას, ხაზგასმით აღნიშნავს თემურ-ლენგის შემოსევების დამლუპველ შედეგებს².

1962 წელს გამოქვეყნდა იმავე ავტორის „ნარკვევები საქართველოს ისტორიიდან“, სადაც თემურ-ლენგის საქართველოში შემოსევათ შესახებ თხრობა საკმაოდ ვრცელადაა წარმოდგენილი³. ბოლოს ავტორი აკეთებს მართებულ დასკვნას, რომ „თემურ-ლენგის ლაშქრობათა შედეგად არსებითად შეიცვალა ჩვენი ქვეყნის ნორმალური განვითარების პირობები. საწარმოო ძალების განვითარება შეწყდა, გარეშე სამყაროსთან გავლენა და ავტორიტეტი უკიდურესად დაეცა, ამიერკავკასიის ხალხების კონსოლიდაცია-გაერთიანების პრობლემა დღის წესრიგიდან ამოვარდა“⁴.

დ. გვრიტიშვილმა ყურადღება მიაქცია აგრეთვე შინაკლასობრივი ბრძოლის ფაქტებსაც XIV—XV სს. მიჯნაზე საქართველოში⁵

XIV—XV საუკუნეების საქართველოში სოციალური ურთიერთობის საკითხებს სწავლობენ აგრეთვე გ. ჯამბურია, გ. აკოფაშვილი. მ. ქიქოძე, დ. მეგრელაძე და სხვ.

გ. ჯამბურიამ მონოგრაფიულად შეისწავლა ქვემო ქართლის ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი სათავადო „საბარათაშვილო“, რომლის ისტორიაც, როგორც სათავადოსი, ავტორის აზრით, XV საუკუნის პირველ ნახევარშია საძიებელი⁶.

¹ დ. გვრიტიშვილი, ფეოდალური საქართველოს სოციალური ურთიერთობის ისტორიიდან, თბილისი, 1955, გვ. 55.

² დ. გვრიტიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 52.

³ დ. გვრიტიშვილი, ნარკვევები საქართველოს ისტორიიდან, I, თბილისი, 1962, გვ. 334—358.

⁴ იქვე, გვ. 358.

⁵ დ. გვრიტიშვილი, ნარკვევები საქართველოს ისტორიიდან, II, თბილისი, 1965, გვ. 140.

⁶ გ. ჯამბურია, ქართული ფეოდალური ურთიერთობის ისტორიიდან, თბილისი, 1955. გვ. 5, 6, 8, 9, 10.

საამილახოროს, როგორც სათავადოს ისტორია შესწავლილი აქვს მ. ქიქოძეს¹. ავტორი საამილახოროს წარმოშობას XIV საუკუნის პირველ ნახევარში ვარაუდობს.

აზნაურთა ფენის სოციალური მდგომარეობისა და გლეხობის ეკონომიური ვითარების შესწავლას ისახავს მიზნად გ. აკოფაშვილის² და დ. მეგრელაძის ნაშრომები³.

XIV საუკუნის საქართველოში სოციალური ურთიერთობის საკითხებს ეხებიან აკად. ი. დოლიძე⁴ და პროფ. ა. კიკვიძე⁵.

ეს საკითხები (აზნაურთა სოციალური ფენის დიფერენციაცია, გლეხთა კატეგორიები და სხვ.) სამეცნიერო ლიტერატურაში, არსებული ქართული წყაროების მიხედვით, საკმაოდ კარგადაა შესწავლილი და ამიტომ წინამდებარე ნაშრომში ამაზე სიტყვას აღარ გავაგრძელებთ.

ასეთია XIV საუკუნის უკანასკნელი მეოთხედისა და XV საუკუნის დასაწყისის საქართველოს პოლიტიკური და სოციალურ-ეკონომიური ისტორიის შესახებ არსებული ლიტერატურის ზოგადი მიმოხილვა.

ზემოხსენებულ მკვლევართ არაერთი საინტერესო მოსაზრება აქვთ გამოთქმული, ზოგიერთი რამ კი დაზუსტებას მოითხოვს. ეს გარემოება, როგორც დასაწყისშიც გვქონდა აღნიშნული, საკუთრივ ქართულ ენაზე არსებული მასალის სიმცირითაა გამოწვეული. ამიტომაც იყო, რომ თავის დროზე აკად. ივ. ჯავახიშვილმა უცხოურ, კერძოდ კი სპარსულ წყაროს მიმართა. მაგრამ ივ. ჯავახიშვილს მხოლოდ ერთი სპარსული წყარო ჰქონდა ხელთ (შერეფ ად-დინ ალი იეზდის „ზაფარ-

¹ მ. ქიქოძე, ქართლის სათავადოების ისტორიიდან XV—XVIII სს. (საამილახორო): მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკვ. 35, თბილისი, 1963, გვ. 97.

² გ. აკოფაშვილი, ცვლილებები აზნაურთა ფენის სოციალურ მდგომარეობაში XIII—XIV სს. საქართველოში: ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის ინსტიტუტის შრომები, IV, ნაკვ. II, 1959, გვ. 64.

³ დ. მეგრელაძე, გლეხობის ეკონომიური მდგომარეობა XIII საუკუნის II ნახევრიდან XV საუკუნემდე: ნარკვევები ფეოდალური საქართველოს გლეხობის ისტორიიდან, თბილისი, 1967, გვ. 70—89.

⁴ ი. დოლიძე, ძველი ქართული სამართალი, თბილისი, 1953, გვ. 286, 287, 371 და სხვ.; Судебник Бека и Агбуга, грузинский текст, введение И. С. Дольдзе, перевод В. Д. Дондуа и И. С. Дольдзе, Тбилиси, 1960, стр. 7—25.

⁵ ა. კიკვიძე, სამცხის სამთავროს წარმოშობა საქართველოს ფეოდალურ გონარქიაში: თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები, XXXVII, 1949, გვ. 79—95.

ნამე“), ხოლო როგორც ზემოთ გვქონდა აღნიშნული, სპარსული და სპარსულენოვანი წყაროები, რომლებიც ცნობებს გვაწვდიან XIV საუკუნის უკანასკნელი მეოთხედისა და XV საუკუნის დასაწყისის საქართველოს სოციალურ-ეკონომიური და პოლიტიკური ისტორიისათვის, საკმაო რაოდენობითაა.

· წინამდებარე ნაშრომის მიზანიც სწორედ ამ წყაროების ცნობების რაც შეიძლება სრულად გამოყენება და ამ ცნობების საფუძველზე საქართველოს სოციალურ-ეკონომიური და პოლიტიკური ისტორიის სურათის შექმნისდაგვარად აღდგენის ცდაა.

საქართველო XIII — XIV საუკუნეებში

XIII საუკუნის დასაწყისისათვის საქართველომ თავისი ძლიერების წინიტი მიიღწია. ოციანი წლებისათვის საქართველომ თავის კონტროლს დაუქვემდებარა დვინ-არზრუმისა და დარუბანდ-შამანის საგაქრო მაგისტრალები; მას განზრახული ჰქონდა აგრეთვე ირანიდან ლევანტისაკენ გამავალი საგაქრო გზის ხელში ჩაგდებაც (არქეშ-ხლათის სასულთნოების დაპყრობა). როგორც ჩანს, საქართველო აპირებდა აღმოსავლეთისა და დასავლეთის საგაქრო ურთიერთობაში შუამავლის როლში გამოსვლას.

საქართველოს ამგვარ განზრახვას რეალური პირი უჩანდა, რადგან ოდესღაც ძლიერი ბიზანტია დასუსტებული იყო, ხოლო მახლობელი აღმოსავლეთის ტერიტორიაზე დაკნინებული სასულთნოები და საამირო-საათაბაგოები არსებობდნენ¹.

XII—XIII საუკუნეთა მიჯნაზე საქართველო ეკონომიურად ლონიერ ქვეყნად გამოიყურება. ქვეყნის ეკონომიკის წამყვან დარგს, ბუნებრივია, სოფლის მეურნეობა წარმოადგენდა.

საქართველოს სამეფოს მესვეურნი დიდ ყურადღებას აქცევდნენ სარწყავი არხებისა და წყალსადენების გაყვანას².

საირიგაციო ქსელის გადიდებასა და მოწყობასთან მჭიდროდ იყო დაკავშირებული სათესი ფართობის გადიდება: საკმაოდ დიდ ფართობზე რამდენიმე ჯიშის ხორბალი მოჰყავდათ³.

¹ ვ. გაბაშვილი, საქართველოს საგაქრო ურთიერთობანი XII საუკუნეში, თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები, 121, თბილისი, 1967, გვ. 205.

² ივ. ჯავახიშვილი, საქართველოს ისტორია, XI—XV საუკუნეები, თბილისი, 1949, გვ. 95.

³ ივ. ჯავახიშვილი, საქართველოს ეკონომიური ისტორია, წ. I, ტფილისი, 1939, გვ. 325—351; დ. გვრიტიშვილი, ნარკვევები საქართველოს ისტორიიდან, თბ., 1962, გვ. 12—15; მ. ლორთქიფანიძე, გლეხობის ეკონომიური მდგომარეობა (VII ს.—XIII ს. დამდეგამდე), ნარკვევები ფეოდალური საქართველოს გლეხობის ისტორიიდან, თბილისი, 1967, გვ. 34, 35.

ძალზე დაწინაურებული ყოფილა მევენახეობა-მეღვინეობა. / ვაზის თითქმის ყოველგვარი ჯიში ხარობდა საქართველოში¹ და მევენახეობა-მეღვინეობას XI—XIII საუკუნეთა საქართველოს ეკონომიკაში წამყვანი ადგილი ეჭირა) (სხვათა შორის, შემორჩენილია მევენახეობის კულტურასთან დაკავშირებული ნახატები: მაგ., ვენახის ბარვისა და მყნობის ამსახავი ჭრუჭის ოთხთავის მინიატურა)². XIV საუკუნის სპარსელი ავტორების ცნობებითაც დასტურდება, რომ საქართველოში მეურნეობის სხვადასხვა დარგებს შორის დაწინაურებული ყოფილა მევენახეობა-მეღვინეობა³.

იმდროინდელ საქართველოში მევენახეობა-მეღვინეობის ფართოდ გავრცელებაზე მეტყველებს ის გარემოებაც, რომ საქართველოს სხვადასხვა კუთხეებში არქეოლოგიური გათხრების შედეგად აღმოჩენილ გლეხის საცხოვრებლის კომპლექსებში დადასტურებულია საოჯახო მარნების არსებობა⁴.)

სპეციალისტებმა ყურადღება მიაქციეს იმ გარემოებასაც, რომ ღვინის შესანახი ქვევრები გვხვდება არა მარტო ჩვეულებრივ საცხოვრებელ კომპლექსებში (სოფლებში), არამედ მღვიმე-გამოქვაბულებშიც, რომელთაც საცხოვრებლად იყენებდნენ შიშინანობის დროს⁵. გლეხის მეურნეობის ერთ-ერთ წამყვან დარგს მევენახეობა-მეღვინეობა წარმოადგენდა⁶.

მეურნეობის დარგებს შორის განვითარებულია აგრეთვე მეხილეობა-მებოსტნეობა,⁷ მებაღეობა⁸ და სელის წარმოება. სელის ზე-

¹ ივ. ჯ ა ე ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, საქართველოს ეკონომიური ისტორია, წ. II, თბილისი, 1935, გვ. 512—524; დ. გ ვ რ ი ტ ი შ ვ ი ლ ი, ნარკვევები საქართველოს ისტორიიდან, გვ. 15, 16; მ. ლ ო რ თ ქ ი ფ ა ნ ი ძ ე, გლეხობის ეკონომიური მდგომარეობა, გვ. 36, 37.

² მ. დ უ მ ბ ა ძ ე, საქართველოს ისტორიულ სინამდვილე და შოთა რუსთაველი: საქართველო რუსთაველის ხანაში, თბილისი, 1966, გვ. 13.

³ И. П. Петрушевский, Земледелие и аграрные отношения в Иране XIII—XIV веков, Москва-Ленинград, 1960, стр. 232.

⁴ მ. ლ ო რ თ ქ ი ფ ა ნ ი ძ ე, ნარკვევები ფეოდალური საქართველოს გლეხობის ისტორიიდან, გვ. 36, 37; პროფ. მ. ლ ო რ თ ქ ი ფ ა ნ ი ძ ე ყურდნობა არქეოლოგიურ გამოკვლევებს.

⁵ გ. გ ა ფ რ ი ნ დ ა შ ვ ი ლ ი, ლონტი შროველის სახიზარ მღვიმეებში, გაზ. „კომუნისტი“, 25. VII. 1958, № 143; მ. ლ ო რ თ ქ ი ფ ა ნ ი ძ ე, დასახ. ნაშრ., გვ. 37.

⁶ მ. ლ ო რ თ ქ ი ფ ა ნ ი ძ ე, დასახ. ნაშრ., გვ. 38.

⁷ დ. გ ვ რ ი ტ ი შ ვ ი ლ ი, ნარკვევები საქართველოს ისტორიიდან, I, გვ. 17—24.

⁸ И. П. Петрушевский, Земледелие и аграрные отношения в Иране XIII—XIV веков, стр. 232.

თი იხმარებოდა როგორც საკვები პროდუქტი და აგრეთვე როგორც საწვავ-სანათი¹. მაგრამ „რაკი ჩვენ ქვეყანას ისეთი მაღალხარისხოვანი ზეთი ჰქონდა უხვად, როგორც ნიგვზის ზეთია, საქმელად სელის ზეთს, რა თქმა უნდა, ისეთი გასავალი არ ექმნებოდა, როგორც სხვაგან“².³

(საქართველოში ძალზე ბლომად ყოფილა ნიგვზისა და წაბლის ტყეები.) XIV საუკუნის დასაწყისის ანონიმი სპარსელი ავტორი (სავარაუდებელია მოგზაური, მწერალი, მოხელე), რომელმაც ყაზან-ყაენის დავალებით შეადგინა აგროტექნიკის შესახებ ვრცელი ტრაქტატი სათაურით „ქითაბ-ე ილმ-ე ფალაჰათ-ე უზირათ“ („წიგნი მიწისმოქმედების მეცნიერების შესახებ“), გვამცნობს, რომ ნიგვზი და წაბლი საქართველოში იყო მოშენებული, თუმცა გარეული სახით სპარბობდაო⁴.

(ქართველი მეურნეები ფართოდ მისდევდნენ თაფლისა და ცვილის დამზადებას, ე. ი. დაწინაურებული ყოფილა მეფუტკრეობა, რომელსაც საქართველოში დიდი ხნის ისტორია ჰქონდა⁵.) „ჩვენთვის საინტერესო ხანაში კულტურული მეფუტკრეობის არსებობაზე და მის ფართოდ გავრცელებაზე ამკარად მეტყველებს ცვილის საგლეხო გადასახადის არსებობა. ცვილს ფართო მოხმარება ეკლესიაში ჰქონდა ამ დროს, და ცვილის გადასახადს გლეხი იხდის. XII საუკუნის ერთი საბუთით გლეხის ფუძეს ეკისრება წელიწადში 15 ლიტრა ცვილის გადახდა“⁶.

(ფართოდ ყოფილა გავრცელებული მეაბრეშუმეობა. აბრეშუმს მრავლად ამზადებდნენ საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში. როგორც ჩანს, აბრეშუმი ექსპორტის საგანიც ყოფილა)(მაგ., ქ. დმანისიდან მრავლად გაჰქონდათ იგი).

მეაბრეშუმეობით განთქმული ყოფილა ქ. რუსთავი. ეთნოგრაფ ნ. აბესაძის დაკვირვებით ცხადი ხდება, რომ „XII საუკუნის რუსთავში მეურნეობის ეს დარგი საკმაოდ დაწინაურებული ყოფილა, ვინაიდან

¹ ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, საქართველოს ეკონომიური ისტორია, წ. I, 1930, გვ. 373, 374.

² ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, საქართველოს ეკონომიური ისტორია, წ. I, გვ. 373.

³ იხ. И. П. Петрушевский II, Земледелие и аграрные отношения в Иране XIII—XIV вв., стр. 211.

⁴ ალ. რობაქიძე, მეფუტკრეობის ისტორიისათვის, თბილისი, 1960, გვ. 67—173; მ. ლორთქიფანიძე, გლეხობის ეკონომიური მდგომარეობა, გვ. 41, 42.

⁵ მ. ლორთქიფანიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 41, 42.

ის უკვე ნატურალური გადასახადის ერთ-ერთ მნიშვნელოვან პროდუქტს შეადგენდა სოფლის მეურნეობის სხვა პროდუქტებთან ერთად¹.

გლეხის მეურნეობაში მეაბრეშუმეობის არსებობაზე მიუთითებს საგანგებო „საყაჭობო გადასახადის“ დადასტურება საბუთებში².

XIII—XIV სს. საქართველოში მეაბრეშუმეობის არსებობა დასტურდება სპარსული წყაროს ცნობითაც³.

(XII—XIII სს. საქართველოში განვითარებული იყო ბინადარი მესაქონლეობა: მისდევდნენ როგორც მსხვილფეხა, ისე წვრილფეხა საქონლის მოშენებას⁴. არქეოლოგიური მასალითაც დასტურდება მსხვილფეხა საქონლის, ცხვისა და ღორის ფართოდ მოშენების ფაქტი⁵. მეცხვარეობა ერთ-ერთი წამყვანი დარგი იყო მესაქონლეობის სხვა დარგებს შორის. ქართული მატყლი ძვირად ფასობდა და ბლომად გაჰქონდათ უცხოეთში.)

(არქეოლოგიური გათხრების საშუალებით ნასახლარებში დადასტურებულია შინაური ფრინველის ძვლები, რაც მეფრინველეობის ფართოდ გავრცელებაზე მიუთითებს.)

(საქართველო ოდითგანვე განთქმული იყო საუკეთესო ჯიშის ცხენებით. ჩვენთვის საინტერესო ხანაშიც ფართოდ მისდევდნენ ჯიშიანი ცხენის მოშენებას; გეოგრაფ ზაქარია ყაზვინის ცნობით, ქართული ჯიშის ცხენ-ჯორი მრავლად გაჰყავდათ უცხოეთშიც⁶.)

(იმდროინდელ საქართველოში მისდევდნენ მეთევზეობასა და ნადირობას. მეთევზეობას და ნადირობას გარდა გართობა-დროსტარებისა წმინდა სამეურნეო დანიშნულებაც ჰქონდა. თევზი და ნანადირევი აკმაყოფილებდა მეთევზის თუ მონადირის პირად მოთხოვნილებას, ამავე დროს ბაზარზეც გადიოდა ვასაყიდად. როგორც ჩანს, თევზეულს და ნანადირევს არც თუ მცირე ადგილი ეკავა საბაზრო პროდუქტიაში თუ ქართველი კაცის სამეურნეო ცხოვრებაში. ამიტომაცაა, რომ

¹ ნ. აბესაძე, მეაბრეშუმეობა საქართველოში (ეთნოგრაფიული მასალები მისხედით), თბილისი, 1957, გვ. 146.

² მ. ლორთქიფანიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 41.

³ И. П. Петрушевский, Земледелие и аграрные отношения в Иране XIII—XIV веков, стр. 232.

⁴ И. П. Петрушевский, დასახ. ნაშრ., გვ. 232; მ. ლორთქიფანიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 40, 41.

⁵ მ. ლორთქიფანიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 41.

⁶ იქვე.

⁷ ივ. ჯავახიშვილი, საქართველოს ისტორია, XI—XV საუკუნეებ, თბილისი, 1949, გვ. 96.

საქართველოს შესახებ ცნობების მოწოდებისას სპარსელი გეოგრაფები საგანგებოდ აღნიშნავენ სანადირო ადგილების სიუხვეს და მეთევზეობის განვითარებას¹.)

↳ XII—XIII სს. საქართველოში მალალ დონეზე იდგა ხელოსნობა. იმდროინდელი ხელოსნური ნაწარმი თავისი მხატვრულობის დონით, შეიძლება თამამად ითქვას, ხელოვნების ნიმუშებს ედრება (თიხისა და მინის ქურქელი, ოქრომჭედლობის ნიმუშები, სპილენძის ქურქელი და სხვ.)¹✓

↳ ხელოსნები მეფის თუ ფეოდალების სასახლეებში შრომობდნენ (სოფლებში თუ ქალაქებში), ზოგი კი მიმოდოდა ქვეყნის სხვადასხვა კუთხეში. მაგრამ „ხელოსანთა უმრავლესობა ქალაქებში იჯდა და ქალაქური წარმოების ძირითად შინაარსს ქმნიდა. ხელოსნობა იყო, რის გარშემოც უპირატესად თავს იყრიდა „სავაჭრო ერის კრება“. ხელოსნური ნაწარმი იმ დროს ალებ-მიცემის მთავარ საგანს წარმოადგენდა“²./

ასოფლის მეურნეობის და ხელოსნობის დაწინაურებამ, ბუნებრივია, განაპირობა ვაჭრობის გაცხოველება. ვაჭრობა წარმოებდა როგორც ქვეყნის შიგნით, ისე ქვეყნის გარეთაც, უცხო ქვეყნებთან³. ზაქარია ყაზვინის ცნობით, საქართველოდან გაჰქონდათ ბამბა, მატყლი, აბრეშუმი, ტანისამოსი, ხალიჩები, ქურქები, სინდიყი და სხვ. ნავთიც კი გაჰქონდათ საქართველოდან აქლემებით და გემებით⁴./

„XI—XII სს. ქართული საისტორიო და ლიტერატურული ძეგლების სათანადო ტერმინოლოგიის შესწავლა უხვ მასალას მოგვცემდა საქართველოს სავაჭრო ურთიერთობათა საკითხების გასარკვევად. ისეთი ტერმინები, როგორცაა ბასრი, ბალანში, მისრული, თოხარიკი და სხვ. წარმოშობით დაკავშირებულია მახლობელი აღმოსავლეთის და შუა აზიის ქალაქებთან, ქვეყნებთან; ისინი აღნიშნავენ საქართველოს სავაჭრო კავშირებს აღმოსავლურ ქალაქებთან და ქვეყნებთან“⁵.

¹ И. П. Петрушевский, Земледелие и аграрные отношения в Иране XIII—XIV вв., стр. 232; მ. ლორთქიფანიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 41.

² ნ. ბერძენიშვილი, ვ. დონდუა და სხვ., საქართველოს ისტორია, გვ. 173.

³ ივ. ჯავახიშვილი, საქართველოს ეკონომიური ისტორია, ტფილისი, 1907. გვ. 30—33.

⁴ ივ. ჯავახიშვილი, საქართველოს ისტორია. XI—XV საუკუნეები, თბილისი, 1949. გვ. 95. 96.

⁵ ვ. გაბაშვილი, საქართველოს სავაჭრო ურთიერთობანი XII საუკუნეში, გვ. 208.

ხელოსნობისა და ვაჭრობის ხელშეწყობის მიზნით საქართველოს მესვეურთა თაოსნობით იწყება სავაჭრო-საქარაგნო გზების კეთილმოწყობა, შენდება ქვეთიკირის ხიდები, სასტუმრო-ფუნდუკები და სხვ.

ს ხელოსნობისა და ალემბიციემობის განვითარების შედეგად XI—XII სს. საქართველოში ქალაქთა რიცხვმა იმატა. „დამახასიათებელია, რომ XI—XII საუკუნეებში ქალაქი ეწოდებოდა არა მხოლოდ ზღუდეშემოვლებულს, ხელოსნებითა და ვაჭრებით დასახლებულ ადგილს, არამედ ყოველ ადგილს, სადაც კი ვაჭრობა და ალემბიციემობა სწარმოებდა თუნდაც დროებით“¹.

ამავე დროს ძველი ქალაქების გვერდით არსდება ე. წ. ახალქალაქები². ამასთანავე, მნიშვნელოვან ეკონომიურ ცენტრებად იქცნენ ძველი ციხე-ქალაქები, როგორც მაგ., ქ. გორი. გორი, რომელიც სავაჭრო გზების შესაყარზე მდებარეობდა, თანდათან აყვავდა და გაშენდა დავით აღმაშენებლის დროს. დავითმა დაასახლა აქ სომხები (ვაჭრულ-ხელოსნური მოსახლეობა) და გარკვეული შეღავათიანი პირობებიც შეუქმნა მათ. ამიტომაცაა, რომ მათე ურპაელის თქმით, „სომხები დიდი სიხარულით და აღფრთოვანებით უყურებდნენ მას (დავითს)“³.

XI—XII საუკუნეებში წარმოშობილ ქალაქთა რიცხვს მიეკუთვნება ატენი, გორი, ეჩივანი, ბარალეთი, სურამი, ალი, ზოვრეთი; ამავე დროს საქართველოს ფეოდალური მონარქიის წარმოშობასთან ერთად ზოგიერთი ადრეფეოდალური ხანის ქალაქი (წუნდა, უჯარმა...) კარგავს თავის მნიშვნელობას⁴.

(ერთი სიტყვით, XII საუკუნეში საქართველოში (ისევე როგორც აღმ. ამიერკავკასიის ქვეყნებში: შირვანში, სომხეთში) ძალზე განვითარდა ქალაქები და საქალაქო ცხოვრება. განსაკუთრებულ როლს მანც თბილისი ასრულებდა. თბილისი კეთილმოწყობილი გზებით დაკავშირებული იყო აღმოსავლეთისა და დასავლეთის შემაერთებელ მთავარ სავაჭრო-საქარაგნო გზასთან. ამავე დროს თბილისი უკავშირდებოდა დვინ-არზრუმის და დარუბანდ-შამახიის სავაჭრო გზებს⁵.)

¹ ნ. ბერძენიშვილი, ვ. დონდუა და სხვ., საქართველოს ისტორია, გვ. 175.

² Ш. А. Месхия, Города и городской строй феодальной Грузии, Тбилиси, 1959, стр. 43, 44.

³ ლიანა დავლიანიძე, მათე ურპაელის ცნობები დავით აღმაშენებლის შესახებ: საქართველო რუსთაველის ხანაში, თბილისი, 1966, გვ. 228.

⁴ Ш. А. Месхия, დასახ. ნაშრ., გვ. 45, 46.

⁵ ვ. გაბაშვილი, საქართველოს სავაჭრო ურთიერთობანი XII საუკუნეში, გვ. 207.

(XIII საუკუნის პირველი მეოთხედის სპარსულენოვანი გეოგრაფიული თხზულების ცნობით, თბილისი დიდი და კარგად გამაგრებული ქალაქი ყოფილა მრავალი სავაჭროთი, სასახლეებით, ბალებით, აბანოებით და ტივებზე გამართული წისქვილებით.)¹ ანონიმი ავტორის ცნობის თანახმად, თბილისი წარმოგვიდგება როგორც მნიშვნელოვანი სავაჭრო ცენტრი, სადაც ტაბილულის, ხილეულის (ბროწყული), ცვილის, ბეწვეულის (თახვის და წავის ბეწვი), უნავიერების, ლაგმების, კაპარქების, ხილიფების, ბროლის და მინის ქურჭლეულის გვერდით იყიდებოდნენ მონები და მონა-მხეველები.² ასე რომ, თბილისი XII—XIII საუკუნეთა მიჯნაზე ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანეს სავაჭრო-ეკონომიური და პოლიტიკური ცენტრი იყო წინა აზიასა და ამიერკავკასიაში.

ყოველივე ზემოთქმულის შემდეგ ცხადია, რომ საქართველო იმ დროისათვის საკმაოდ მდიდარ და ღონიერ ქვეყნად გამოიყურებოდა. „XII—XIII სს. მიჯნაზე საქართველო წინა აზიის არა მარტო უძლიერეს სახელმწიფოს წარმოადგენდა, არამედ ეკონომიურადაც ერთ-ერთ ყველაზე მეტად დაწინაურებულ ქვეყნად ითვლებოდა. მისი ფეოდალური ეკონომიკის მაღალი დონე შეპირობებული იყო განვითარებული სოფლის მეურნეობით, რთული და მრავალმხრივი საქალაქო ცხოვრებით, გაცხოველებული ვაჭრობით, ინტენსიური ხელოსნობით და სხვადასხვა ხელოსნური დარგების არსებობით. ისევე როგორც საშუალო საუკუნეების ყველა ფეოდალურ სახელმწიფოში, საქართველოშიც განსაკუთრებით განვითარებული იყო საგარეო ვაჭრობა“³.

(ასეთი დაწინაურებული ეკონომიკის შედეგად, რასაკვირველია, სამეფოს შემოსავალიც დიდი იქნებოდა.) XIV საუკუნის სპარსელ გეოგრაფს ჰამდალაჰ ყაზვინის მოაქვს ცნობა, რომლის მიხედვითაც, საქართველოს „სახელმწიფო შემოსავალი იქაური მეფეების დროს დაახლოებით ახლანდელ ხუთას თუმანს შეადგენდა“³.

ამ ცნობას ყურადღება მიაქცია ვ. ბარტოლდმა, ხოლო შემდეგ ივ. ჯავახიშვილმა. ვ. ბარტოლდმა გამოიანგარიშა, რომ ილხანთა

¹ Н. Д. Миклухо-Маклай, Географическое сочинение XIII в. на персидском языке: Ученые записки Института востоковедения, IX, Москва-Ленинград, 1954, стр. 302, 303; იხ. აგრეთვე რ. კოკნაძე, XI—XIII საუკუნეთა თბილისის ისტორიიდან: ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის ინსტიტუტის შრომები, V, ნაკვ. I, 1960, გვ. 129—135.

² ე. გაბაშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 205.

³ The Geographical part of the Nuzhat-al-qulub composed by Hamdallah Mustawfi of Qazwin in 740 (1340) edited by G. Le Strange, Leyden-London, 1915, gh. 93. ისთახრი, ჰოდუდ ალ-ალემი, ჰამდალაჰ ყაზვინი, თარგმანი შენიშვნებითა და საძიებლოთ ვ. ფუთურიძისა, თბილისი, 1937, გვ. 23.

დროინდელი ხუთასი თუმანი პირველი მსოფლიო ომის წინადროინდელი კურსით უდრიდა 3750 000 მან. უნდა მოვიგონოთ აგრეთვე, რომ ფულის მყიდველობითი უნარი მონღოლთა დროინდელ ირანში გაცილებით დიდი იყო, ვიდრე მსოფლიო ომის წინ¹. ვ. ბარტოლდის მიერ გამოანგარიშებული მონღოლთა ბატონობის წინადროინდელი სახელმწიფო შემოსავალი ივ. ჯავახიშვილმა მიიჩნია XII საუკუნისად², შეუდარა იგი მც. აზიის, არაბეთის, ერაყის და ფარსის შემოსავალს და შეცდომით დაასკვნა, რომ საქართველოს შემოსავალი მეტი იყო ვიდრე მც. აზიის, არაბეთის, ერაყისა და ფარსისა³.

ჰამდალაჰ ყაზვინის ზემოხსენებული ცნობა მონღოლთა ბატონობის წინადროინდელი საქართველოს ეკონომიკის მაღალი დონის საჩვენებლად გამოყენებული აქვს პროფ. ი. პ. პეტრუშევსკის, მხოლოდ იგი თუმნებს მანეთების მაგიერ ილხანთა დროინდელი დინარებით ანგარიშობს, მის მიხედვით საქართველოს შემოსავალი მონღოლთა წინადროინდელი ხანისა 5000000 დინარს უდრიდა⁴.

ასეა თუ ისე, ცხადია, რომ საქართველოს სამეფოს შემოსავალი მონღოლთა ბატონობის წინა დროისა, გაცილებით მეტი იყო XIV საუკუნის 30-იანი წლების ბოლოს (მონღოლთა ბატონობის შემდეგდროინდელ) შემოსავალთან შედარებით (120 თუმანი და ორი ათასი დინარი)⁵.

საქართველოს სამეურნეო და პოლიტიკურმა ძლიერებამ განაპირობა ფეოდალური კულტურის უჩვეულო აყვავება. იმდროინდელი კულტურის შესახებ ვრცლად საუბარი ამჟამად ჩვენ მიზნად არა გვაქვს: აქ მხოლოდ აღვნიშნავთ, რომ საქართველოში კულტურის თითქმის ყველა დარგში (პოეზია, მუსიკა, მხატვრობა, არქიტექტურა და სხვ.)

¹ В. В. Бартольд. Персидская надпись на стене анийской мечети Мануче, Сочинения, IV, Москва, 1966, стр. 324.

² ივ. ჯავახიშვილი, საქართველოს ეკონომიური ისტორია, I. ტფილისი, 1930, გვ. 117, 119.

³ ამის შესახებ იხ. ვ. დონდუა, ჰამდალაჰ ყაზვინის ერთი ცნობის გამო; ვარლამ დონდუა, საისტორიო ძიებანი, თბილისი, 1967, გვ. 141—145. სამწუხაროდ ივ. ჯავახიშვილის მიერ დაშვებული უზუსტობა განმეორებულ იქნა ჩვენს ნაშრომშიც, რომელიც 1967 წელს (ვ. დონდუას წიგნის გამოსვლამდე) გამოქვეყნდა. იხ. დ. კაციტაძე, XIV საუკუნის საქართველოს ეკონომიური ისტორიიდან, თსუ შრომები, 121, თბილისი, 1967, გვ. 252.

⁴ И. П. Петрушевский, Земледелие и аграрные отношения в Иране XIII—XIV веков, стр. 98.

⁵ ჰამდალაჰ ყაზვინი, „ნოჰათ ულ-ყულუბ“, გვ. 93; ვ. ფუთურიძე, ისთახრი, ჰოდუდ ალ-ალემი, ჰამდალაჰ ყაზვინი, თბილისი, 1937, გვ. 23; И. П. Петрушевский, დასახ. ნაშრომი, გვ. 98.

მსოფლიო მნიშვნელობის შედეგები შეიქმნა (ნიმუშად მარტო „ვეფხისტყაოსანიც“ კმარა!) ✓

იმ დროის ქართულ ხელოვნებას ახასიათებს ბევრი ისეთი ნიშანი, რომელიც რამდენიმე საუკუნის შემდეგ ევროპაში „რენესანსს“ დაედო საფუძვლად.

✓ XIII საუკუნის დასაწყისისათვის საქართველოში ფეოდალურმა ურთიერთობამ თავისი განვითარების მწვერვალს მიაღწია: ამ დროისათვის ბატონყმობა სოციალური ურთიერთობის გაბატონებული ფორმა ხდება¹.

ზემოთქმულიდან გამომდინარე, XIII საუკუნის დასაწყისისათვის საქართველო დიდი კულტურის მქონე, ზრდადასრულებული, ეკონომიურად ღონიერი და პოლიტიკურად ძლიერი სახელმწიფო იყო. „ეს იყო ფეოდალური ურთიერთობის ზრდის დასასრული, ამ ურთიერთობის განვითარების აღმავლობის საზღვარი, მისი შუახნის დასასრული. ამის შემდგომი განვითარება ამ ურთიერთობის დაშლის ტენდენციების ზრდის ნიშნის ქვეშ, ახალი (ბურჟუაზიული) ურთიერთობის ჩასახვის ნიშნის ქვეშ შეიძლება და მხოლოდ“². მაგრამ ქვეყნის ნორმალური განვითარება ხელოვნურად იქნა შეფერხებული მონღოლთა შემოსევისა და მათ მიერ საქართველოს დაპყრობის გამო.

~~მონღოლები თავიანთი განვითარების დონით ბევრად ჩამორჩებოდნენ მათ მიერ დაპყრობილ ხალხებს (ირანელებს, ქართველებს, სომხებს...).~~ ისინი მომთაბარენი იყვნენ, მომთაბარეთა შემოსევების ჩვეულებრივი შედეგი კი საწარმოო ძალების ნგრევა იყო. მომთაბარეთა შემოსევებში ~~ამოხრატებდა კულტურული ქვეყნების სოციალურ-ეკონომიურსა თუ პოლიტიკურ განვითარებას.~~ კ. მარქსი და ფრ. ენგელსი „გერმანულ იდეოლოგიაში“ აღნიშნავენ, რომ „ბარბაროსული ხალხების შესევა, ჩვეულებრივი ომებიც კი, საკმარისია, რათა განვითარებული საწარმოო ძალებისა და მოთხოვნილებების მქონე რომელიმე ქვეყანა იქამდე მივიდეს, რომ იძულებული გახდეს ყველაფერი კვლავ თავიდან დაიწყოს“³.

მონღოლთა შემოსევებმა გააპარტახეს ამიერკავკასიის და მახლობელი აღმოსავლეთის ქვეყნების ფეოდალური მეურნეობა.

¹ Н. Бердзенишвили, Очерк из истории развития феодальных отношений в Грузии (XIII—XVI вв), Тбилиси, 1937, стр. I.

² ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს რუსეთთან შეერთების ისტორიული მნიშვნელობისათვის, მნათობი, № 6, 1954, გვ. 125.

³ კ. მარქსი და ფრ. ენგელსი, გერმანული იდეოლოგიიდან, თბილისი, 1948, გვ. 66.

„მონღოლებმა დაიპყრეს შუა აზია, ირანი, ამიერკავკასიის ქვეყნები, მცირე აზიის აღმოსავლეთი ნაწილი და მიაღწენ სირია-ეგვიპტის საზღვრებს. მათ განადგურეს ხორეზმის სახელმწიფო შუა აზიაში, დაამხეს აბასელთა სახალიფო ერაყში, ბოლო მოუღეს რუმის სასულთნოს მცირე აზიაში. მახლობელი აღმოსავლეთის პოლიტიკური რუკა არსებითად შეიცვალა“¹.

XIII საუკუნის ორმოციანი წლებისათვის მონღოლებმა თითქმის მთელი აღმოსავლეთ საქართველო დაიპყრეს.

მონღოლთა ბატონობის ხანა საქართველოში, როგორც ცნობილია, ორ პერიოდად იყოფა. პირველი პერიოდის ქრონოლოგიური ჩარჩოებია XIII საუკუნის 30-იანი წლებიდან 1255 წლამდე. ამ პერიოდში მონღოლები ახალ-ახალი მიწების ხელში ჩასაგდებად იღვწიან და დიდ ლაშქრობებს აწყობენ.

მეორე პერიოდი იწყება 1255 წლიდან, როდესაც ქვეყნების დაპყრობა ძირითადად დასრულდა და მონღოლთა წინაშე დადგა დაპყრობილი ქვეყნების მართვა-გამგებლობის საკითხი. უზარმაზარი სახელმწიფო მოითხოვდა შესაფერის ბიუროკრატიულ აპარატს შემოსავლასავლის ზუსტი ფიქსაციისა და სამხედრო რეზერვების გამოვლინებისათვის².

1254 (სომხური წელთაღრიცხვით 703) წელს³ სამხედრო და ფინანსური რეზერვების გამოვლინების მიზნით დაიწყო მონღოლთა უზარმაზარი სახელმწიფოს აღწერა, რაც შეეხო საქართველოსაც.

XIV საუკუნის შესანიშნავი წყარო, ქართველი ანონიმი ისტორიკოსის (ეპითაღმწერელი) თხზულება ძვირფას ცნობებს გვაწვდის მონღოლთა მიერ ჩატარებული აღწერის შესახებ.

ეპითაღმწერელი მოგვითხრობს: აღწერის ჩასატარებლად გამო-

¹ გ. გაბაშვილი, მახლობელი აღმოსავლეთი მონღოლთა შემოსევების პერიოდში: ნარკვევები მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიიდან, თბილისი, 1957, გვ. 157.

² ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, III, თბილისი, 1941, გვ. 54; Н. Бердзенишвили, Очерк из истории развития феодальных отношений в Грузии (XIII—XIV вв.), стр. 8; ნ. ბერძენიშვილი, თართა ბატონობის ხანა: საქართველოს ისტორიის საკითხები, III, თბილისი, 1966, გვ. 67; ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორია, XIII—XIV სს.: საქართველოს ისტორიის საკითხები, II, თბილისი, 1965, გვ. 56, 57; ი. ციციძე, მონღოლები და მონღოლთა დაპყრობები, თბილისი, 1960, გვ. 185, 186; დ. გვრიტიშვილი, ნარკვევები საქართველოს ისტორიიდან, თბილისი, 1962, გვ. 204—207; ი. სიხარულიძე, ქართველი ხალხის ბრძოლა დამოუკიდებლობისათვის XIII—XIV სს., გვ. 108.

³ ი. სიხარულიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 109.

ყოფილი სპეციალური მოხელე არღუნნი „ვითარცა მოიწია საქართველოსა, დიდსა ჰირსა მიეცნეს ყოველნი მკვდრნი სამეფოსა დავეთისნი, და იწყეს აღწერად კაცთაგან და პირუტყუთამდე. ყანით ვენაჯამდე, წალკოტით ბოსტნამდე. და ცხრასა გლენსა, სრულისა მიწისა მქონებელსა, ერთი ლაშქარს წარმავალი კაცი შეავადიან. და გამოჯდა სამეფოსაგან დავეთისა ცხრა დუმანი მჭედარი, თათართა თანა წარმავალი, რომელ არს ცხრა ბევრი. და განაწესეს ძღუენი სოფლისაგან: ათასისა მჭედრისა მთავარსა კრავი ერთი და დრაჰკანი ერთი, ხოლო ბევრისა მთავარსა ცხოვარი ერთი და დრაჰკანი ორი, და მიზდი ცხენისა თეთრი სამი. დღისა ერთისა. და ესრეთ განუწესა. და შარვალა საბერძნეთს და ბაღდადს, და ყოველგან.

ამან არღუნ განაწესა, რა იგი ჯერ იყო ოთხსავე საყაენოსა შინა, რამეთუ იყო კაცი ესე სამართლის მოქმედი. ხოლო ხუცესთა და მონაზონთა და საეკლესიოთა განწესებათა არა შეავადო საზღავი, არცა ყალანი, ეგრეთვე შიხთა, და დავრეშთა და ყოველისა სჯულისა კაცნი საღრმთოდ განჩენილნი განათავისუფლნა¹.

ქართველი ისტორიკოსის ცნობებს მონღოლთა მიერ ხალხის აღწერის შესახებ ავსებენ სომხური წყაროები (გრიგოლ აკანელი, კირაკოს განძაკელი, სტეფანოს ორბელიანი, ანონიმი სებასტიელი. სტეფანოს ეპისკოპოსი)².

როგორც ხსენებული წყაროების ცნობებით ირკვევა, მონღოლებმა მოსახლეობის ნაწილი აღწერეს. მამაკაცური მოსახლეობა 15 წლიდან 60 წლამდე აღწერის დავთარში იქნა გატარებული³. თითოეული აღრიცხული კაცისაგან 60 თეთრს იღებდნენ⁴. მონღოლებმა დახარკეს ხელოსნები, მჭედლები, მალაროები, მარილის საბადოები, ვაჭრები, მეთევზეები და სხვ.⁵.

¹ ე ა მ თ ა ა ლ მ წ ე რ ე ლ ი. ქართლის ცხოვრება, II. თბილისი, 1954. გვ. 235.

² შემოხსენებულ სომეხ ისტორიკოსთაგან ამოკრებილი ცნობები მონღოლთა მიერ ხალხის აღწერის შესახებ მოთავსებულია წიგნში გრიგოლ აკანელი, მოისართა ტომის ისტორია, სომხური ტექსტი ქართული თარგმანით და კომენტარით გამოსცა ნოდარ შოშიაშვილმა. თბილისი, 1961. გვ. 31, 127, 128, 129, 130, 131.

³ გრიგოლ აკანელი. მოისართა ტომის ისტორია, გვ. 31, 32, კირაკოს განძაკელის მიხედვით ხალხი 10 წლიდან შეუტანიათ აღწერის დავთრებში. იხ. გრიგოლ აკანელი, მოისართა ტომის ისტორია, გვ. 128.

⁴ გრიგოლ აკანელი. მოისართა ტომის ისტორია, გვ. 32; ჯევეინის მიხედვით 7 დრაჰკანს. იხ. ივ. ჯავახიშვილი. ქართველი ერის ისტორია, თბილისი, 1941, გვ. 55.

⁵ კირაკოს განძაკელი. იხ. გრიგოლ აკანელი. მოისართა ტომის ისტორია, გვ. 128, 129.

მონღოლთა ხარკის სიმძიმეს მხოლოდ ქალები, ღრმად მოხუცები და ჩვილი ბავშვები გადაურჩნენ¹. ამასთანავე მონღოლებმა სასულიერო პირები და ეკლესიის მიწები გადასახადებისაგან გაათავისუფლეს.)

ღვ. ჯავახიშვილის აზრით, რადგან მოსახლეობის აღწერას ვარდაფისკალურისა, სამხედრო მიზნებიც ჰქონდა, მონღოლებმა მამრობითი სქესის მოსახლეობის მხოლოდ ის ნაწილი აღწერეს, რომელსაც იარაღის ხმარება შეეძლო². საქართველოს (სომხეთთან ეჭვთად) წელიწადში 90 000 მოლაშქრე უნდა გამოეყვანა (9 სრულფუძიან გლეხზე თითო მოლაშქრე)³.

აღწერის ჩატარებას უშუალოდ მოჰყვა მონღოლური საგადასახადო სისტემის და ვალდებულებების შემოღება: მალი, ყაფჩერი, თამლა, ულუფა, ყალანი, საიამე, თაღარი, ნემერი, თარპი და სხვა⁴ გადასახადები და ვალდებულებანი მძიმედ დააწვა ქართულ ფეოდალურ საზოგადოებას, განსაკუთრებით კი, რა თქმა უნდა, მწარმოებელი კლასი, გლეხობა, დაზარალდა.

მონღოლური საგადასახადო სისტემა გაცილებით უფრო მძიმე იყო, ვიდრე ქართული, ამავდროს არ უნდა დავივიწყოთ, რომ ახალი, მონღოლური გადასახადებისა და ვალდებულებების გვერდით ძალაში

¹ ვარდანი, იხ. გრიგოლ აკანელი, მოისარათა ტომის ისტორია, გვ. 129. ანონიმი სებასტიელი, ეპოთაღწერა (XIII ს.). იხ. გრიგოლ აკანელი, გვ. 129.

² ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, III, თბილისი, 1941, გვ. 55; ივ. ჯავახიშვილი, ვფიქრობთ სამართლიანად, უპირატესობას აძლევს გრიგოლ აკანელის (მალაქია აბელას) ცნობას. ჩვენი აზრით, საჭიროა შესწორდეს საქართველოს ისტორიის სახელმძღვანელოში მოტანილი ცნობა, რომლის მიხედვითაც მონღოლებმა მამაკაცური მოსახლეობა აღწერეს თერთმეტიდან სამოც წლამდე. იხ. ნ. ბერძენიშვილი, ვ. დონდუა და სხვ., საქართველოს ისტორია, I, თბილისი, 1958, გვ. 231.

³ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, III, გვ. 56; დ. გვრიტიშვილი, ნარკვევები საქართველოს ისტორიიდან, გვ. 207.

⁴ В. В. Бартольд, Персидская надпись на стене анийской мечети Мануче, Соч., т. IV, Москва, 1966, стр. 335—338; А. А. Али-заде, Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII—XIV вв., Баку, 1956, стр. 193—288; ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, III, თბილისი, 1941, გვ. 55—57, 64; მისივე, საქართველოს ისტორია, XI—XV საუკუნეები, თბილისი, 1949, გვ. 127, 128; დ. გვრიტიშვილი, ნარკვევები საქართველოს ისტორიიდან, თბილისი, 1962, გვ. 208; რ. კიკნაძე, თამა ილხანთა სახელმწიფოში: აღმოსავლური კრებული, I, თბილისი, 1960, გვ. 93—120; ვ. გაბაშვილი, ილხანთა ირანი XIV საუკუნის პირველ ნახევარში: ნარკვევები მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიიდან. თბილისი, 1957, გვ. 204—206.

დარჩა ძველი ქართული, ადგილობრივი გადასახადებიც (სამეფო, საეკლესიო, საბატონო).

მონღოლური საგადასახადო სისტემა „პრინციპულად განსხვავდებოდა განვითარებული ქართულ-ფეოდალური მეურნეობის საგადასახადო სისტემისაგან. მონღოლური საგადასახადო სისტემა, არსებითად, გამოირიცხავდა მწარმოებლის დაინტერესებულობას მეურნეობაში, მის თაოსნობას, დაუნჯებისა და რეპროდუქციის შესაძლებლობას“¹.

სხვაგვარი იყო ქართული საგადასახადო სისტემა; მართალია, ქართული გადასახადები და ვალდებულებანი საკმაოდ მძიმე ტვირთად აწვა მწარმოებელ კლასს, მაგრამ გლახს არსებობისათვის. დაუნჯება-რეპროდუქციისათვის საჭირო მინიმუმი მაინც ჰქონდა.

ქართული ფეოდალური საგადასახადო სისტემის ამოსავალი პრინციპი საგლახო ფუძე იყო, „აქ გადასახადი ფუძეს ედო გარკვეული სახეობით და ერთხელ გადაკვეთილი რაოდენობით. ეს კი მწარმოებელს საშუალებას აძლევდა ფუძის შიგნით თავისუფალი მოქმედებისას (ფუძის დანაწილება, ნაკვეთების გაყიდვა-გასხვისება, მეურნეობის ახალი სახეების წამოწყება და სხვ.), დაუნჯება-რეპროდუქციისას— ქართული საგადასახადო სისტემა შეუდარებლად უფრო მაღალი და პროგრესული იყო, ვიდრე თათრულ-მონღოლური“².

ისედაც მძიმე საგადასახადო სისტემა კიდევ უფრო დამძიმდა მონღოლ მოხელეთა თვითნებობისა და განუკითხაობის გამო. „ხოლო შეიწროებულ იყო მეფე და საბრძანებელი მისი არღუნის ალთუალვისაგან და რომელი იგი განეწესა, რაცა განისყიდებოდეს ტფილისს ასსა თეთრსა ზედა სამი თეთრი საყაენოდ დაიდებოდეს“³. თამლის ასაღებად თბილისს სპეციალურად დატოვებულ ხოჯა აზიზს მეფის სამზარეულოზეც მიუწვედებოდა ხელი⁴. აქედან გამომდინარე, შეგვიძლია დავასკვნათ, რომ დაბალი ხალხი გაცილებით უარეს დღეში იქნებოდა.)

მონღოლ მოხელეებს გვერდში ამოუდგნენ საკუთარი, ქართველი თუ სომეხი ფეოდალები, რომელნიც გლახთაგან ძველი ფეოდალური ვალდებულებების შესრულებას მოითხოვდნენ. სომეხი მეისტორიე კირაკოს განძაკელი მოგვითხრობს, რომ „მთავრებიც — მხარეთა

¹ ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს რუსეთთან შეერთების ისტორიული მნიშვნელობისათვის, გვ. 125.

² ნ. ბერძენიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 126.

³ ქამთაალმწერელი, გვ. 238.

⁴ ქამთაალმწერელი, გვ. 238.

მფლობელები, მათი თანამონაწილე შეიქმნენ შევიწროვებასა და (ხარკის) მოთხოვნაში, თავიანთი ინტერესებისათვის-ო¹.

„გლეხი (მწარმოებელი) ვეღარ აუდიოდა ორმაგ გადასახანდს და მან „ღარიბობა“, „ხიზნობა“, „ბოგანობა“ დაიწყო. იგი ცდილობდა ვაცლოდა თავის საცხოვრებელს. გლეხის აყრა-გაქცევა კი იწვევდა ფეოდალის მამულის დაცარიელებას მიწის მუშისაგან².

მიწა აღარ მუშავდებოდა და, მაშასადამე, აღარც მოსავალს იძლეოდა. გაწერილი გადასახანდის გადახდაზე პასუხისმგებლობა კი მონღოლებმა ქართველ ფეოდალებს დააკისრეს.

ფეოდალებმა მალე იგრძნეს გლეხთა აყრა-გაქცევის საფრთხე და სცადეს სათათრო გამოსაღების გადახდა. კახა მეჭურჭლეთუხუცესი რკონის მონასტრისადმი დაწერილ შეწირულების წიგნში ამბობს: „და ვირე ცოცხალი ვიყო, მე დავეღა თავი და მოვიპირვო ხარჯისა ცოტასა გამოღებისათვის ამა ჟამთა შიგა; და თუ მე აღარ ცოცხალ-ვიყო, ვინც ჩემისა გუარისა იყოს, მან იურვოს, და თუ ღმერთმან შეიბრალოს ქრისტიანობაი და აღარ იყოს ხარჯობაი აწინდელისა ღებისაი, აღარავინ დასდვას და არცა რას ვინ სთხოვდეს საკრეფელსა ამის მეტსა, რაც არ გამიჩენია“³.

სამუთი 1259 წელსაა შედგენილი და კარგად გვიჩვენებს დიდი ფეოდალის შეჭირვებას: კახა მეჭურჭლეთუხუცესი ვალდებულებას კისრულობს ხარაჯას ნაწილი გადაიხადოს, ოღონდ გლეხები არ გაექცნენ. მამული არ გაუკაცრიელდეს.

მაგრამ თუ მსხვილი ფეოდალები, ნაწილობრივ მაინც ახერხებდნენ მამულის, მიწის შენარჩუნებას, განსაკუთრებით ცუდ დღეში აღმოჩნდნენ წვრილი აზნაურები: მათ თითქმის მუქთაღ, ჩალის ფასად დაყიდეს თავიანთი მამულები, დაუთმეს მონღოლთა სამსახურში მყოფ

¹ კირაკოს განძაკელი, იხ. გრიგოლ აკანელი, მოისართა ტომის ისტორია, გვ. 128.

² XIV საუკუნის კანონმდებლობა ცდილობს დაინტერესოს მწარმოებელი საზოგადოება დაბრუნდეს საკუთარ ფუძეზე, ხელი მიჰყოს მიწის დამუშავებას, აღადგინოს ინტენსიური მეურნეობა: ფუძის მკვიდრი, რა ხნითაც არ უნდა იყოს წასული საკუთარი მამულიდან, უფლებებს არ კარგავს ფუძეზე, იხ. სამართალი ბექასი, ქართული სამართლის ძეგლები, I, თბილისი, 1963, გვ. 445, § 56; იხ. აგრეთვე, დ. მეგრელიძე, გლეხობის ეკონომიური მდგომარეობა XIII საუკუნის II ნახევრიდან XV საუკუნემდე: ნარკვევები ფეოდალური საქართველოს გლეხობის ისტორიიდან. თბილისი, 1967, გვ. 71.

³ ქართული სამართლის ძეგლები, II, ტექსტები გამოსცა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო პროფ. ი. დოლიძემ, თბილისი, 1965, გვ. 63. იხ. აგრეთვე, ი. სიხარულიძე. ქართველი ხალხის ბრძოლა დამოუკიდებლობისათვის, გვ. 122.

აღზევებულ თავის შეძლებულ სახლიაკებს, ვაჟრებს, ორტალებს. ცნობილია, რომ მონღოლები მფარველობდნენ მსხვილ საქარავნო ვაჭრობას, ამიტომაც ორტალები (მსოფლიო საქარავნო ვაჭრობის აქტიური მონაწილენი) გვერდში ედგნენ მონღოლ ხანებს¹.)

იწყება მიწების ამოძრავება. შესანიშნავი ლაკონიურობითაა დახასიათებული ამგვარი ვითარება 1259 წლის რკონის სიგელში. „მათ ჟამთა დია ქუეყანანი დაისყიდნეს ხარკობისაგან. ოქრო ძუიარად იყვის და სოფელი იფადო“—აღნიშნულია სხენებულ საბუთში².

იმავე დოკუმენტში კახა მექურჭლეთუხუცესი გულისტკივილით ჩივის ფულის გაძვირებასა და მიწის გაიაფებაზე: „და აწ მე მივეც ფასი სრული. და ჰასრე მიმჭირდა იმისა სყიდასა შიგა, რომე ზოგი მათ მომსყიდელთა წამილიან იფად: რაიც ხუთი ათას თეთრად ღირდის, ორი ათასად ძლივ დავაქირვინე, და ზოგი სხუაგან დიდებულთა ზედა გაყვიდი, რაიც ათათას თეთრად ღირდის, ხუთი ათასად ძლივ გაყვიდი და ეგრე გარდავეც ყუელაი“³.

(ქართველი ფეოდალის მამული, როგორც ჩანს, დროებით მაინც, სომეხი და ებრაელი ვაჭრების ხელში გადადის.) იგივე საბუთი გვამცნობს, რომ აღბუღასაგან გაყიდული ხოვლეს მამული ორტალების, ვაჭრების ხელში გადასულა⁴. მათგან შეუძენია იგი კახა მექურჭლეთუხუცესს. „და ვიყიდე ხოვლე ხოჯა სალამის ცოლისა და შვილისაგან ნახევარი, და ჰასან სუმბატისძისა სომეხისაგან და ოსებ ბუღბაფაის ძისა ჰურიისაგანო“⁵ — აღნიშნავს კახა თორელი.

(ფეოდალებს მიწა გამოეცალათ ხელიდან, მიწის დაკარგვამ კი მათი სოციალურად დამდაბლება გამოიწვია.)

(ქართველი ფეოდალების ეკონომიურ ვაჭრებს ვერ უშველა ვერც იმ მდიდარმა ალაფმა, რომელიც 1258 წელს ბაღდადის აღების დროს იშოვეს მონღოლთა მხარდამხარ მებრძოლმა ქართველებმა⁶.)

¹ ვ. გაბაშვილი, ილხანთა ირანი XIV ს. პირველ ნახევარში: ნარკვევები მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიიდან, გვ. 206.

² ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 7.

³ ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 58; ივ. ჯავახიშვილი, საქართველოს ეკონომიური ისტორია, ტფილისი, 1907, გვ. 83.

⁴ ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 58.

⁵ ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 58.

⁶ „მამინ ყაენმან ულო მისცა თავისუფლება და წარმოემართნეს, და ესრეთ საესენი ურიცხვთა ნიჭითა და ალაფითა გამდიდრებულნი მეფე დავით და ქართველნი მოიწიენეს. ადარბადაგანს, და მოვიდეს მუნით ტფილისად, საესენი სიხარულითა“. ქამთაღმწერელი, გვ. 236; იხ. აგრეთვე 'ქიარაკოს' განმარტული, გრიგოლ აქანელი, მოისართა ტომის ისტორია, გვ. 37, 141.

უამრავი საგანძური, რომელიც ბაღდადის ალების შემდეგ ხელთ იგდეს მონღოლებმა და ქართველებმა, იფად იყიდებოდა¹. ამ ალაფ-მა მხოლოდ დროებით მოათქმევინა სული მამულებდამცრობილ ფეოდალებს: ზოგიერთმა მათგანმა შეძლო გაყიდული მამულების გამოსყიდვა², მაგრამ ამან საქმეს ვერ უშველა. ფეოდალთა ნაწილი სოციალური საფრთხის წინაშე დადგა. იგი ძველს პატივს კარგავდა და სოციალურ კიბეზე ქვეითდებოდა. მაგრამ წვრილ აზნაურთა დამცრობის ხარჯზე გაძლიერდნენ დიდებულნი³.

იმ ავბედით დროს შედარებით უკეთეს დღეში იყო ეკლესია. როგორც ზემოთაც გვქონდა აღნიშნული, მონღოლებმა არცერთი რელიგიის (მუსლიმანური, ქრისტიანული...) კულტის მსახურნი და სასულიერო უწყების მიწები არ დახარკეს. ეკლესია შეუვეალობის უფლებით სარგებლობდა.

გრიგოლ აკანელი მონღოლთა ამგვარ დამოკიდებულებას ეკლესიისადმი ჰულაგუ ყაენის ქრისტიანებისადმი სიყვარულით ხსნის⁴, რაც, რასაკვირველია, სინამდვილეს არ შეეფერება. ქრისტიანული ეკლესიისადმი მონღოლების ამგვარი დამოკიდებულება დაპყრობილ ხალხებზე ბატონობის აუცილებლობით იყო გაპირობებული⁵.

(მაგრამ საერთო გაჭირვებას ვერც ეკლესია გადაურჩა. მართებულად აღნიშნავს ივ. ჯავახიშვილი, რომ „თუ მონღოლებმა თავის მხრივ მათ მფარველობა გაუწიეს, საზოგადო გაჭირვებულ მდგომარეობის სუსხი არც მათ ასცდენიათ თავიდან. გალატაკებული მემამულე-

¹ „მას ეამსა, ოდეს ბაღდადი გატეხეს თათართა, პატრონმან აფხაზთა მეფემან ულასწინაშე გამგზავნა მოციქულად. მაშინ ბაღდადური ალაფი ყუელა იფად იყო“ — გვამცნობს მეკურკლეთუხუცესი კახა თორელი. იხ. ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 58.

² ძაგან აბულეთის ძის მიერ შიომღვიმისადმი შეწირულების დაწერილში ვკითხულობთ: „ბრძანებითა სულიერისა მამისა და მოძღურისა ჩემისა გიორგი ქართლისა მთავარეპისკოპოსისათა მოვაქსენე და შევსწირე წმინდასა მამასა შიოს და მუნ შინა დამკვიდრებულთა ძმათა და მამათა სოფელი ანგროინი, ჩემგან ნასყიდი, რომელი ჩემსა ბიძაის ძესა, გიორგის შვილსა ივანეს გაეყიდა, და მე ზევე უკმოვიყიდე ბაღდადს ნაშოებითა ოქროითა“. იხ. ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 69, 70. კახა თორელი რკონის მონასტრისადმი შეწირულების დაწერილში ხაზგასმით აღნიშნავს, რომ სოფ. ხოელე ბაღდადს ნაშოვნი ძვირფასეულობით გამოუსყიდია. ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 58.

³ Н. Бердзенишвили, Очерк из истории развития феодальных отношений в Грузии (XIII—XVI вв), стр. 8, 9; დ. გ. ვ. რ. ი. შ. ვ. ი. ლ. ი., ნარკვევები: საქართველოს ისტორიიდან, გვ. 209, 210.

⁴ გრიგოლ აკანელი, მოისართა ტომის ისტორია, გვ. 43.

⁵ ი. ს. ი. ხ. ა. რ. ლ. ი. ძ. ე., ქართველი ხალხის ბრძოლა დამოუკიდებლობისათვის, გვ. 112, 113.

ლენი, რომელთა წინაპრებსაც სხვადასხვა საყდრებისა და მონასტრებისათვის ოდესმე მიწები შეეწირათ, დაესივნენ და ნაჩუქებს ისევ დაესაკუთრნენ: რა ვქნათ, „უამისა ძნელბედობისა და საჭიროებასა“ გამო იძულებულნი ვართ მიმტაცებლობა ვიკადროთო“¹.)

(ეკლესია შეძლებისდაგვარად იცავდა თავს; მას არ სურდა ხელიდან გაეშვა მიწა, თავისი არსებობის ეკონომიური საფუძველი.

1263 წელს მოწვეულმა საეკლესიო კრებამ პროტესტით მიმართა მეფეს და გამომწირველებს: ეკლესიამ კატეგორიულად მოითხოვა ამ მკრეხელური აქტის შეწყვეტა; იგი მუქარასაც არ დაერიდა: „წმიდისა და თუითმპყრობელისა მეფეთა მეფობისა თქუენისა წინაშე, რომელ. თუ ღმერთი გურისხავს და მიუდრეკელი და წმიდაა გონებაა თქუენი ცოდვათა ჩუენთა სიმრავლისაგან მიდრეკების და ესე რააც გუიკადრებია და მოგუიხსენებია, არ დაგვეურეების ჩუენითა წესითა, და რაიცა დაგუიპირებია მისნი მქნელნი ვართ: არცა მიპრონსა განვქნსით, საქართველომსა ეკლესიათა დავპბეკდავთ. ხუცესთა დავაყენებთ, წირვისა და ნათლისა და სამკუდროთა ზიარებისაგან! თუინიერ ამისა ქმნისა სხუისა ღონისა ყოელისაგან უღონო ვართ“ — ხაზგასმით აღნიშნავენ ქართველი მღვდელმთავრები².

მაგრამ ეკლესიის წყევლა-კრულვა უშედეგოდ დარჩა: მეფემ და ფეოდალებმა მაინც გააგრძელეს მამულების გამოწირვა³.

ქართველმა ფეოდალებმა თავიანთი ეკონომიური მდგომარეობის გასაუმჯობესებლად საზომ-საწყაობის თვითნებურად გადიდებასაც მიმართეს. ამ პროცესს სათავე უკვე XIII საუკუნეში ჰქონდა, ხოლო შემდეგ, საერთო მდგომარეობის გაუარესებასთან ერთად, საზომ-საწყაობებიც შეუჩერებლივ იზრდებოდა. ასე რომ, XVI საუკუნის დასაწყისისათვის ლიტრა თავდაპირველ ოდენობასთან შედარებით ექვსჯერ იყო გაზრდილი.

როგორც ცნობილია, მომთაბარე მონღოლებს ძირითადად თავიანთი ცხენების ჯოგებისა და ცხვრის ფარებისათვის საძოვრები აინტერესებდათ. ისინი ურდობად ჩამოსხდნენ დაპყრობილ ქვეყნებში და „ნოყიერი ჭალები და მაღალმთიანი საძოვრები თავიანთ ყიშლალეზად და იალალეზად აქციეს“⁴.)

¹ ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, საქართველოს ეკონომიური ისტორია, ტფილისი, 1907. გვ. 85.

² ქართული სამართლის ძეგლები, III, თბილისი, 1970, გვ. 164.

³ ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, სოციალური ბრძოლის ისტორიიდან IX—XIII საუკუნეებში, ტფილისი, 1934, გვ. 25—49.

⁴ ნ. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი, საქართველოს რუსეთთან შეერთების ისტორიული მნიშვნელობისათვის, გვ. 126.

ამავე დროს, როდესაც ფეოდალური ურთიერთობა გზას იკაფავდა მონღოლთა საზოგადოებაში, როდესაც მათ გემო გაუგეს მიწას, როგორც ჩანს, სცადეს ქართული მიწებისათვის ხელის დადება, აღმოსავლური მიწისმფლობელობის ფორმის და კატეგორიების საქართველოში დანერგვა. სამისო საბუთს წარმოადგენს ილხანთა ვეზირის და ცნობილი ისტორიკოსის რაშიდ ად-დინის ანდერძი, რომლის მიხედვითაც იგი თავის ვაჟს ფირ სულთანს, რომელიც მმართველად იყო საქართველოში და ჩრდილოეთ სომხეთში, სამფლობელოდ უტოვებს სამას ფედან მიწას¹.)

პროფ. ი. პ. პეტრუშევსკის განმარტებით ფედანი ეწოდება მიწის იმ ნაწილს, რომელიც დამუშავებული იქნებოდა ერთ სეზონზე ერთი შეხების, ანუ გუთნეულის მიერ².

ფედანის რაოდენობა ამა თუ იმ მხარეში დამოკიდებული იყო ნადაგის აკარგიანობაზე და მის დამუშავებაზე, ბუნებრივ პირობებზე, სარწყავ სისტემაზე და სხვ. აქედან გამომდინარეობს, რომ ფედანის რაოდენობა სხვადასხვა მხარეში სხვადასხვა იქნებოდა. საერთოდ ფედანი მერყეობდა 1-დან 15 ჰექტარამდე. სომხეთში ფედანი დაახლოებით 2 ჰექტარს უდრიდა. თუ ფედანის აღმნიშვნელად საქართველოში და სომხეთში 7 ჰექტარს ავიღებთ, მაშინ გამოდის, რომ რაშიდ ად-დინს აქ დაახლოებით 2000 ჰექტარი მიწა ეკუთვნოდა.) ეს მიწები „მულქის“ კატეგორიისა უნდა ყოფილიყო³.

თუ ეს ასეა, მაშინ უნდა ვიფიქროთ, რომ მონღოლთა ბატონობის ხანაში საქართველოს გარკვეულ, საფიქრებელია მის სამხრეთ-აღმოსავლეთ, ნაწილში არსებობდა „მულქის“ ინსტიტუტი⁴. აქედან გამომდინარე, ჩანს, რომ მონღოლები ხელს სდებდნენ ქართულ მიწებს; ქართული მიწისმფლობელობის შეცვლას ცდილობდნენ აღმოსავლურით.

¹ Letters of Rashid al-din Fad-allah, edited by Khan Bahadur Mohammad Sha'fi, Lahore, 1947, p. 231. И. П. Петрушевский, Феодальное хозяйство Рашид-ад-дина, Вопросы истории, 4, 1951, 87; И. П. Петрушевский, Земледелие и аграрные отношения в Иране XIII—XIV веков, Москва—Ленинград, 1960, стр. 253.

² И. П. Петрушевский, Феодальное хозяйство Рашид-ад-дина, стр. 59.

³ И. П. Петрушевский, Земледелие и аграрные отношения в Иране XIII—XIV веков, стр. 253.

⁴ ისტ. მეცნ. კანდიდატი კ. ტაბატაძე ფიქრობს, რომ რაშიდ ად-დინს მიწები უნდა ჰქონოდა დას. საქართველოშიც. იხ. კ. ტაბატაძე, რაშიდ ად-დინის ცნობები საქართველოს შესახებ, ქართული წყაროთმცოდნეობა, II, თბილისი, 1968, გვ. 81.

(მონღოლთა ბატონობამ უარყოფითი გავლენა იქონია ამიერკავკასიის, კერძოდ კი აღმოსავლეთ საქართველოს ქალაქების განვითარებაზე.

ცნობილია, რომ ამიერკავკასიის ტერიტორიაზე გამავალ სავაჭრო-სატრანზიტო გზაზე გაბატონება ოქროს ურდოსათვის საოცნებო იყო. სწორედ ამ ნიადაგზე აღმოცენდა გაუთავებელი ქიშპი და მტრობა ოქროს ურდოს მონღოლებსა და ირანის ილხანებს შორის. ამ ბრძოლაში ძალუნებურად საქართველოც აღმოჩნდა ჩათრეული და მძიმედაც დაზარალდა. აღმოსავლეთ საქართველოს ქალაქები (რუსთავი, ხუნანი, ხორნაბუჯი...) სწორედ XIII საუკუნის მეორე ნახევარში წყვეტენ არსებობას¹.

აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის ქალაქების დამცრობაზე ვარკვეული გავლენა მოახდინა ძველი სავაჭრო-სატრანზიტო გზის ილხანთა მიერ სამხრეთში გადანაცვლებამაც; ოქროს ურდოს მხრიდან ამიერკავკასიის საქარავნო გზების (ბარდავი—განჯა—თბილისი—ანისი) ხელყოფის განზრახვამ აიძულა ილხანები შორს სამხრეთში გადაენაცვლებინათ ეს გზა. ამან გამოიწვია სამხრეთ აზერბაიჯანის ქალაქების (თავრიზი და სხვ.) წინ წამოწევა, სამაგიეროდ დასცა და დააქინა აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის ქალაქები (განჯა, თბილისი და სხვ.)².

მაგრამ, მიუხედავად ამისა, საქართველოს ქალაქებმა მაინც შეინარჩუნეს თავიანთი მნიშვნელობა. ამაზე მიუთითებს. სხვათა შორის, ზოგიერთ მათგანში ზარათხანების არსებობაც (თბილისი. დმანისი, ქუთაისი, ახალციხე)³.

მონღოლთა ბატონობის დროს ცვლილებები განიცადა საქართველოს სახელმწიფოებრივმა წყობილებამ. ერთი შეფის შაგიერ მონღოლებმა საქართველოში ორი მეფე დასვეს; ამავე დროს მათ მარჯვედ გამოიყენეს სამთავროების სისტემა: მთავარსა და შეფეს შორის ქიშპში მონღოლები მთავრებს უჭერდნენ მხარს. მთავართა თუ ერისთავთათვის საგამგეოდ მიცემული ტერიტორია ფაქტიურად მათ სამემკვიდროდ იქცა. „თუ კი XII საუკუნეში, ფეოდალური მონარქიის ხანაში, ერისთავები ისმებოდა, როგორც ფეოდალური ხელისუფლების

¹ ვ ა ხ უ შ ტ ი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, თბილისი, 1941, გვ. 50, 97; III. А. Месхия, Города и городской строй феодальной Грузии. стр. 50, 51.

² И. П. Петрушевский, Хамдалах Казвини как источник по социально-экономической истории Восточного Закавказья, стр. 912; ვ ა ბ ა შ ვ ი ლ ი, ილხანთა ირანი XIV ს. პირველ ნახევარში, გვ. 207, 208.

³ III. А. Месхия, Города и городской строй феодальной Грузии, стр. 53.

რწმუნებულნი სხვადასხვა კუთხეში, და ფეოდალური ცენტრის გარეშე მათ არ შეეძლოთ ემოქმედნათ, XIII საუკუნის მეორე ნახევრიდან უკვე ფეოდალური ცენტრის გარეშე ისმება ერისთავი შემქვიდრფობის საფუძველზე¹.

მთავარსა და ერისთავზე მეფეს უკვე ნაკლებად მიუწვდება ხელი: „მთავარნი და ერისთავნი ვერც სცვალნის შიშისათვის ყაენისო“ — მოგვითხრობს ჟამთააღმწერელი².

მეფის ძალაუფლების დასუსტებასა და ერთიანი სახელმწიფოს რღვევას ხელი შეუწყო ე. წ. „ხასინჯუს“ სისტემამ.

როგორც ცნობილია, „ხასი“ ქვეყანა დიდი უპირატესობით სარგებლობდა. იგი მონღოლი დიენის მოხელეთა (ხარკის ამკრებთა) თვითნებობისაგან დაცული იყო. თუ მოვიგონებთ, რომ მონღოლთა მფლობელობის უმთავრესი სიძიმე ხარკის აკრების საქმის მოუწესრიგებლობაში იმალებოდა, მაშინ ცხადი გახდება ჩვენთვის „სახასო“ ქვეყნის უპირატესობა სხვა მხარეებთან შედარებით. „ხასის“ მფლობელი ამიერიდან ფეოდალი ექსპლოატატორი ხდებოდა; ის ფეოდალი მეურნის დაინტერესებულობით უყურებდა თავის „სახასოს“ და არა დივანის ვიგინდარა მოხელის ან კიდევ იჯარაदारის გაუმძღარი თვალით³.

მონღოლთა ბატონობის დროს ზოგიერთი ქართველი ფეოდალი თუ სომეხი დიდვაჭარი ცდილობდა რათა ხასობა მოეპოვებინა (სუმბატ ორბელი, სადუნ მანკაბერდელი, სარგის ჯაყელი, დიდვაჭრები უმეკი, შნორჰავორი...)⁴.

1266 წ. სამცხე „ხასად“ იქნა გამოცხადებული⁵; იგი ფაქტიურად მოსწყდა საქართველოს. მოვიგონოთ, რომ მონღოლებმა საქართველოში ორი მეფე დასვეს ერთდროულად და ამით, მართალია, იურიდიულად საქართველო ორ ნაწილად არ გაყოფილა, მაგრამ ფაქტიურად ორი ცალკეული (ლიხთიმერეთის და ლიხთამერეთის) პოლიტიკური ერთეული არსებობდა. ახლა სამცხის „ხასინჯულ“ ქვეყის

¹ ა. კ ი კ ვ ი ძ ე, სამცხის სამთავროს წარმოშობა საქართველოს ფეოდალურ მონარქიაში, გვ. 63.

² ჟ ა მ თ ა ა ღ მ წ ე რ ე ლ ი, გვ. 256.

³ ნ. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი, ეპიზოდი ფეოდალურ საგვარეულოთა სამამულო ბრძოლიდან XIII საუკუნის საქართველოში: საქართველოს ისტორიის საკითხები. III, თბილისი, 1966, გვ. 97, 98.

⁴ ნ. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრ., გვ. 97—100.

⁵ ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ქართველი ერის ისტორია, III, თბილისი, 1966, გვ. 358; ა. კ ი კ ვ ი ძ ე, სამცხის სამთავროს წარმოშობა საქართველოს ფეოდალურ მონარქიაში, გვ. 39—95; დ. გ ე რ ი ტ ი შ ვ ი ლ ი, ნარკვევები საქართველოს ისტორიიდან, გვ. 296, 297; ი. ს ი ხ ა რ უ ლ ი ძ ე, ქართველი ხალხის ბრძოლა დამოუკიდებლობისათვის XIII—XIV სს. გვ. 136, 137, 138.

შემდეგ საქართველოს მესამე ნაწილიც გამოეყო და ეს ახლად გამო-
ყოფილი ნაწილი უშუალოდ ყაენს დაექვემდებარა. „ამრიგად სარგის
ჯაყელმა თავისი უვნებლობა საქართველოს მთლიანობის დარღვევის
სათესურით მოიპოვა. ამ ნაბიჯს საქართველოს მთლიანობისათვის
უაღრესად საბედისწერო შედეგი მოჰყვა და ქართველი ერისათვის
მრავალი უბედურების მიზეზად იქცა“¹.

„ხასად“ ქცეული სამცხე ეკონომიურად უფრო ღონიერი ქვეყანა
იყო, ვიდრე ქართლი. ტყვევნა-ხოცვისა და შიმშილობის გამო ქართლი
დაიცალა... „და უმრავლესი ერი ქართლისა წარვიდა სამცხეს ქვეყ-
ნად ბექასა, სადა იგი იპოვებოდა პური უსასყიდლოდ“. „ხასინჯუდ“
ქცეულმა სამცხემ თვალსაჩინოდ გააფართოვა თავისი ტერიტორია:
აბაღა ყაენის დროს ყაენის ნებით სამცხეს შეუერთდა იკონიის ქარ-
თველი დედოფლის ნამზითვი აწყურით², ხოლო ყაზან ყაენის დროს—
კარი³.)

ბექა ათაბაგმა კიდევ უფრო გააფართოვა თავისი სამფლობელოს
საზღვრები. ჟამთააღმწერელი მოგვითხრობს: „მაშინ ბექამან დაიპ-
ყრა ქუეყანა ტასისკართვან კარნუქალაქამდის, სამცხე, აჰარა, შავ-
შეთი, კლარჯეთი და უმრავლესი ტაო, ვაშლოვანი, ნიგალისქვევი.
არტანუჯი, თორმეტი უდაბნონი, კოლა, კარნიფოლა და ორნივე არტან-
ნი, და მრავალნი სოფელნი ჯავახეთს“⁴.

(მიუხედავად იმისა, რომ სამცხე ფაქტიურად დამოუკიდებელ სამ-
თავროდ იქცა, როგორც ჩანს. ქართული სამეფო კარი არ აპირებდა
მასზე საბოლოოდ ხელის აღებას. საყურადღებოა, რომ სამცხის ათა-
ბაგებს თავიანთი სამოხელეო წოდებულება არ შეუცვლიათ (ბექა მან-
დატურთუხუცესია!)) საინტერესოა აგრეთვე ჟამთააღმწერელის ცნო-
ბაც, რომლის მიხედვითაც ბექა „ესრეთ დღითი-დღე განდიდნებო-
დეს და მსახურებდეს ყაენს აბაღას, და მორჩილობდეს მეფეს დიმი-
ტრის“⁵.

ამ ცნობას ჯერ კიდევ ივ. ჯავახიშვილმა მიაქცია ყურადღება და და-
ასკვნა, რომ შესხეთს ჯაყელთა სამფლობელოს „ხასინჯუს“ ფორმა

¹ ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 358.

² ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორია XIII — XIV ს.,
გვ. 60.

³ ჟამთააღმწერელი, გვ. 271; 315; ი. სიხარულიძე, ქარ-
თველი ხალხის ბრძოლა დამოუკიდებლობისათვის, გვ. 137.

⁴ ჟამთააღმწერელი, გვ. 273; ივ. ჯავახიშვილი, ქართვე-
ლი ერის ისტორია, III, 1941, გვ. 140.

⁵ ჟამთააღმწერელი, გვ. 73; ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშ-
რომი, გვ. 140.

დიდხანს არ უნდა შერჩენოდა და იგი ილხანების ყმადნაფიც სამთავროდ უნდა ქცეულიყო. ჟამთააღმწერელის მიხედვით სამცხე-საათაბაგოს მთავარი ბექა მხოლოდ „ხარაჯას მისცემდა ყაზანსა და ლაშქრით შეეწეოდა“¹.

საქართველოში გართულებული საშინაო ვითარების დროს იწყება ოსთა ჩამოსახლება ლიახვის ხეობაში. ოსებს მტკვრის გაღმა მხარეშიც დაუდგამთ ფეხი (აქ ისინი ლაშობენ დაეპატრონონ ძამის ხეობას), მაგრამ მათი წინსვლა შეაჩერა სამცხის მთავარმა ბექა ჯაყელმა².

დ. გვრიტიშვილი, რომელსაც სპეციალურად აქვს შესწავლილი ოსთა ჩამოსახლების საკითხი, ამ პროცესს სამ სახედ ჰყოფს:

I. შეიარაღებული ოსთა ჯგუფი თავს ესხმის ქართველებით დასახლებულ ხეობებს, ოსები ძალით იკავებენ ამ ადგილებს და თვითონ სახლდებიან: ჩამოსახლების ეს სახე XIII—XIV საუკუნეებში უნდა ყოფილიყო.

II. ესა თუ ის ქართველი თავადი ან მეფე წინასწარ შეთანხმებით ოსთა დიდ ჯგუფს თავის მიწა-წყალზე ასახლებს. ეს სახე შედარებით პროგვიანო ხანისაა.

III. ეკონომიური პირობებით შევიწროებული ოსი გლეხი იძულებულია ნებით ეყმოს ქართველ თავადს; ამ სახემ შემდგომში ხიზნობის ხასიათი მიიღო³.

ცასეთი იყო საქართველოში მონღოლთა ბატონობის სურათი.

მონღოლთა ბატონობა აფერხებდა საქართველოს (და ამიერკავკასიის კულტურული ქვეყნების...) შემდგომ წინსვლა-განვითარებას. განვითარებულ სოციალურ-ეკონომიურ ურთიერთობას მონღოლთა ბატონობამ გადაგვარების საფრთხე შეუქმნა⁴, ამიტომაც იყო, რომ ქართული ფეოდალური საზოგადოება სასტიკად აღუდგა წინ მონღოლთა ბატონობას („ულუსობა“).

პროგრესული ფეოდალური ურთიერთობის ფორმების, კულტურ-

¹ ჟამთააღმწერელი, გვ. 304; ი. ჯაყელის ვილი, ქართველი ერის ისტორია, III, გვ. 140, დ. გვრიტიშვილი, ნარკვევები საქართველოს ისტორიიდან, გვ. 297; ი. სიხარულიძე, ქართველი ხალხის ბრძოლა დამოუკიდებლობისათვის XIII—XIV საუკუნეებში, გვ. 139.

² ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორია XIII—XIV სს.: საქართველოს ისტორიის საკითხები, II, თბილისი, 1966, გვ. 10.

³ დ. გვრიტიშვილი, ნარკვევები საქართველოს ისტორიიდან, გვ. 277.

⁴ ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს რუსეთთან შეერთების ისტორიული მნიშვნელობისათვის, გვ. 126.

რის და ინტენსიური მეურნეობის დასაცავად აღსდგა საქართველო (კობცასთავის შეთქმულება¹, დავით VIII აჯანყება²...).

~~მონღოლებმა ვერ შეძლეს ქართული სოციალურ-ეკონომიური წყობის ძირეულად შეცვლა და მისი აღმოსავლურ ყაიდაზე გარდაქმნა, თუმცა კი მათმა, თითქმის ასწლოვანმა, ბატონობამ შესამჩნევი კვალი დააჩნია მას: ქართული ფეოდალური საზოგადოება შესამჩნევად დასუსტებული გამოვიდა მონღოლთა წინააღმდეგ ბრძოლიდან³.~~

~~მონღოლთა ბატონობის შედეგად მეფის ხელისუფლება შესამჩნევად დასუსტდა და თავი იჩინა ცალკეულ ფეოდალთა პარტიკულარისტულმა მისწრაფებებმა.~~

საერთო ეკონომიური კრიზისის და ფეოდალური მეურნეობის დაცემის პირობებში (რაც მონღოლთა ბატონობის უშუალო შედეგი იყო) „მიწისმფლობელობის სამამულო სისტემა თავისი განვითარების ნორმალურ გზას ასცდა და ძირითადად ფეოდალური „სახლის“ ფარგლებში მოექცა“⁴.

მონღოლთა ბატონობის შედეგად მიწის ფეოდალური საკუთრების ინდივიდუალიზაციის შემდგომი განვითარების ნაცვლად დაიწყო მამულების და ფეოდალური „სახლების“ გაერთიანება⁵) ე. ი. როგორც ივ. ჯავახიშვილი აღნიშნავდა „გაყრილობის პროცესმა ადგილი დაუთმო შეყრილობის პროცესს“⁶.

საინტერესოა რა მიზეზებით იყო გამოწვეული ფეოდალური „სახლების“ გაერთიანების აუცილებლობა? ამის შესახებ ვ. გაბაშვილი წერს:

„მამულების ამოძრავება (XIII ს-ში და XIV სს. მიჯნაზე), ძველი ფეოდალური საგვარეულობის დამცრობა (ან გადაშენება) ოა მათ

¹ ე. ი. მ. თ. ა. ლ. მ. წ. რ. ე. ლ. ი, გვ. 215, 216; ივ. ჯ. ა. ვ. ა. ხ. ი. შ. ვ. ე. ლ. ი, ქართული ერის ისტორია, III, თბილისი, 1966, გვ. 137—142; დ. გ. ვ. რ. ი. ტ. ი. შ. ვ. ე. ლ. ი, ნარკვევები საქართველოს ისტორიიდან, I, გვ. 191—197.

² ივ. ჯ. ა. ვ. ა. ხ. ი. შ. ვ. ე. ლ. ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 385; დ. გ. ვ. რ. ი. ტ. ი. შ. ვ. ე. ლ. ი, ნარკვევები საქართველოს ისტორიიდან, გვ. 277—281.

³ დ. გ. ვ. რ. ი. ტ. ი. შ. ვ. ე. ლ. ი, ფეოდალური საქართველოს სოციალური ურთიერთობის ისტორიიდან, თბილისი, 1955, გვ. 54.

⁴ ვ. გაბაშვილი, ქართული ფეოდალური წყობილება XVI—XVII საუკუნეებში, თბილისი, 1958, გვ. 143.

⁵ ვ. გაბაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 143.

⁶ ივ. ჯ. ა. ვ. ა. ხ. ი. შ. ვ. ე. ლ. ი, ქართველი ერის ისტორია, წ. IV, თბილისი, 1948, გვ. 184; ფეოდალური „სახლების“ გაერთიანების პროცესი შენიშნა ივ. ჯავახიშვილმა, თუმცა კი მის მიერ მიღებული დასკვნები მართებული არაა: ივ. ჯავახიშვილი გვაროვნული წყობილების აღდგენის შესაძლებლობასაც კი ხედავდა. ამის შესახებ ვრცლად იხ. ვ. გაბაშვილი, ქართული ფეოდალური წყობილება, გვ. 143, 144.

ადგილზე ახალი ფეოდალური სტრუქტურის აღზევება; გამუდმებული ფეოდალური შინა ომები ცენტრალური ხელისუფლების უკიდურესი დასუსტების პირობებში; მომთაბარეების თითქმის განუწყვეტელი შემოსევების თანხლები მოვლენები, რაც მუდმივად ქმნიდა გაბატონებული კლასის მომთაბარული არისტოკრატით შეცვლის საფრთხეს; საერთო ეკონომიური დაცემულობა, სოფლის მეურნეობის ტექნიკის განვითარების შეჩერება და ქალაქების დაქვეითება; განსაკუთრებით კი მწარმოებელი კლასის მკვეთრი შემცირება, რაც უშუალოდ გავლენას ახდენს ინტენსიური მეურნეობის განვითარებაზე და, ქალაქების დაქვეითების პირობებში, აბრკოლებს ფეოდალური რენცის უფრო მაღალ ფორმაზე გადასვლას და მის გაბატონებას...

ყველა ამას უნდა გამოეწვია ფეოდალური „სახლების“ გაერთიანების საკიროება.

(ზემოაღნიშნული ვითარების კვალდაკვალ „სათავადო“ წარმოიშვა. სათავადოების სისტემა ფეოდალიზმისა და ფეოდალური სახელმწიფოს არსებობის პირობებში ქართული ფეოდალური საზოგადოების ერთგვარ უკანსვლას ნიშნავდა¹).

თითქმის ასი წელი გაგრძელდა საქართველოში მონღოლთა ბატონობა².

¹ ვ. გაბაშვილი, ქართული ფეოდალური წყობილება, გვ. 147.

² საქართველოში მონღოლთა ბატონობის ხანგრძლივობის შესახებ სამეცნიერო ლიტერატურაში აზრთა სხვადასხვაობა არსებობს. ქართველი ისტორიკოსები (ივ. ჯავახიშვილი, ნ. ბერძენიშვილი, დ. გვრიტიშვილი...) აცხადებენ, რომ მას შემდეგ რაც აღდგენილი იქნა საქართველოს პოლიტიკური მთლიანობა მონღოლთა ბატონობას საქართველოში ბოლო მოეღო (XIV საუკუნის ოცდაათიანი წლები). ბ. შუღერის აზრით. ილხანთა ირანის დაცემის შემდეგ (1335 წ.) საქართველოში მონღოლთა ბატონობა მხოლოდ ფორმალური ხასიათისა იყო (B. Spuler, Die Mongolen in Iran, Berlin, 1955, გვ. 126. იხ. ვ. გაბაშვილი, საქართველოში მონღოლთა ბატონობის ხანგრძლივობის საკითხისათვის, აღმოსავლური კრებული, I, 1960, გვ. 140). თუ ბ. შუღერის საქართველოში მონღოლთა ბატონობის შეწყვეტას 1335 წელს ვარაუდობს, ინგლისელი ქართველოლოგი დ. ლანგი საწინააღმდეგო აზრისაა. დ. ლანგი თვლის, რომ საქართველოში მონღოლთა ბატონობა გრძელდებოდა მთელი XIV საუკუნის 50-იან წლებამდე, საამისოდ იგი იმოწმებს როგორც წერილობით წყაროებს (ჰამდალამ ყაზვინი, აბდალამ იბნ მოჰამედ იბნ ჭია ალ-მაჰანდარანი, დოკუმენტები), ისე ნუმისმატიკურ მასალას (1357 წელს საბოლოოდ შეწყდა ილხანურ-მუსლიმანური წარწერებით ფულის მოჭრა).

1960 წელს ვ. გაბაშვილმა გამოაქვეყნა ნაშრომი „საქართველოში მონღოლთა ბატონობის ხანგრძლივობის საკითხისათვის“. ამ ნაშრომში ვ. გაბაშვილი აღმოსავლური წყაროების (ალ-მაჰანდარანი, ჰაფეზ-ე აბრუ) და ნუმისმატიკური მასალის ცნობების ანალიზის საშუალებით ამტკიცებს, რომ 1335 წელს საქართველო განთავისუფლდა მონღოლთა ბატონობისაგან (გიორგი ბრწყინვალის „ძეგლის დება“

ქართველმა ხალხმა დიდი მსხვერპლის ფასად შეძლო მონღოლთა უღლის გადაგდება. საამისოდ ხელსაყრელი დროც დადგა.

XIV საუკუნის 20—30-იან წლებში ილხანთა ირანში გაძლიერდა ბრძოლა მონღოლურ-ნომადურ არისტოკრატისა და ადგილობრივ ფეოდალებს შორის. ამას თან სდევდა კლასობრივი ბრძოლის შემდგომი გამწვავება, ხშირი გლეხთა აჯანყებები (გლეხებთან ერთად აჯანყებებში მონაწილეობენ წვრილი მიწისმფლობელები და ხელოსნები)¹.

ძალაუფლებისათვის მიმდინარე ბრძოლაში საბოლოოდ ორი ძალა დაუპირისპირდა ერთმანეთს: ჩობანიდები და ჯალაერიდები. ორ ბრძოლაში (ნახიჩევანთან 1338 წელს და მარალასთან 1340 წელს) ჩობანიდთა დაჯგუფებამ დაამარცხა ჯალაერიდთა დაჯგუფება. შემდეგ ჩობანიდთა დინასტიამ თავისი ძალა-უფლება განამტკიცა აზერბაიჯანში, სომხეთსა და ირანის ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილში (სულთანია, ყაზვინი), ხოლო ჯალაერიდთა ხელში აღმოჩნდა არაბეთის ერაყი². მალე ორივე დინასტიის მეთაურებმა შეწყვიტეს მარიონეტი ილხანების წამოყენება-დასახლება (ჰასან ჯალაერიდმა უკვე 1340 წელს, ხოლო ჰასან ჩობანიდმა 1344 წლიდან). ისინი უკვე როგორც დამოუკიდებელი მბრძანებლები, ისე მართავდნენ თავიანთ სახელმწიფოებს.

1335 წელს დაშლილი ილხანთა ირანის ნანგრევებზე წარმოიქმნა აგრეთვე მუზაფერიდების, სარბედარების და სხვ. სახელმწიფოები.

გიორგი V ბრწყინვალემ (1314—1346) ისარგებლა ილხანთა ირანში მიმდინარე შინაური ბრძოლით, გართულებული ვითარებით და XIV საუკუნის 30-იანი წლებიდან მონღოლებს ხარკის ძლევა შეუწყვიტა. მანამდე კი მან მტკიცე ხელით იწყო საქართველოს ცალკეული

შედგენილ იქნა 1334—1335 წლებში მონღოლთა ბატონობის შედეგების ლიკვიდაციის მიზნით; იჭრება მონეტები, ე. წ. „გიორგაული თეთრი“), მაგრამ მხედველობაშია მიღებული ის გარემოებაც, რომ ჰამდალავ ყაზვინისა და აღ-მაზანდარანის ცნობით საქართველო მონღოლებს ხარკს უხდიდა 1336 და 1349—50 წლებში; ამავე დროს იმდროინდელ საქართველოში იჭრება მონეტები ჩობანიდების და ჯალაერიდების მარიონეტი ხანების სახელით; მაგრამ, ავტორის აზრით, მახლობელ აღმოსავლეთში XIV საუკუნის 40—50-იან წლებში ისეთი სიტუაცია შეიქმნა, რომ ილხანთა მემკვიდრეებს აღარ შეეძლოთ ისეთი მდგომარეობის აღდგენა, როგორც იყო XIII საუკუნის მეორე ნახევარსა და XIV საუკუნის პირველ ნახევარში. 1335 წლის შემდეგ, როგორც ჩანს, მონღოლთა ბატონობა საქართველოში ეპიზოდური ხასიათისა იყო, ასე რომ, დ. ლანგის დებულება საქართველოში მონღოლთა ბატონობის შესახებ, ერთგვარ კორექტივს საჭიროებს (ამის შესახებ ვრცლად იხ. ვ. გაბაშვილის დასახელებული ნაშრომი).

¹ ვ. გაბაშვილი, ილხანთა ირანი XIV საუკუნის პირველ ნახევარში: ნარკვევები მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიიდან, გვ. 213.

² История Ирана..., стр. 217.

მხარეების შემომტკიცება (საამისოდ იგი იყენებდა ამირა ჩობანის კეთილგანწყობილებასაც).

გიორგი ბრწყინვალემ ალაგმა ოსთა თარეში. მან ის ერისთავები, რომელნიც თავგამზიდვრობას ამქლავებდნენ და მეფეს თავს აღარ უღებდნენ, კახეთში ცივის მთაზე მიიწვია და ამოაწყვეტინა.

გიორგი V დაიმორჩილა სამცხის სამთავრო (1327—1334 წწ.); იგი „ორისავე ტახტის გამაერთებელი“ გახდა. მან მოაპრევენა ვერცხლის ფული („გიორგაული თეთრი“), მოიწვია საკანონმდებლო კრება და მთიანეთისათვის „ძეგლის დადება“ შეადგინა. ამავე ხანებში არის შედგენილი „ხელმწიფის კარის ვარიგება“, რომელშიც მაშინდელი საქართველოს სახელმწიფო წყობილების მაღალი დონე და საგროძობი ეკონომიური მოლონიერება კარგად არის აღბეჭდილი¹. „ამრიგად, გიორგი ბრწყინვალის ბრძნული პოლიტიკის წყალობით, საქართველო მარტო პოლიტიკურად კი არ გაჯანსაღდა და სახელმწიფოებრივადაც გამაგრდა, არამედ ეკონომიურადაც მოლონიერება დაიწყო და ქონებრივადაც დოვლათიანობა დაეტყო“².

იმდროინდელი თბილისი რომის პაპის ეპისტოლეების მიხედვით მდიდარ ქალაქად მოჩანს³.

რომის პაპისა და კარდინალთა საბჭოს გადაწყვეტილებით სმირონის საეპისკოპოსო კათედრა გადატანილი იქნა ქ. თბილისში, რომის პაპმა „ძმთა რჩევით“ დაადგინა, რომ „იმავე ქალაქში (ე. ი. თბილისში) აღშენდეს საკათედრო ტაძარი, საეპისკოპოსო ეკლესია“⁴.

საქართველოს საშინაო საქმეების მოგვარებისა და გამოსწორების შემდეგ გიორგი ბრწყინვალემ ქვეყნის საგარეო პრესტიჟის ამაღლებას მიაქცია ყურადღება⁵.

ეგვიპტის სულთანმა გიორგი ბრწყინვალის ელჩს მისცა „კლიტენი იერუსალიმისანი“, აგრეთვე „აღასრულა ყოველი სათხოვნელი მისისაჲ“ და პატივისცემით გამოისტუმრა შინისაკენ.

გიორგი ბრწყინვალის დროს ეგვიპტის სულთნებმა შეიმუშავეს საქართველოს მეფეებისადმი დიპლომატიური მიმართვის სპეციალუ-

¹ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, III, 1966, გვ. 260—265; დ. გვრიტიშვილი, ნარკვევები საქართველოს ისტორიიდან, გვ. 322, 323;

² ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 265.

³ მ. თამარაშვილი, ისტორია კათოლიკობისა ქართველთა შორის, ტფილისი, 1902, გვ. 32. ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 265; დ. გვრიტიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 325.

⁴ ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 265, 266; მ. თამარაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 32, 33, 34.

რი ფორმა. ამ მიმართვის შინაარსი ალ-უმარის მიხედვით შემდეგია: „დაე, ალაჰმა უზენაესმა ხანგრძლივ ჰყოს ბრწყინვალემა უდიდებულესის მეფისა, სახელოვანისა და სახელგანთქმულისა, მამაციისა, უშიშარისა, ლომისა, შემტევისა, ტახტ-გვირგვინოსნისა, თავის სარწმუნოებაში ფრიად განსწავლულისა, ქვეშევრდომთა მიმართ სამართლიანისა, ილრიკის მეფეთა შორის რჩეულისა, ქართველთა სულთნისა, ზღვათა და სრუტეთა განძის მფლობელისა, რაინდთა ქვეყნის დამცველისა, წინაპართა ტახტ-გვირგვინის ღირსეული მემკვიდრისა, რუმისა და ირანის ქვეყანათა მფარველისა, იონიელთა მემკვიდრისა, ასურელ მეფეთა დედაარსისა, ტახტ-გვირგვინოსანთა შორის ყველაზე გამოჩინებულისა, ქრისტიანობის მადიდებლისა, იესოს სარწმუნოების თავისუფანისმცემლისა, მესიის გმირთა მცხებლისა. თავისი ბრძანებით იერუსალიმის განმადიდებლისა, ნათელლებულთა საყრდენისა, რომის პაპის შემწისა, მუსლიმანთა მოყვარულისა. დაახლოებულ მეგობართა შორის უშესანიშნავესისა და მეფეთა და სულთანთა ერთგული მეგობრისა“¹.

როგორც ბრწყინვალის დროს ქართველი პოლიტიკოსები ჩაერივნენ ტრაპიზონის იმპერიის შინაურ საქმეებში და იქ საქართველოს გავლენა აღადგინეს. ქართველთა დახმარებით ტრაპიზონის ლტოლვილი დედოფალი ანა ხუტლუ 1341 წლის 17 ივლისს კვლავ ტრაპიზონში დაბრუნდა, დედოფალი ირინე განდევნა და თვითონ გამეფდა. ეს იყო ქართული ორიენტაციის მქონე ტრაპიზონის პარტიის გამარჯვება. საქართველოს სახელმწიფომ ტრაპიზონში ძველი ავტორიტეტი დაიბრუნა².

როგორც ვხედავთ, გიორგი ბრწყინვალის დროს საქართველომ მოახერხა მონღოლთაგან მიყენებული კრილობების ასე თუ ისე მოშუშება, მაგრამ მხოლოდ დროებით; „1335 წლის შემდეგ საქართველო სწრაფად უნდა დასდგომოდა პოლიტიკური დასუსტებისა და ეკონომიური დაქვეითების გზას (ამის ერთ-ერთი უეჭველი საბუთთაგანია მონეტების წონის შემცირება, მათი გაუფასურება). ეკონომიური დაქვეითების ერთ-ერთი ძირითადი მიზეზთაგანი უნდა ყოფილიყო ფეოდალური შინაომები როგორც ქვეყნის შიგნით, ისე განსაკუთრებით საქართველოს მეზობელ ქვეყნებში. ამას ზედ დაერთო შავი კი-

¹ ბ. ს. ი. ლ. ა. ვ. ა. ძე, მასალები საქართველო-ეგვიპტის ურთიერთობის ისტორიისათვის: ქართული წყაროთმცოდნეობა, II. 1968, გვ. 104.

² დ. გ. ვ. რ. ი. თ. ვ. ი. ლ. ი., ნარკვევები საქართველოს ისტორიიდან, გვ. 328; ერთი წლის შემდეგ ტრაპიზონში ბიზანტიის მომხრეთა ძალეზმა კვლავ გამარჯვეს, ანა ხუტლუ ტახტიდან ჩამოაგდეს და დააღრჩვეს (1342 წ. 9 სექტემბერს).

რი, რომელმაც აუარებელი ხალხი იმსხვერპლა“¹, — აღნიშნავს ვ. გაბაშვილი და იქვე უმატებს, რომ „გიორგი ბრწყინვალის ღრის დაწყებული საქართველოს პოლიტიკური, ეკონომიური და კულტურული აღმავლობა-განვითარება უკვე მისი მეფობის დასასრულს შეფერხდა“².

ერთგვარ წარმატებას მიაღწია საქართველომ ბაგრატ V-ის (1360—1393) მეფობის დროს.

ბაგრატ V დიდი სრულიად საქართველოს მეფე იყო (მიქელ პანარეტოსი ბაგრატს „იბერთა და აფხაზთა“ ე. ი. სრულიად საქართველოს მეფეს უწოდებს. სხვა ადგილას ბიზანტიელი მემბრტიანე ბაგრატს იხსენიებს როგორც „გამოჩენილ სარდალს“)³.

ბაგრატ V ზეობის წლებში საქართველოს სახელმწიფო საზღვრები კვლავ გაფართოვდა. XIV საუკუნის მეორე ნახევრის ერთ დოკუმენტს შემოუნახავს ბაგრატ V ტიტულატურა: „ბაგრატისაგან ბაგრატოვნებით... აღმოცენებულმან ნებითა და შეწყენითა ღმრთისათა, აფხაზთა, ქართველთა, რანთა, კახთა და სომეხთა მეფისა, შავშინ და შარვაშინ და ყოვლისა ჩრდილოეთისა, აღმოსავლით ვიდრე დასავლეთამდის თვით ხელმწიფედ მქონებელ-მპყრობელმან მეფეთ-მეფემან ბაგრატ“⁴.

საქართველოს საზღვრებშია მოქცეული გონია, მაკრიალა, აქარა, შავშეთ-კლარჯეთი, მთელი მესხეთი. ქალაქი ანისი და მისი ოლქი.

¹ ვ. გაბაშვილი, საქართველოში მონღოლთა ბატონობის ხანგრძლივობის საკითხისათვის, გვ. 142; შავი ჭირის ეპიდემიამ შუა აზიაში იფეთქა 1338—1339 წლებში. 1346 წელს შავი ჭირი მოედო ყირიმის ნავსადგურებს და დაახლოებით იმავე ხანებში გავრცელდა კავკასიაში. „დიდი სიკვდილიანობა“ დამოწმებულია 1348 წელს ხუტუს ავგაროზ ბანდაისძის მიერ გადაწერილ პარაკლიტონში. იქვე, გვ. 142.

² პაფეზ-ე აბრუს ცნობით, 1342 წ. საქართველო დალაშქრა მალაქა ავრაფმა. რომელმაც ხანგრძლივი დროით შეძლო თავისი ბატონობის შენარჩუნება საქართველოს მეზობელ ქვეყნებში. საგულისხმო ფაქტია, რომ აღმოსავლეთ საქართველოს ზარაფხანებში მრავალი წლის მანძილზე მისი მარიონეტების სახელზე იჭრებოდა მონეტები. მასვე უნდა აღედგინა სათათრო ხარკი ილხანთა ირანის სახელმწიფოს ყოფილ სამფლობელოებშიც. მხოლოდ აღნიშნულ გარემოებათა შედეგად ხდება გასაგები, თუ რატომ აღმოჩნდა საქართველო ხარკის გადაშხდელთა შორის 1349—1356 წლებში. ვ. გაბაშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 143.

³ მიქელ პანარეტოსი, ტრაპიზონის ქრონიკა, ბერძნული ტექსტი ქართული თარგმანით, შესავალი წერილით, შენიშვნებითა და საძიებლით გამოსცა ალ. გამყრელიძემ, მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის. ნაკვ. 33, თბილისი, 1960, გვ. 38.

⁴ საქართველოს სიძველენი, II, ტფილისი, 1909, გვ. 13.

ჩრდილოეთით დვალეთი და ოსეთი ჯერ კიდევ საქართველოს ემორ-
ჩილებოდა¹.

მაგრამ ეს ერთიანობა მტკიცე საფუძველზე არ იყო დამყარებული:
ცალკეულ მხარეებსა და რაიონებს შორის არ არსებობდა მტკიცე ეკო-
ნომიური კავშირი. ამავე დროს თავი იჩინეს ნორმალური განვითარე-
ბის შემათერხებელმა ახალმა სავარგო პირობებმა: XIV საუკუნის
უკანასკნელ მეოთხედში საქართველოს ახალი ძლიერი მტერი გამო-
უჩნდა დიდი დამპყრობლის თემურ-ლენგის სახით. 》

¹ ნ. ბერძენიშვილი, ვ. დონდუა და სხვ., საქართველოს ის-
ტორია, გვ. 254.

თემურ-ლენგის დაპყრობების პოლიტიკური, სოციალური და ეკონომიური მიზეზები

თემურ-ლენგის დიდმა დაპყრობებმა იმთავითვე მიიპყრო ისტორიკოსთა ყურადღება.

ამ დაპყრობითი ომების მიზეზები აღნიშნული აქვთ თემურიანთა ხანის სპარსული და სპარსულენოვანი ისტორიოგრაფიის წარმომადგენლებს.

XIX საუკუნის დამლევს და XX საუკუნის დამდეგს თემურ-ლენგის დაპყრობითი ომების მიზეზების და მისი შედეგების შეფასება მოგვცა როგორც დას. ევროპულმა, ისე რუსულმა ორიენტალისტურმა ისტორიოგრაფიამ. სავსებით გასაგები გარემოების გამო თემურ-ლენგის დაპყრობითი ომების მიზეზები აღნიშნულ-მიმოხილულია ქართველ ისტორიკოსთა ნაშრომებშიც.

თემურ-ლენგის დაპყრობითი ომების მიზეზებს და შედეგებს მნიშვნელოვანი ადგილი ეთმობა საბჭოურ ორიენტალისტურ ისტორიოგრაფიაშიც.

მაგრამ, თუ ბურჟუაზიული ორიენტალისტი ისტორიკოსები ხშირად ექვეციან სპარსელი თუ სპარსულენოვანი ისტორიკოსების გაელენაში, საბჭოთა ორიენტალისტმა ისტორიკოსებმა სცადეს ეჩვენებინათ ამ დიდი დაპყრობითი ომების პოლიტიკური, სოციალური და ეკონომიური მიზეზები.

როგორც ცნობილია, თემურიანთა ხანის ზემოხსენებული ისტორიკოსები თემურ-ლენგის შემოსევებისა და დაპყრობითი ომების მთავარ მიზეზად მის მიერ მაჰმადიანური სარწმუნოების გავრცელების განზრახვას თვლიან. ასე, მაგალითად, XV საუკუნის ისტორიკოსი ღიას ად-დინ ალი თემურ-ლენგის ინდოეთში ლაშქრობის და მის მიერ ამ ქვეყნის აოხრების მიზეზად „ურწმუნოების (გებრების) ქვეყანაში“ მუსლიმანობის გავრცელების სურვილსა თვლის¹.

¹ Га й а с а д - д и н А л и, Дневник похода Тимур в Индию, Москва, 1958, стр. 60. 61.

თემურ-ლენგის ლაშქრობებს „ურწმუნოთა ქვეყნებში“ მუსლიმანობის გავრცელების განზრახვით ხსნის სპარსული ისტორიოგრაფიის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი წარმომადგენელი შერეფ ად-დინ ალი იეზდი. შერეფ ად-დინ ალი იეზდის თემურ-ლენგის შემოსევები ამიერკავკასიაში, კერძოდ კი საქართველოში, გაგებული აქვს როგორც მუსლიმანი მბრძანებლის ბრძოლა ქრისტიანთა წინააღმდეგ ისლამის გასავრცელებლად¹.

რა თქმა უნდა, თემურ-ლენგის დაპყრობები გარეგნულად რელიგიურ საბურველში იყო გამოხვეული, „საღვთო ომი“ ურწმუნოთა წინააღმდეგ „ღვთის საამებელ“ საქმედ იყო მიჩნეული, მაგრამ, ცხადია, თემურ-ლენგის გაუთავებელ ლაშქრობებს სხვა საფუძველი უნდა მოეძებნოს. სავსებით სამართლიანად აღნიშნავდა ვ. ბარტოლდი, რომ თემურისათვის რელიგია ხშირად უფრო იარაღი იყო პოლიტიკური მიზნის მისაღწევად, ვიდრე მიზეზი მისი მოქმედებისა. თემურ-ლენგი, რომელიც სირიაში ალისა და მისი შთამომავლობის დამცველად გამოდიოდა, რის გამოც სირიელები მას შიიტად თვლიდნენ, ხორასანში აღადგენს სუნიტურ მართლმადიდებლურ ისლამს, მაშენდარანში კი სჯის დერვიშებს სუნიტ მოციქულთა ხსოვნის შეურაცხყოფის გამო².

ასე რომ, თემურ-ლენგის ხანგრძლივი და ხშირი ლაშქრობების ახსნა მხოლოდ სარწმუნოებრივი მოტივით არაა მართებული.

ამავე დროს ყურადღება უნდა მიექცეს შემდეგ გარემოებასაც: თემურ-ლენგის მიერ სხვადასხვა ქვეყნების დაპყრობას და აოხრებას, მის ლაშქრობებს სხვადასხვა ქვეყნებში არ შეიძლება ერთი და იგივე მიზეზი ჰქონდეს; ზოგ შემთხვევაში ლაშქრობის მიზეზი ერთია, ზოგ შემთხვევაში მეორე, ძირითადად კი დიდ დამპყრობელს ერთი მიზანი ჰქონდა და ერთი სურვილი ამოქმედებდა: მსოფლიოს უდიდეს ნაწილში განუყოფელი ბატონობა. როგორც ცნობილია, თემურ-ლენგს მიეწერება თქმა: „მსოფლიო იმად არ ღირს, რომ მას ორი ხელმწიფე განაგებდესო“³.

თემურ-ლენგის ლაშქრობების მიზეზებს ყურადღება მიაქცია XVIII—XIX სს. ბურჟუაზიულმა ისტორიოგრაფიამ.

¹ შერეფ ად-დინ ალი იეზდი, ზაფარ-ნამე, I, გვ. 291.

² В. В. Бартольд, Улугбек и его время, Сочинения, II, часть 2, Москва, 1964, стр. 46; В. В. Бартольд, Историко-географический обзор Ирана, С.-Петербург, 1903, стр. 160.

³ В. В. Бартольд. История Туркестана, Сочинения, II, часть 1, Москва, 1963, стр. 156.

ცნობილი ინგლისელი ისტორიკოსი ე. გიბონი (1737—1794) აღნიშნავს, რომ „მსოფლიოს დაპყრობა და მასზე ბატონობა იყო მთავარი მიზეზი თემურ-ლენგის პატივმოყვარეობისა, ხოლო შთამომავლობის სსოვნაში სიცოცხლე და შთამომავლობის მსრიდან თაყვანისცემა იყო მეორე სურვილი მისი კეთილშობილი სულისა“¹.

როგორც ვხედავთ, ე. გიბონი თემურ-ლენგის ლაშქრობების საერთო მიზეზად თელის მის პატივმოყვარეობას და არაფერს არ ამბობს ამ ლაშქრობების კონკრეტულ მიზეზებზე.

თემურ-ლენგის დაპყრობებს დამპყრობლის პატივმოყვარეობით ხსნის გეორგ ვებერიც².

ტ. ნ. გრანოვსკის აზრით, თემურ-ლენგის დაპყრობებში ძნელია შეინიშნოს რაიმე განსაზღვრული პოლიტიკური მიზანი. „შეიძლება კაცმა იფიქროს, — აღნიშნავდა ტ. ნ. გრანოვსკი, — თითქოს მას მხოლოდ ანგარიშმიუტეველი ნგრევის სურვილი ამოქმედებდა“³. მაგრამ გრანოვსკის მხედველობიდან გამორჩა ერთი გარემოება: რატომ ანგრევს და აოხრებს თემური ქალაქებს და სოფლებს, რატომ ჟლეტს მოსახლეობას, ან ტყვედ რად მიჰყავს მოსახლეობის გარკვეული ნაწილი (უპირატესად ვაჭარ-ხელოსნები)?!

ისლამის ცნობილი ისტორიკოსი ა. მიულერი თემურ-ლენგის ლაშქრობების მთავარ მიზეზად მის მიერ ნადავლისა და ალაფის მოპოვების სურვილს თვლიდა⁴, თუმცა ზოგიერთი ქვეყნის (მაგ., საქართველოს) დარბევის დროს სარწმუნოებრივ მოტივსაც არ გამორიცხავდა⁵.

ა. მიულერმა ყურადღება მიაქცია იმ გარემოებასაც, რომ ოსმალთა სულთნის ბაიზეთ I მიერ ერზინჯანსა და მალათიას შორის ტერიტორიის დაპყრობამ, რის შედეგადაც ოსმალეთი უშუალოდ გაუმეზობლდა სომხეთს და მესოპოტამიას, რომელზედაც თემური აცხადებდა პრეტენზიას, გამოიწვია თემურ-ლენგისა და ბაიზეთ I შეტაკება⁶. მაგრამ ა. მიულერს აღნიშნული არა აქვს, თუ რა იყო მიზეზი იმისა, რომ თემური ასე დაეინებით ცდილობდა მცირე აზიისაკენ ვაჭრას, ბაიზეთ

¹ История упадка и разрушения Римской империи Эдуарда Гиббона т. VII. Москва, 1866, стр. 170.

² Всеобщая история Георга Вебера, т. VIII, Москва, 1894, стр. 507.

³ Сочинения Т. Н. Грановского, часть I, Москва, 1866, стр. 337, 338.

⁴ А. Мюллер, История ислама, т. III. Санкт-Петербург, 1896, стр. 324, 325.

⁵ А. Мюллер, დასახლებულ ნაშრომი, გვ. 324.

⁶ იქვე, გვ. 327.

I კი რატომ სდებდა ხელს ერზინჯანსა და მის სანახებს. ერთი სიტყვით, ა. მიულერს მკაფიოდ ნაჩვენები არა აქვს, თუ რამ განაპირობა ბაიაზეთ I და თემურ-ლენგს შორის ბრძოლის გარდუვალობა.

თემურ-ლენგის ლაშქრობების მიზეზებს არაერთ ნაშრომში შეეხო ვ. ბარტოლდი. ვ. ბარტოლდის აზრით, თემური პოლიტიკური მიზნის მიღწევას რელიგიური მოტივით ასაბუთებდა¹, იმ დროს, როდესაც მისი ლაშქრობების ქვეშარიტი მიზეზი დამპყრობლის პატივმოყვარეობა იყო².

ვ. ბარტოლდი თემურ-ლენგის შემოსევას ამიერკავკასიაში 1386 წელს (აზერბაიჯანში, საქართველოში...) ოქროს ურდოსთან მისი მტრული ურთიერთობით ხსნიდა³, მაგრამ მას შემდეგ ყურადღება აღარ მიუქცევია თემურ-ლენგის იმ ლაშქრობებისათვის საქართველოში, რომლებიც თოხთამიშის განადგურების შემდეგაც გრძელდებოდა (ე. ი. 1395 წ. შემდეგ). საერთოდ კი უნდა ითქვას, რომ ვ. ბარტოლდს მხედველობიდან გამოორჩა თემურ-ლენგის ლაშქრობების სოციალური და ეკონომიური მიზეზები.

თემურ-ლენგის ლაშქრობათა მიზეზებს შეეხო ივ. ჯავახიშვილი. მან სპეციალურად მიაქცია ყურადღება საქართველოში თემურ-ლენგის პირველი, მეორე და მესამე შემოსევის მიზეზებს.

ივ. ჯავახიშვილის აზრით, თემურს „თავისი სიცოცხლის განმავლობაში სხვა არავითარი ამოცანა და მიზანი არ ჰქონდა, ქვეყნების ხელში ჩაგდებისა და სიმდიდრის მოპოვების გარდა. ის, რამაც თემურ-ლენგი ვითარცა ყაჩაღების ბრბოს მეთაურად თავის სამოქმედო ასპარეზზე გამოიყვანა, არსებითად შემდეგში მის მთავარ მიზანს შეადგენდა“⁴.

როგორც ვხედავთ, ივ. ჯავახიშვილი თემურ-ლენგის ლაშქრობებს ალაფისა და ნადავლის მოპოვების, აგრეთვე ახალ-ახალი მიწების დაპყრობის სურჩილით ხსნიდა.

საქართველოში თემურ-ლენგის პირველი, მეორე და მესამე შემოსევის მიზეზად ივ. ჯავახიშვილს ოქროს ურდოს წინააღმდეგ მისი

¹ В. В. Бартольд, История Туркестана, Сочинения, II, часть 1, Москва, 1963, стр. 158; В. В. Бартольд, Улугбек и его время, Сочинения, II, часть 2, Москва, 1964, стр. 46.

² В. В. Бартольд, История Туркестана, იქვე; მისივე, Улугбек и его время, стр. 47.

³ В. В. Бартольд, Место прикаспийских областей в истории мусульманского мира, Сочинения, II, часть 1, Москва, 1964, стр. 735.

⁴ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, III, გვ. 183.

⁵ ქვემოთ ჩვენ გამოჩვეული გვაქვს, რომ საქართველოში თემურ-ლენგის მეორე და მესამე შემოსევა ფაქტიურად ერთი ლაშქრობა იყო ერთსა და იმავე წელს.

ბრძოლა მიაჩნდა. „თემურის მოქმედების მოულოდნელობა და სისწრაფე ამჟღავნებს, რომ მას საქართველოში შემოსევით მნიშვნელოვანი ამოცანის გადაჭრა უნდა ჰქონოდა დასასული. მისი მთავარი მოწინააღმდეგე, რასაკვირველია, თოხთამიში იყო, მაგრამ როგორ შეეძლო მას ჩრდილოეთ ერანს ასე ადვილად შეჰსეოდა, კავკასიონის ორივე კარის მფლობელთან რომ კარგი დამოკიდებულება არ ჰქონოდა. სწორედ ამის გამო გვებადება მოსაზრება, რომ თემურ-ლენგის ერანის ასპარეზზე გამოჩენისთანავე, საქართველოს პოლიტიკოსებს, როგორც ჩანს, თავიანთი თავის გასამაგრებლად და დასაცავად წინანდებურად ისევ ჩრდილოეთის ულუსის გამოყენება გადაუწყვეტიათ. ეს რომ სწორედ ასე მომხდარა, ამას თოხთამიშ-ხანის ლაშქრის ერანში შეჭრისათვის არჩეული მიმართულებაც ამჟღავნებს: დარუბანდისა და მეტადრე დარიალანის გადმოსასვლების დაუბრკოლებრივ გადმოლახვა მის სამხედრო ძალას, დალისტნის ლეგების ტომებსა და საქართველოსთან რაიმე სახით შეუთანხმებლივ, არ შეეძლო და ამიტომაც, საფიქრებელია, რომ ოქროს ურდოს მტრული მოქმედებისათვის ხელის შეწყობაში თემურ-ლენგისაგან დაპყრობილი თავრეყის წინააღმდეგ, თუ ცხადად არა, საიდუმლოდ მაინც, საქართველოს მაშინდელი მთავრობა გარეული უნდა ყოფილიყო. ასეოი რამის შემდეგში შესაძლებლობის მოსასპობად და თოხთამიშ-ხანის ლაშქრისათვის სამხრეთით კავკასიაზე მომავალი ყველა გზების შესაკრავადაც, თემურ-ლენგის პოლიტიკური და სამხედრო გეგმისათვის საქართველოს ხელში ჩაგდებას, უეჭველია, ფრიად დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა. საფიქრებელია, რომ სწორედ ეს უნდა ყოფილიყო ის მთავარი მიზეზი, რომელმაც მას საქართველოში გამოლაშქრება სასწრაფო ამოცანად მიაჩნეენა“¹.

ივ. ჭავახიშვილმა ყურადღება მიაქცია იმ გარემოებასაც, რომ საქართველოში მეორეჯერ შემოსევის დროს თემურმა ფაჰისი ლაშქრობა სამცხიდან დაიწყო, ამიტომაც ფიქრობს იგი, რომ სამცხეში აჯან-

¹ ივ. ჭავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, წ. III, თბილისი, 1941, გვ. 183—184. ივ. ჭავახიშვილის ეს მოსაზრება უდაოდ მართებულია, მხოლოდ ერთი კორექტივით; ივ. ჭავახიშვილს მხედველობიდან გამორჩა ერთი გარემოება: რატომ მოიწიეს თოხთამიში სამხრეთისაკენ და რა ნიადაგზე იყო აღმოცენებული თემურ-ლენგსა და თოხთამიშს შორის ქიშპი. რასაკვირველია, ტერიტორიის ხელში ჩაგდება ორივე შემთხვევაში მხარისათვის მთავარ მიზანს წარმოადგენდა, მაგრამ რად და რისთვის უნდოდა მთინცდამთინც ამიერკავკასიის სამხრეთი ნაწილის ხელთგდება ან ერთ ან მეორე მბრძანებელს, ამის შესახებ ივ. ჭავახიშვილი არაფერს ამბობს. თოხთამიშის დამარცხების შემდეგ (1395 წ.) რატომ ლაშქრობს თემური საქართველოში არც ამის შესახებ თქმულა ივ. ჭავახიშვილის შრომებში.

ყებას უნდა ჰქონოდა ადგილი და საქართველოში თემურის „იმდროინდელი შემოსევის ნამდვილი მიზეზი მაჰმადიანობის გავრცელება კი არა, არამედ აჯანყების ჩაქრობა ყოფილა“¹.

რაც შეეხება თემურ-ლენგის მიერ ამ ლაშქრობის დროს არაგვის ხეობის აონრებას, ივ. ჯავახიშვილს ამის მიზეზად თოხთამიშ-ხანის გამოლაშქრება მიაჩნია. „ამრიგად, თუ თოხთამიშ-ხანის ზემოაღნიშნულ შემოსევასთან ერთად გავიხსენებთ, რომ არაგვის ხეობა საქართველოს ის კარი იყო, რომლითაც უმოკლესი გზით აქედგან ჩრდილოეთში და იქითგან სამხრეთში, საქართველოსა და შემდეგ მთელს ერანსა და მცირე აზიაში შესევა შეიძლებოდა, ბუნებრივად დაიბადება აზრი, რომ თემურ-ლენგის გამოლაშქრება არაგვის ხეობაში მაჰმადიანობის გასავრცელებლად კი არა, არამედ სწორედ საქართველოს ამ უალრესად მნიშვნელოვანი თემისა და გარდასავალის ხელში ჩაგდება-დაპატრონების ზრახვით უნდა ყოფილიყო ნაკარნახევი“².

როგორც ვხედავთ, ივ. ჯავახიშვილი საქართველოში თემურ-ლენგის ლაშქრობებს ორგანულად უკავშირებდა იმ პოლიტიკურ მიზნებს, რომლის რეალიზაციას უნდა უზრუნველყო დიდი დამპყრობლის გაბატონება მთელ ირანში, მცირე აზიაში და ამიერკავკასიაში. ივ. ჯავახიშვილის აზრით, თემურ-ლენგის დაპყრობით გეგმებში განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭებოდა დარიალისა და არაგვის ხეობებს, რომელთა შემომტკიცებით ხდებოდა თემურ-ლენგის ლაშქრისათვის გზის გაკაფვა როგორც ჩრდილოეთის, ისე სამხრეთის მიმართულებით³.

თემურ-ლენგის ლაშქრობებისა და ამ ლაშქრობათა მიზეზების შესახებ მნიშვნელოვანი და საყურადღებო მოსაზრებები წამოაყენა პროფ. ა. იაკუბოვსკიმ.

¹ ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ქართველი ერის ისტორია, III, თბილისი, 1941, გვ. 192.

² ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრ., გვ. 194; აქვე გვინდა აღვნიშნოთ, რომ თოხთამიშ-ხანსა და თემურ-ლენგს შორის მტრული ურთიერთობა მიაწინია ამ უკანასკნელის აზერბაიჯანში (შირვანში) ლაშქრობის მიზეზად ისტორიკოს ჯაფარ იბრაჰიმოვს. ხსენებული მკვლევრის აზრით, როგორც ერთ, ისე მეორე მეომარ მხარეს ანტერესებდა მდიდარი მხარის (შირვანის) ხელთგდება. იხ. Джафар Ибрагимов, Феодальные государства на территории Азербайджана XV века. Баку, 1952, стр. 20, 21

³ თემურ-ლენგის საქართველოში შემოსევების მიზეზების შესახებ ივ. ჯავახიშვილი ზემოთ მოტანილ მოსაზრებებს იზიარებს პროფ. დ. გვრიტიშვილიც. შემდეგ პროფ. დ. გვრიტიშვილი ეთანხმება სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმულ მოსაზრებას იმის შესახებ, რომ დიდი დამპყრობლის საქართველოში შემოსევების ერთ-ერთი მიზეზი მიწისმფლობელობისათვის ბრძოლა იყო. იხ. დ. გ ვ რ ი ტ ი შ ვ ი ლ ი, ნარკვევები საქართველოს ისტორიიდან, თბილისი, 1962, გვ. 339, 340.

ა. იაკუბოვსკის აზრით, თემურ-ლენგის პიროვნებაში ერთმანეთთან შერწყმული იყო დიდი სახელმწიფოებრივი გონება და ფეოდალური ტიპის მბრძანებლის ჩვევები, რომელიც შემთხვევას არ უშვებს, რათა მეზობელს წაართვას ქონება, თუკი მას საამისოდ სამხედრო ძალა გააჩნია¹.

დროც ამის შესაფერისი იყო. XIV საუკუნის შუა წლებში მავერანაპრში (შუა აზია) ფეოდალური ანარქია იყო გამეფებული. განსაკუთრებით გამწვავდა ბრძოლა მომთაბარული არისტოკრატიის შიგნით ორ მიმართულებას შორის. პირველი მიმართულების მიმდევრები დაჟინებით იცავდნენ მომთაბარული ცხოვრების წესებს, ექსტენსიურ-მეჯოგურ მეურნეობას, სასტიკად ეწინააღმდეგებოდნენ მომთაბარეთა გადასვლას ბინადარ ცხოვრებაზე.

მეორე მიმართულების მონღოლებმა ამ დროისათვის უკვე კარგად შეიგნეს მიწისმფლობელობის „სამამულო სისტემის“ უპირატესობა; გლახთა ექსპლოატაცია უშუალოდ, სახელმწიფო მოხელის ჩაურევლად, საჭიროებდა სოფლის მეურნეობის რაიონებთან მათ ახლოს ყოფნას. თანდათან ყალიბდება „სოიურალის“ ფეოდალური ინსტიტუტი.

მეორე მიმართულების მონღოლები პირველი მიმართულებისას „ჩეთეს“ („ყაჩაღებს“) უწოდებენ.

ბრძოლამ ორ მიმართულებას შორის მწვავე ხასიათი მიიღო. ამ ბრძოლის ნიადაგზე ჩალათას ულუსი ორად გაიყო: მავერანაპრად და მოლოლისტანად².

ქებუქ-ხანმა (1318—1326), რომელიც მკაფიოდ გამოხატავდა მეორე მიმართულების მონღოლთა ინტერესებს, მავერანაპრში გაატარა ადმინისტრაციული და სამონეტო „რეფორმები“. თავის სამონეტო „რეფორმის“ გატარებისას იგი ხელმძღვანელობდა ყაზან-ყაენის მიერ შემოღებული სისტემით³.

მავერანაპრისათვის დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა აგრეთვე ადმინისტრაციულ რეფორმას, რომელიც, როგორც ჩანს, აგრეთვე ქებუქ-

1 А. Ю. Я к у б о в с к и й, Тимур (Опыт краткой характеристики), Вопросы истории, 1946, 8—9, стр. 60.

2 ვ. გ ა ბ ა შ ვ ი ლ ი, თემურ-ლენგი, ნარკვევები მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიიდან, თბილისი, 1957, გვ. 217.

3 А. Ю. Я к у б о в с к и й, Мавераннахр во второй половине XIII в. и в первой половине XIV в., История народов Узбекистана, I, Ташкент, 1968, стр. 338, 339; ვ. გ ა ბ ა შ ვ ი ლ ი, თემურ-ლენგი, გვ. 217.

ხანის გატარებული უნდა იყოს. თუმცა ამის შესახებ წყაროებში პირდაპირ არაა მითითებული¹.

თემურ-ლენგის აღზევება-დაწინაურებამდე მავერანაპრი დაყოფილი იყო სამხედრო-ადმინისტრაციულ ერთეულებად — დუმნებად. პროფ. ა. იაკუბოვსკის აზრით. ქებეჯ-ხანამდე (1318—1326 წწ.) დუმნებად დაყოფა არ ყოფილა, ხოლო მის შემდეგ თემურ-ლენგამდე არავის არ შეეძლო ამგვარი რეფორმის გატარება; ასე რომ, შეგვიძლია ეს ადმინისტრაციული ღონისძიება ქებეჯ-ხანს მივაწეროთ².

ქებეჯ-ხანის ადმინისტრაციულმა რეფორმამ ვერ მოსპო ფეოდალური სამთავროები მათი მმართველობით; სამფლობელოები გადაიქცნენ ადმინისტრაციულ ერთეულებად — დუმნებად. ხოლო წინანდელი მბრძანებლები — დუმან ნოინებად³.

ქებეჯ-ხანის მიერ გატარებულ ადმინისტრაციულ ღონისძიებას არ გადაუღახავს ცენტრიდანული ფეოდალური ტენდენციები, რაც მის სუსტ ადგილს წარმოადგენდა, მაგრამ მიუხედავად მისი ნაკლოვანი მხარეებისა, იგი წინ გადადგმული ნაბიჯი იყო მავერანაპრის ფეოდალური სახელმწიფოებრიობის განვითარების საქმეში.

ქებეჯ-ხანის „რეფორმებმა“ დიდი მხარდაჭერა ჰპოვეს მავერანაპრის ბინადარი მოსახლეობის მხრიდან. ქებეჯ-ხანის ამ ღონისძიებებს მხარს უჭერდნენ ქალაქებში გადაარჩენილი ფეოდალები (მელიქები), სასულიერო არისტოკრატია და აგრეთვე წვრილი ვაჭარ-ხელოსნები⁴.

მაგრამ სულ სხვანაირად შეხედნენ მას სამხედრო-ფეოდალური არისტოკრატის წარმომადგენლები. ქებეჯ-ხანის სიკვდილის შემდეგ მათ შეკრიბეს მთელი თავისი ძალები 1269 წლის ყურულთაის გადაწყვეტილებების ცხოვრებაში გასატარებლად. კვლავ ატყდა ბრძოლა პირველი და მეორე მიმართულების მონაწილეებს შორის.

მავერანაპრში ქებეჯ-ხანის პოლიტიკის გამტარებელია უკანასკნელი ჩინგიზიდი ყაზან-ხანი, რომლის წინააღმდეგაც გამოდის ყაზაგანი. ამ ბრძოლაში ყაზან-ხანი მოკლეს და ძალა-უფლება მავერანაპრში ხელთ იგდო ყაზაგანმა. ყაზაგანს ფორმალურად ხანის წოდება არ მიუღია. იგი მხოლოდ ამირას ტიტულით დაკმაყოფილდა. ყაზაგანმა პირველ-

¹ А. Ю. Якубовский и, დასახ. ნაშრომი, გვ. 338; ვ. გაბაშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 217.

² А. Ю. Якубовский и, დასახ. ნაშრომი, გვ. 340.

³ А. Ю. Якубовский и, Мавераннахр во второй половине XIII в. и в первой половине XIV в., стр. 340.

⁴ А. Ю. Якубовский и, Тимур, გვ. 49—52; А. Ю. Якубовский и, Мавераннахр..., стр. 340; ვ. გაბაშვილი, თემურ-ლენგი, გვ. 217.

მა შემოიღო მაოიონეტი ხანის დასმა უკანასკნელი ჩინგიზელებიდან; მან მონეტის მოჭრა ამ ხანის სახელით დაიწყო¹.

ყაზაგანის მბრძანებლობის პერიოდში (1346—1358) ნათელი გამოვლინება ჰპოვა მეზობელ ქვეყნებზე თავდასხმებით და მძარცველური ლაშქრობებით დაინტერესებული მომთაბარული სამხედრო არისტოკრატის ინტერესებმა.

მავერანაპრის ოაზისები და ირანის ქალაქები მონღოლურ-თურქული არისტოკრატის თავდასხმის ობიექტად იქცა. ამირა ყაზაგანი ნძარცვსა და მდიდარ ნადავლს მომთაბარე ტომთა ამირებს უნაწილებდა².

აი, ასეთი ვითარება იყო მავრანაპრში, როდესაც პოლიტიკურ სარბიელზე გამოვიდა თემურ-ლენგი.

იაკუბოვსკიმ განსაკუთრებული ყურადღება მიაქცია იმ გარემოებას, რომ უკვე 1370 წლისათვის თემურ-ლენგის წინაშე დადგა საკითხი: ვისი ტრადიციები გაეგრძელებინა მას ქებექ-ხანისა თუ ამირა ყაზაგანისა?³

თემურ-ლენგმა კარგად იცოდა, რომ ქვეყანა მტკიცე ხელისუფლებას საჭიროებდა, რომელსაც შეეძლებოდა დაუმორჩილებელი და მოუსვენარი მბრძანებლების, განსაკუთრებით კი ჯალაერიანთა, ბარლასთა, სულდუხთა და სხვა ტომთა ამირების ალაგმვა.

ცენტრიდანულ ძალებთან ერთად, რომელნიც ქვეყანას სეპარატიზმისაკენ უბიძგებდნენ, იმდროინდელ ფეოდალურ საზოგადოებაში თავს იყრიდნენ ძალები, რომელნიც დაინტერესებულნი იყვნენ ერთიან, მტკიცე სახელმწიფოდ გაერთიანებით. გაერთიანება სურდათ ვაჭრებს, ხელოსნებს და მუსლიმანურ სამღვდელოებას (ასევე მიწათმოქმედ მოსახლეობას).

თუმცა თემურ-ლენგსა და ამირა ჰუსეინს შორის არ იყო ასეთი მკვეთრი წინააღმდეგობა, როგორც თავის დროზე ქებექ-ხანსა და მომთაბარე ბეგებს შორის, მაგრამ თემურ-ლენგმა, უფრო უკეთ, ვიდრე ამირა ჰუსეინმა, აუღო ალღო ეპოქის მოთხოვნილებას: იგი მუსლიმანურ სამღვდელოებასა და ქალაქის მოსახლეობას შორის ქმნიდა ჯგუფს, რომელიც მის პოლიტიკურ ხაზს მხარს უჭერდა⁴. ამ მხრივ

¹ А. Ю. Я кубовский и, Мавераннахр во второй половине XIII в. и в первой половине XIV в., стр. 341.

3. გაბაშვილი, თემურ-ლენგი, გვ. 217.

³ А. Ю. Я кубовский и, Тимур, გვ. 60; А. Ю. Я кубовский и, Тимур и его время, стр. 352.

⁴ А. Ю. Я кубовский и, Черты общественной и культурной жизни эпохи Алишера Навои. Сб. Алишер Навои, Москва-Ленинград, 1946, стр. 5, 6; А. Ю. Я кубовский и, Тимур и его время, стр. 350.

თემურ-ლენგი ქებექ-ხანის პოლიტიკის მიმდევარი იყო. მაგრამ, ამასთან ერთად, თემურ-ლენგი მავერანაჰრის ფეოდალურ მბრძანებლებს კარგად იცნობდა. შუა აზიის ფეოდალური სამფლობელოების ერთიან ფეოდალურ სახელმწიფოდ გაერთიანების საქმეში თემურ-ლენგის თანამგზავობი ძალები ცოტა იყო, ამიტომ თემურს ისეთი პოლიტიკა უნდა გაეტარებინა, რომელიც ხელს შეუწყობდა მას შემოეკრიბა ყველა ის, ვინც ყოველ წუთს მზად იყო გამდგარიყო და ელაღატა მისთვის; ყველა ის, ვინც თავგამსიღვრობას ამჟღავნებდა და ეწინააღმდეგებოდა ცენტრალურ ხელისუფლებას¹. მან შესანიშნავად იცოდა, რომ ცალკეული ფეოდალები თუ სამთაფროთა მბრძანებლები სიამოვნებით მიიღებდნენ მონაწილეობას ლაშქრობებში, თუკი ეს ლაშქრობები მდიდარ დავლას უქადდა მათ².

თემურ-ლენგის მბრძანებლობის უკვე პირველი წლებიდან აშკარა ვახდა, რომ ერთიან, ძლიერ სახელმწიფოდ შუა აზიის (მავერანაჰრის) გაერთიანებასთან ერთად, იგი აწყობდა (ან ამზადებდა) მეზობელი თუ შორეული ქვეყნების დაპყრობა-დალაშქრას.

თემურ-ლენგის მიზანი იყო ჩინგიზ-ხანის უზარმაზარი იმპერიის აღდგენა, „ამდენადვე მის ნათესაურ ურთიერთობას ჩინგიზიდებთან გარკვეული პოლიტიკური მნიშვნელობა ენიჭებოდა, მისი ჩინგიზიდებთან ამ ურთიერთობის აღმნიშვნელი იყო გურგანის (სიძის) წოდებულება, რომელიც მან ჩინგიზიდი უფლისწული ქალის ცოლად შერთვის შემდეგ მიიღო“³. თვით თემურის ტიტული „საკებ ყერანი“ *صاحب قران*, რაც ნიშნავს „ვარსკვლავთა ბედნიერი შერწყმის მფლობელს“, ამ ტიტულის მქონებელის მსოფლიო ბატონობის პრეტენზიებზე უნდა მიუთითებდეს. ასე რომ, ჩინგიზ-ხანის იმპერიის ნანგრევებზე მონღოლური ტიპის დიდი სახელმწიფოს შექმნა ძირითადი მიზანი იყო დიდი დამპყრობლისა.

თემურ-ლენგის ბრძოლა ხორეზმთან და ოქროს ურდოსთან — აღნიშნავდა პროფ. ა. იაკუბოვსკი — შუა აზიის გაერთიანების ინტერესებით იყო გაპირობებული, მაგრამ მისი ლაშქრობები ირანში, ამიერკავკასიის ქვეყნებში, ინდოეთში აშკარა მძარცველური ხასიათისა იყო; როგორც ცნობილია, ირანსა თუ ინდოეთში ლაშქრობები-

¹ А. Ю. Якубовский. Черты общественной и культурной жизни эпохи Алишера Навои, стр. 5. 6.

² А. Ю. Якубовский. Тимур, стр. 60; А. Ю. Якубовский, Тимур и его время (1370—1405 წწ.): 3. ვ ა ბ ა შ ვ ი ლ ი. თემურ-ლენგი, გვ. 217.

³ ვ. ვ ა ბ ა შ ვ ი ლ ი. თემურ-ლენგი. 33. 216.

დან თემურ-ლენგი ალაფითა და ნადავლით დატვირთული ბრუნდებოდა შაჰრისიაბზსა თუ სამარყანდში¹.

XIV საუკუნის 80-იანი წლებისათვის ხორასანი უკვე თემურს ეკუთვნოდა, მაგრამ მისი წინსვლა ირანის შიდა რაიონებში ამით არ დამთავრებულა; ამას მოჰყვა სამი დიდი ლაშქრობა ირანში სამწლიანი (1386 წლიდან), ხუთწლიანი (1392 წლიდან) და ბოლოს შვიდწლიანი (1399 წლიდან). ამ ლაშქრობათა შედეგად მთელი ირანი დაპყრობილი და გაძარცული იქნა.

თემურ-ლენგმა სასტიკად ააოხრა და გაძარცვა ინდოეთი (კერძოდ ინდოეთის დედაქალაქი დელი) და ამიერკავკასიის ქვეყნები (კერძოდ საქართველო).

როგორც წყაროების ცნობებიდან ჩანს, თემურ-ლენგის საქართველოში შემოსევების ერთ-ერთი მიზეზთაგანი ალაფისა და ნადავლის შოვნა ყოფილა.

თემურ-ლენგის ჩინეთში გალაშქრებაც დიდი ალაფისა და ნადავლის ხელთგდების სურვილით იყო გამოწვეული. წინასწარი ვარაუდით ეს ნადავლი გაცილებით მეტი უნდა ყოფილიყო, ვიდრე სხვა ქვეყნებში ნაშოვნი. თუ არა ეს მიზეზი, ისე გაუგებარია რა უნდოდა თემურს ჩინეთში. იმ დროს თემურ-ლენგსა და ჩინეთის სახელმწიფოს შორის არავითარი ისეთი არსებითი წინააღმდეგობა არ არსებობდა, რომლის გადაჭრაც მშვიდობიანი გზით შეუძლებელი ყოფილიყო².

თემურ-ლენგი იღვწოდა შუა აზიის სამეურნეო დაწინაურებისათვის; დაპყრობილი ქვეყნებიდან მას შუა აზიაში გაჰყავდა ხელოსნები, ვაჭრები, ხუროთმოძღვრები. თემურის დროს სამარყანდში შეიძლება გვენახა ხელოსნები ხორეზმიდან, ისპანიდან, შირაზიდან, ალუპოდან და აღმოსავლეთის სხვა ქალაქებიდან.

თემურის დროს სამარყანდი გაიზარდა და გამშვენიერდა. დიდებული მეჩეთები და მედრესეები, ქარვასლები, მავზოლეუმები და სხვა ნაგებობანი, რომელთა ნაწილი დღემდეა მოღწეული ნანგრევების თუ ოდნავ დაზიანებული სახით, აოცებდა მნახველს. ასევე გამშვენირებულ იქნა ბუხარა, შაჰრისიაბზი და სხვ.³

თემურ-ლენგის სახელმწიფოს დედაქალაქ სამარყანდს უნდა დაეჩრდილა ყველა მანამდე არსებული დედაქალაქები — ასეთი იყო

¹ А. Ю. Якубовский, Тимур, стр. 64, 65; А. Ю. Якубовский. Черты общественной и культурной жизни эпохи Алтишера Навои, стр. 5, 6.

² А. Ю. Якубовский, Тимур и его время, стр. 359.

³ А. Ю. Якубовский, დასახ. ნაშრ., გვ. 366, 367.

დიდი დამპყრობლის განზრახვა¹. ამასთან დაკავშირებით, საინტერესოა იზნ არაბშაჰის ცნობა. ✓იზნ არაბშაჰი მოგვითხრობს, რომ თემურ-ლენგმა სამარყანდის გარშემო ვააშენა სოფლები, რომლებსაც მსოფლიოს სახელგანთქმული ქალაქების სახელები უწოდა: მისრი (კაირო), დიმიშკი (დამასკო), ბლდადი, სულთანია, შირაზი, რომელთაგან სამი დედაქალაქი იყო (დამასკო—ომელთა სახალიფოსი, ბლდადი—აბასელთა სახალიფოსი, მისრი—ფატიმიანთა სახელმწიფოსი) ✓

სამარყანდის გარშემო გაშენებული სოფლებისათვის ცნობილი დედაქალაქების სახელწოდებების მიცემაში გარკვეული პოლიტიკური მიზანი იყო ჩაქსოვილი: სამარყანდის წინაშე ისინი ისეთივე უფერული უნდა ყოფილიყვნენ, როგორც უბრალო სოფელი მდიდარი და დიდი ქალაქის წინაშე. ეს ფაქტი კიდევ ერთხელ მიუთითებს იმ გარემოებაზე, რომ თემურ-ლენგი მსოფლიო ბატონობაზე აცხადებდა პრეტენზიას².

თემური ცდილობდა შუა აზიის ქალაქებში, განსაკუთრებით კი სამარყანდში, აელორძინებინა ხელოსნური წარმოება და ვაჭრობა. სამარყანდის ბაზარზე კაცს შეიძლებოდა ეშოვა ყველაფერი, რაც კი აზიის ქვეყნების ბაზრებზე მოიძებნებოდა. მაგრამ აქვე ყურადღება უნდა მიექცეს იმ გარემოებასაც, რომ ხელოსნური წარმოების ნაირვვარობა და ვაჭრობის გაცხოველება არ იყო ქვეყნის საწარმოო ძალების ბუნებრივი ზრდის შედეგი; იგი ხელოვნურად იყო შექმნილი მეზობელი თუ შორეული ქვეყნების ძარცვის შედეგად³. ასე რომ, თემურ-ლენგის სიკვდილის შემდეგ, რასაც მისი სახელმწიფოს დაშლა მოჰყვა, შუა აზიის სამეურნეო ცხოვრებაც თანდათან დაღმავალი გზით დაეშვა.

ზემოთქმულიდან გამომდინარე შეგვიძლია დავასკვნათ: თემურ-ლენგის მისწრაფება მსოფლიო ბატონობისაკენ და ამ მიზნით დაპყრობითი ომები იმ ქვეყნებში, რომელნიც წინათ მონღოლთა სახელმწიფოს შემადგენლობაში იყვნენ, ალაფისა და ნადავლის შოვნა, მომთაბარე ტომთა ამირებისათვის ანგარიშის გაწევა (მძარცველური, ყაჩაღური ომები) იყო ერთ-ერთი მიზეზი თემურ-ლენგის ხშირი და ხანგრძლივი ლაშქრობებისა.

აქვე უნდა აღვნიშნოთ, რომ თემურ-ლენგი შუა აზიაში გამწვავებული სოციალური წინააღმდეგობის შესუსტებას ცდილობდა ნაცადი

¹ А. Ю. Якубовский, Тимур и его время, стр. 366.

² А. Ю. Якубовский, დასახ. ნაშრ., გვ. 366. 367.

³ Очерки истории СССР, XIV вв., ч. 2, 1953, стр. 664. იხ. აგრეთვე, დ. ვ ვ რ ი ბ ი შ ვ ი ლ ი, ნარკვევები საქართველოს ისტორიიდან, I, გვ. 355, 356.

გზით: ახალ-ასალი ქვეყნების დაპყრობით, დაპყრობილი ქვეყნების ხალხთა განუკითხავი ძარცვით იგი შემოსავლის ახალ-ახალ წყაროს უძებნიდა მომთაბარე ტომთა ამირებს. ამასთანავე, რიგითი მომთაბარეებიც ალაფისა და ნადავლის შოვნის იმედით ხშირად სიხარულით მონაწილეობდნენ ლაშქრობებში, ასე რომ, საკუთრივ შუა აზიაში სოციალური წინააღმდეგობა სუსტდებოდა.

თემურ-ლენგის დაპყრობებს კლასობრივი თვალსაზრისით ადასტურებს და დაპყრობილი ქვეყნის საზოგადოების სხვადასხვა ნაწილი.

ირანის მიმართ თემურ-ლენგი გამოდიოდა არა მარტო როგორც უცხოელი დამპყრობელი, არამედ როგორც ჯალათი და სახალხო მოძრაობების ჩამხშობი. ამიტომ, საესებით ბუნებრივია, რომ ირანში ლაშქრობების დროს თემური მხარდაჭერას პოულობდა ფეოდალების მხრიდან, რომელთაც არ შეეძლოთ თვითონ, საკუთარი ძალებით გამკლავებოდნენ სახალხო მოძრაობებს. ირანელ ფეოდალებს თემურ-ლენგი სჭირდებოდათ სოციალური მოძრაობების, კერძოდ სარბელართა მოძრაობის ჩასახშობად¹.

სარბელართა მოძრაობა წარმოიწევა XIV საუკუნის პირველ ნახევარში. იგი ძირითადად მიმართული იყო მონღოლთა დაპყრობებისა და მონღოლური წეს-ჩვეულებების შემოღების წინააღმდეგ. ეს წეს-ჩვეულებები (მძიმე სავადასახადო სისტემა და ვალდებულებანი) მძიმედ აწვა გლეხებს, ხელოსნებს, წვრილ მოვაჭრეებს და საშუალო მიწისმფლობელებსაც კი.

ამასთანავე, სარბელართა მოძრაობა მიმართული იყო არა მარტო მონღოლთა, არამედ მათ წინააღმდეგაც, ვისაც მონღოლები ეყრდნობოდნენ².

სარბელართა მოძრაობის გამარჯვების შედეგად წარმოქმნილ სახელმწიფოში მალევე გაჩნდა ორი მიმართულება: ზომიერი, რომელიც „სარბელართა დიდებულებით“ (სამხედროები, წვრილი მიწათმფლობელები, შეძლებული გლეხები) იყო წარმოდგენილი, და რადიკალური, რომელიც მოითხოვდა სოციალური თანასწორობის დამყარებას (ამ მიმართულების წარმომადგენლები დასაყრდენს პოულობდნენ ხელოსნებსა და ლარიბ გლეხებს შორის)³.

¹ В. В. Бартольд, Народное движение в Самарканде в 1356 г., Сочинения, II, часть 2, Москва. 1964, стр. 364; А. В. Строева, Сербдары Самарканда. Ученые записки Ленинградского государственного университета. № 98, вып. 1, 1949, стр. 277.

² В. В. Бартольд, დასახ. ნაშრ., გვ. 364, Л. В. Строева, დასახ. ნაშრ., გვ. 277.

³ И. П. Петрушевский, Движение сербдаров в Хорасане, Ученые записки Института востоковедения, XIV, Москва, 1956, стр. 137.

სარბეღარებმა შესანიშნავად იცოდნენ, რომ მონღოლები ნაოტრ-თავიანთ სამხედრო ძალაზე დაყრდნობით ვერაფერს გახედებოდნენ. მათ მხარში უდგნენ ადგილობრივი ფეოდალები, მსხვილი მიწათმფლობელები, მუსლიმანური სამღვდლოების წარმომადგენლები და მსხვილი ვაჭრები. ეს ფეოდალური ზედაფენა არა მარტო მხარს უჭერდა მონღოლებს, არამედ თვით იღებდა აქტიურ მონაწილეობას ხალხის სასტიკ ექსპლოატაციაში. ამიტომაც სარბეღარები, ერთი მხრივ, მონღოლებს ებრძოდნენ, ხოლო მეორე მხრივ, — ადგილობრივ ფეოდალებს; სწორედ ამიტომ ადგილობრივი ფეოდალები პირველ ხანებში თემურ-ლენგს იყენებდნენ სარბეღართა დემოკრატიულ ფრთასთან ანგარიშის გასასწორებლად (1366 წ. თემურ-ლენგმა და ამირა ჰუსეინმა გაანადგურეს სამარყანდის სარბეღართა სახელმწიფო და ჩაახშეს სარბეღართა მოძრაობა მავერიანაპრში)¹.

1381 წელს ხორასნის სარბეღართა მბრძანებელმა ალი-მუაიადმა, რომელსაც სასტიკად ეწინოდა არა მარტო ამირა ველისა (მონღოლი მბრძანებლის), არამედ ხალხის მასებისაც, დახმარება სთხოვა თემურ-ლენგს და ნებაყოფლობით ჩააბარა სახელმწიფო. ა. იაკუბოვსკიმ ყურადღება მიაქცია ამ ფაქტს და გამოთქვა მოსაზრება, რომ შეიძლება თემურ-ლენგს რაღაც მეგობრული კავშირი ჰქონდა სორასნელ სარბეღარებთან².

ა. იაკუბოვსკის აზრით, თემურ-ლენგი ახალგაზრდობაშივე უნდა ყოფილიყო დაკავშირებული სარბეღარებთან. მას საამისო არგუმენტად შემდეგი ფაქტი მოაქვს: როდესაც 1366 წელს ამირა ჰუსეინმა და თემურმა სამარყანდი მოტყუებით დაიკავეს და მუხანათურად დასოცეს სარბეღართა მეთაურები, თემურმა ერთ-ერთი მეთაური მალანაზადე გადაარჩინა³.

ა. იაკუბოვსკის აკვირვებს თემურ-ლენგის ამგვარი საქციელი და კითხულობს, თუ რამ აიძულა თემური ამგვარი დიდსულოვნება გამოეჩინა. შემდეგ კი თვითონ პასუხობს დასმულ კითხვაზე: როგორც ჩანს, ჰუსეინსა და თემურ-ლენგს შორის სარბეღარებთან დამოკიდებულების საკითხში აზრთა სხვადასხვაობა არსებობდაო. საფუძველი გვაქვს ვიფიქროთ, რომ თემურს ზოგიერთ მათგანთან ძველი კავშირი ჰქონდა, განსაკუთრებით კი სარბეღართა საშუალო ფენასთან⁴.

ა. იაკუბოვსკი, როგორც ჩანს, ეყრდნობა აბდ არ-რეზაყ სამარყანდის ცნობას, რომლის მიხედვითაც სარბეღარებმა „თემურთან სა-

¹ А. Ю. Я кубовский, Тимур и его время, стр. 342, 345.

² იქვე, გვ. 357.

³ იქვე, გვ. 350.

⁴ იქვე.

ჩუქრები გააგზავნეს, ხოლო მისმა უმაღლესობამ სამარყანდში თავისი რწმუნებულნი გააგზავნა მნიშვნელოვანი საკითხების გადასაწყვეტად, რითაც განიმტკიცა მათი ნდობა და მიაძინა მათი სიფხიზლე“¹.

ი. პეტრუშევსკის ეს მოსაზრება სავსებით საფუძვლიანად მიაჩნია. ი. პეტრუშევსკი იძლევა თემურ-ლენგის ამგვარი მოქმედების ახსნა-განმარტებასაც: მისი აზრით, თემურის ამგვარ მოქმედებაში სხვა არაფერი არ უნდა დავინახოთ გარდა ფეოდალ-ავანტიურისტის მისწრაფებისა დროებით გამოიყენოს სახალხო მოძრაობა თავისი მოწინააღმდეგეების, სხვა ფეოდალების დასასუსტებლად და თავისი პოლიტიკური პოზიციის გასამაგრებლად².

რაც შეეხება იმას, რომ სამარყანდის სარბეღართა მოძრაობის განდგურების შემდეგ მოძრაობის ხელმძღვანელი მაულანა-ზადე თემურ-ლენგის დაჟინებული მოთხოვნით შეწყალებულ იქნა, ამ ფაქტში ი. პეტრუშევსკი ხედავს თემურ-ლენგის წინასწარ გამიზნულ დემაგოგიურ სვლას: თემურმა შესანიშნავად იცოდა, რომ მას და ამირა ჰუსეინს შორის ბრძოლა მომავალში გარდუვალი იქნებოდა. თემური ეძიებდა პოპულარობას ხალხთა მასებში. ამ მიზნით მას უნდოდა მათთვის შთაეგონებინა, რომ იგი სიმპათიითაა გამსკვალული სარბეღარების მიმართ და თითქოს მხოლოდ ამირა ჰუსეინის ძალდატანების შემდეგ მიიღო მონაწილეობა სამარყანდელ სარბეღარებზე ლაშქრობაში.

რა თქმა უნდა, 1370 წლის შემდეგ მას ამგვარი დემაგოგიური ხერხები აღარ სჭირდება³.

როგორც ზემოთაც გვქონდა აღნიშნული, ა. იაკუბოვსკი ალი-მუაიდის მიერ თემურ-ლენგისათვის ხორასნის სარბეღართა სახელმწიფოს ნებაყოფლობით ჩაბარების აქტში ხედავს რაღაც მეგობრულ კავშირს ხორასნელ სარბეღარებსა და თემურ-ლენგს შორის⁴

¹ აბდ არ-რეზაყ ს ა მ ა რ ყ ა ნ დ ი, „მათლა ას-საღანი ვა მაჟმა აღ-ბაჰრანი“, С 442, ფ. 770. ციტირებულია ლ. ვ. სტროევას ნაშრომის მიხედვით; იხ. Л. В. Строева. Сербедары Самарканда, Ученые записки Ленинградского государственного университета, № 98, серия востоковедческих наук, вып. I. 1949, стр. 279.

² И. П. Петрушевский, Движение сербедаров в Хорасане, стр. 137; И. П. Петрушевский, Земледелие и аграрные отношения в Иране XIII—XIV веков, стр. 463.

³ И. П. Петрушевский, Движение сербедаров в Хорасане, стр. 157; И. П. Петрушевский, Земледелие и аграрные отношения в Иране XIII—XIV веков, стр. 463.

⁴ А. Ю. Якубовский, Тимур и его время, стр. 357.

ალი-მუჰაიადის ამგვარ მოქმედებას სხვაგვარ ახსნას უძებნის ი. პეტრუშევსკი. მისი აზრით, ალი-მუჰაიადს ეშინოდა, ერთი მხრივ, ამირა ველისა, ხოლო მეორე მხრივ, სახალხო მოძრაობისა, ამიტომაც დასანმარებლად მოუხმო თემურ-ლენგს და აღიარა თავი მის ვასალად¹. როდესაც თემურ-ლენგი ალი-მუჰაიადის დაეხმარა, იგი სრულიადაც არ ფიქრობდა ხორასანში სარბედართა სახელმწიფოს შენარჩუნებას. პირიქით, ალი-მუჰაიადის მიმართვა დახმარებისათვის თემურმა გამოიყენა როგორც საბაზი ხორასნის საქმეებში ჩარევისათვის. მას უნდოდა დახმარების საბაზით ფეხი მოეკიდებინა ხორასანში, ხოლო შემდეგ მოესპო მომთაბარეთათვის საძულველი ხორასნის სარბედართა სახელმწიფო².

ალი-მუჰაიადმა თემურს ჩააბარა სახელმწიფო და გარკვეული დროის განმავლობაში თემურის კარზე დიდი პატივით ცხოვრობდა, მაგრამ შემდეგ, როდესაც იგი უკვე საჭირო აღარ იყო, თემურის ბრძანებით მოჰკლეს (1386 წ.).

როგორც დავინახეთ, სარბედართა სახელმწიფოს გაბატონებული ზედაფენა კლასობრივი თვალსაზრისით უდგება თემურ-ლენგის დაპყრობებს; იგი თემურის სახით ხედავს მშველელს თავისი კლასობრივი ბატონობის გადასარჩენად. თავის მხრივ თემურ-ლენგიც ოსტატურად იყენებს ამგვარ ვითარებას თავისი მიზნის მისაღწევად: გარკვეულ ეტაპზე უკავშირდება სარბედართა მბრძანებელს, ხოლო შემდეგ, როდესაც ეს უკანასკნელი უკვე ზედმეტია, თავიდან იცილებს მას მკვლელობის გზით.

თემურ-ლენგის დაპყრობებისადმი თავიდანვე მტრულ დამოკიდებულებას ამჟღავნებენ საზოგადოების დაბალი ფენების წარმომადგენლები. მაგ., ქ. საბზევარის მოქალაქენი, რომელნიც მოლაღატურად გაცემულ იქნენ თავიანთი მბრძანებლის მიერ, არ ურიგდებიან უცხოელი დამპყრობლის ბატონობას.

1383 წელს საბზევარსა და მის რაიონში სარბედართა სახელმწიფოს აღდგენის ლოზუნგებით მოხდა სახალხო აჯანყება, რომელსაც სათავეში ედგა შეიხი დავუდ საბზევარი. ამ აჯანყებაში დერვიშთა შეიხის მონაწილეობა ი. პეტრუშევსკის აფიქრებინებს, რომ აჯანყებას

¹ Н. В. Пигулевская, А. Ю. Якубовский, И. П. Петрушевский, Л. В. Строева, А. М. Беленицкий, История Ирана с древнейших времен до конца XVIII в., Ленинград, 1958, стр. 231.

² И. П. Петрушевский, Движение сербедаров в Хорасане, стр. 157.

სარბედართა უკიდურესი ფრთა ხელმძღვანელობდა. თემურ-ლენგმა საშინელი სისასტიკით ჩააქრო ეს აჯანყება¹.

თემურ-ლენგი ასევე სასტიკად გაუსწორდა აჯანყებულ ისპაანის მცხოვრებლებს (ხელოსნებს, ღარიბებს...), რომელთაც სათავეში მჭედელი ედგა. ცოტა უფრო ადრე (1390 წ.) თემურმა ჩაასწო სახალხო მოძრაობა გურგანში და გაანადგურა სეიდების სახელმწიფო მაზენდარანში². 1381 წელს მან ამოქლიტა ჰერათის ამბოხებულები. რომელნიც დაღებული გადასახადის სიმძიმის გამო აჯანყდნენ³.

დაპყრობილი ქვეყნების საზოგადოების სხვადასხვა ნაწილი კლასობრივი თვალსაზრისით აფასებდა თემურ-ლენგის დაპყრობებს. „თემურ-ლენგი, ჩანს, თანაბრად იყენებდა კლასობრივი და პოლიტიკური ხასიათის წინააღმდეგობებს. უნდა ვიფიქროთ, რომ დასაწყისში მის შემოსევებს კლასობრივი თვალსაზრისით უყურებდნენ როგორც ირანის საზოგადოების ექსპლოატირებული ფენები (გლეხები, ხელოსნები, ქალაქის ღარიბები), ისე ფეოდალები“⁴.

ფეოდალები ხშირად თავდაპირველად დამპყრობლის მოკავშირედ გამოდიან, მაგრამ შემდეგ ვითარება იცვლება (ამაზე ქვემოთ, თავის ადგილას გვექნება საუბარი); რაც შეეხება გლეხებს, ხელოსნებს, წვრილ ვაჭრებს, ქალაქის ღარიბებს — ისინი თემურ-ლენგში თავიდანვე მონღოლური ტიპის ბრძანებელს ხედავდნენ. ამიტომაცაა, რომ ისინი, აუტანელი გადასახადებისაგან შევიწროებულნი, ხშირად ჯანყდებოდნენ მის წინააღმდეგ.

როგორც ზემოთ გვქონდა აღნიშნული, თემურ-ლენგი ზრუნავდა დაპყრობილი ქვეყნების გამარცხის ხარჯზე შუა აზიის სამეურნეო დაწინაურებისათვის. ამ ღონისძიებასთან ორგანულად იყო დაკავშირებული სავაჭრო-სატრანზიტო გზების ხელში ჩასაგდებად ბრძოლაც. რასაც ყურადღება მიაქცია ა. იაკუბოვსკიმ.

ა. იაკუბოვსკი არაერთხელ აღნიშნავს, რომ თემურ-ლენგს მიზნად ჰქონდა მსოფლიოს სავაჭრო-სატრანზიტო გზებზე გაბატონება. მისი მიზანი იყო დაერღვია ოქროს ურდოს ტერიტორიაზე გამავალი სავაჭრო მაგისტრალი და გადაეტანა იგი ძველ გზაზე (სამხრეთით). 1374 წლის შემდეგ თემურმა სამჯერ ილაშქრა ხორეზმზე; 1388 წელს მან სასტიკად ააოხრა ურგენჩი (გურგანჯი), ქალაქის მცხოვრებლები

¹ Н. П. Петрушевский, Движение сербедаров в Хорасане, стр. 157, 158.

² Н. В. Пигулевская и др. История Ирана, стр. 232.

³ А. Ю. Якубовский, Тимур и его время, стр. 357.

⁴ ვ. გაბაშვილი. თემურ-ლენგი, стр. 224.

(განსაკუთრებით კი ხელოსნები) სამარცხანდს გადაასახლა, ამასთან ქალაქის გაძარცვა და მიწასთან გასწორება ბრძანა¹.

თემურის მოლაშქრეებმა მდიდარი ქალაქი, რომელიც ერთ-ერთი ცენტრალური საკვანძო პუნქტი იყო აღმოსავლეთ ევრაზიიდან მონღოლეთსა და ჩინეთში მომავალ საქარავნო გზაზე², გაძარცვეს და ააოხრეს; მაგრამ ქალაქი მიწასთან გასწორებას გადაარჩა (თუმცა მცირე რაოდენობით, მაგრამ მაინც, შემორჩა შესანიშნავი არქიტექტურული ძეგლები). 1391 წელს თემურის ბრძანებით ურგენჩი ნაწილობრივ იქნა აღდგენილი.

1395 წელს ჩრდ. კავკასიაში მდ. თერგთან მოხდა გადამწყვეტი ბრძოლა თემურ-ლენგსა და თოხთამიშს შორის. ამ ბრძოლაში თოხთამიში სასტიკად დამარცხდა. ამჯერად თოხთამიშის ძალები ისე იქნა დასუსტებული, რომ თემურს გზა გაეხსნა ვოლგისპირეთისაკენ, კერძოდ კი ოქროს ურდოს დედაქალაქ სარაი ბერქესაკენ.

1395 წელს თემურმა გაანადგურა სარაი ბერქე, რომელიც XIII—XIV საუკუნეებში ერთ-ერთი ყველაზე უფრო ცნობილი სახელოსნო და სავაჭრო ცენტრი იყო³. მდიდარი ქალაქი აიღეს, გაძარცვეს, დაანგრიეს და გადაწვეს⁴. ოქროს ურდოსათვის ეს იყო მომაკვდიანებელი დარტყმა. სარაი ბერქე ამის შემდეგ აღარასოდეს აღარ დაბრუნებია თავის ოდინდელ სიდიადეს⁵. სარაი ბერქეს განადგურება ფაქტურად ოქროს ურდოს სახელმწიფოს და აღმოსავლეთსა და დასავლეთს შორის ვაჭრობის საქმეში მისი როლის ლიკვიდაცია იყო⁶.

თემურ-ლენგი მიზნად ისახავდა არა მარტო ამ ქალაქების გაძარცვას, არამედ მათ შეგნებულ განადგურებას.

თემურ-ლენგმა 1395 წელს დაამთავრა ოქროს ურდოს სამხედრო განადგურება და თითქმის სავსებით დაანგრია ის ქალაქები, რომლებიც დიდ როლს ასრულებდნენ ოქროს ურდოს სავაჭრო ოპერაციებ-

¹ А. Ю. Якубовский, Тимур и его время, стр. 354.

² А. Ю. Якубовский, Развалины Ургенча, Известия Государственной Академии истории материальной культуры, т. VI, вып. II, Ленинград, 1930, стр. 20.

³ А. Ю. Якубовский, Феодализм на Востоке, Столица Золотой Орды Сарай Берке, Ленинград, 1932, стр. 3, 18; Б. Греков и А. Якубовский, Золотая Орда, Ленинград, 1937, стр. 73.

⁴ В. Г. Тизенгаузен, Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды, II, Москва-Ленинград, 1941, стр. 185.

⁵ Б. Греков и А. Якубовский, Золотая Орда, стр. 73; А. Якубовский, Тимур, стр. 63.

⁶ А. Ю. Якубовский, Развалины Ургенча, стр. 20.

ში (ჰაჯი თარხანი—ასტრახანი, კაფა-ფეოდოსია, აზაკი-აზოვი, აგრეთვე ჩრდილოეთ კავკასიისა და სამხრეთ რუსეთის ქალაქებიც)¹.

ამ ქალაქების განადგურების შემდეგ აღმოსავლეთსა და დასავლეთს შორის წარმოებული სავაჭრო ოპერაციები თემურ-ლენგის სახელმწიფოს ტერიტორიაზე გავლით მიმდინარეობს და ის საბაჟო გადასახადები, რომლებიც ადრე ოქროს ურდოს ხანების ხელში იყრიდა თავს, ახლა თემურ-ლენგისა და მისი ამირების ხელთ ექცევა².

თემურ-ლენგს, როგორც ჩანს, გარკვეული გეგმა ჰქონდა: ძირი გამოეთხარა ოქროს ურდოს სამეურნეო, განსაკუთრებით კი სავაჭრო ცხოვრებისათვის და უნდა ითქვას, რომ ამ მიზანს მიაღწია კიდევც; ცნობილია, რომ თემურ-ლენგის ლაშქრობების შედეგად დანგრეულ-აოხრებული ქალაქები თავისი ოდინდელი ცხოვრების დონეს კარგა ხნის განმავლობაში ვეღარ დაუბრუნდნენ.

XV საუკუნის მთელ სიგრძეზე კიდევ თვალნათლივ იგრძნობოდა თემურის მიერ მიყენებული ზიანი, რაც კარგად შეუძინევიათ ჯოზეფატო ბარბაროს და ამბროჯიო კონტარინის. 1435 წლის შემდგომ ჯოზეფატო ბარბარომ იმოგზაურა ტანასა (აზოვს) და ციტრახანს (ასტრახანს) შორის. იგი ხაზგასმით აღნიშნავს, რომ მის დროს ასტრახანს კიდევ არ ჰქონდა თემურ-ლენგის ლაშქრობით მიყენებული ჰრილობები მოშუშებული; მისი როლი ევროპასა და აზიას შორის საშუამავლო ვაჭრობაში საესებით გამჭრალი იყო. სავაჭრო-სატრანზიტო გზამ იქამად სირიისაკენ გადაინაცვლა. ასეთივე ცნობა აქვს ასტრახანზე ამბროჯიო კონტარინისაც³.

თემურ-ლენგმა ოქროს ურდოს ტერიტორიაზე გამავალ სავაჭრო-სატრანზიტო გზაზე მდებარე ქალაქების განადგურებით ამ გზის მნიშვნელობა საგრძნობლად დაამცრო. ამ ლაშქრობების შემდეგ ოქროს ურდო უკვე აღარ იპყრობს ვაჭრების ყურადღებას. ვაჭრობამ ტრანსირანული მიმართულებით გადაინაცვლა. ამასთან დაკავშირებით წინ წამოიწია ამიერკავკასიის სამხრეთ ნაწილში გამავალი სავაჭრო-სატრანზიტო გზის მნიშვნელობამ. ოქროს ურდოს ხანებს კარგად ესმოდათ ამიერკავკასიის და ჩრდ. მესოპოტამიის ტერიტორიაზე გამავალი სავაჭრო-სატრანზიტო გზის როლი საშუამავლო ვაჭრობის საქ-

¹ А. Ю. Якубовский, Тимур и его время, стр. 353, 356; А. Ю. Якубовский, Тимур, стр. 63, 64; Б. Греков и А. Якубовский, Золотая Орда, стр. 73, 74; В. Г. Тизенгаузен, Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды, II, стр. 180—185.

² А. Ю. Якубовский, Самарканд при Тимуре и тимуридах, Ленинград, 1933, стр. 15, 16.

³ А. Ю. Якубовский, Тимур и его время, стр. 356.

მეში, ამიტომაც იყო რომ თოხთამიშ-ხანი მოიწვედა სამხრეთისაკენ და ლამობდა ამ გზის ხელში ჩაგდებას, ხოლო თემურ-ლენგი კი, თავის მხრივ, არც ფიქრობდა ამ გზაზე ბატონობის ხელიდან გაშვებას.

თემურ-ლენგსა და თოხთამიშ-ხანს შორის ბრძოლა სამხრეთის სავაჭრო-სატრანზიტო გზაზე გაბატონებისათვის წარმოადგენდა იმ ბრძოლის გაგრძელებას, რომელიც ჰულაგუიანებსა და ჯუჩიანებს შორის წარმოებდა. ამ ბრძოლაში ამიერკავკასიის ქვეყნები, კერძოდ კი საქართველოც, აღმოჩნდა ჩათრეული. როგორც ი. პეტრუშევიცი აღნიშნავს ამიერკავკასიისათვის ბრძოლა ჰულაგუიანებსა და ჯუჩიანებს შორის წარმოადგენდა ბრძოლას ევროპასთან დამაკავშირებელ სავაჭრო-სატრანზიტო გზებზე გაბატონებისათვის¹.

როგორც ცნობილია, მონღოლთა ბატონობის ხანაში ევროპასთან სავაჭრო ურთიერთობის საქმეში დიდ როლს ასრულებდა ჩრდილოეთის სავაჭრო გზა (ყირიმის ნავსადგურები — სარაი — ურგენჩი). ოქროს ურდოს ხანები არ სჯერდებოდათ ამ გზაზე გაბატონებას და ცდილობდნენ, რათა თავიანთ ხელში მოაქციონ სამხრეთის სავაჭრო გზებიც, რომლებიც იმ დროს ჰულაგუიანების ხელთ იყო (პერათი — სულთანი — ამიერკავკასია — ტრაპიზონი). ამ სავაჭრო გზაზე გაბატონებას ოქროს ურდოსათვის დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა. ამ გზის ხელში ჩაგდების შემდეგ სავაჭრო-სატრანზიტო ურთიერთობა აღმოსავლეთისა თუ დასავლეთის ქვეყნებთან უფრო გაცხოველდებოდა.

საქმე ისაა, რომ ილხანთა სახელმწიფოს წარმოშობისა და აზერბაიჯანში გაბატონების შემდეგ ვაჭართა ქარაენები, რომელთაც სურდათ სავაჭრო კავშირის დამყარება ოქროს ურდოსთან, დასავლეთ ევროპასთან თუ აღმოსავლეთის ქვეყნებთან, იძულებულნი იყვნენ ილხანთა სახელმწიფოს ტერიტორიაზე გამავალი სავაჭრო-სატრანზიტო გზითაც ესარგებლათ. ასე რომ, ოქროს ურდოს ვაჭრები, თუკი მათ უნდოდათ სავაჭრო ოპერაციების გაცხოველება აღმოსავლეთის თუ დასავლეთის ქვეყნებთან, იძულებული ხდებოდნენ დამოკიდებული ყოფილიყვნენ ჰულაგუიანებზე. ისინი საკმაოდ მაღალ საბაჟო გადასახადს უხდიდნენ ილხანებს, რის გამოც საქონლის ფასი მნიშვნელოვნად გაიზარდა².

¹ И. П. Петрушевский, Хамдуллах Казвини как источник по социально-экономической истории Восточного Закавказья, Известия АН СССР, 1937, Отделение общественных наук, 1937, № 4, стр. 912.

² А. А. Али-заде, Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII—XIV вв., Баку, 1956, стр. 215.

ამ გარემოებამ ბუნებრივად განაპირობა ოქროს ურდოს მისწრაფება სამარეთის გზებზე გაბატონებისაკენ. ეს იყო ძირითადი მიზეზი ოქროს ურდოს ხანების ლაშქრობებისა ამიერკავკასიის ტერიტორიაზე (1252 წ. ბერქა-ყაენის ლაშქრობა, ოქროს ურდოს ხანების ლაშქრობები 1288—1290 და შემდგომ წლებში)¹.

ზოგორც ვხედავთ, ამიერკავკასიის სამხრეთ ტერიტორიაზე გავალ სავაჭრო-სატრანსპორტ გზას მუდმივი საფრთხე ემუქრებოდა ოქროს ურდოს მხრიდან. ამიტომაც იყო, რომ ილხანებმა სამხრეთისაკენ გადასწიეს სწინებულ სავაჭრო-საქარავნო გზა, რამაც გამოიწვია სამარეთ აზერბაიჯანის ქალაქების (თავრიზი და სხვ.) აყვავება-დაწინაურება, აგრეთვე ახალი ქალაქების დაარსება (მაგ., სულთანია) და პარიკით, ძველ სავაჭრო-საქარავნო გზაზე მდებარე ქალაქების (ბარდა-განჯა-ანისი-თბილასი) მნიშვნელობის დაცემა².

განსაკუთრებითაა გაიზარდა თავრიზის როლი სპეციალურ ვაჭრობის საქმეში ჰულაგუ-ხანის მიერ ბაღდადის აოხრების შემდეგ (1258 წ.)³.

XIV საუკუნის პირველი ათეულიდან მნიშვნელოვან როლს ასრულებდა აგრეთვე სულთანიაც, რომელიც დაკავშირებული იყო სამხრეთით ბაღდადთან, აღმოსავლეთით—ხორასანთან, ჩრდილოეთით—არდებილთან (შემდეგ ამიერკავკასიასთან), დასავლეთით — თავრიზთან (შემდეგ მცირე აზიასთან), სამხრეთ-აღმოსავლეთით — ისპაანთან, შირაზთან და სპარსეთის ყურის ნავსადგურებთან⁴.

ილხანთა ირანსა და ოქროს ურდოს შორის სავაჭრო-საქარავნო გზებზე გაბატონებისათვის ბრძოლა (ამ გზებზე კონტროლის თავმოყრა ერთი რომელიმე სახელმწიფოს ხელში) XIV საუკუნის დამლეცს

¹ ა. ა. ალი-ზადე, დასახ. ნაშრ., გვ. 321. 322.

² Я. А. Манандян, О торговле в городах Армении в связи с мировой торговлей древнейших времен (V в. до н. эры—XV в. н. эры), Эрван, 1930, стр. 202; И. П. Петрушевский, Хамдуллах Казвини как источник по социально-экономической истории Восточного Закавказья, стр. 912.

³ Я. А. Манандян, О торговле в городах Армении в связи с мировой торговлей древнейших времен, стр. 192; Histoire du commerce du Levant au moyen age par W. Heurd, II, Leipzig, 1923, p. 77; Путешествие Ибана Шильбергера по Европе, Азии и Африке, с 1394 года по 1427 год. Перевел с немецкого и снабдил примечаниями Ф. Брун. Записки Императорского Новороссийского университета, год первый, том первый, Одесса, 1857, стр. 47.

⁴ Рюи Гонзалес де Клавихо, Дневник путешествия ко двору Тимура в Самарканд в 1403—1406 гг. СПб, 1881; стр. 176—180; В. В. Бартольд, Историко-географический обзор Ирана, СПб, 1903, стр. 141.

გააგოძეღეს თოხთამიშმა და თემურ-ლენგმა. სწორედ ეს იყო ერთ-ერთი მიზეზი თემურ-ლენგის ლაშქრობებისა ამიერკავკასიაში (კერძოდ საქართველოში). ასე რომ, სავსებით მართალია ივ. ჯავახიშვილი, როდესაც თემურ-ლენგის საქართველოში შემოსევების მიზეზად თოხთამიშ-ხანთან მის მტრულ ურთიერთობას ასახელებს.

ღ ამასთანავე, საინტერესოა ერთი გარემოება, რასაც ყურადღება მი-აქცია ა. იაკუბოვსკიმ. როგორც ცნობილია, თემურ-ლენგი შუა აზიის ფეოდალურ სამფლობელოებს აერთიანებდა ერთიან ფეოდალურ სახელ-მწიფოდ, დაპყრობილ ქვეყნებს კი იგი დამოკიდებულ სამთავროებად ანაწილებდა. დაპყრობილ ტერიტორიაზე მთავრებად სწლებოდნენ მისი შვილები, შვილიშვილები, ზოგჯერ კი ცალკეული ამირებიც.

სავსებით აშკარაა, რომ თუ თემურ-ლენგი, ერთი მხრივ, ცდილობდა შუა აზიის გაერთიანებას (და მის სამეურნეო დაწინაურებას), მეორე მხრივ, დაპყრობილ ტერიტორიებზე ქმნიდა სხვადასხვა სამთავროებს, რათა უზრუნველყო თავისი ბატონობა წინა აზიის ვრცელ ტერიტორიაზე.

ამ მხრივ მნიშვნელოვანი როლი შეასრულა სოიურღალის ფეოდალურმა ინსტიტუტმა.

სოიურღალი, რომელმაც ფართო ვავრცელება ჰპოვა თემურიანთა (ზოლო შემდეგ შავბატკნიანთა და თეთრბატკნიანთა) სახელმწიფოში, აღმოსავლური მიწისმფლობელობის ფორმა იყო, რომლის მფლობელიც სარგებლობდა სასამართლო, ადმინისტრაციული და საგადასახადო იმუ-ნიტეტით. სოიურღალისათვის დამახასიათებელი იყო აგრეთვე მფლო-ბელობის მემკვიდრეობითი ხასიათი¹.

სოიურღალის მფლობელს ხელი მიუწვდებოდა ყმუალოდ გლეხებ-ზე. მასვე შეეძლო მისი მემკვიდრეობით გადაცემა; სოიურღალის მფლო-ბელის სიკვდილით დასჯის შემთხვევაშიც კი, იგი მემკვიდრეობით გა-დაეცემოდა. თუ სოიურღალის მფლობელს პირდაპირი მემკვიდრე არ ჰყავდა, მაშინ იგი გადაეცემოდა მის ნათესაებს. ამრიგად, სოიურღალი ფეოდალური სახლის მემკვიდრეობით კუთვნილებას წარმოადგენდა²

¹ И. П. Петрушевский, Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI—начале XIX вв., Ленинград, 1949, стр. 156.

² ვ. გაბაშვილი, ქართული ფეოდალური წყობილება XVI—XVII საუკუნეებში, თბილისი, 1958, გვ. 175.

სოიურალის მფლობელი ვალდებული იყო გამოეყვანა შეიარაღებული ხალხი და ისე ხლებოდა სიუზერენს. სხვა მხრივ სოიურალეების მფლობელები თითქმის სრული შეუვალობით სარგებლობდნენ. დამახასიათებელია სასოიურალო ფირმანების ფორმულა „მათ (მოხელეებმა) კალამი და ფეხი ამოიკვეთონ და გასცილდნენ იქაურობას“.

“ قلم و قدم از آنجا کوتاه و کشیده دارند ”¹

ი. პეტრუშევსკი სოიურალეებს თვლიდა სამთავროებად. „აღნიშნული გარემოებანი გვეხმარება გავერკვეთ სოიურალის ნამდვილ მნიშვნელობაში. სოიურალაი ქმნიდა მსხვილ ტერიტორიულ ერთეულს, რომლის მფლობელი (ჩვეულებრივ, მომთაბარულ ტომთა ამირა) აღქურვილი იყო აღმინისტრაციული, საგადასახადო და სასამართლო იმუნიტეტით, მაგრამ მიწის ფეოდალური საკუთრების ამ ფორმის არსებობა არ მოასწავებდა ფეოდალური მეურნეობის წინსვლას, მის განვითარებას. საინტერესოა, რომ სოიურალეები წარმოიშვენ სამეურნეო დაცემულობის ხანაში და ყველაზე ფართო გავრცელება მათ თემურ-ლენგის და თურქმენების სახელმწიფოებში პოვეს“².

სოიურალაი ხელს უწყობდა ცალკეული ფეოდალების (სოიურალეების მფლობელების) სეპარატისტულ მისწრაფებებს, ამიტომაც თემურ-ლენგი საკუთრივ შუა აზიას არ ანაწევრებდა. თავის შვილებს, შვილიშვილებს და ზოგჯერ სარდლებსაც კი იგი მიწებს აძლევდა დაპყრობილ ქვეყნებში.

ამასთანავე, საინტერესოა, რომ თემურ-ლენგი ზოგჯერ ძველ მფლობელებსაც უტოვებდა მიწებს იგივე სოიურალის უფლებით: მაგ., ახლათის ციხის დაპყრობის შემდეგ ეს ციხე თემურმა სოიურალად წყალობის საფუძველზე მის წინანდელ მფლობელს ადილ-ჯუზს დაუბრუნა; აიდანის ციხე სოიურალად მისცა მის წინანდელ ჰაქემს ბაი-ზეთს და სხვ. სოიურალის სახით მისცა თემურმა მირანშაჰს 1393 წელს „ჰულაგუს ტახტი“ — ჰულაგუიანების ყოფილი სამფლობელოები; თემურმა თავის მეორე შვილს ომარ შეიხს 1393/94 წ. სოიურალად უბოძა ფარსი, 1392 წელს კი ფირ-მუჰამედს, ჯეჰანგირის ვაჟს იმავე საფუძველზე გადასცა „ლაზნევიანთა ტახტი“, ე. ი. ის

¹ ვ. გაბაშვილი, დასახელებული ნაშრომი, გვ. 175.

² იქვე, გვ. 173.

³ ა. მ. ბელენიციის დაკვირვებით „თემურ-ლენგის დროს სოიურალაი სარდლებისათვის ნაწყალობევი მიწების აღმნიშვნელი იყო“: А. М. Б е л е н и ц к и й, К истории феодального землевладения в Средней Азии и Иране в тимуридскую эпоху (образование института сюргал), Историк-марксист, 1941. № 4, стр. 43—48.

მიწეპი, რომლებიც ოდესღაც ლაზნევიანთა სამფლობელოს შეადგენდა (თუმცა კი შემცირებული სახით)¹.

თემურ-ლენგის ლაშქრობათა მიზეზებს ყურადღება მიაქცია ვ. გაბაშვილმა. იგი იზიარებს ა. იაკუბოვსკის მოსაზრებას თემურ-ლენგის ლაშქრობების სავაჭრო ინტერესების საფუძველზე ახსნის შესახებ. მხოლოდ ერთი კორექტივით. ა. იაკუბოვსკის მიხედვით, თემურ-ლენგს მიზნად ჰქონდა ამიერკავკასიის სამხრეთ ნაწილსა და ჩრდ. მესობოტამიაზე გამავალი სავაჭრო-სატრანზიტო გზის ხელში ჩაგდება, მაგრამ „ამ ძველ გზასთან უშუალოდ იყენენ დაკავშირებული ამიერკავკასიის სავაჭრო გზები და ქალაქები, სანამ ილხანები სავაჭრო-საქარავენო გზას ამიერკავკასიიდან შორს სამხრეთში გადაიტანდნენ. ძველი დროიდანვე ამიერკავკასიის გზები წარმოადგენდნენ შუა აზიის ბუნებრივ გაგრძელებას დასავლეთთან დასაკავშირებლად. ამიტომ მოსალოდნელი უნდა ყოფილიყო არა ამიერკავკასიის ქვეყნების განადგურება თემურ-ლენგის მიერ, არამედ აქ ძველი სავაჭრო გზების აღდგენა“².

ამასთანავე, ვ. გაბაშვილი ეთანხმება ა. იაკუბოვსკის მოსაზრებას, რომ „დაპყრობილ ტერიტორიებზე თემურ-ლენგი თავის ვასალებს სოიურღალეზად ურიგებდა რაიონებს, ოლქებს, თვით მთელ ქვეყნებსაც კი... მაგრამ ფეოდალურად მას არასოდეს არ დაუნაწევრებია საკუთრივ შუა აზია. თემურ-ლენგის მიზანი საეკონომიკურ ცხადია: შუა აზიის განტვირთვა ცენტრმსრბოლი ძალებისაგან და მათი მოქმედების გადატანა მეზობელ ქვეყნებში“³.

ვ. გაბაშვილმა განსაკუთრებული ყურადღება მიაქცია იმ გარემოებას, რომ თემურ-ლენგი ირანში და ამიერკავკასიაში მიწისმფლობელობისათვის ბრძოლას აწარმოებდა. ვ. გაბაშვილი წერს: „მიწისმფლობელობისათვის ბრძოლა წარმოებდა ამიერკავკასიაშიც. დამპყრობელი აქაც მედგარ წინააღმდეგობას წააწყდა. ომი აქაც გახანგრძლივდა. ამიერკავკასიის ხალხთა ბრძოლა ბუნებრივად ეხმაურებოდა მახლობელ აღმოსავლეთში მიმდინარე ბრძოლას, რომელიც თავისი ხასიათით უეჭველად პროგრესული იყო“⁴.

ზემოხსენებულ მკვლევართა მოსაზრებები უდავოდ საყურადღებოა. თემურ-ლენგის ამიერკავკასიაში (კერძოდ კი საქართველოში) შემოსევების ერთ-ერთი მიზეზი მართლაც ამიერკავკასიის სამხრეთ ნაწილში გამავალი სავაჭრო-სატრანზიტო გზის ხელთგდება უნდა ყო-

¹ А. Ю. Якубовский, Тимур, стр. 67.

² ვ. გაბაშვილი, თემურ-ლენგი, გვ. 221.

³ იქვე, გვ. 222.

⁴ ვ. გაბაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 224.

ფილიყო. რა თქმა უნდა, თოსთამიშ-ხანთან გამწვავებული უკეთიერ-
თობაც, გარკვეულ დროს, ამ ნიადაგზე იყო აღმოცენებული.

სავაჭრო-სატრანზიტო გზებზე გაბატონების სურვილით უნდა აის-
ნას ის გარემოებაც, რომ თემურ-ლენგს სურს ხელთ იგდოს მნიშვნე-
ლოვანი სავაჭრო პუნქტები, მაგ., სივასი (მც. აზიაში), რომელიც
აღმოსავლეთის და დასავლეთის დამაკავშირებელი გზის ერთ-ერთ საკ-
ვანძო პუნქტს წარმოადგენდა და განთქმული იყო ვაჭრობით (იგი თა-
ლიან ხალხმრავალი და მდიდარი ქალაქი იყო)¹, აგრეთვე საქარავნო-
სავაჭრო გზებთან დაკავშირებული უმნიშვნელოვანესი ქალაქები —
ალეპო, დამასკო (სირიაში) და ბაღდადი (ერაყში)². ალეპო, დამასკო
და ბაღდადი საქარავნო გზებით დაკავშირებულნი იყვნენ თავრიზთან
(თავრიზი—მოსული—ნისიბინი—ედესა—ალეპო—დამასკო; თავრიზი—
მარაღა—მოსული—ბაღდადი), თავრიზი კი, თავის მხრივ, უკავშირ-
დებოდა შუა აზიიდან ირანის ტერიტორიის გავლით მიმავალ სავაჭრო-
საქარავნო მაგისტრალს (სამარყანდი—ბაღსი—პერათი—სულთანია—
თავრიზი).

თავრიზში თავს იყრიდა საქონელი ინდოეთიდან, ბაღდადიდან,
მოსულიდან, გარმსირიდან და ბევრი სხვა ქვეყნებიდან თუ ადგი-
ლიდან. აქვე ჩამოდიოდნენ უცხოური საქონლისათვის ევროპელი ვაჭ-
რებიც³.

ს თემურ-ლენგის მიზანი სავსებით ცხადია: აღმოსავლეთისა და და-
სავლეთის დამაკავშირებელ სავაჭრო-საქარავნო მაგისტრალებზე სრულ-
ლი და ერთპიროვნული ბატონობა (ამასთანავე დაკავშირებული მც. აზი-
ის, სირიის და ერაყის უმნიშვნელოვანესი ქალაქების ხელთგდების
ცდა!). ამ მიზნის განსორციელებასთან უშუალოდ იყო დაკავშირებუ-
ლი თემურ-ლენგის შეტაკება ოსმალთა სახელმწიფოსთან.

როგორც ცნობილია, XIV საუკუნის მეორე ნახევარში ოსმალთა
იელში აღმოჩნდა სერბეთისა და ბულგარეთის მრავალი ქალაქი. უკვე
ბაიანეთ I დროს (1389—1402) ოსმალები ევროპაში საკმაოდ მოხ-
დილ ტერიტორიას ფლობდნენ ეგეოსის ზღვიდან დუნაიმდე.

ნიკოპოლთან გვაჩვენების დამარცხების შემდეგ (1396 წ.) ბაიანეთ
I დაიწყო ახალი ვაჭრობითი ომები ბალკანეთში. 1397 წ. იგი შეიჭ-
რა ატიკასა და პელოპონესში, ხოლო შემდეგ მან დაიწყო მზადება კონ-

¹ Histoire du commerce du Levant au moyen age par W. Heyd. II. Leipzig, 1923, p. 79; Histoire de l'Empire Ottoman depuis les temps anciens jusqu'à nos jours par Theophile Lavallée. Paris, 1855, p. 155.

² W. Heyd, დასახ. ნაშრომი, გვ. 61.

³ რ. კიკნაძე, ქალაქები ილხანთა ირანში, ნარკვევები მახლობელი აღ-
მოსავლეთის ისტორიიდან, თბილისი, 1957, გვ. 190, 191.

სტანტინოპოლის დასაპყრობად. 1400 წელს მან ბიზანტიის ლედაქალაქს ალყა შემოარტყა ხმელეთიდან, მაგრამ ამჯერად ბაიზეთ I კონსტანტინოპოლის ალბა ვერ შეძლო¹. ბიზანტიის ლედაქალაქს უნებურ მისწვლად თემურ-ლენგი მოვედინა.

1390—1393 წლებში ბაიზეთ I ოსმალთა სააელმწიფოს ბეუერთა მცირე აზიის თურქული სამიროები; ამასთანავე, 1399 წელს მან დაიპყრო ერზინჯანსა და მალათიას შორის მდებარე ტერიტორია (ეფლრატამდე), ასე რომ, ოსმალები უშუალოდ გადგნობლდნენ ერზინჯანს, რომელსედაც პრეტენზიას აცხადებდა თემური. უკრო შევიც: ბაიზეთ I მიზანი იყო ერზინჯანსა და არზრემსე თავისი გავლენის გავრცელება.

თემურ-ლენგიათვის, რასაკვირველია, გაუგებარი არ დარჩებოდა ბაიზეთ I ეს განზრახვა: ინდოეთის ლაშქრობაში მყოფ თემურს მისმა მაცნეებმა შეატყობინეს საქართველოში მომხდარი აჯანყებისა და სულთან ბაიზეთის მიერ ერზინჯანის ხელყოფის ამბავი და იგიც მყისვე გამოეშურა.

XV საუკუნის სპარსულ ენაზე არსებული წყაროები მოკვეთირობენ, რომ 1400 წლის განაფხულზე² თემურ-ლენგმა ყურულთაი მოიწვია და საქართველოში ლაშქრობა ბრძანა. ყარაბაღიდან გამოსულმა მისმა ლაშქარმა ბრძანს დაიბანაჟა. აქ თემურს დიდი საჩუქრებით ეახლა ერზინჯანის მბრძანებელი თაქერთანი, რომელსაც იგი მფარველობდა. თავის მხრივ, თემურმაც მეფურად დაასაჩუქრა იგი: ხალათი, თავსაბურავი, ქაშარი, თელი, დროშა და ნაღარა (სელისუფლების ნიშნები) უბოძა, ერზინჯანში დაბრუნების ნებართვა მისცა და მიუთითა, რათა თავისი სამფლობელოა საზღვრები ოსმალთა ხელყოფისგან დაეცვა³.

ოსმალები ერზინჯანს უკვე ამკარად ესხმოდნენ თავს. ერზინჯანის მბრძანებელი თაქერთანი თემურის ხელდებულია. სივასზე თემურ-ლენგის ლაშქრობის დროს თაქერთანი მას ეახლა და მორჩილება გამოუცხადა⁴. ამრიგად, ოსმალთა მხრიდან ერზინჯანზე თავდასხმა თემურ-ლენგის ამკარა გამოწვევას ნიშნავდა. ამას ისიც დაემატა, რომ თემურ-ლენგის მოქიშპენი სამხრეთ აზერბაიჯანში აჰმედ ჯალაერი და

¹ Hammer, Histoire de l'Empire Ottoman, tome premier. Paris, MDCCCXXXV, p. 328, 330, 353, 354.

² ნიზამ აღ-დინ შამი, ზაფარ-ნამე, I, გვ. 214; შერეფ აღ-დინ ალი იეზდი, ზაფარ-ნამე, II, გვ. 170. ფასიხი ხაფი, მაქმალე ფასიხი, ფ. 391 ა.

³ ნიზამ აღ-დინ შამი, ზაფარ-ნამე, I, გვ. 214; შერეფ აღ-დინ ალი იეზდი, ზაფარ-ნამე, II, გვ. 171, 172.

⁴ შერეფ აღ-დინ ალი იეზდი, ზაფარ-ნამე, II, გვ. 264.

ყარა-იუსუფი თავს აფარებდნენ ოსმალთა სულთნის კარზე, იმ დროს, როდესაც მცირეაზიელი ამირები თემურს ეახლნენ და შემწეობა ითხოვეს.

სივასზე ლაშქრობის შემდეგ თემურ-ლენგი სირიისაკენ დაიძრა. ამით ისარგებლა ოსმალეთის სულთანმა ბაიზეთ I ილდირიმმა და სულთან აჰმედ ჯალაერის და ყარა-იუსუფის წაქეზებით, სივასის აოხრების შურისძიების მიზნით ერზინჯანს თავს დაესხა; ერზინჯანს ალყა შემოარტყა და ქალაქი აიღო. თავერთანის მოადგილე ყარა-იუსუფის ნუქერებმა შეიპყრეს. ერზინჯანის მცხოვრებლებმა შეწყალება ითხოვეს. სულთანი აჰმედ ჯალაერი მათ მოციქულად დაუდგა. ერზინჯანი თავერთანს დაუტოვეს, მხოლოდ მისი ცოლი და ვაჟები შეიპყრეს და ბურსაში გააგზავნეს¹.

ჰიჯრის 804 წელს (1401/1402 წ.) ბაიზეთ I კვლავ ერზინჯანისაკენ გამოილაშქრა. თემურ-ლენგი ისეთ დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდა ამ ქალაქის შენარჩუნებას, რომ ალინჯის ციხის ალყიდანაც კი მოხსნა ლაშქარი და არზრუმისაკენ წამოიყვანა — მოგვითხრობს ჰაფეზ-ე აბრუ².

ერზინჯანი თემურ-ლენგისა და ბაიზეთ I ქიშპის მთავარ ობიექტს წარმოადგენდა, რაც შესანიშნავად დასტურდება ზემოთ მოტანილი წყაროების ცნობით. ამას უნდა დაუმატოთ ჰაფეზ-ე აბრუს შემდეგი ცნობა.

ჰაფეზ-ე აბრუ მოგვითხრობს, რომ თემურმა 804 წლის ზამთარი ყარაბაღში გაატარა. როდესაც ზამთარმა გაიარა და ლაშქრის გამოსვლის დრო მოვიდა, მან ამირები, შაჰზადეები და სახელმწიფოს დიდებულები დაიბარა და ეთათბირა, თუ რომელ მხარეს წასულიყვნენ სალაშქროდ. თემურმა ბრძანა, რომ მას სულაც არ აქვს განზრახვა რუმის (ოსმალეთის) მხარეს ლაშქრობისა, იმის გამო, რომ ისინი „ფრანგებთან“ (დას. ევროპელებთან) „საღეთო ომს“ აწარმოებენ. მაგრამ, რაც შეეხება ილდირიმს, მან რამდენიმე ისეთი რამ ჩაიდინა, რომ მისი აღკვეთა საჭიროა თემურის მეფური ღირსების დასაცავად. ილდირიმი თემურისაგან ლტოლვილებს თავისაკენ გზას აძლევს და მათ მფარველობს. მეორეც, ის რომ თემურის ერთგული თავერთანი მან, ე. ი. თემურმა, შეიფარა. იმ დროს, როდესაც თემური შამის (სირიის) მხარეს იყო, ილდირიმმა ერზინჯანისაკენ ლაშქარი გამოგზავნა და თავს

¹ შერაფ ად-დინ ალი იეზდი, ზაფარ-ნამე, II, გვ. 382, 383; ჰაფეზ-ე აბრუ, ზუბდათ ათ-თავარიზ, იხ. Histoire des conquêtes de Tamerlan intitulée Zafarnama par Nizamuddin Šāmi. Edition critique par Felix Ta u e r, tome II. Introduction, commentaire, index, Praha, 1956, p. 164, 165.

² ჰაფეზ-ე აბრუ, ზუბდათ ათ-თავარიზ, გვ. 170, 171.

ჰერთანს ეომა. ამავე დროს, ახლა რომ ბაიაზეთმა მაცნეები გამოაგზავნა, მათ უზრდელი სიტყვები მოიტანეს. ერთი სიტყვით, თემურის სიტყვებიდან ის აზრი გამოიტანეს, რომ მას რუმის (ოსმალეთის) სანახებში ლაშქრობა ჰქონდა გადაწყვეტილი¹.

ჰაფეზ-ე აბრუს ამ ცნობაში ჩვენთვის ამჟამად საინტერესოა ის გარემოება, რომ თემურ-ლენგი ოსმალებთან შეტაკების აუცილებლობას ასაბუთებს ბაიაზეთ I მხრიდან ერზინჯანის ხელყოფის მიზეზითაც.

ოსმალეთის სულთანი ერზინჯანსა და არზრუმზე პრეტენზიას აცხადებდა ანკარის ომის წინ თემურ-ლენგთან გამართული მოლაპარაკების დროსაც². ამასთან დაკავშირებით საინტერესო ცნობას გვაწვდის კასტილიის მეფის ენრიკე III ელჩი რიუ გონზალეს დე კლავინო. კლავინოს მიხედვით თემურ-ლენგს და ბაიაზეთ I შორის ქიშპი და მტრობა ერზინჯანის გამო ჩამოვარდნილა. ოსმალთა მიერ ერზინჯანის ხელყოფას ბაიაზეთ I-სა და თემურ-ლენგს შორის ომის მიზეზად თელის შილტბერგერიც³.

ზემოთქმულიდან აშკარაა, რომ ბაიაზეთ I დაჟინებით ცდილობს ერზინჯანის ხელთგდებას, ხოლო თემურ-ლენგი ასევე დაჟინებით — მის შენარჩუნებას. თემურ-ლენგი ყოველნაირად ცდილობს ერზინჯანის მბრძანებლის გაერთგულებას; ზემოთ ჩვენ ვნახეთ, რომ თემური ძვირფას საჩუქრებს და ხელისუფლების ნიშნებს უბოძებს მას, ახლა კი უნდა დავუმატოთ, რომ ინდოეთში ლაშქრობის დროს თემურ-ლენგმა გარდა იმ სპილოებისა, რომლებიც მან ომის დროს ხელთ იგდო, 120 სპილო მიიღო საჩუქრად. აქედან ასი სპილო სამარყანდში იქნა გაგზავნილი, ხუთი — ჰერათში, ორი — თავრიზში, ერთი ერზინჯანის მბრძანებელს უბოძა, ერთიც — შირვანშაჰ იბრაჰიმს⁴.

თემურ-ლენგის მიერ ერზინჯანის მბრძანებლისათვის ასეთი ძვირფასი საჩუქრის გაგზავნა (ისევე როგორც შირვანშაჰ იბრაჰიმისათვის) უეჭველია გარკვეულ პოლიტიკურ მიზანს ისახავდა: ერზინჯანში (ისევე როგორც შირვანში) მტკიცედ ფეხის მოკიდებას და მისი მბრძანებლის გაერთგულებას.

¹ ჰაფეზ-ე აბრუს. ზუბდათ ათ-თავარიხ, გვ. 174, 175.

² ნიჰამ ად-დინ შამი, ზაფარ-ნამე, I, გვ. 218; შერეფ ად-დინ ალი იეზიდო, ზაფარ-ნამე, II, გვ. 262.

³ Рюи Гонзалес де Клавихо, Дневник путешествия ко двору Тимура в Самарканд, стр. 140; Путешествия Ивана Шильбергера по Европе, Азии и Африке с 1394 года по 1427 год, стр. 19, 20.

⁴ აბდ არ-რეზაყ სამარყანდი, „მათლა ას-სადინ ეა მაჰმა ალ ბაჰრაინ“, С 443, ფ. 228 б, 229а; ციტირებულია ა. ა. ალი-ზადეს წიგნიდან: Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII—XIV вв., Баку, 1956, стр. 386.

ახლა კი ბუნებრივია ისმის კითხვა: რა მნიშვნელობა ჰქონდა ერზინჯანსა და არზრუმს?

ერზინჯანი (არზრუმთან ერთად) აღმოსავლეთის და დასავლეთის დამაკავშირებელ სავაჭრო-საქარავენო გზაზე მდებარე პუნქტი იყო.

XIII საუკუნის ანონიმი „აჯაიბ აღ-დუნიას“ ავტორი მოგვითხრობს, რომ არზრუმი გამაგრებული ქალაქია და მნიშვნელოვანი სავაჭრო პუნქტი. იგივე ავტორი ერზინჯანის შესახებ გვამცნობს, რომ ერზინჯანში ყოველნაირი საქონელი არის¹. ერზინჯანსა და არზრუმს. როგორც მდიდარ სავაჭრო ქალაქებს, იხსენიებს კლავიზოც².

ერზინჯანი და არზრუმი მნიშვნელოვან სავაჭრო მაგისტრალზე მდებარეობდნენ (სივასი—ერზინჯანი—არზრუმი—თავრიზი; თავრიზი—ხოი—არტეში—მანაზკერტი—არზრუმი—ერზინჯანი)³.

XIV საუკუნის გეოგრაფი ჰამდალაჰ ყაზვინი აგვიწერს სავაჭრო მაგისტრალს, რომელზედაც ერზინჯანსა და არზრუმს მნიშვნელოვანი ადგილი უკავია (სულთანია — თავრიზი — არზრუმი — ერზინჯანი — სივასი)⁴. არზრუმიდან სავაჭრო-საქარავენო გზის ერთი შტო მნიშვნელოვან სანღვაო პორტ ტრაპიზონს აღწევდა, მეორე შტო კი ერზინჯანისაკენ მიემართებოდა. ერზინჯანიდან ეს გზა გაივლიდა სივასს, შემდეგ—თუყათს, ამასიას და აღწევდა სამსუნს, ე. ი. ეს გზა შუა აზიისა და ირანის სავაჭრო-საქარავენო გზის ბუნებრივ გაგრძელებას წარმოადგენდა (შუა აზია—სულთანია—თავრიზი—ტრაპიზონი).

როგორც ცნობილია, „ოსმალთა მფლობელობამდე შავი ზღვით წარმოებდა ცხოველი სავაჭრო ურთიერთობა დასავლეთსა და აღმოსავლეთს შორის. შავ ზღვასთან დაკავშირებული იყო ერთ-ერთი მთავარი სავაჭრო-სამარშრუტო გზა“⁵. ამ გზაზე გაბატონება ორივე მხარეს

¹ Н. Д. М и к л у х о- М а к л а й. Географическое сочинение XIII в. на персидском языке, Ученые записки института востоковедения, IX. Москва-Ленинград, 1954, стр. 198, 199.

² Рюн Гонзалес де К л а в и х о, Дневник путешествия ко двору Тимура в Самарканд, стр. 138, 150.

³ А. А. М а н а н д я н, О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древнейших времен, стр. 196, 127.

⁴ „ერზინჯანიდან სივასამდე ორმოცდაშვიდი ფარსანგი და არზრუმიდან სამოცდღოთრმეტი ფარსანგი და თავრიზიდან ასორმოცდაათი ფარსანგი და სულთანიადან ასოთხმოცდათექვსმეტი ფარსანგი“. The Geographical part of the „Nuzhat-al-Qulub composed by Hamd Allah Mustawfi of Qazwin in 740 (1340) edited by G. L. E S t r a n g e, Leyden-London, 1915, p. 184.

⁵ ე. გ ა ბ ა შ ვ ი ლ ი, XVI—XVII სს. საქართველოს ქალაქები მახლობელი აღმოსავლეთის სავაჭრო ურთიერთობათა შესწავლა, ნარკვევები მახლობელი აღმოსავლეთის ქალაქებსა ისტორიიდან, თბილისი, 1966, გვ. 169, 170.

აინტერესებდა. ერზინჯანისა და აოზრუმის ხელში ჩაგდებათ ოსმალეთი სხენებული სავაქრო-სატრანსიტო გზის ორ მნიშვნელოვან პუნქტში ბატონდებოდა და თავის კონტროლს დაუქვემდებარებდა აღმოსავლეთსა და დასავლეთს შორის ვაქრობას საქარავნო გზის საქმოდ დიდი მონაკვეთზე (ერზინჯანი—სივასი—თუყათი—მასია), ამით კი ვაზროდებოდა ოსმალეთის სახელმწიფოს საბაჟო შემოსავალი. როგორც ცნობილია, ოსმალეთი დაინტერესებული იყო არა უაომოებით, არაპელ-საბაჟო შემოსავლის გაზრდით (ამიტომაც, რომ შემდეგ საუქუნეებში ირანთან გაუთავებელი ომების ერთ-ერთ მიზანს შეადგენდა სავაქრო მაგისტრალების დაუფლება, მათი ოსმალეთის მთავრობის კონტროლისა და საბაჟოებისათვის დაქვემდებარება)¹.

თემურ-ლენგი კი, როგორც ზემოთაც გვქონდა აღნიშნული, ცდილობდა, ერთი მხრივ, გაბატონებულიყო ამიერკავკასიის სამარეთ ნაწილზე გამავალ სავაქრო-სატრანსიტო გზაზე (სულთანია—ყარაბაღი. ბარდა—განჯა—შამქორი—თბილისი—გორი—ახალციხე—არზრუმი). ხოლო მეორე მხრივ კი, როგორც ჩანს, უნდოდა სავაქრო-სატრანსიტო მნიშვნელობა შეენარჩუნებინა იმ გზისათვის, რომელიც აქტიურ მოქმედებაში იყო ილხანთა დროს (უფრო სწორად, რომლია აქტიური მოქმედებაც გაიზარდა ილხანთა მეურ გზის სამიურეთში გადატანასთან დაკავშირებით: სულთანია—თავრიზი—არზრუმი—ერზინჯანი—სივასი).

ამ გზებზე მნიშვნელოვან როლს ასრულებდა ერზინჯანი, რომლის ხელთაგდებისათვის იბრძოდნენ ბაიაზეთ I და თემურ-ლენგი. ერზინჯანის. როგორც განსაკუთრებით მნიშვნელოვანი საკვანძო-სავაქრო ცენტრის როლზე საქარავნო-სატრანსიტო ვაქრობის საქმეში გაცივებით მიუთითებს კლავიზოს ცნობა.

კლავიზო მოგვითხრობს, რომ თემურ-ლენგმა აიღო გომანის ციხე, ომელიც ერზინჯანის მახლობლად მდებარეობდა და იცავდა ქალაქს. თემურმა ციხე თავის კაცს ჩააბარა და ეს ინიტომ გააკეთაო, — აღნიშნავს კლავიზო, — რომ ციხე ძალზე გამავრებულია და ისეთ ადგილასაა. რომელსაც ბევრი შემოსავალი შემოაქვს. იგი მთელ ამ მიწას იცავს და მასზე ვადის ბევრი საქონელი სხვადასხვა ადგილში, როგორც სირიაში, ისე თურქეთში².

კლავიზოს ცნობიდან ის დასკვნა უნდა გამოვიტანოთ, რომ თემურ-

¹ ვ. გაბაშვილი, XVI—XVII სს. საქართველოს ქალაქები მახლობელი აღმოსავლეთის სავაქრო ურთიერთობათა შუქზე. გვ. 168.

² Рюи Гонзалес де Клавихо, Дневник путешествия ко двору Тимура в Самарканд в 1403—1406 гг., стр. 340.

ლენგს ერზინჯანი აინტერესებდა, როგორც უმნიშვნელოვანესი სავაჭრო კვანძი.

თემურ-ლენგის მისწრაფება აღმოსავლეთისა და დასავლეთის დამაკავშირებელ სავაჭრო გზებზე გაბატონებისაკენ სათანადოდ შეაფასეს იმდროინდელ დასავლეთ ევროპაში. თურქ-ოსმალთა გაბატონება შავ ზღვაზე საფრთხეს უქმნიდა დასავლეთ ევროპის ვაჭრობას აღმოსავლეთთან, ამიტომაც იყო, რომ დასავლეთში დიდი ინტერესით აღევნებდნენ თვალყურს დიდი დამპყრობლის თითოეულ ნაბიჯს.

განსაკუთრებულ აქტივობას იჩენდა კასტილიის მეფე ენრიკე III (1390—1406), რომელმაც ორი ელჩობა გააგზავნა თემურ-ლენგთან¹.

სპარსულ ენაზე არსებული წყაროები მოგვითხრობენ, რომ 1402 წ. ანკარის ომის წინ თემურ-ლენგთან, რომელიც აენიკში იმყოფებოდა, „ფრანგთა“ (დას. ევროპელთა) ელჩები მოვიდნენ. მათ ოსმალთა სულთნის მურადის დატყვევებული ვაეიშვილი მოიყვანეს და თავიანთი ხელმწიფეების დანაბარები გადასცეს თემურს. თემურმა ისინი უხვად დაასაჩუქრა და ტრაპიზონის გზით დააბრუნა².

კასტილიის მეფის ელჩები მოწმენი გახდნენ ანკარასთან ბრძოლაში თემურ-ლენგის ბრწყინვალე გამარჯვებისა ბაიაზეთ პირველზე. ესპანეთში ისინი უკვე თემურის ელჩის თანხლებით დაბრუნდნენ³. ენრიკე III, როგორც ჩანს, გადაწყვეტილი ჰქონდა თემურ-ლენგთან მჭიდრო სავაჭრო ურთიერთობის დამყარება, ამიტომაც მან მეორე ელჩობა გააგზავნა თემურის კარზე, რომლის წევრიც იყო რიუ გონზალეს დე კლავიხო. კლავიხოს წყალობით ამ ელჩობის შესახებ ცნობები ჩვენამდე დაწვრილებითაა მოღწეული.

თემურ-ლენგს უცდია სავაჭრო ურთიერთობის დამყარება საფრანგეთსა და დასავლეთ ევროპის სხვა ქვეყნებთანაც (მათ შორის ინგლისთან).

¹ Рюн Гонзалес де К л а в и х о, Дневник путешествия ко двору Тимура в Самарканд в 1403—1406 гг., стр. I, II; Всеобщая история Георга Вебера, т. VIII, Москва, 1894, стр. 102; Всемирная история Ф. Шлоссера, т. III, 1870, СПб, Москва, стр. 628; Рафаель А л ь т а м и р а и К р е в а, История Испании, I, Москва, 1951, стр. 251; Г. Н. Г е х т м а н, Выдающиеся географы и путешественники, Тбилиси, 1962, стр. 138; Рихард Х е н н и г, Неведомые земли, III, Москва, 1962, стр. 404; მ ა რ ი ბ რ о ს ე, საქართველოს ისტორია, ნაწ. I, ტფილისი, 1895, გვ. 223.

² ნიზამ აღ-დინ შ ა მ ი, I, „ზაფარ-ნამე“, გვ. 217; შერეფ აღ-დინ ალი ი ე ზ დ ი, „ზაფარ-ნამე“, II, გვ. 182; აბდ არ-რეზაყ ს ა მ ა რ ყ ა ნ დ ი, „მათლა ას-სა“ დანი ვა მაჟმა აღ-ბაჰრანი“, ფ. 157 ა .

³ Рихард Х е н н и г, Неведомые земли, стр. 404.

ანკარასთან ომში სულთან ბაიაზეთზე გამარჯვების შემდეგ თემურ-ლენგმა საფრანგეთის მეფე კარლოს VI, აგრეთვე დასავლეთ ევროპის ქვეყნების ყველა ძლიერ მბრძანებელს სულთანის არქიეპისკოპოსის იოანე პალიფონტელის ხელით გაუგზავნა წერილები, რომლითაც სავაჭრო კავშირის დამყარებას სთავაზობდა, რადგან „ვაჭრები ხელს უწყობენ მშვიდობის აყვავებას“¹ (ორი წერილი დათარიღებულია 1402 წლის 1 აგვისტოთი)².

წერილი სპარსულად იყო დაწერილი. იოანე არქიეპისკოპოსმა გზაშივე თარგმნა იგი ლათინურად და ორიგინალთურთ გადასცა კარლოს VI. არქიეპისკოპოსს დავალებული ჰქონდა დაერწმუნებინა ქრისტიანი მბრძანებლები, რათა მათ აღედგინათ სავაჭრო კავშირი თემურ-ლენგთან. როგორც ჩანს, არქიეპისკოპოსს ეს დავალება შეუსრულებია: 1403 წლის 15 ივნისს მას გადასცეს კარლოს VI-ის საპასუხო წერილი თემურ-ლენგთან. საფრანგეთის მეფე დიდი სიხარულით ეთანხმება თემურის წინადადებას ვაჭრობის განახლების შესახებ „როგორც ეს იყო მათი მალალი წინაპრების დროს“³. ამის შემდეგ არქიეპისკოპოსი კიდევ დიდხანს დაყოვნდა დას. ევროპაში. იგი, როგორც ჩანს, ინგლისის მეფე ჰენრი IV ეწვია. ჩვენამდე მოაღწია ჰენრი IV წერილმა თემურთან, სადაც აღნიშნულია, რომ სასურველია დამყარდეს თავისუფალი სავაჭრო ურთიერთობა ინგლისის მეფის და თემურ-ლენგის ქვეშევრდომებს შორის (წერილი 1403 წლის შუა ხანებით უნდა იყოს დათარიღებული)⁴.

ზემოთ მოტანილი ცნობები საინტერესოა, რადგან ერთხელ კიდევ დასტურდება, რომ თურქ-ოსმალებთან თემურ-ლენგის ბრძოლების მთავარი მიზეზი სავაჭრო-სატრანზიტო გზების ხელში ჩაგდება და დას. ევროპასთან სავაჭრო კავშირის განახლება იყო, რასაც ხელს უშლიდა ოსმალეთის მისწრაფება შავ ზღვაზე გაბატონებისაკენ (მოვლენათა შემდგომმა მსვლელობამ დაადასტურა, რომ ოსმალეთის გაბატონება შავ ზღვაზე ხელოვნურ ზღუდეს უქმნიდა აღმოსავლეთის ქვეყნების ვაჭრობას დას. ევროპასთან).

ოსმალთა წინააღმდეგ ბრძოლაში თემურ-ლენგი ბუნებრივ მოკავშირედ მიაჩნდათ ბიზანტიის და ტრაპიზონის იმპერატორებს, აგრეთვე გენუელებსაც. კლავიხოს ცნობის მიხედვით ბიზანტიის იმპერა-

¹ Рихард Х е н и н г. указ. соч., стр. 401. История Самарканда, Ташкент, 1969, стр. 179, 180.

² История Самарканда, стр. 177—180.

³ Рихард Х е н и н г, указ. соч., стр. 403; История Самарканда, стр. 182.

⁴ История Самарканда, стр. 189.

ტორმა და გენ-უელებმა თემურ-ლენგს დახმარება შესთავაზეს იმ შემთხვევაში, თუ იგი ოსმალების წინააღმდეგ იომებდა¹. არსებობს დოკუმენტი: თემურ-ლენგის წერილი იოანე პალეოლოგთან, იმპერატორ მანუელის მოადგილესთან კონსტანტინოპოლში, რომლიდანაც ჩანს, რომ თემურ-ლენგსა და ბიზანტიას შორის ანტიოსმალური კავშირი მყარდება. მანუელი, როგორც ჩანს, კისრულობს თემურის სასარგებლოდ ხარკის გადახდას, ხოლო თემური თავის მხრივ ბიზანტიის დაცვას ოსმალთა ხელყოფისაგან².

ამავე დოკუმენტიდან ჩანს, რომ თემურმა აიხულა ტრაპიზონის იმპერატორი, რათა მას ეცნო მისი უზენაესობა³.

ბიზანტიის იმპერატორის კავშირი თემურ-ლენგთან დასტურდება სპარსული და სპარსულენოვანი წყაროების ცნობებითაც. ხსენებული წყაროები გვამცნობენ, რომ თემური საქართველოს მეფე გიორგის უთვლიდა: სტამბულის (კონსტანტინოპოლის) ვალიც (ე. ი. ბიზანტიის იმპერატორი) შენი რჯულისა და სარწმუნეობისა არის, მაგრამ ჩემს უდიდებულესობას მომართა დახმარებისათვის და ჯიზიას (გადახდას) დათანხმდა. უწყოდე საჩუქრებითა და წყალობით როგორც ავაესე: შენც ისე მოგექცევიო⁴.

ზემოთქმულის შემდეგ, ვფიქრობთ, შეიძლება დავასკვნათ, რომ მცირე აზიაში თემურ-ლენგის ლაშქრობების მთავარი მიზეზი, რამაც გამოიწვია მისი შეტაკება ბაიაზეთ I-თან, აღმოსავლეთსა და დასავლეთს შორის გამავალი სავაჭრო-სატრანზიტო გზების თავის კონტროლისათვის დაქვემდებარება იყო. ამ გზებზე გაბატონება მას საშუალებას მისცემდა კიდევ უფრო გაეფართოებინა სავაჭრო კავშირი ევროპის ქვეყნებთან, რომელნიც ძალზე დაინტერესებულნი იყვნენ აღმოსავლეთთან ვაჭრობით. ამ სავაჭრო კავშირის ხელის შემშლელად XIV საუკუნის ბოლოსათვის ოსმალეთის მზარდი სახელმწიფო გამოდიოდა. რაც ძალზე აშფოთებდა ევროპელ მეფე-ხელმწიფეებს. ამიტომაც იყო, რომ თურქ-ოსმალთა წინააღმდეგ ბრძოლაში მათ ბუნებრივ მოკავშირედ მიიჩნდათ თემურ-ლენგი, რაც კარგად ჩანს ზემოთ მოტანილი სპარსულ ენაზე არსებული და ევროპული დოკუმენტური თუ ნარატიული წყაროებიდან.

¹ Клавихо, указ. соч., стр. 145

² История Самарканда, стр. 176.

³ История Самарканда, стр. 175.

⁴ ნიზამ ად-დინ შამი, „ზაფარ-ნამე“, I, გვ. 279; იხ. აგრეთვე შერეფ ად-დინ ალი იეზდი, „ზაფარ-ნამე“. II, გვ. 372; აბდ არ-რეზაყ საპარყანდი, „მოლა ას-სა' დაინ ვა მაჰმა ალ-ბაჰრან“, ფ. 234 ა; მირზა იბნ დი, „როუზათ ას-საფა“, გვ. 448.

როგორც ზემოთაც გვქონდა აღნიშნული, სავაქრო-საქარავენო გზებზე გაბატონების განზრახვით უნდა აეხსნათ (ნაწილობრივ მაინც) თემურ-ლენგის შემოსევები ამიერკავკასიაში (კერძოდ საქართველოში).

ამასთან დაკავშირებით საინტერესოა ერთი საკითხი: რატომ აოხრებს და აპარტახებს თემურ-ლენგი ამიერკავკასიაზე გამავალ სავაქრო-საქარავენო გზასთან დაკავშირებულ მხარეებს იმ დროს, როდესაც თითქოს პირიქით უნდა მომხდარიყო, ე. ი. თემურს ამ მხარეების აყენებისა და ამ გზებთან დაკავშირებული ქალაქების აღორძინებისათვის უნდა ეზრუნა.

თემურ-ლენგის ამგვარ მოქმედებას, ვფიქრობთ, შემდეგნაირი ახსნა უნდა მოეძებნოს: სავაქრო-სატრანზიტო გზაზე გასაბატონებლად, გზის ზელში ჩასაგდებად, ჯერ იმ მხარეში გაბატონება (იმ მხარის დამორჩილება) არის საჭირო, სადაც ეს გზა ვადის. ე. ი. ამიერკავკასიის სამხრეთ ნაწილში გამავალი სავაქრო-საქარავენო გზის ზელში ჩასაგდებად აუცილებელი იყო ამიერკავკასიის ქვეყნების, პირველ რიგში კი საქართველოს, დამორჩილება. ამისათვის იღვწოდა თემურ-ლენგი. მას სურდა ილხანებამდელი სავაქრო მაგისტრალის აღდგენა, რომელთანაც დაკავშირებული იყო ერაყი და შუა აზია.

როგორც ცნობილია. საქართველოში თემურ-ლენგი 1386 წლიდან დაშტრობდა. 1386 წელს მან პირველად აიღო თბილისი. საყურადღებოა ის გარემოება, რომ თემურ-ლენგი საქართველოში პირველი შემოსევის დროს არცთუ ისე სასტიკად აოხრებს თბილისს (ეს ფაქტი აღნიშნულია აქვს აკად. ივ. ჯავახიშვილს!)¹. თემურ-ლენგმა ამჯერად ბაგრატ მეფეს მორჩილება და გამუსლიმანება მოსთხოვა და შემდეგ დასაჩუქრებული თავის საბრძანებელში დააბრუნა იგი (1387 წ.)². თემურ-ლენგს სავაქრო-სატრანზიტო გზაზე გაბატონება აინტერესებდა და ამიტომაც მან ჩვეული სისასტიკით არ ააოხრა თბილისი, რომელიც მნიშვნელოვანი სავაქრო ქალაქი იყო; იგი მქიდროდ უკავშირდებოდა აღმოსავლეთსა და დასავლეთს შორის გამავალ სავაქრო-სატრანზიტო გზას (სულთანია—ყარაბაღი—ბარდა—განჯა—შამქორი—თბილისი)³, ხოლო შემდეგ, როდესაც ქართველები მტერს არ დამორ-

¹ ივ. ჯავახიშვილი, საქართველოს ისტორია, XI—XV საუკუნეები, თბილისი, 1949, გვ. 208.

² ნიზამ ად-დინ შამი, „ზაფარ-ნამე“, I, გვ. 101; შერაფ ად-დინ ალი იეზდი, „ზაფარ-ნამე“, I, გვ. 297; ისქანდერის ანონიმი, აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტის ლენინგრადის განყოფილების ხელნაწერი C 381, ფ. 281 ნ; ფასიხი ხაფი, „მაჰმადე ფასიხი“; B 709, ფ. 386 ა.

³ The Geographical part of the Nuzhat-ak-Qulub composed by Hamdallah Mustawfi of Qazwin, p. 172. A. A. Алн-з а д е, Социально-эко-

ჩილდენენ და აჯანყდნენ, თემურმა არაერთხელ სასტიკად ააოხრა და დაარბია საქართველოს ცალკეული მხარეები.

თემურ-ლენგი რომ სავაჭრო-სატრანზიტო გზებზე მდებარე ქალაქებს არ აოხრებდა (ყოველ შემთხვევაში, პირველ ხანებში მაინც) ჩანს იქიდანაც, რომ მას 1386 წლის ლაშქრობის დროს თავრიზი არ დაუბრუნებია. ისტორიკოს ჯენიუბის მიხედვით თემური დაკმაყოფილდა თავრახელუბისაგან ზოძიერი გამოსასყიდის მიღებით და ხელი არ ახლო ქალაქს. სავსებით სამართლიანად წერს პროფ. ი. პეტრუ-შეესკი, რომ „თავრიზის დარბევას აზრი არა ჰქონდა თემურისათვის, რომელსაც მკიდრო კავშირი ჰქონდა ამ ქალაქის მსხვილ ვაჭრებთან“¹.

სპარსული და სპარსულენოვანი წყაროები მოგვითხრობენ, რომ თემურ-ლენგს საქართველო ორჯერ დალაშქვრის შემდეგ უკვე დაპყრობილად მიაჩნდა. საქართველოში ლაშქრობის ერთ-ერთი მიზეზიც თითქოს მოიხსნა (1395 წ. თოხთამიმ-ხანი სასტიკად დაამარცხა თემურმა!), თემურ-ლენგი ინდოეთს წავიდა სალაშქროდ. ინდოეთიდან დაბრუნებულ თემურს მოახსენეს, რომ ქართველები აჯანყდნენო. თემური მყისვე გამოეშურა აჯანყების ჩასაქრობად. თემურის ამ შემოსევას მოჰყვა ძარცვა-რბევა, ნგრევა-ოხრება, ქალაქებისა და სოფლების გაპარტახება.

ერთი სიტყვით, ამიერკავკასიის ტერიტორიაზე გამავალი სავაჭრო-სატრანზიტო გზის მონაკვეთის ხელში ჩასაგდებად თემურ-ლენგს აუცილებლად მიაჩნდა საქართველოს სრული დამორჩილება, ქართველები ქედს არ იხრიდნენ დამპყრობლის წინაშე, ამიტომაც აოხრებდა და სპობდა იგი ქალაქებს და სოფლებს, ჟღერდა და ძარცვავდა მოსახლეობას, ხოლო როდესაც მან საქართველო დამორჩილებულად მიიჩნია, თავისი პოლიტიკა შეცვალა.

თემურ-ლენგისა და თემურიანთა ისტორიკოსები ერთხმად აღნიშნავენ, რომ საქართველოს საბოლოოდ წელში გატეხისა და დამორჩილების შემდეგ (1403 წ.), როდესაც გიორგი მეფემ თემურს მორჩილება გამოუცხადა (ჯიზიასი და ხარაჯას გადახდა იკისრა), დიდმა დამ-

номическая и политическая история Азербайджана XIII—XIV вв., стр. 55; ე. ს. ხ ა რ უ ლ ი ძ ე, ამიერკავკასიის სამარშრუტო გზები IX—X სს. არაბული წყაროების მიხედვით, მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიის საკითხები, თბილისი, 1963, გვ. 179, 180.

1. И. П. Петрушевский, Великий патриот ширваншах Ибрагим, Баку, 1942, стр. 20.

პყრობელმა საქართველოს დამორჩილება დასრულებულად ჩათვლა და ქ. ბაილაქანის აღდგენა დაიწყო¹.

ბაილაქანი მდ. არაქსის და მდ. მტკვრის შესაყართან მდებარეობდა. იგი ერთ-ერთი მსხვილი ცენტრი იყო ამიერკავკასიის სავაქრო-საქარაევო გზაზე. IX—X სს. არაბული წყაროების მიხედვით ბაილაქანი არღებილ-ბარდავის გზაზე იდო². იგი, ისთახრისა და „ჰოდუდ ალ-ალამის“ ცნობით, მცირე, მაგრამ მდიდარი ქალაქია.

XIII საუკუნის დასაწყისის ანონიმი გეოგრაფი „აჯაიბ აღ-დღუნიას“ ავტორი მოგვითხრობს, რომ XII საუკუნეში ბაილაქანი დიდი და კეთილმოწყობილი ქალაქი იყო მრავალი ბაზრით³.

ანონიმი ავტორი ასახელებს საქონელსაც, რომლითაც ბაილაქანში ვაჭრობდნენ (ოქროქსოვილები, ხილი, თევზეული). განსაკუთრებით ბევრი ყოფილა იქ შირვანისა და დარუბანდის საქონელი⁴.

ბაილაქანი, ისევე როგორც აზერბაიჯანის ყველა დიდი ქალაქი (განჯა, შემახა, თავრიზი, მარალა, არღებილი, ბარდა, შამქორი...), გალანით იყო გარსშემოვლებული⁵.

აჰმედ იბნ ლუთფულაჰი (მუნეჯიმ-ბაში) ბაილაქანს იხსენიებს არანის ცნობილ ქალაქებს შორის.

1221 წ. მონღოლთა ჯარი ჯებე და სუბუდაის მეთაურობით სარავიდან (მირზონდის მიხედვით ნახიჩევანიდან)⁶ ბაილაქანისაკენ გაემართა. იბნ ალ-ასირი მოგვითხრობს, რომ ბაილაქანის მცხოვრებლებმა გადაწყვიტეს მონღოლებთან ზავის დადება და მონღოლთა წარმომადგენლის გამოგზავნა მოითხოვეს. მონღოლებმა ქალაქის მცხოვრებთა თხოვნა შეასრულეს, მაგრამ მათი წარმომადგენელი მოკლეს. ამის შემდეგ, იაკუთის სიტყვით, „მოვიდნენ იქ თათრები 617 წელს, ამოწყვიტეს უკლებლივ ყველა, ვინც იპოვეს, გაძარცვეს იგი და გადაწვეს და როდესაც განშორდნენ მას, დაბრუნდა იქ ხალხი, რომლებიც გაქ-

¹ ნიზამ აღ-დინ შამი, „ზაფარ-ნამე“, I, გვ. 288; შერეფ აღ-დინ ალ ი ე ხ დ ი, „ზაფარ-ნამე“, II, გვ. 385, 386; მუინ აღ-დინ ნათანზი, ფ. 298a; აბდ არ-რეზაყ ს ამ ა რ ყ ა ნ დ ი, „მათლა ას-სა 'დინ ვა მაჟმა ალ-ბაჰრაინ“, ფ. 2376; მ ი რ ხ ო ნ დ ი, „როუზათ ას-საფა“, გვ. 454, ხ ო ნ დ ე მ ი რ ი, „ჰაბიბ ას-ს-იარ“, გვ. 579.

² ე. ს ი ხ ა რ უ ლ ი ძ ე, ამიერკავკასიის სამარშრუტო გზები IX—X სს. არაბული წყაროების მიხედვით, გვ. 183, 184.

³ ვ. ფ უ თ უ რ ი ძ ე, ისთახრი, ჰოდუდ ალ-ალემი, ჰამდალაჰ ყაზვინი, თბილისი, 1937, გვ. 4. 15.

⁴ Н. Д. М и к л у х о - М а к л а й. Географическое сочинение XIII в. на персидском языке, стр. 201, 202; А. А. А л и - з а д е, указ. соч. стр. 51.

⁵ А. А. А л и - з а д е, указ. соч., стр. 67.

⁶ А. А. А л и - з а д е, указ. соч., стр. 98.

ცულ იყვნენ, მათ შეუერთდნენ სტეპიც და ამჟამად იქ მტკიცედ ფეხმოკიდებული არიან“¹.

მიუხედავად იმისა, რომ იაკუთის მიხედვით ქალაქის მცხოვრებნი ბაილაქანში დაბრუნებულან, როგორც ჩანს, ქალაქმა თავისი ოდინდელი მნიშვნელობა დაკარგა: ბაილაქანში საქალაქო ცხოვრება კარგახნის განმავლობაში ჩაკედა.

ნესევის სიტყვით, ჯალალ ად-დინ ხორეზშაჰს ბაილაქანი, არდებილთან ერთად, 1226 წელს ისე აოსრებული დახვედრია, რომ სულთანს მისი აღდგენის იმედი დაუკარგავს².

XIV საუკუნის ისტორიკოსი და გეოგრაფი ჰამდალაჰ ყაზვინი თავის თხზულებაში „ნუზჰათ ულ-ყოლუბ“ აღნიშნავს, რომ მისი დროისათვის (1340 წ.) ქალაქი ბაილაქანი დანგრეული იყო. ჰამდალაჰ ყაზვინი წერს: ბაილაქანს „ჰავა ცხელი აქვს; მოსავალს ჰურეული, ბრინჯი, ბამბა და სხვა კარგი ქირხანული შეადგენს“³. ე. ი. ბაილაქანი სოფლად ქცეულა.

უფრო მუქ ფერებში გვიხატავს ბაილაქანის სურათს ძერეფ ად-დინ ალი იეზდი: „ის ქალაქი დიდი ხნის განმავლობაში ისე იყო აოსრებული, რომ მისი ნაგებობებიდან კვალი არ იყო დარჩენილი და გარდა ქვეწარმავლებისა იმ მხარეში არაფერი (მოიძებნებოდა)“⁴.

მონღოლთა მიერ ბაილაქანის ნანგრევების სახით შენახვა დაკავშირებული უნდა ყოფილიყო ამიერკავკასიაზე გამავალი ძველი სავაჭრო-სატრანზიტო გზის სამხრეთში გადანაცვლებასთან.

როგორც ზემოთაც გვქონდა აღნიშნული, თემურ-ლენგი დაუბრუნდა ძველ სავაჭრო-საქარავნო მაგისტრალს: მას სურდა ამ გზის ხელში ჩაგდება. ოქროს ურდოს განადგურების შემდეგ (1395 წ.) ჩრდილოეთიდან, ოქროს ურდოს მხრიდან, ამ გზას საფრთხე აღარ მოელოდა; აზერბაიჯანი (შირვანი) ადრევე დამორჩილდა თემურს,

¹ ე. ს ი ხ ა რ უ ლ ი ძ ე. იაკუთის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ, გვ. 37.

² А. А. Алп-з а д е, указ. соч., стр. 106; აქვე უნდა ითქვას, რომ 1222 წ. ქ. ბაილაქანს თავდასხმა განუცდია ქართველი ფეოდალების მხრიდან. იხ. А. А. Алп-з а д е, указ. соч., стр. 103; В. В. Бартольд, Место прикаспийских областей в истории мусульманского мира, Соч., II, Москва, стр. 707; В. В. Бартольд, Краткий обзор истории Азербайджана, Соч., II, ч. 2, стр. 779; Е. А. Пахомов, Пайтакаран-Байлакан—Орен-Кала, Труды Азербайджанской (Оренкалинской) экспедиции, М.-Л., 1959, стр. 29.

³ ჰამდალაჰ ყაზვინი, ნუზჰათ ულ-ყოლუბ, გვ. 91; ისთახრი, ჰოდუდ ალ-ალემი, ჰამდალაჰ ყაზვინი, თარგმანი შენიშვნებითა და საძიებლითურთ ე. ფ უ თ უ რ ი ძ ი ს ა, თბილისი, 1937, გვ. 22.

⁴ შერეფ ად-დინ ალი იეზდი, „ზაჰარ-ნამე“, II, გვ. 385.

მხოლოდ საქართველო კარგა ბნის განმავლობაში თავს არ უდებდა დიდ დამპყრობელს. 1403 წელს თემურ-ლენგმა ქართველების წინააღმდეგობა გატეხა: მან საქართველოს დაპყრობა დამთავრებულად ჩათვალა და, როგორც ჩანს, ყურადღება მიაქცია საეკპრო-სატრანზიტო გზის მნიშვნელოვანი პუნქტების აღდგენას. ერთ-ერთი ასეთი მნიშვნელოვანი ქალაქი იყო სწორედ ბაილაქანი, რომლის აღდგენაც თემურმა დაიწყო 1403 წ.¹

ქალაქი განსაკუთრებული გეგმით უნდა ამენებელიყო. მშენებლებმა წინასწარ გაითვალისწინეს, თუ სად იქნებოდა აგებული ქალაქის კედლები, სად უნდა გათხრილიყო ხანდაყი. მინიშნებული იყო, თუ სად განლაგდებოდა ოთხი ბაზარი, სასლები, აბანოები, ბალები. (თემურმა) ყველაფერ ამას საფუძველი ჩაუყარა და გაზომა. სამუშაო შაპხადეებსა და ამირებს გაუნაწილა. ლაშქარი მონღოლებით ჩაება საქმეში. შენობები მთლიანად გამომწვარი აგურისაგან ააგეს ერთი თვის განმავლობაში. კედლის სიგრძე (წრეწირი) დიდი ვეზით 2400 გეზს და სიგანე 11 გეზს, სიმაღლე 15 გეზს, ხანდაყის სიფართე 30 გეზს, სიღრმე კი 20 გეზს (უდრიდა). ციხის ოთხივე კუთხეში მაგარი კოშკი იქნა აგებული და შუაგულში სხვა კოშკები იქნა მოწყობილი და მის ორ მხარეს ორი კარიბჭე იყო გახსნილი და ყველგან ქონგურები, პატარა კოშკები და ლოდსატყორცნები იყო (მოწყობილი)².

თემურ-ლენგმა ბრძანება გასცა, რათა ბაილაქანში მდ. არაქსიდან არხი გაეყვანათ³.

თემურ-ლენგმა ბაილაქანი აღადგინა, მაგრამ იგი მალევე დაეცა. მისმა მეგვიდრე შაჰრუხმა კვლავ სცადა ბაილაქანის აღდგენა, მაგრამ, დოვლეთშაჰის ცნობის მიხედვით, ხშირი მიწისძვრის გამო მან ამ განზრახვასე ხელი აიღო⁴.

ზემოთქმულიდან გამომდინარე, ვფიქრობთ, რომ ბაილაქანი ალ-

¹ ბაილაქანი რომ მნიშვნელოვანი ცენტრი იყო ხელოსნობისა და სოფლის მეურნეობისა XI—XIII სს-ში მტკიცდება არქეოლოგიური გათხრებითაც. იხ. А. А. Яковсон. Раскопки на городище Орэн-Кала в 1953—1955 гг., стр. 146, 147; თემურ-ლენგს სიოცხლის უქანასკნელ წლებში დიდი ყურადღება მიუქცევია კასპისპირა ოლქებისათვის. აკად. ვ. ბარტოლდი საგანგებოდ შენიშნავს, რომ თემურ-ლენგმა განსაკუთრებული ყურადღება მიაქცია კასპისპირა ოლქებს; მას გაჰყავდა არხები და ზრუნავდა, რათა იქ ცხოვრება აღდგენილიყო. В. В. Бартольд. Место прикаспийских областей в истории мусульманского мира. Соч., II, М., 1963, стр. 745.

² შერეფ აღ-დინ ალი იეზდი, „ზაფარ-ნამე“, II, გვ. 385.

³ შერეფ აღ-დინ ალი იეზდი, „ზაფარ-ნამე“, II, გვ. 386, 387.

⁴ Аббас Кули-Ага Бакиханов, Гюлистан-и-რამ, Баку, 1926, стр. 66; Е. А. Пахомов, Пайтакаран-Байлакан—Орэн-Кала, стр. 30.

გენით თემურს მიზნად ჰქონდა ამიერკავკასიის სავაჭრო-საქარავნო მაგისტრალის კვლავინდებურად გამოცოცხლება; ე. ი. ეჭვს აღარ უნდა იწვევდეს ის გარემოება, რომ თემურ-ლენგის ამიერკავკასიაში (საქართველოში) ლაშქრობების ერთ-ერთი მიზეზი აღმოსავლეთისა და დასავლეთის დამაკავშირებელი სავაჭრო-სატრანზიტო გზის მონაკვეთზე გაბატონება უნდა ყოფილიყო.

მაგრამ თემურ-ლენგის შემოსევები ამიერკავკასიაში (საქართველოში) მარტო სავაჭრო-სატრანზიტო გზაზე მისი გაბატონების სურვილით არ შეიძლება ავხსნათ. გასათვალისწინებელია სხვა მომენტიც.

ზემოთ უკვე გვქონდა აღნიშნული, რომ თემურ-ლენგი დაპყრობილ ქვეყნებს სოიურღალებად ურიგებდა თავის ახლობლებს (ნათესავებს), ზოგჯერ ამირებსაც კი. 1393 წელს თემურ-ლენგმა თავის ვაჟს მირანშაჰს სოიურღალის საფუძველზე უბოძა „ჰულაგუ-ხანის სამფლობელოები“ შერეფ ად-დინ ალი იეზდის სიტყვით, ეს სამფლობელო მოიცავდა ტერიტორიას „ბაქოს დერბენდიდან ბალდადამდე და ჰამადანიდან რუმამდე“¹. ამ სამფლობელოში შედიოდა ერაყი, აზერბაიჯანი, საქართველო, სომხეთი და ქურთისტანი². მირანშაჰს დამორჩილდნენ იმ ქვეყნების მბრძანებლები (სხვათა შორის კონსტანტინეც!)³.

მირანშაჰს ცხენიდან ჩამოვარდნის შედეგად ჯერ კიდევ მამის სიცოცხლეშივე გამოუმქლავნებია ფსიქიკური არანორმალურობა, რაც დროდადრო საშინელ სისასტიკეში გამოიხატებოდა (მაგ., მან თავრიზში დაანგრევინა რიგი ძეგლები არქიტექტურისა, შეურაცხყო რაშიდ ად-დინის (საფლავი და სხვ.)⁴ როგორც ჩანს, ამ მიზეზის გამო თემურ-ლენგმა მირანშაჰს 1403 წ. ჩამოართვა მისი საუფლისწულო „ჰულაგუს ტახტი“ და მისცა მის შვილს ომარ-მირზას. თვითონ მირანშაჰს და მის

¹ შერეფ ად-დინ ალი ი ე ზ დ ი, „ზაფარ-ნამე“, II, 1957, გვ. 557. შერეფ ად-დინ ალი ი ე ზ დ ი, „ზაფარ-ნამე“, II, გვ. 445; ციტირებულია რ. კიენადის ნაშრომიდან „ქართველი და აზერბაიჯანელი ხალხების საბრძოლო თანამეგობრობის ისტორიიდან“, თსუ შრომები, ტ. 108, 1964, გვ. 377.

² ჰაფეზ-ე ა ბ რ უ, „ზუბღათ ათ-თავარიხ“, გვ. 146, 147; აბდ არ-რეზაყ საშარყანდი, „მაჰალა ას-სა'დაინ ვა მაჰმა ალ-ბაჰრაინ“, ფ. 1906.

³ ჰაფეზ-ე ა ბ რ უ, „ზუბღათ ათ-თავარიხ“, გვ. 147; აბდ არ-რეზაყ საშარყანდი, ფ. 190 6.

⁴ Рюи Гонзалес де К л а в и х о, Дневник путешествия ко двору Тимура в Самарканд в 1403—1406 гг., стр. 170; И. П. П е т р у ш е в с к и й, Государство Азербайджана в XV в., Сборник статей по истории Азербайджана, I, Баку, 1949, стр. 153; რ. კ ი ე ნ ა დ ი, ქართველი და აზერბაიჯანელი ხალხების საბრძოლო თანამეგობრობის ისტორიიდან, გვ. 378.

მემკვიდრეებს კი (კერძოდ ხალილ-სულთანს) დაუტოვა ბაილაქანი. ბარდა, განჯა, არანი, არმენია და საქართველო¹.

უფლისწულებისა და მომთაბარე ტომთა ამირებისათვის სოიურ-ლალეზად მიცემულ ქვეყნებში, როგორც ზემოთაც გვქონდა აღნიშნული, თემურ-ლენგი მომთაბარეებს ასახლებდა. ამით იგი ფიქრობდა საკუთრივ შუა აზიის განტვირთვის მოუსვენარი მომთაბარული ელემენტისაგან, ხოლო მომთაბარეთა ჩასახლებით და მომთაბარულ ტომთა ამირებისათვის მიწების მიცემით საფრთხეს უქმნიდა ადგილობრივ მიწისმფლობელობას. ამიტომაც იყო, რომ ირანელმა ფეოდალებმა გააძლიერეს მიწისმფლობელობისათვის ბრძოლა, რამაც ხელი შეუწყო თემურ-ლენგის ლაშქრობების განანგრძლივებას ირანში².

თემურ-ლენგს ამგვარი მეთოდი გამოუყენებია საქართველოს მიმართაც. სპარსულსა და სპარსულენოვან წყაროებში გვხვდება ცნობები (თუმცა ძუნწად!) იმის შესახებ, რომ დიდი დამპყრობელი საქართველოს ამა თუ იმ მხარეში თავის მეომრებს ტოვებდა. ისტორიკოსები მოგვითხრობენ, რომ თემურმა ხორასნელი სპა გამოჰყო და მხარეების დასაცავად თბილისში დატოვა³. რა თქმა უნდა, თბილისის სანახებში დატოვებული მომთაბარეთა ლაშქარი მძიმე ტვირთად დააწვე-

¹ „ქვეყნების მომწესრიგებელმა აზრმა ბაილაქანი, ბარდა, განჯა, მთლიანად არანი, არმენების მიწა და საქართველო ტრაპიზონით ამირ-ზადე ხალილ-სულთანს უწყალობა“. შერაფ ად-დინ ალი იეზდი, „ზაფარ-ნამე“, II, გვ. 386.

² ბარტოლდს მოაქვს ხოჯა თაჯ ას-სალმანის ცნობა, რომლის მიხედვითაც, როდესაც 1406 წ. თებერვალში ხალილ-სულთანსა და ფირ მუჰამედს შორის ბრძოლა ატყდა შუა აზიაში გაბატონებისათვის, შაჰრუხი გამოდის ფირ მუჰამედის მოკავშირედ... ცოტა უფრო ადრე შაჰრუხი წერს მირანშაჰს და მოითხოვს, რათა ხალილ სულთანმა დაუთმოს ფირ მუჰამედს სამარყანდი და წავიდეს თავის საუფლისწულოში. რომელიც მისთვის განკუთვნილი იყო შამის, თემურ-ლენგის, სიცოცხლეზე. კერძოდ, ეს საუფლისწულო იყო „ბაილაქანის ოლქი, ბარდა, საქართველო, სომხეთი და თბილისი ტრაპიზონის საზღვრებამდე“. В. В. Бартольд, О погребении Тимура, Сочинения, II. ч. 2, Москва, 1964, стр. 448.

საინტერესოა აგრეთვე მირხონდის ცნობა. მირხონდის მიხედვით, თემურმა 806 წელს აზერბაიჯანის სახელმწიფო მასზე დაქვემდებარებული მხარეებით რუმისა და შამის საზღვრებამდე მირანშაჰის შვილს ომარს უბოძა. მირხონდი, „როლზათ ას-საფა“, VI, გვ. 463, 509;

ხონდემირის მიხედვით, თემურ-ლენგმა ირანის ერაყი, აზერბაიჯანი, არანი, მულანი, საქართველო და სომხეთი ამირ-ზადე ომარს და მირზა მირანშაჰს მისცა. ხონდემირი, „ჰაბიბ ას-სიიარ“, 3, გვ. 522.

³ ვ. გაბაშვილი, თემურ-ლენგი, ნარკვევები მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიიდან, გვ. 211.

⁴ ნიზამ ად-დინ შამი, „ზაფარ-ნამე“, I, გვ. 215; შერაფ ად-დინ ალი იეზდი, „ზაფარ-ნამე“, II, გვ. 174.

ბოდა ადგილობრივ, მწარმოებელ მოსახლეობას და საფრთხეს შეუქმნიდა კულტურულ მეურნეობას.

კიდევ მეტი, ხსენებულ წყაროებში მოიპოვება პირდაპირი მითითება თემურ-ლენგის მიერ საქართველოში ხორასნელი ფეოდალისათვის მიწების ბოძების შესახებ.

ისტორიკოსები მოგვითხრობენ, რომ 1403 წელს ბირთვისის ციხის აღების შემდეგ თემურ-ლენგმა ციხე და მისი სანახები ხორასნელ სარდალს უბოძა „იკტად“ და მასვე დაავალა, რათა ის ადგილები ურწმუნოთაგან გაეწმინდა¹.

რა არის იკტა?

იკტა აღმოსავლური მიწისმფლობელობის ერთ-ერთი ფორმაა. იგი ლენის აღმოსავლურ სახეობას წარმოადგენდა. „იკტამ განვითარების რთული და ხანგრძლივი გზა განვლო. იკტას განვითარებაში მკაფიოდ გამოიყოფა სამი პერიოდი: პირველ პერიოდში (IX—X სს.) იკტა გულისხმობდა მისი მფლობელის (არაბ. „მუკტა“, სპ. „იკტადარი“) წილს მიწის შემოსავალში, მის უფლებას რენტა-ხარკის გადაკვეთილ წილზე; მეორე პერიოდში (XI—XIII სს.) — სამხედრო სამსახურის პირობით გაცემულ მიწას, რამაც საკირო საფუძველი შეუქმნა სამხედრო-ლენური სისტემის ჩამოყალიბებას. მესამე პერიოდში (XIV—XV სს.) იკტა აღწევს განვითარების უფრო მაღალ საფეხურს, რის გამოც სამხედრო-ლენური სისტემა დასრულებულ სახეს იღებს და, ამასთან, ვითარდება ფეოდალური იმუნიტეტი“².

XV საუკუნის დასაწყისისათვის იკტა კიდევ იხსენიება როგორც სამხედრო ლენების განსაკუთრებული სახე, მაგრამ შემდეგ ტერმინი იკტა ქრება ოფიციალური აქტებიდან. იგი მხოლოდ ნარატიულ წყაროებში გვხვდება როგორც არქაული, წმინდა მწიგნობრული ტერმინი, რომლითაც აღინიშნება პირობითი მიწისმფლობელობის სხვადასხვა სახეობა (კერძოდ სოიურღალი და თიული). საკუთრივ იკტას ინსტიტუტმა XV საუკუნეში ადგილი დაუთმო სოიურღალს³.

იკტას შემოღება საქართველოში საფრთხეს უქმნიდა ქართულ ფეოდალურ ურთიერთობას, რომელიც სამამულო სისტემაზე იყო დაფუძნებული და მაშასადამე უფრო პროგრესულიც იყო. აი, ამ პრო-

¹ ნიზამ აღ-დინ შამი, „ზაფარ-ნამე“, I, გვ. 283; იხ. აგრეთვე, შერეფ აღ-დინ ალი იეზდი, „ზაფარ-ნამე“, II, გვ. 378; აბდ არ-რეზაყ სამარყანდი, „მათლა ას-სა'დინ ეა მაჯმა აღ-ბაჰრაინ“, ფ. 235 წ.

² ვ. გაბაშვილი, ქართულ ფეოდალური წყობილება XVI—XVII საუკუნეებში. გვ. 164, 165.

³ И. П. Петрушевский. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI—начале XIX вв., стр. 155.

გრესული ფეოდალური ურთიერთობის მოსასპობად, განვითარებული ფეოდალური ეკონომიკის გასანადგურებლად იღვწოდა თემურ-ლენგი, რადგან „მეჯოგურ მეურნეობას არ შეიძლებოდა თავის გვერდით მოეთმინა განვითარებული ფეოდალური მეურნეობა“¹. ამ მხრივ იგი არც პირველი იყო და არც უკანასკნელი: ქართული ფეოდალური ურთიერთობის ძირის გამოთხრის მიზნით მომთაბარეთათვის ქართულ მიწა-წყალზე მიწების მიცემას მისი წინამორბედნიც მიმართავდნენ და მისი შემდგომი დამპყრობელნიც (თურქ-სელჩუკები, მონღოლები, ყიზილბაშები)².

მიწისმფლობელობისათვის ბრძოლა გაჩაღდა საქართველოში. ქართველი ფეოდალი თუ გლეხი თავგამოდებით იცავდა თავის მამულს (სპარსულ ენაზე არსებულ წყაროებში სანისო ცნობები საკმაოდ გვაქვს: მაგ., ხიმშიას ბრძოლა თემურ-ლენგის წინააღმდეგ, თორთუმისა და ბირთვისის ციხეებში გამაგრებულ ქართველთა ბრძოლა და სხვ.). საინტერესოა, რომ წყაროები თემურ-ლენგის მოწინააღმდეგე ქართველთა შორის ერთიმეორის გვერდით ასახელებენ დიდ ფეოდალებს, წვრილ აზნაურებს და გლეხებს და „ის რაც მოხდა მეზობელ თუ შორეულ ქვეყნებში (სომხეთი, აზერბაიჯანი, მც. აზია, ირანი, ჩრდილოეთ ინდოეთი...) არ მომსდარა საქართველოში. აქ ბატონობა შეინარჩუნეს ქართველმა ფეოდალებმა, რომელთა კლასობრივი ბატონობის დასაყრდენს ადგილობრივ ნიადაგზე განვითარებული სოციალურ-ეკონომიური წყობა წარმოადგენდა“³.

თემურ-ლენგი ამიერკავკასიაში (ყერძოდ საქართველოში) მიწისმფლობელობისათვის ბრძოლას მაჰმადიანობის გავრცელების და ქრისტიანობის მოსპობის ლოზუნგით აწარმოებდა. „მიწისმფლობელობი-

¹ ვ. გ ა ბ ა შ ვ ი ლ ი, თემურ-ლენგი, გვ. 223.

² როგორც ცნობილია, დიდ სელჩუკთა ვეზირ ნიზამ ულ-მულქს მიზანშეწონილად მიაჩნდა მომთაბარეთა მსახების ბიზანტიისა და საქართველოს საზღვრებთან გადაყვანა, ცენტრალური ირანის განტირთვა ამ მოუსვენარი ელემენტისაგან, რადგან იგი მრავალ დაბრკოლებას უქმნიდა მმართველ კლასს. ამასთანავე, მომთაბარეთა ხელით ნიზამ ულ-მულქი ახალ-ახალი ქვეყნების დამორჩილებას ფიქრობდა. იხ. А. Ю. Я к у б о в с к и й, Сельджукидское движение и туркмены в XI веке, Изв. АН СССР, Отд. общественных наук, 1937, № 4, стр. 945; ვ. გ ა ბ ა შ ვ ი ლ ი, დიდ სელჩუკთა სახელმწიფო. ნარკვევები მასლობელი აღმოსავლეთის ისტორიიდან. თბილისი. 1957, გვ. 124.

საქართველოში აღმოსავლური მიწისმფლობელობის შემოღება-დანერგვას ცდილობდა ილხანთა ვეზირი რაშიდ ად-დინი (იხ. ზემოთ). მომთაბარეებს საქართველოს (კახეთის) ტერიტორიაზე ასახლებდნენ აგრეთვე სეფიანთა ირანის შაჰებიც. იხ. ვ ა ხ უ შ ტ ი, საქართველოს ცხოვრება, ტფილისი, 1913, გვ. 180.

³ ვ. გ ა ბ ა შ ვ ი ლ ი, ქართული ფეოდალური წყობალება.... გვ. 89.

სათვის მებრძოლ „ველურ“-მომთაბარეებმა მაჰმადიანობა თავის აღმად აღიარეს და „გიაურთა“ (ქრისტიან მიწისმფლობელთა) წინააღმდეგ ბრძოლა „საღმრთო საქმედ“ გამოაცხადეს. თემურ-ლენგი ამ „მაჰმადიანური“ პოლიტიკის თანამიმდევრული გამტარებელი იყო¹. ასე რომ, თემურ-ლენგის ისტორიკოსთა ცნობები, რომელთა მიხედვითაც დიდი დამპყრობლის შემოსევები საქართველოში მაჰმადიანობის გავრცელების სურვილითაა ახსნილი, მთლად უსაფუძვლო არ უნდა იყოს. თემურის ხელთ მაჰმადიანობა ამიერკავკასიის მიწისმფლობელთა წინააღმდეგ ბრძოლის იდეოლოგიად იქცა².

ზემოთქმულის შემდეგ, ვფიქრობთ, შეგვიძლია დავასკვნათ: თემურ-ლენგის ძირითადი მიზანი იყო ჩინგის-ხანის იმპერიის ტერიტორიაზე მონღოლურ-აურქმენული სახელმწიფოს აღდგენა ცენტრით შუა აზიაში, რასთანაც ორგანულად იყო დაკავშირებული დიდი და ხანგრძლივი დაპყრობითი ომები. ამ დაპყრობითი ომების შედეგად გაძარცვული ქვეყნების დოვლათი ხმარდებოდა შუა აზიის ქალაქების (სამარყანდი, ბუხარა, შაჰრისიაბზი...) გამშვენიერებას, ვაჭრობა-ხელოსნობის აღორძინებას.

შუა აზიის ეკონომიური დაწინაურების განზრახვას მკიდროდ უკავშირდება თემურ-ლენგის მისწრაფება მსოფლიო სავაჭრო-სატრანზიტო გზებზე გაბატონებისა; თემურ-ლენგი არღვევს ოქროს ურდოს ტერიტორიაზე გამავალ სავაჭრო-საქარავენო მაგისტრალს; ნაწილობრივ სავაჭრო მოტივებით უნდა აიხსნას მისი შეტაკება ოსმალთა სახელმწიფოსთან და მისი შემოსევები ამიერკავკასიაში (კერძოდ საქართველოში); თემურ-ლენგს უნდა ხელთ იგდოს საქარავენო ვაჭრობის ისეთი უმნიშვნელოვანესი ცენტრები როგორცაა სივასი, ალეპო, დამასკო, ბაღდადი.

ამავე დროს თემურ-ლენგი ცდილობს სავაჭრო კავშირ-ურთიერთობა დაამყაროს დასავლეთ ევროპის სახელმწიფოებთან, რომელნიც თავის მხრივ თემურ-ლენგს ისე უყურებენ, როგორც ოსმალეთის წინააღმდეგ ბრძოლაში მოკავშირეს.

აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ მართალია თემურ-ლენგმა ბევრი გააკეთა შუა აზიის სამეურნეო დაწინაურებისათვის დაპყრობილ ქვეყნებში ნაძარცვის იქ თავმოყრით და ვაჭარ-ხელოსნების გადასახლებით, მაგრამ უნდა ითქვას ისიც, რომ დაპყრობილი ქვეყნების რბევა-განადგურებას არ შეიძლებოდა უარყოფითი გავლენა არ მოეხდინა საკუთ-

¹ ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს რუსეთთან შეერთების ისტორიული მნიშვნელობისათვის, მნათობი, № 6, 1954, გვ. 127.

² ვ. გაბაშვილი, თემურ-ლენგი, გვ. 225.

რივ შუა აზიის ნორმალურ განვითარებაზე. საქმე ისაა, რომ შუა აზიის დროებითი ეკონომიური აღმავლობა შედეგი იყო არა ადგილობრივი საწარმოო განვითარებისა, არამედ დაპყრობილი ქვეყნების და ხალხების ძარცვა-რბევისა. ამავე დროს დიდი დაპყრობითი ომები ფიზიკურად ანადგურებდა თვით შუააზიელებსაც.

თემურ-ლენგის მიზანი იყო შუა აზიის ერთიან ფეოდალურ სახელმწიფოდ გაერთიანება. ამ საქმეში მას მხარს უჭერდნენ ქალაქის წვრილი ვაჭრები, ხელოსნები, გლეხები და საერთოდ ღარიბი მოსახლეობა; სამაგიეროდ მას მოწინააღმდეგეებიც ჰყავდა მომთაბარე ტომთა ამირების სახით.

თემურ-ლენგმა თავიდანვე სწორად აუღო ალლო შექმნილ ვითარებას: მან შესანიშნავად შეიგნო, რომ მომთაბარე ტომთა ამირების სეპარატისტულ მისწრაფებებს ზღვარს დაუდებდა იმ შემთხვევაში, თუ მათ ყურადღებას გადაიტანდა საგარეო-დაპყრობით ომებზე, რომლებიც ურიცხვ დავლასა და ალაფს უქადდა მათ. ერთ-ერთ მიზეზად ესეც უნდა მივიჩნიოთ თემურ-ლენგის გაუთავებელი ლაშქრობებისა.

თემურ-ლენგი დაპყრობილი ქვეყნების მიწებს მომთაბარე ტომთა ამირებს ურიგებდა, ამით კი საფრთხეს უქმნიდა ადგილობრივ განვითარებულ მიწისმფლობელობას.

ადგილობრივი მიწისმფლობელები აღსდგნენ თავიანთი უფლებების დასაცავად, რამაც საკმაოდ გაახანგრძლივა თემურ-ლენგის ლაშქრობები ირანში და ამიერკავკასიაში (კერძოდ საქართველოში).

მიწისმფლობელობისათვის ბრძოლა თემურ-ლენგმა დაუკავშირა მაჰმადიანობის გავრცელებას (ინდოეთში, ამიერკავკასიაში...), რაც საგანგებოდ აქეთ ხაზგასმული მის ისტორიკოსებს.

ზემოთ მოტანილმა მიზეზებმა განაპირობა თემურ-ლენგის ლაშქრობები საერთოდ, კერძოდ კი მისი ექვსჯიხის შემოსევა საქართველოში.

თემურ-ლენგის შემოსევები საქართველოში

თემურ-ლენგის საქართველოში შემოსევების შესახებ წყაროები მოგვეპოვება როგორც საკუთრივ ქართულ, ისე უცხოურ (სპარსულ, არაბულ, სომხურ, ბერძნულ, ესპანურ...) ენებზე.

ქართული წყაროები (ქრონიკები, მინაწერები, ეპიგრაფიკული მასალა, „ძველი ერისთავთა“, ფარსადან გორგიჯანიძის „ისტორია“, ვახტანგ VI-ის „სწავლულ კაცთა“ კომისიის ნაშრომი, „ახალი ქართლის ცხოვრების“ II ტექსტი, ვახუშტი ბაგრატიონის „საქართველოს ისტორია“) ცნობების სიუხვის, სისრულის და სანდოობის მხრივ, როგორც ზემოთაც გვქონდა აღნიშნული, ჩამორჩება სპარსულსა და სპარსულენოვან წყაროებს.

თემურ-ლენგის საქართველოში შემოსევების შესახებ უმდიდრესი და უძვირფასესი ცნობები სწორედ XV საუკუნის სპარსულ ენაზე არსებულ საისტორიო მწერლობაშია დაცული.

ნიჰამ ად-დინ შამის „ზაფარ-ნამე“, შერეფ ად-დინ ალი იეზდის იქვე სახელწოდების თხზულება, მუინ ად-დინ ნათანზის საისტორიო ნაშრომი, ფასიჰი ხაფის „მაჯამალ-ე ფასიჰი“, ჰაფეზ-ე აბრუს „ზუბ-დათ ათ-თავარიხ“, აბდ არ-რეზაყ სამარყანდის „მათლა ას-სა' დაინ ვა მაჯმა ალ-ბაჰრან“, მირზონდის „როუზათ ას-საფა“, ხონდემირის „ჰაბიბ ას-სიიარ“ და სხვ. დაწერილებით მოგვეითხრობენ თემურ-ლენგის საქართველოში შემოსევების შესახებ.

ხსენებული წყაროები გაცილებით უფრო უხვსა და საყურადღებო ცნობებს გვაწვდიან თემურ-ლენგის საქართველოში ლაშქრობების შესახებ, ვიდრე ქართული, სომხური (თომა მეწოფელის „ლანგ თემურის და მისი მემკვიდრეების ისტორია“), ბერძნული (მიქელ პანარეტოსის „ტრაპიზონის ქრონიკა“), არაბული (იბნ არაბშაჰის თხზულება) თუ ესპანური (კასტილიის ელჩის რიუ გონზალეს დე კლავინოს დღიური) წყაროები.

ამიტომაცაა. რომ თითქმის ყველა ევროპელი ავტორი, რომელიც კი შეეხო საქართველოში თემურ-ლენგის ლაშქრობების საკითხს,

ძირითად წყაროდ XV საუკუნის სპარსულ საისტორიო თხზულებას, შერეფ ად-დინ ალი იეზდის „ზაფარ-ნამეს“ იყენებს.

საქართველოში თემურ-ლენგის ლაშქრობები შეტანილი აქვს თავის კაპიტალურ ნაშრომში ცნობილ ინგლისელ ისტორიკოსს ედ. გიბონსს. იგი სარგებლობდა შერეფ ად-დინ ალი იეზდის „ზაფარ-ნამეს“ Petis de la Croix-ის მიერ შესრულებული ფრანგული თარგმანიოდ საუკეთესო წყაროდ მიიჩნევდა მას¹.

საქართველოში თემურ-ლენგის შემოსევების შესახებ მოკლე მონათხრობს თავის მსოფლიო ისტორიაში გ. ვებერი².

საქართველოში თემურის ლაშქრობების შესახებ თხოობა გვხვდება ჰამერის „ოტომანთა იმპერიის ისტორიაში“³.

დიდი აზიელი დამპყრობლის საქართველოში შემოსევების შესახებ თხრობას საკმაოდ დიდი ადგილი დაუთმო თავის „საქართველოს ისტორიაში“ ცნობილმა ქართველოლოგმა მარი ბროსემ⁴.

მარი ბროსემ გამოიყენა Petis de la Croix-ის მიერ თარგმნილი შერეფ ად-დინ ალი იეზდის „ზაფარ-ნამეს“ ცნობები საქართველოში თემურის ლაშქრობების შესახებ, შეიტანა ისინი თავის „Additions“-ში და დაურთო მათ ვრცელი კომენტარები⁵. სოლო შემდეგ კი ამ ცნობებზე დამყარებით (იგი ქართული წყაროების ცნობებსაც იყენებდა) მოგვცა საქართველოში თემურ-ლენგის ლაშქრობების ასე თუ ისე სრული სურათი.

მ. ბროსე ეჭვის თვალით უყურებდა თემურ-ლენგის ოფიციალური ისტორიკოსის შერეფ ად-დინ ალი იეზდის განცხადებას, რომლის მიხედვითაც დად დაპყრობელს თითქოს მაჰმადიანობის გავრცელება ჰქონდა მიზნად და ამიტომაც ილაშქრა საქართველოზე. მარი ბროსეს აზრით, თემურ-ლენგს საქართველოს ხელაგდება სურდა, რადგან საქართველო, დასუსტების მიუხედავად, მაინც საკმაოდ დიდ პოლიტიკურ ერთეულს წარმოადგენდა⁶.

¹ История упадка и разрушения Римской империи Эдуарда Гиббона II а, ч. VII. Москва, 1886, стр. 178, 183, 184.

² Всеобщая история Георга Вебера. т. VII. Москва, 1894, стр. 600, 603.

³ Histoire de l'Empire Ottoman, depuis son origine jusqu'à nos jours, par M. De Hammer, tome premier, Paris, 1844, p. 117, 127...

⁴ მარი ბროსე. საქართველოს ისტორია, ნაწილი პირველი, ტფილისი, 1895, გვ. 221—224.

⁵ Additions et éclaircissements à l'histoire de la Georgie depuis l'antiquité jusqu'en 1469 de J. C. par M. Brosset. St.-Petersbourg, 1851, pp. 386—397.

⁶ M. Brosset. Additions..., p. 386.

თემურ-ლენგის საქართველოში ლაშქრობები შერეფ ად-დინ ალი იეზიდის თხზულების მიხედვით აღწერილი აქვს თავის „ქართველი ხალხის ისტორიაში“ ინგლისელ ქართველოლოგს უ. ე. დ. ალენს (W. E. D. Allen)¹.

აზიელი დიდი დამპყრობლის საქართველოში შემოსევების შესახებ ქართული წყაროების მიხედვით მოკლედ მოგვითხრობენ დავით ბაგრატიონი², შედარებით უფრო ვრცლად იოანე ბაგრატიონი³, ნიკო დადიანი⁴, მოსე ჯანაშვილი⁵, დავით კარიჭაშვილი⁶ და სხვ.

საქართველოში თემურ-ლენგის შემოსევებს გაკვრით ეხებიან თავიანთ ნაშრომებში ს. კაკაბაძე⁷ და ი. პეტრუშევსკი⁸.

საქართველოში თემურ-ლენგის შემოსევები, მის ხელთ არსებული ქართული თუ უცხოური (სპარსული, ბიზანტიური, სომხური...) წყაროების ცნობების ანალიზისა და ურთიერთთან შეჯერების საფუძველზე შეისწავლა ივ. ჯავახიშვილმა⁹.

ივ. ჯავახიშვილის მიერ შესწავლილ-მოთხრობილი თემურ-ლენგის საქართველოში შემოსევების ისტორია აისახა საქართველოს ისტორიის სახელმძღვანელოებში, თუ მის შემდეგდროინდელ სამეცნიერო ლიტერატურაში¹⁰.

როგორც ვხედავთ, მკვლევარები საკმაოდ იყვნენ და არიან დაინტერესებულნი საქართველოში თემურ-ლენგის შემოსევების შესწავლით. მათ მიერ ბევრი რამ გაკეთებულია, მაგრამ გასაკეთებელ-შესასწავლიც საკმაოა და დარჩენილი.

¹ დ ა ვ ი თ ბ ა ტ ო ნ ი შ ვ ი ლ ი, ისტორიაჲ, რომელსა ეწოდების ნარკუ-შვი, ტფილისი, 1800.

² ი ო ა ნ ე ბ ა ტ ო ნ ი შ ვ ი ლ ი, კალმასობა, საქართველოს მეცნ. აკადემიის კ. კეკელიძის სახ. ხელნაწერთა ინსტიტუტის ხელნაწერი H 2134; კალმასობა II, თბილისი, 1948.

³ ნიკო დადიანი, ქართველთ ცხოვრება, თბილისი, 1962, გვ. 119—121.

⁴ მ. ჯ ა ნ ა შ ვ ი ლ ი, საქართველოს ისტორია, ტფილისი, 1885, გვ. 211—224.

⁵ დ. კ ა რ ი ძ ა შ ვ ი ლ ი, საქართველოს მოკლე ისტორია, ნაწ. I, ტფილისი, 1908, გვ. 152—160.

⁶ С. Н. К а к а б а д з е, Краткий обзор истории Грузии, Сухуми, 1941, стр. 33.

⁷ Всемирная история, III, 1957, стр. 589.

⁸ ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ქართველი ერის ისტორია, III, თბილისი, 1941, გვ. 179—228; იგივე, თბილისი, 1949, გვ. 288—324; იგივე, თბილისი, 1966, გვ. 408—424.

⁹ ნ. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი, ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ს. ჯ ა ნ ა შ ი ა, საქართველოს ისტორია, ნაწ. I, თბილისი, 1948, გვ. 278—284.

¹⁰ დ. გ ვ რ ი ტ ი შ ვ ი ლ ი, ნარკვევები საქართველოს ისტორიიდან, თბილისი, 1962, გვ. 334—358.

უნდა აღინიშნოს, რომ აკად. ივ. ჯავახიშვილს ხელთ მხოლოდ ერთი სპარსულა წყარო ჰქონდა (შერეუ ად-დინ ალი იეზდის „ზაფარ-ნამე“), საქართველოში თემურის შემოსევები კი XV—XVI საუკუნეების სხვა სპარსულსა და სპარსულენოვან წყაროებშიც არის დაცული, მათ შორის ისეთ პირველხარისხოვან თხზულებებში. როგორცაა ნიშანად აღ-დინ შამის „ზაფარ-ნამე“, მუინ ად-დინ ნათანზის და ჰაფეზ-ე აბრუს საისტორიო თხზულებები. ასე რომ, ჩვენთვის ნელმისაწვდომი სპარსულ ენაზე არსებული წყაროების ცნობების ანალიზი, მათი შედარება — შეპირისპირება ქართულ—სომხურ—არაბულ—ბიზანტიური წყაროების ცნობებთან და მათი საშუალებით საქართველოში თემურის ლაშქრობების უფრო მეტი სისრულით წარმოდგენა კვლავ აუცილებელ და გადაუდებელ საქმედ მიგვაჩნია.

§ 1. თემურ-ლენგის შემოსევები საქართველოში ქართული წყაროების მიხედვით

ამჯერად ჩვენი მიზანია ვაჩვენოთ. თუ როგორაა ასახული საქართველოში თემურ-ლენგის შემოსევები ქართულ დოკუმენტურსა თუ ნარატიულ წყაროებში. ბუნებრივია, ვიწყებთ XIV საუკუნის უკანასკნელი მეოთხედისა და XV საუკუნის დასაწყისის ქართული ქრონიკების მიმოხილვით.

ქართული ქრონიკები ძუნწად მოგვითხრობენ თემურ-ლენგის პირველი, მეორე და მესამე შემოსევის შესახებ. ამასთანავე ქრონიკების თარიღებს შორისაც არაა თანხმობა. მაგ., ერთი ქრონიკის ცნობით „1387 წ. ქკს: ოე: ლანგთემურ სამარყანელმა თფილისი აღილო და წარტყვევნა; მეფე ბაგრატ და დედოფალი ანნა გამოიყვანნა ციხიდან და ტყვე ჰყვნა და ალექსანდრე იმერეთს გამეფდა“¹. იგივე ამბავს სხვა ქრონიკა 1385 წლის ქვეშ მოგვითხრობს².

ასევე მოკლედაა მოთხრობილი 1394 წელს საქართველოში თემურის შემოსევის შესახებ. ქრონიკებში ვკითხულობთ: „1394 წ. ქკს პპ: ლანგ-თემურ სამარყანელმა ქართლი და სომხითი წარტყვევნა და დაწვენა ყოველნი ეკლესიანი და ციხენი“ და სხვ.³

¹ თ. ეო რ დ ა ნ ი ა, ქრონიკები და სხვა მასალა საქართველოს ისტორიისა და მწერლობისა, შერეული. ქრონოლოგიურად დაწყობილი და ახსნილი თ. ეორ-დანას მიერ, წიგნი II, ტფილისი. 1897, გვ. 191: ამგვარი ცნობა არის ეახუშტი ბაგრატიონის თხზულებაშიც. ვ ა ხ უ შ ტ ი. საქართველოს ისტორია, ტფილისი. 1885. გვ. 285.

² ქრონიკები. II. გვ. 199:

³ იქვე. გვ. 201.

ქრონიკების ცნობებით, თემურ-ლენგი საქართველოს შემოსევა 1396 წელსაც. ერთი ქრონიკის ცნობით, ამავე წელს გიორგი მეფის ძმა კონსტანტინე იმერეთს გამეფებულა¹.

ასეთია ქრონიკების მოკლე ცნობები თემურ-ლენგის საქართველოში შემოსევების შესახებ. როგორც ვხედავთ, ქრონიკებში საქართველოში თემურის ყველა შემოსევის შესახებ არაა ცნობა (ანდა, ჯერჯერობით არაა გამოვლინებული სხვა ლაშქრობების შესახებ ცნობების შემცველი ქრონიკები!).

თემურ-ლენგის შემოსევების შედეგად ქვეყნის აოხრება-გაპარტახება ასახულია XV საუკუნის ქართულ საბუთებში. მაგალითისათვის შეგვიძლია დავასახელოთ ალექსანდრე დიდის 1413 წლის საბუთი, რომელიც გვამცნობს თემურ-ლენგის მიერ თბილისის აღებაზე, ბაგრატ მეფის და ანა დედოფლის დატყვევებაზე, სვეტიცხოვლის, ეკლესიების, ციხეების დაქცევაზე, ტყვევნა-აოხრებაზე და სხვ.².

თემურ-ლენგის მოლაშქრეების მიერ სვეტიცხოვლის და მრავალი ეკლესია-მონასტრის გაძარცვა-აოხრების შესახებ ცნობებს გვაწვდის მეფე ალექსანდრე დიდის 1413 და 1419 წლების სიგელები³.

საქართველოში თემურ-ლენგის შემოსევების შედეგები (აოხრება, ნგრევა) ასახულია აგრეთვე 1401-1415 წწ. ამირაჯითა გვაროვნობის სიგელში⁴, 1447 წლის სიგელში⁵ და სხვ.

1400 წელს საქართველოში თემურ-ლენგის შემოსევისა და ქვეყნის აოხრების შესახებ ცნობა დაცულია ლარგვისის 1365 წელს გადაწერილი პარაკლიტონის 1400 წლის მინაწერში, რომელიც თვით ამ ძეგლის დამწერის ავგაროზ ბანდაისძის შვილს გრიგოლს ეკუთვნის⁶. თემურ-ლენგის ეს შემოსევა დასტურდება თემის ხეობაში მდებარე რკონის მონასტრის პატარა ეკლესიის წარწერით, რომელიც თავის დროზე გადმოუწერია აკად. ივ. ჯავახიშვილს.⁷

¹ ქრონიკები, II, გვ. 204; ცნობა კონსტანტინეს იმერეთში გამეფების შესახებ დაცულია ვახუშტისთანაც. იხ. ვ ა ხ უ შ ტ ი, საქართველოს ისტორია, გვ. 291.

² ქრონიკები, II, გვ. 219; ეს ცნობები შეტანილია 1440 წლის მცხეთის გუჯარში. აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ ამ გუჯარში მოხსენებული ცნობები ზოგჯერ სიტყვა სიტყვითაა შეტანილი ე. წ. „Chronique Georgien“-ში და „ახალი ქართლის ცხოვრების“ ე. წ. მეორე ტექსტში.

³ სარგის კ ა კ ა ბ ა ძ ე, ისტორიული საბუთები, წ. III, ტფილისი, 1913, გვ. 7, 12.

⁴ ქრონიკები, II, გვ. 207, 208.

⁵ ქრონიკები, II, გვ. 259.

⁶ ქრონიკები, II, გვ. 204; ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ქართველი ერის ისტორია, წ. III, თბილისი, 1941, გვ. 201.

⁷ ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 202, 203.

თემურ-ლენგის საქართველოში შემოსევების დროიდან, როგორც ჩვენი ნაშრომის დასაწყისშივე გვქონდა აღნიშნული, ჩვენამდე ერთადერთი ნარატიული ძეგლია მოღწეული: ესაა ქსნის ერისთავთა მატინე, ლოკალური ხასიათის საისტორიო თხზულება „ძეგლი ერისთავთა“.

„ძეგლი ერისთავთა“ მოკლედ მოგვითხრობს თემურ-ლენგსა და გიორგი მეფეს შორის ბრძოლაზე, გიორგი მეფის მიერ აღინჯის ციხის აღებაზე, შემდეგ საქართველოში თემურის ლაშქრობაზე; ავტორი გვაწვდის ცნობას ამ ლაშქრობასთან დაკავშირებით საქართველოში შინაური ბრძოლის შესახებაც (ბურდიას შვილის ვირშელის შინათამცემლობა!).

„ძეგლი ერისთავთა“ ცნობით: „და მიეწია ლაშქარი მათი ქუთაისს, ლეკეთს და დარიალსა. მოშუეს და მოაოჯრეს ყოველი საქართველო დაყარეს მძორი მკელრისაჲ ვითარცა მკელა თივისაჲ“¹ და ბოლოს: „შაშინ თემურ ვითარცა მოაოჯრა ყოველი და დატყუნა, წარვიდა შამს, ხოლო ტყემ და ალაფი ყოველი გაგზავნა სამარყანს“².

ესა და ეს!

როგორც ვხედავთ. საქართველოში თემურ-ლენგის შემოსევების შესახებ XIV—XV საუკუნეთა დოკუმენტური თუ ნარატიული წყაროები ძალზე მცირე მასალას გვაწვდიან.

აქვე გვინდა მოვიხსენიოთ XVIII საუკუნის ძეგლი, ე. წ. „Chronique Géorgienne“, სადაც ქრონიკებიდან შეტანილია ცნობები საქართველოში თემურის მხოლოდ ორი (1385, 1394 წწ.) ლაშქრობის შესახებ.³ მასში შესულია აგრეთვე ნაწყვეტი ალექსანდრე დიდის ცნობილი სიგელიდან (1440 წ.), სადაც მოთხრობილია დიდი დამპყრობლის ლაშქრობების შედეგად ქვეყნის აოხრებაზე⁴.

როგორც ზემოთ გვქონდა აღნიშნული, თემურ-ლენგის შემოსევები საქართველოში სპარსულ ენაზე არსებულ წყაროებზე დაყრდნობით შედარებით ვრცლადაა მოთხრობილი XVII—XVIII სს. ქართულ ნარატიულ წყაროებში.

ხსენებული წყაროებიდან ქრონოლოგიურად პირველი ძეგლია ფარსადან გორგიჯანიძის „ისტორია“ (შედგენილია XVII საუკუნის უკანასკნელ წლებში)⁵.

¹ „ძეგლი ერისთავთა“, მასალები საქართველოს და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკ. 30, თბილისი, 1954, გვ. 358.

² იქვე, გვ. 360.

³ Chronique Géorgienne, Paris, CCCXXIX, p. 1, 2.

⁴ იქვე.

⁵ ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა, თბილისი, 1945, გვ. 285.

როგორც ცნობილია, ფარსადან გორგიჯანიძე თემურ-ლენგის ისტორიის გადმოცემის დროს სპარსულენოვან წყაროს იყენებდა. ჩვენი აზრით, ესაა XV საუკუნის ცნობილი ისტორიკოსის აბდ არ-რეზაყ სამარყანდის თხზულება „მათლა ას-სა'დაინ ვა მაჯმა ალ-ბაჰრაინ“ („ორი ბედნიერი მნათობის აღმობრწყინებისა და ორი ზღვის შერწყმის ადგილი“)¹.

ფარსადან გორგიჯანიძე ძირითადად სპარსულენოვანი წყაროს ტექსტს მისდევს, მხოლოდ ზოგჯერ უხვევს მისგან; მის თხრობაში უმეტეს წილად მოვლენების თანამიმდევრობა აღრეულია, ქრონოლოგია საერთოდ არაა, საკუთარი და გეოგრაფიული სახელები შერყენილია და სხვ. ასე რომ, მკვლევარს სპარსული და სპარსულენოვანი წყაროების ცნობების საფუძველზე უხდება გორგიჯანიძის თხზულების შერყენილი ადგილების აღდგენა.

ფარსადან გორგიჯანიძე საქართველოში თემურ-ლენგის პირველი შემოსევის მიზეზად ქართველთაგან აღინჯის დაპყრობას თვლის, რის შედეგადაც თითქოს თემურმა ლაშქრობა ბრძანა და ხიმშიას სამფლობელოს (კახეთის თუ ჰერეთის ნაწილი) შეესია და ააოხრა².

ამ ამბავს ფარსადან გორგიჯანიძე ისე მოვეითხრობს, როგორც XV-XVI საუკუნეთა სპარსულ ენაზე არსებულ წყაროებშია³, მხოლოდ ესაა, რომ ნიზამ აღ-დინ შამის, შერეფ აღ-დინ ალი იეზდის, აბდ არ-რეზაყ სამარყანდის, მირზონდის, ხონდემირს თემურ-ლენგის მიერ ხიმშიას ხეობის დარბევა საქართველოში მისი მესამე ლაშქრობის აღწერისას აქვთ მოთხრობილი (1399 წლის ნოემბერ-დეკემბერი), ფარსადან გორგიჯანიძეს კი ეს ამბავი თემურის პირველ შემოსევადა მიაჩნია.

უნდა ითქვას, რომ ფარსადან გორგიჯანიძის ეს შეცდომა გამოწვეულია მისი სპარსულენოვანი წყაროს მიზეზით.

ფარსადან გორგიჯანიძის თხზულების სპარსულენოვან წყაროში, აბდ არ-რეზაყ სამარყანდის თხზულებაში საქართველოში თემურ-ლენგის შემოსევები იმავე თანამიმდევრობითაა მოთხრობილი, როგორც ნიზამ აღ-დინ შამის, შერეფ აღ-დინ ალი იეზდის და ჰაფეზ-ი აბრუს

¹ დ. კ ა ც ი ტ ა ძ ე, ფარსადან გორგიჯანიძის თხზულების და „ქართლი ცხოვრების“ გაგრძელების XV საუკუნის სპარსული წყაროები, აღმოსავლური კრებული, I, თბილისი, 1960, გვ. 159, 160.

² ფარსადან გორგიჯანიძე, „ისტორია“, გვ. 302.

³ ნიზამ აღ-დინ შამი, „ზაფარ-ნამე“, I, გვ. 219, 214; შერეფ აღ-დინ ალი იეზდი, „ზაფარ-ნამე“, II, გვ. 163; აბდ არ-რეზაყ სამარყანდი, „მათლა ას-სა'დაინ ვა მაჯმა ალ-ბაჰრაინ“, C 443, ფ. 194 ა; მირზონდი, „როუზათ ას-საფა“, VI, გვ. 238; ხონდემირი, „ჰაბიბ ას-სიიარ“, 3, გვ. 484.

თხულებებში (ე. ი. პირველად თემურ-ლენგის მიერ თბილისის აღება 1386 წ., შემდეგ მეორე შემოსევა 1394 წელს და შემდეგ მესამე შემოსევის ამბავი — ხიმშიას „ხეობის“ დალაშქერა—1399 წელს)¹, მაგრამ საქმე ისაა, რომ აბდ არ-რეზაყ სამარყანდის ფაქტიურად მესამე შემოსევის შესახებ თხრობისათვის შეცდომით გაუყეობია სათაური

ذکر ایلغار فوودن حضرت صاحب قران کرت اول بجانب گرجستان
ამბავი მისი უდიდებულესობა საკებ ყერანის საქართველოზე პირველად ილღარად წასვლისა².

როგორც ჩანს, ეს შეცდომა გაუმეორებია ფარსადან გორგიჯანიძეს: საქართველოში თემურ-ლენგის ფაქტიურად მესამე შემოსევა პირველ შემოსევად მიუჩნევიან, წინ გადმოუსვამს და ამრიგად III შემოსევასთან დაკავშირებული ამბების თხრობა აღმოჩნდა პირველ შემოსევასთან დაკავშირებული ამბების აღწერის წინ³.

ამის შემდეგ ფარსადან გორგიჯანიძე მოგვეთხრობს თემურ-ლენგის მიერ თბილისის აღებისა და ბაგრატ მეფის დატყვევების ამბავს, მხოლოდ თბილისის აღება მას ისეთნაირად აქვს აღწერილი, რომლის მსგავსაც ჩვენთვის ხელმისაწვდომ არც ერთ სპარსულ ენაზე არსებულ წყაროში არ გვხვდება.

ფარსადან გორგიჯანიძის მიხედვით, თემურ-ლენგს თოფ-ზარბაზანი გამოუყენებია და ისე აუღია ქალაქი; ქართველი ისტორიკოსი ზარბაზნების განლაგებასაც კი გვამცნობს⁴. ამ ცნობას პირველად აკად. ივ. ჯავახიშვილმა მიაქცია ყურადღება და ეჭვი შეიტანა მის სანდობაში.

ივ. ჯავახიშვილს ანაქრონიზმად მიაჩნდა თოფ-ზარბაზნის მოხსენიება გორგიჯანიძის თხულებებში და ამიტომაც ამ ცნობას ავტორის გამონაგონად თვლიდა⁵.

შემდგომი წლების გამოკვლევებმა ცხადპყო, რომ თემურ-ლენგის ეპოქაში ახლო აღმოსავლეთში პირველად გამოჩნდა ცეცხლმსროლელი იარაღი. ნიზამ აღ-დინ შამის ცნობის მიხედვით, ინდოეთის ჭარის შეიარაღებაში ვხვდებით რ ა დ ა ნ დ ა ზ ს (პრიმიტიული ზარბაზნის მსგავს ცეცხლმსროლელ იარაღს). იგივე ავტორი იმავე იარაღს

¹ აბდ არ-რეზაყ სამარყანდი. „მათლა ას-სა'დინ ვა მაჰმა აღ-ბაჰრაინ“. C 443, ფ. 135 ა. 163 ა; 193 ნ. 194 ა.

² აბდ არ-რეზაყ სამარყანდი. დასახ. თხულება, გვ. 1936.

³ ფარსადან გორგიჯანიძე. ისტორია, გვ. 302.

⁴ იქვე. გვ. 302.

⁵ ივ. ჯავახიშვილი. ქართველი ერის ისტორია, III, თბილისი, 1966, გვ. 285. 286.

ასახელებს თემურის მიერ გარსემორტყმულ დამასკოელთა შეიარაღებაშიც (1400-1401 წწ.)¹.

ა. იაკუბოვსკი იმოწმებს ა. ბელენიციის და აცხადებს, რომ 1379 წელს ურგენჩის ალების დროს ზარბაზნების მსგავსი ცეცხლმსროლელი იარაღი გამოუყენებიათ. ასეთი ცნობა ა. ბელენიციის შეხვედრია მუინ ად-დინ ნათანჯის თხზულების ხელნაწერში².

ზემოაქმულიდან გამომდინარე, მკვლევარები თემურ-ლენგის ეპოქაში პრიმიტიული ცეცხლმსროლელი იარაღის არსებობას დასაშვებად თვლიან; ამგვარად შეიძლება: ადა გვეფიქრა, რომ ფარსადან გორგიჯანიძე არ ცდება, როდესაც თემურის მიერ თბილისის ალების დროს თოჯ-ზარბაზნებს ასხენებს.

მაგრამ საქმე ისაა, რომ მუინ ად-დინ ნათანჯი, რომელსაც მოეპოვება ცნობა თემურის მიერ თბილისის ალების შესახებ, არაფერს გვამცნობს მის მიერ ცეცხლმსროლელი იარაღის გამოყენებაზე³. არაფერს გვამცნობს თემურის მიერ თბილისის ალების დროს ცეცხლმსროლელი იარაღის გამოყენებაზე ნიზამ ად-დინ შამი⁴, შერეფ ად-დინ ალი იეზდი⁵, აბდ არ-რეზაყ სამარყანდი⁶, ფასიხი ხაფი⁷ და სხვ. აქვე გვინდა აღვნიშნოთ, რომ თემურის მიერ თბილისის ალების დროს ზარბაზნების გამოყენებაზე არაფერს გვამცნობენ არც სომხური და არც ამ მოვლენის თანადროული ქართული წყაროები (ქრონიკები).

ასე რომ, ჩვენი აზრით, საესებით მართებულად ფიქრობდა იე. ჯავახიშვილი, რომ ეს ცნობა ფარსადან გორგიჯანიძის შენათხზი იყო.

თბილისის ალების აღწერას მოსდევს ბაგრატ მეფის ტყვედ ხელთგდებისა და მისი ყარაბაღში გათათრების (გამუსლიმანების) შესახებ თხრობა.

შემდეგ ფარსადან გორგიჯანიძე მოგვითხრობს საქართველოში თემურ-ლენგის მეორედ შემოსევის შესახებ, მაგრამ ისე და იმგვარად, რომ მოვლენების თანმიმდევრობა არც აქა დაცული: მაგ., ფარსადან გორგიჯანიძის მიხედვით, თითქოს თემურმა გიორგი იმერეთის მეფეს (!) კაცი გაუგზავნა და აჰმედ ჯალაერის შვილის გაცემა მოსთხოვა. გიორგი მეფემ თემურის მოციქული უარიტ გაისტუმრა. რა-

¹ А. Ю. Якубовский, Тимур, стр. 69.

² იქვე.

³ ისქანდერის ანონიმი, С 381, ფ. 281 б.

⁴ ნიზამ ად-დინ შამი, „ზაფარ-ნამე“, I, გვ. 100, 101.

⁵ შერეფ ად-დინ ალი იეზდი, „ზაფარ-ნამე“, I, გვ. 292.

⁶ აბდ არ-რეზაყ სამარყანდი, „მათლა ას-სა'დინ ვა მაჰმა ალ-ბაჰრაინ“, С 443, ფ. 195а.

⁷ ფასიხი ხაფი, „მაჰმალ-ე ფასიხი“. В 709, ფ. 386 а.

მაც, ცხადია, თემურ-ლენგი სასტიკად განარისხა. თემურმა ლაშქარი ვაგზავენა. მოლაშქრეებმა ხეხილი, ბალ-ვენახები აჩვენეს, იქაურობა ააოხრეს და გამოქცეაბულებში თავშეფარებული ხალხი ამოწყვეტეს. იმ ადგილებში 15 ციხე აიღეს. ფარსადან გორგიჯანიძის მიხედვით ეს ამბავი იმერეთში მომხდარა¹.

სპარსულსა და სპარსულენოვან წყაროებში ეს ამბავი ძირითადად ისევია მოთხრობილი, როგორც ფარსადან გორგიჯანიძეს აქვს, მხოლოდ მხედველობაშია მისაღები ერთი გარემოება: ხსენებულ წყაროებში არსად არაა ნათქვამი, რომ ეს ამბავი იმერეთში მომხდარიყოს და, რა თქმა უნდა, არც გიორგია იმერეთის მეფედ ქცეული (ეს შეცდომა აღნიშნული აქვს ივ. ჯავახიშვილს!). ამასთანავე, ხსენებული წყაროების მიხედვით ეს ამბავი 1400 წელს მოხდა². ეს იყო საქართველოში თემურის მეოთხე შემოსევისას და არა მეორისას, როგორც ეს ფარსადან გორგიჯანიძეს აქვს. როგორც ვხედავთ, ფარსადან გორგიჯანიძე მოვლენებს აადგილებს.

ფარსადან გორგიჯანიძეს ეს შეცდომა აბდ არ-რეზაყ სამარყანდის თხზულებიდან მომდინარეობს. ხსენებულ სპარსულენოვან წყაროში საქართველოში თემურ-ლენგის ფაქტიურად IV შემოსევის აღწერას ასეთი სათაური აქვს: ამბავი მისი უდიდებულესობა საჰებ ყურანის საქართველოს მხარეს მეორედ ილლარად წასვლისა³.

ذکر ایغار فرمودن حضرت صاحب قران نوبت دوم بطرف گرجستان
ასევე გადმოუტანია იგი ფარსადან გორგიჯანიძესაც — „აქა მეორეთ მოსელა თემურ ხელმწიფისა საქართველოში დიდის ლაშქრით“⁴.

როგორც ზემოთ გვქონდა აღნიშნული, ფარსადან გორგიჯანიძეს ზემოთხრობილი ამბავი იმერეთში აქვს გადატანილი. შემდეგ იგი მოგვითხრობს, რომ თემურ-ლენგი იმერეთიდან გადმოვიდა და მუხრანში დაიზამთრაო. იქ, თითქოს, მას ეახლნენ იმერეთის თავად-აზნაურები, რომელთაც მან ხალათები ჩააცვა და დასაჩუქრებული გაისტუმრა⁵.

ფარსადან გორგიჯანიძის მიხედვით თემურ-ლენგი მუხრანიდან ჯანოს მამულს მიუხდა⁶. ჯანო სპარსულ ენაზე არსებული წყაროების

¹ ფარსადან გორგიჯანიძე, „ისტორია“, გვ. 302.

² ნიზამ აღ-დინ შამი, „ზაფარ-ნამე“, I, გვ. 214; შერეფ აღ-დინ ალი იეზიდო, „ზაფარ-ნამე“, II, გვ. 170; ფასიჰი ხაფი, „მაჰმალე ფასიჰი“, ფ. 291.

³ აბდ არ-რეზაყ სამარყანდი, „მათლა ას-საღანი ვა მაჰმა აღ-ბაჰრანი“, ფ. 194 ა.

⁴ ფარსადან გორგიჯანიძე, „ისტორია“, გვ. 302.

⁵ იქვე.

⁶ იქვე.

ჯანიბეგია (ზედგენიძე—ამილახორი). ხოლო ჯანიბეგის მამული კი მთელი საამილახორო თუ არა. მისი ნაწილი მაინც (ამაზე დაწვრილებით ქვემოთ გვექნება საუბარი!).

შემდეგ ავტორი კიდევ უფრო ურევს მოვლენების თანამიმდევრობას; თემურმა თითქოს ამირა ჯეჰანშაჰი (გორგიჯანიძის მიხედვით ამირა ჯანშა) ქუთაისს გააგზავნა მეფე გიორგის შესაპყრობად. მაგრამ მან ეს ვერ შეძლო გიორგის გაქცევის გამო. თემურის ლაშქარმა იმერეთი დაარბია, საყდრები დააქცია, შემდეგ იქიდან აიყარა და სამწევრისის ბოლოს დადგა. აქვე უნდა აღვნიშნოთ, რომ ფარსადან გორგიჯანიძეს სამწევრისი იმ ადგილასა და ისეთ კონტექსტში აქვს ნახსენები, სადაც სპარსულსა და სპარსულენოვან წყაროებში გაურკვეველი *ساوات, ساوا* (სამავე, სამავათ) არის დასახელებული¹.

ფარსადან გორგიჯანიძე ამახინჩებს გეოგრაფიული პუნქტების სახელწოდებებს: სპარსულ და სპარსულენოვან წყაროებში ნახსენები *زوریت*; *زوریت* (ზოვრით, ზორით)-ის ნაცვლად მას უწერია კაზრეთი; თანაც ეს კაზრეთი მის მიხედვით თითქოს იმერეთშია². სპარსულ ენაზე არსებული წყაროების ფანასკერტი (*درافسکر*) მას ნუშბიერთად³ უქცევია და სხვ.

ფარსადან გორგიჯანიძე არ გვამცნობს ერთი ძალზე გამაგრებული ციხის სახელს. ნიზამ აღ-დინ შამის და ჰაფეზ-ე აბრუს თხზულებებიდან კი ვიცით, რომ ეს ციხე ბირთვისის ციხეა⁴. ამასთანავე, ფარსადან გორგიჯანიძე ამ ციხის აღების შესახებ მოგვითხრობს საქართველოში თემურ-ლენგის მესამე შემოსევის აღწერისას. სინამდვილეში კი ეს ამბავი თემურის მეექვსე, უკანასკნელი შემოსევის დროს მოხდა.

ყველა მაგალითის მოტანა ძალაღან შორს წაგვიყვანდა. ზემოთქმულიდანაც, ვფიქრობთ, ცხადია, რომ ფარსადან გორგიჯანიძე სპარსულენოვანი წყაროს ტექსტს თავისუფლად გარდაქმნის და გადაადგი-

¹ რა სახელი იგულისხმება *ساوا*-ს ქვეშ. ამის შესახებ ქვემოთ. თავის ადგილას გვექნება საუბარი.

² ფარსადან გორგიჯანიძე. „ისტორია“. გვ. 303.

³ იქვე.

⁴ ფარსადან გორგიჯანიძე. „ისტორია“, I გვ. 307. ჩვენი აზრით, ფარსადან გორგიჯანიძის მიერ გეოგრაფიული სახელების დამახინჩება მისი სპარსულენოვანი წყაროს აბდ არ-რეზაყ სამარყანდის მიზეზით უნდა აიხსნას. სწორედ აბდ არ-რეზაყ სამარყანდისთანაა ასე დამახინჩებული გეოგრაფიული სახელები. იხ. დ. კაკიტიძე. ფარსადან გორგიჯანიძის „ისტორიის“ რამდენიმე გეოგრაფიული სახელის დადგენისათვის. მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიის საკითხები. თბილისი, გვ. 81—85.

ლებს. თუმცა ზოგჯერ საკმაოდ ზუსტად მისდევს მას. თითქმის ყველა ის მოვლენა, რომელიც სპარსულსა და სპარსულენოვან წყაროებშია აღწერილი, ფარსადან გორგიჯანიძეს მოთხრობილი აქვს, მხოლოდ გადაადგილებით; ზოგიერთ რამეს კი, რაც მის პირველწყაროშია, საერთოდ ტოვებს (მაგ., იგი არაფერს მოგვითხრობს თემურის ლაშქრის მიერ თორთუმის ციხის აღებაზე 1401 წლის დეკემბერში. თუმცა კი სპარსულსა და სპარსულენოვან წყაროებში, აბდ არ-რეზაყ სამარყანდის თხზულებაშიც და სხვა ავტორებთანაც. ეს ცნობა არის).

ცალკე გვინდა შევჩერდეთ ფარსადან გორგიჯანიძის მიერ მოთხრობილ ამბავზე უფლისწულ კონსტანტინესა და ივანე ათაბაგის თემურ-ლენგთან მისვლის შესახებ.

ფარსადან გორგიჯანიძე მოგვითხრობს, რომ თემურ-ლენგის მიერ ბირთისის ციხის აღების შემდეგ დიდმა დამპყრობელმა ერზინგას (ერზინჯანს) ილაშქრა, იქიდან კი სამცხეს მოვიდა, სადაც მას ეახლნენ ივანე ათაბაგი და უფლისწული კონსტანტინე¹.

ფარსადან გორგიჯანიძე მოგვითხრობს: „მოვლა თემურისა სამცხეს და წინ მიგებება ივანე ათაბაგისა და მეფის გიორგის ძმა კონსტანტილესი, ძღვენის მორთმევა და შემოხვეწნა, ასე რომე ჩვენ ვემწიფის მორჩილნი ვართ და რასაც გვიბრძანებენ, იმისი მქნელნი ვიქნებით. თუ ბეგარასა გვთხოვთ მოგართმევთ და საცა გვიბძანებთ, შეძლების ღონით გილაშქრებთ. ვემწიფემ მათი თქმული მოიწონა. მაგრა მაჰმადის რჯულსზედ მოსელა დაჰპატიჟა და ივანემ ათაბაგმა დაჰპატიჟა და თავის საჯღში ვემწიფეს დაუჩოქა და ასრე მოახსენა: ჩვენი ქვეყანანი სრულ ქრისტიანი არიანო და თუ მე რჯული დავაგდოო, ამათში ველარ დავდგებოო. ამის სიტყვაზედ ვემწიფემ მერჯულენი მოიხმო და ივანე ათაბაგის თქმულნი სიტყვანი იმათ მოახსენა. მერჯულეთ ვემწიფეს ასრე მოახსენეს: მაჰმადის მოციქულობას და მლთისაგან ანგელოზის მოსელას არა სჯერანო და ყურანს. მაგრამ თუ ჩონიასა და ხარჯას მუსურმანს მისცემენო და თავგამზიდვრობას არ იქმონენო. თავიანთ რჯულსზედ ყოფნა არ დაემლებისო. ვემწიფემ მერჯულეთ თქმული დაიჯერა და ივანე ათაბაგსა და მეფის გიორგის ძმას კონსტანტილეს ხალათი, გვირგვინი და ვმლები უბოძა“².

ფარსადან გორგიჯანიძეს ზემოთ მოთხრობილი ამბავი ამოღებული აქვს აბდ არ-რეზაყ სამარყანდის „მათლა ას-სა'დაინ ვა მაჯმა ალ-ბაჰრაინიდან“

¹ ფარსადან გორგიჯანიძე. „ისტორია“. გვ. 309, 310.

² იქვე. გვ. 310.

აბდ არ-რეზაყ სამარყანდის თხზულებაში ვკითხულობთ: „საქართველოს ამირების ივანეს და კონსტანტინეს მოსვლის ამბავი.

როდესაც მისი უდიდებულესობა საჰებ ყერანი საქართველოს ვილაიეთის შუაგულს მოვიდა, ქართველები ძალიან შეწუხდნენ (ქართველებს შეწუხების ცეცხლისაგან ვაოცების კვამლი თავზე მოადგათ) და გარდა შეწყალების თხოვნისა, მეტი ვერაფერი (მოიფიქრეს). ივანემ, რომელსაც მამა-პაპათაგან საქართველოს სახელმწიფოს ორი მეექვსედი მის მფლობელობაში ჰქონდა, იმედის სახე მისი უდიდებულესობის ძლიერებასთან მოიტანა, ხმლითა და სუდარით მისი უაგუსტოესობის ურდოში მოვიდა და შესაფერისი საჩუქრები პატივისცემით მოიტანა. აგრეთვე გიორგი მეფის ძმა კონსტანტინე, რომელიც მას მტრობდა, მისი მონობის (მიღების) ბედნიერებისათვის მოემზადა. ორივემ ერთობლივ მოასწენეს, რომ თუ მისი უდიდებულესობა აფხაზეთში გაილაშქრებს, ჩვენ (მისი) უსუსური მონები ვიქნებითო. ღუთისმოშიშმა საჰებ ყერანმა მათ ისლამის რჯულზე მოქცევა შესთავაზა. ივანემ მუხლმოდრეკით სთხოვა, რომ ვილაიეთის (ქვეყნის) ქვეშევრდომები (რაიები) ბევრი არიან და თავიანთ სარწმუნოებაზე მყარად დგანან და გადმოცემას „მათ ნახეს თავიანთი მამები იმ რჯულზე“ მტკიცედ თვლიან (მამა-პაპათა რჯულს მტკიცედ იცავენ). მე რომ ისლამის რჯული მივიღო იქ ვერ შეეძლებ ცხოვრებას, რაღა ვილაპარაკო მბრძანებლობაზე. მისმა უდიდებულესობამ უღემები (ღვთისმეტყველები) მოიწვია და რჩევა ჰკითხა. ყველამ ერთსულოვნად უპასუხა: ეს ხალხი უარყოფლები მუჰამედის მოციქულობისა და მტრულად განწყობილნი სანაქებო წიგნისადმი (ყურანისადმი) არიან და გარდა ქრისტეს სჯულისა ჯიბრაილის (მთავარანგელოზი გაბრიელი) მოსვლას და გამოცხადების მტკიცებას არ სცნობენ. მაგრამ თუ ჯიზიას (გადახდაზე) დათანხმდებიან, შეწყალებულ იქნენ, მისმა უდიდებულესობამ, თანახმად შარიათის ფეთვისა, ჯიზია დააკანონა, ივანე და კონსტანტინე სარტყლისა და თავსაბურავის (ბოძებით) აღამალლა და მეფური წყალობა უბოძა¹.

ივანე ათაბაგისა და კონსტანტინე უფლისწულის თემურ-ლენგთან მოსვლის შესახებ ცნობა სხვა სპარსულ წყაროებშიც არის დაცული, მაგრამ საქმე ისაა, რომ გარდა ჰაფეზ-ე აბრუსი, არცერთი წყარო ამ ამბავს ისე არ მოგვითხრობს, როგორც აბდ არ-რეზაყ სამარყანდის, და მასზე დაყრდნობით, ფარსადან გორგიჯანიძის თხზულებაშია².

¹ აბდ არ-რეზაყ სამარყანდის, „მათლა ას-სადან [ვა მაჰმა ალ-ბაჰარაინ“, C 443, ფ. 236 წ.

² მოვიგონოთ, რომ ჰაფეზ-ე აბრუს თხზულება პირველწყაროა აბდ არ-რეზაყ სამარყანდისათვის.

შერეფ ად-დინ ალი იეზდის ცნობით (მას იმეორებენ მირზონდი და ზონდემირი), ივანე ათაბაგი და კონსტანტინე უფლისწული თემურ-ლენგს ეახლნენ დიდი საჩუქრებით თემურის მიერ ბირთვისის ალების წინ (1403 წ.). შერეფ ად-დინ ალი იეზდი, მირზონდი და ზონდემირი მოგვითხრობენ, რომ 1402 წელს თემურ-ლენგი საქართველოს დასასჯელად წამოვიდა. მიზეზი მისი მორიგი ლაშქრობისა ის იყო, რომ გიორგი მეფემ წინა წელს დადებული ზავის პირობების ასრულება, როგორც ჩანს, არ მოისურვა. თემური მენიკ-ჯულში (კოლის ველზე) ჩამოსდა. აქ, სხვათა შორის, მას ეახლნენ ივანე ათაბაგი აღბულას ძე მრავალი საჩუქრებით (ცხოველები, ცხენები) და ქართველ მბრძანებელთაგან კონსტანტინე, გიორგი მეფის ძმა, რომელიც მასთან (ე. ი. მეფე გიორგისთან) ნაჩხუბარი იყო. მანაც ძვირფასი საჩუქრები მოიტანა. თემურმა ისინი კარგად მიიღო. დაასაჩუქრა და თავიანთ ადგილებში დააბრუნა¹.

როგორც ვხედავთ, შერეფ ად-დინ ალი იეზდის (მასზე დამყარებით მირზონდსა და ზონდემირს) და ჰაფეზ-ე აბრუს მონათხრობს შორის (რომელსაც აბდ არ-რეზაყ სამარყანდი და ფარსადან გორგიჯანიძე იმეორებენ) ძირითადად ის განსხვავებაა, რომ შერეფ ად-დინ ალი იეზდი ამ ამბავს ბირთვისის ციხის ალების წინ მოგვითხრობს, ხოლო ჰაფეზ-ე აბრუ კი შემდეგ.

რომელს უნდა მივცეთ უპირატესობა? თვალი გავადევნოთ წყაოთა ცნობებს!

შერეფ ად-დინ ალი იეზდის მიხედვით ივანე ათაბაგი და უფლისწული კონსტანტინე თემურს ეახლნენ კოლის ველზე, რაც ძალზე ბუნებრივად გამოიყურება: სამცხის ათაბაგი მორჩილების გამოცხადებით ცდილობს თავის სამფლობელოს მტრის რისხვა თავიდან ააცილოს. ამავე დროს, უნდა აღინიშნოს, რომ მუინ ად-დინ ნათანზის თხზულებაში დაცულია ცნობა, რომლის მიხედვითაც თემურის მიერ ბირთვისის ციხის ალყის დროს მის ბანაკში ვხედავთ ივანე ათაბაგს და კონსტანტინეს (ე. ი. ისინი უკვე მტერთან მორჩილებით არიან მისულისი)².

ახლა ჰაფეზ-ე აბრუს და აბდ არ-რეზაყ სამარყანდის ცნობას მივხედოთ! ხსენებულ ისტორიკოსებთან, როგორც აღვნიშნეთ, ზემოთ მოტანილი ფაქტი მოთხრობილია თემურის მიერ ბირთვისის ციხის

¹ შერეფ ად-დინ იეზდი, „ზაფარ-ნამე“, II, გვ. 366; მირზონდი, „როუზათ ას-საფა“, VI, გვ. 443; ზონდემირი, „ნაბიბ ას-სიიარ“, 3, გვ. 516.

² ისქანდერის ანონიმი, ფ. 298 ბ.

ალების შემდეგ. ისტორიკოსები გვამცნობენ. რომ ივანე და კონსტანტინე თემურთან მივიდნენ მას შემდეგ, რაც იგი საქართველოს ვალაიხის შუაგულს მივიდაო.

ვფიქრობთ, უპირატესობა შერეფ ად-დინ ალი იუზდის ცნობას უნდა მივანიჭოთ! უფრო ბუნებრივად გამოიყურება, რომ ივანე ათაბაგი თავისი სამფლობელოს გადასარჩენად კოლის ველზე მდგარ თემურთან მისულიყო მორჩილებით. ვიდრე ქვემო ქართლში გამაგრებული ციხის ალების შემდეგ. საფიქრებელია. რომ თემური ქვემო ქართლში გადმოსვლისას სამცხეს გამოივლიდა. და ბოლოს თვით ფარსადან გორგიჯანიძე წერს: „მოვლა თემურისა სამცხეს და წინ მიგებება ივანე ათაბაგისა და მეფის გიორგის ძმა კონსტანტილესი, ძღვენის მორთმევა და შემოხვეწნა. ასე რომ ჩვენ ქემწიფის მორჩილნი ვართ და რასაც გვიბრძანებენ. იმისი მქნელნი ვიქნებით“¹.

ამრიგად, ზემოთქმულის შემდეგ ვფიქრობთ ცხადია. რომ ივანე ათაბაგი და კონსტანტინე თემურ-ლენგს ჰხლებიან ბირთვისის ციხის ალების წინ და ფარსადან გორგიჯანიძე, რომელიც ამ ამბავს მოგვითხრობს ბირთვისის ციხის ალების შემდეგ. მოვლენების თანამიმდევრობაში აშკარად ცდება.

ასეთია ფარსადან გორგიჯანიძის თხზულების ცნობები საქართველოში თემურ-ლენგის შემოსევების შესახებ. როგორც ვხედავთ, ფარსადან გორგიჯანიძე ძირითადად სპარსულენოვან წყაროს ეყრდნობა. მაგრამ მის თხრობაში მოვლენების თანამიმდევრობა დაცული არაა, გადაადგილებულია: ამასთანავე. ეტყობა გორგიჯანიძე თვითონაც ცვლის წყაროს ტექსტს: მაგ., ამერეთის ამბები იმერეთთან დაკავშირებითაა მოთხრობილი: გეოგრაფიული სახელები ზოგჯერ იმდენადაა დამახინჯებული, რომ ამოცნობა სჭირს; სხენებული თხზულების დიდ ნაკლს ქრონოლოგიის სიღარიბე წარმოადგენს. ამრიგად, საქართველოში თემურ-ლენგის შემოსევების შესწავლის დროს ფარსადან გორგიჯანიძის „ისტორიის“ გამოყენება. სპარსული და სპარსულენოვანი წყაროების ცნობებთან შედარების გარეშე, მიუღებელია.

როგორც ცნობილია. ფარსადან გორგიჯანიძის თხზულება საქართველოს ფარგლებს გარეთ, კერძოდ კი ისპაანში, იწერებოდა. იმდროინდელი განათლებული ქართველი საზოგადოებრიობისათვის შეიძლება უცნობიც კი იყო კარგა ხნის განმავლობაში. ქართველი საზოგადოებრიობა კი საკიროებდა საქართველოს ისტორიის არსებობას. ამ მიზნით ვახტანგ VI შექმნა ე. წ. „სწავლულ კაცთა“ კომისია, რომელსაც დაავალა, ერთი მხრივ, „ძველი ქართლის ცხოვრების“ გამართვა,

¹ ფარსადან გორგიჯანიძე. „ისტორია“. გვ. 310.

ხოლო მეორე მხრივ, XIV---XVII სს საქართველოს ისტორიის შედგენა.

„სწავლულ კაცებს“ შეუტყობიათ უცხოეთი (სპარსული, პეონულ-ბიზანტიური, სომხური...) და არსებული ქართული წყაროები და ისე შეუდგენიათ XIV –XVII საუკუნეთა საქართველოს ისტორიის გარკვეული მონაკვეთი. კერძოდ, თემურ-ლენგის საქართველოში შემოსევების აღწერისას ავტორები სარგებლობდნენ XV საუკუნის ისტორიკოსების ნიზამ ად-დინ შამის და შერეფ ად-დინ ალი იეზიდის „ზაფარ-ნამეებით“ და, საფიქრებელია, აგრეთვე სომეხი ისტორიკოსის თომა მეწოფელის „ლანგ-თემურის ისტორიით“¹.

ავტორები ძირითადად სპარსული წყაროების ცნობებს მისდევენ, მხოლოდ სხენებული წყაროების თხრობას თავისებურად გარდათქვამენ, ზოგ რამეს აკლებენ, ზოგს უმატებენ. ზოგიერთ ფაქტს კი პირდაპირ ამასინჯებენ. მაგ., როდესაც ავტორები მოგვითხრობენ თემურ-ლენგის საქართველოში პირველი შემოსევის შესახებ (აღსანიშნავია, რომ „კომისიის“ მიხედვით ეს შემოსევა 1393 წელს მომხდარა). გვამცნობენ თემურის ლაშქრის მიერ სვეტიცხოველისა და ქვათახევის ტაძრების აოხრებაზე² (ეს ცნობა სპარსულსა და სპარსულენოვან წყაროებში არაა). შემდეგ მოთხრობილია ბაგრატ მეფის მოჩვენებით გამუსლიმანების და მის მიერ თემურ-ლენგის ლაშქრის მოტყუებით გაუღეტის შესახებ. საფიქრებელია, რომ ეს ამბავი „სწავლულ კაცებს“ აღწერილი აქვთ სომეხი ისტორიკოსის თომა მეწოფელის მიხედვით³.

„სწავლულნი კაცი“ წერენ, რომ თემურის პირველი შემოსევის დროს „ამას ჟამსა შინა მიერთო ათაბაგიცა და პატივ-სცა დიდად ათაბაგსა“⁴.

ზემოთ მოტანილი ცნობა სპარსულ ენაზე არსებულ წყაროებში არაა. სხენებული წყაროების მიხედვით, პირველი შემოსევის დროს თემურმა სამცხე გადაიარა და ისე შემოადგა თბილისს. ათაბაგი ამ დროს თემურს არ მიმხრობია. ამგვარი ცნობა „კომისიის“ მიერ შეცდომითაა შეტანილი კოლექტიურ ნაშრომში.

„სწავლულ კაცებს“ მთლიანად გამოუტოვებიათ თემურის მიერ

¹ დ. კ ა ც ი ტ ა ძ ე, ფარსადან გორგიჯანიძის თხზულების და „ქართლის ცხოვრების“ გაგრძელებების XV საუკუნის სპარსული წყაროები, გვ. 160—164.

² ახალი ქართლის ცხოვრება, პირველი ტექსტი, ქართლის ცხოვრება. II, თბილისი, 1959, გვ. 328.

³ Фома Мецопский, История Тимур-ланка, Баку, 1957, стр. 58, 59.

⁴ ახალი ქართლის ცხოვრება. პირველი ტექსტი, გვ. 329.

ხიმშიას „ხეობის“ აოხრების ამბავი. თხზულებაში არაფერია თქმული თემურის მიერ ზოვრეთის და ფანასკერტის ციხეების აღების, გამოქვაბულებში თავშეფარებულ ქართველთა ამოხოცვის შესახებ და სხვ.

როდესაც ავტორები ივანე ათაბაგისა და კონსტანტინე უფლისწულის თემურ-ლენგთან მისვლის შესახებ მოგვითხრობენ, აღნიშნავენ, რომ კონსტანტინე ბატონიშვილი თითქოს გიორგი მეფემ გააგზავნა თემურთან: „... და რა სცნა ეს მეფემან გიორგი, წარმოუვლინა ძმა თვისი კონსტანტინე ძლუნითა მრავლითა და მიუმცნო სიტყვა მდაბალი მორჩილებისა“¹.

აშკარა შეცდომაა: სპარსულ ენაზე არსებულ წყაროებში ხაზგასმითაა აღნიშნული, რომ კონსტანტინე უფლისწული, ივანე ათაბაგთან ერთად, დიდი საჩუქრებით ეახლა თემურს, რადგან იგი მეფე გიორგისთან ნაჩხუბარი იყო².

საქმე ისაა, რომ, სპარსული წყაროს ცნობით, მეფის ძმა (წყაროში მისი სახელი ნახსენები არაა) ზემოხსენებულ ამბავზე ადრე გიორგი მეფის მიერ ელჩად იყო გაგზავნილი თემურ-ლენგის კარზე³, ხოლო შემდეგ კი კონსტანტინე ბატონიშვილი (გიორგის ძმა), ივანე ათაბაგთან ერთად, მეფეს გადაუდგა და თავისი ნება-სურვილით მიუვიდა მტერს⁴.

„სწავლულ კაცებს“, როგორც ჩანს, ეს ორი ფაქტი ერთმანეთში აურევიათ და ისე მიუწოდებიათ მკითხველისათვის.

შემდეგ: „სწავლულნი კაცნი“ მოგვითხრობენ „ფრანგების“ (კასტილიის მეფის ენრიკე III-ის) ელჩების თემურ-ლენგთან მოსვლის შესახებ: „და ამას უამსა შინა მოვიდა ელჩი ფრანგისა, რამეთუ შეეპყრათ შვილი კეისრისა და მოართუეს იგიცა ლანგ-თემურს. ეტრფიალა და შეეწყალა შუენიერება და სიჭაბუქე მისი და მისცა საბოძვარი და სამეფო სამოსელი და განუტევა თვისსა სამყოფსა“⁵.

სპარსულ ენაზე არსებულ წყაროებში ეს ამბავი ასეა მოთხრობილი: 1402 წ. ანკარის ომის წინ თემურ-ლენგთან, რომელიც კოლის ზეგანზე იმყოფებოდა, „ფრანგთა“ ელჩები მოვიდნენ; მათ ოსმალთა სულთანის მურადის დატყვევებული ვაჭიშვილი მოიყვანეს და თავიანთი

¹ ახალი ქართლის ცხოვრება, პირველი ტექსტი, გვ. 335, 336.

² შერეფ აღ-დინ ალი იეზდი, „ზაფარ-ნამე“, II, გვ. 366; მირხონ-დოი, „როუზათ ას-საფა“, VI, გვ. 443; ხონდემირი, „ჰაბიბ ას-სიიარ“, 3, გვ. 516.

³ შერეფ აღ-დინ ალი იეზდი, „ზაფარ-ნამე“, II, გვ. 272.

⁴ იქვე.

⁵ ახალი ქართლის ცხოვრება, პირველი ტექსტი, გვ. 334.

სელმწიფეების დანაბარები გადასცეს თემურს. თემურმა ისინი უცადა დაასაჩუქრა და ტრაპიზონის გზით უკან დააბრუნა¹.

როგორც ჩანს, „კომისიის“ წევრებს აქაც დაუმახინჯებიათ საქმის ნამდვილი ვითარება: თურქეთის სულთნის ძე კეისრის (ე. ი. ბიზანტიის იმპერატორის) ვაჟიშვილადაა ქვეული და სხვ.

შემდეგ: „კომისიის“ ნაშრომში ვკითხულობთ, „ამ თემურ-ლენგმა უარი თქვა გიორგი მეფისაგან გამოგზავნილ საჩუქრებზე და შეუთვალა მას: „უკეთუ გინდა წაუტყდენლობა ქვეყანისა ამის, მოდი ჩემ თანა და გაათარდი, და თუ გაათარდები, არცა ვთხოვ ხარკსა და მოგცემ ველშეუალად ქუეყანასა მაგას და სხუასაცა მრავალსა საბოძვარსა. და უკეთუ არა გაათარდები, დაიდევ ხარკი ჩემი და მოდი ჩემ თანა და მოგცემ ქუეყანასა მაგას. და, როგორც განუტყევე შეილი კეისრისა, ეგრეთვე შენცა არას გავნებ და განგიტევებ მშვიდობით, რამეთუ იგიცა შენის სჯულისა იყო. და უკეთუ არა მოხვალ დავასრულენ ჯავრსა ჩემსა შენ ზედა და ქუეყანასა შენსა ზედა, ანუ დავასრულო ცხოვრება. შენი და ქუეყანაცა, და უკეთუ მოხვიდე, მიფიცავს თავსა მაჰმადისასა, რამეთუ უკეთესი პატივი მოვკე შენ კეისრისაგან და მშვიდობით განგიტევე, და უკეთუ არა. მიეცნ ძენი და ასულნი შენი ტყუეობად“².

როგორც ვხედავთ, „სწავლულნი კაცნი“ ერთმანეთთან აკავშირებენ „ფრანგთა“ ელჩების მიერ „კეისრის შვილის“ მოყვანას, მის უკან გაცილებას დიდი პატივით და თემურ-ლენგის მიერ „კონსტანტინოპოლის ვალის“, ე. ი. ბიზანტიის იმპერატორის შეწყალებას.

სინამდვილეში კი შემდეგ ვარეშობასთან გვაქვს საქმე: როგორც ზემოთ ვვქონდა აღნიშნული, სპარსულსა და სპარსულენოვან წყაროებში ლაპარაკია „ფრანგთა“ მიერ დატყვევებული თურქეთის სულთნის ვაჟიშვილის მოყვანაზე (ასე რომ, ბიზანტიის კეისარი აქ არაფერ შუაშია!), ხოლო თემურ-ლენგი კი გიორგი მეფეს უთვლიას: „კონსტანტინოპოლის ვალიც (ე. ი. ბიზანტიის კეისარი) შენი სჯულისა იყო (ე. ი. ქრისტიანი), მაგრამ ჯიზიას ძლევა იგისრა და მრავალი წყალობა ვუყავიო“³.

„სწავლულ კაცებს“ აქაც დაუმახინჯებიათ საქმის რეალური ვითარება.

¹ ნიზამ ად-დინ შამი, „ზაფარ-ნამე“, I, გვ. 217; შერეფ ად-დინ ალი იეზიდლი, „ზაფარ-ნამე“, II, გვ. 182; აბდ არ-რეზაყ სამარყანდი, „შოლა ას-სა'დინ ვა მაჰმა ალ-ბაჰრან“, დ. 157 წ.

² ახალი ქართლის ცხოვრება, პირველი ტექსტი, გვ. 336.

³ ნიზამ ად-დინ შამი, „ზაფარ-ნამე“, I, გვ. 279; შერეფ ად-დინ ალი იეზიდლი, „ზაფარ-ნამე“, II, გვ. 372, 373; აბდ არ-რეზაყ სამარყანდი, „შოლა ას-სა'დინ ვა მაჰმა ალ-ბაჰრან“, დ. 234 ა.

შემდეგ: „სწავლულნი კაცნი“ მოგვითხრობენ, რომ თემურმა გადაწყვიტა, რათა ქართველებისათვის არ მიეცა მოსავლის აღებისა და დახიზნის საშუალება, რადგან „... ესი უწყი, აღიღებენ მოსავალსა და განიგულვენ სიმაგრეთა, და არლარა მოვლენ ჩემ თანა. და ამისათვის არა უსმინა ხუეწნა მეფისა გიორგისი და წარემართა სპითა მრავლითა, რამეთუ სწადოდა მიზეზით შეპყრობა მეფისა გიორგისი“¹.

მაგრამ, გიორგი მეფეს გაუგია თუ არა თემურ-ლენგის გამოლაშქრების შესახებ „... დასიზნა ყოველივე ქართველი და მოიმკეს მოსავალი და წარიღეს თესთა თანა“².

სპარსულსა და სპარსულენოვან პირველწყაროებში კი ხაზგასმულია, რომ რადგან მოსავლის აღების დრო იყო, თემურს უნდოდა არ მიეცა საშუალება (ქართველებისათვის) მოსავლის აღებისა და ძალღონის მოკრებისა, ამიტომაც იგი სასწრაფოდ შემოესია საქართველოს. ქართველები გაიქცნენ და მოლაშქრებმა თავისუფლად აიღეს და გალენეს მოსავალი³.

აქაც არასწორადაა გადმოცემული მოვლენის შინაარსი.

„სწავლულ კაცებს“ თემურ-ლენგის მიერ ბირთვისის ციხის აღება მოთხრობილი აქვთ ანკარის ომის წინ (ე. ი. 1402 წლამდე), სინამდვილეში კი ეს ამბავი მოხდა პიჯრის 806 წელს, ე. ი. 1403 წელს⁴.

სხვა მავალითების მოტანა კიდევ შეიძლებოდა, მაგრამ საილუსტრაციოდ ესეც კმარა; როგორც ვხედავთ, „ახალი ქართლის ცხოვრება“ თემურ-ლენგის საქართველოში შემოსევების შესახებ საკმაოდ არასრულად და არეულ-დარეულად მოგვითხრობს.

ამასთანავე უნდა აღინიშნოს, რომ „კომისიის“ ნაშრომში გეოგრაფიული სახელები ზოგჯერ დამახინჯებულია: მაგ., სპარსული წყაროების მენიკ-კული მანგლისადაა ქცეული⁵, რაც ცხადი შეცდომაა (ეს შეცდომა აღნიშნეს თავის დროზე მ. ბროსემ და ივ. ჯავახიშვილმა)⁶. მაგრამ, „სწავლულ კაცთა“ კომისიის სასარგებლოდ აქვე ისიც უნდა ითქვას, რომ „კომისია“ გვაწვდის იმ ციხის სახელს, რომლის აღება-

¹ ახალი ქართლის ცხოვრება. პირველი ტექსტი, გვ. 337.

² იქვე.

³ შერეფ ად-დინ ალი იეზიდო, „ზაფარ-ნამე“, II, გვ. 372; აბდ არ-რეზაყან დო, „მათლა ას-სადაინ ვა მაჟმა აღ-ბაჰრაინ“, ფ. 234 ა; მირონდო. „როუზათ ას-საფა“, VI, გვ. 44.

⁴ ნიზამ ად-დინ შამი, „ზაფარ-ნამე“, I, გვ. 280; შერეფ ად-დინ ალი იეზიდო, „ზაფარ-ნამე“, II, გვ. 374.

⁵ ახალი ქართლის ცხოვრება, პირველი ტექსტი, გვ. 334—335.

⁶ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, თბილისი, III, 1966, გვ. 297, 298.

საც თემური კარგა ხანს მოუნდა და რომლის სახელიც ფარსადან გორგჯანიძეს არა აქვს დასახელებული. ესაა ბირთვისის ციხე.

ზემოთქმულის შემდეგ შეგვიძლია დავასკვნათ: ვახტანგ VI „სწავლულ კაცთა“ კომისიის ნაშრომში თემურ-ლენგის საქართველოში შემოსევები ისეა აღწერილი, რომ არ შეეფერება საქმის ნამდვილ ვითარებას. სავსებით სამართლიანად წერს კ. გრიგოლია, რომ „გაცილებით უფრო მძიმე ჩანს ვაგრაჟელების ავტორთა მდგომარეობა, როდესაც ისინი იძულებულნი არიან სხვადასხვა წყაროს მიხედვით კონკრეტულ-ისტორიული ფაქტი დაადგინონ და თავის ნაშრომში გადაგვიშალონ ის. ასეთ შემთხვევაში ავტორები ყოველთვის ვერ იჩენენ მასალებისადმი კრიტიკული მიდგომის უნარს. ისინი ხშირად ყალბი ან ცალმხრივი მასალების ტყვეობაში იმყოფებიან და ამ ნიადაგზე აღმოცენებული ფაქტობრივი შეცდომებიც საკმაოდ მოეპოვებათ¹.

აქ აღარაფერს ვამბობთ იმაზე. რომ „სწავლულ კაცთა“ ნაშრომში ქრონოლოგიის აღრევასთან გვაქვს საქმე, რაც კარგად შენიშნა ჯერ კიდევ ვახუშტი ბაგრატიონმა².

ვახუშტი ბაგრატიონმა მკაცრად გააკრიტიკა ვახტანგ VI „კომისიის“ ნაშრომი, მაგრამ იგი მართო დაწუნებით არ დაკმაყოფილდა, მისი მთლიანად შეცვლა განიზრახა და XIV—XVIII საუკუნეების საქართველოს ისტორია თვითონ შეადგინა³.

ვახუშტიმ მართლაც ბევრი რამ შეასწორა „კომისიის“ ნაშრომში, მაგრამ, როგორც ჩანს, ბევრიც უკრიტიკოდ გადაიღო იქიდან.

ვახუშტი, საქართველოში თემურ-ლენგის შემოსევების აღწერისას, ამკარაა, რომ „კომისიის“ ნაშრომით სარგებლობდა, მხოლოდ გარდა ამ ნაშრომისა მას გამოუყენებია ქრონიკები (მათზე დაყრდნობით იძლევა იგი რამდენიმე შემოსევის თარიღს)⁴.

უნდა ითქვას, რომ ვახუშტი ბაგრატიონი იმეორებს თითქმის იგივე შეცდომებს და უზუსტობას, რაც ვახტანგ VI „სწავლულ კაცთა“ კომისიის ნაშრომშია: მაგ., ვახუშტი წერს „არამედ ათაბაგმან ბექამ იხილა რა ძლიერება თემურისა, შეუშინდა, უარჰყო მეფე თვისი და მივიდა წინაშე თემურისა“⁵. ეს ცნობა ვახუშტის აღებული აქვს სწავლულ კაცთა“ კომისიის ნაშრომიდან, მას მხოლოდ ათაბაგის სახელი ჩაუწერია იქ. როგორც ზემოთაც გვქონდა აღნიშნული ეს ცნობა სიმართლეს არ შეეფერება (იმდროინდელ სპარსულ ენაზე არსებულ

¹ კ. გრიგოლია, ახალი ქართლის ცხოვრება, თბილისი, 1954, გვ. 276.

² ვახუშტი, საქართველოს ცხოვრება, თბილისი, 1913, გვ. 3—5.

³ კ. გრიგოლია, ახალი ქართლის ცხოვრება, გვ. 305.

⁴ ვახუშტი, საქართველოს ისტორია, გვ. 291.

⁵ იქვე, გვ. 284.

წყაროებში ამის შესახებ არაფერია თქმული. ვფიქრობთ, რომ ეს ისე იყოს, როგორც ვახუშტი წერს, თემურის მეხოტბე ისტორიკოსებს არ გამოეპარებოდათ მისი აღნიშვნა!), ეს ერთი და მეორეც, იმ დროს ათაბაგად ბექა კი არაა, აღბუღაა. ეს აღნიშნული აქვთ თემურის ისტორიკოსებს¹.

ვახუშტი წერს: „შემდგომად მოკვდა ათაბაგი ბექა 1391, ქართულსა 79 და ნებითა მეფის ძის გიორგისათა დაჰდა ათაბაგად ძე ბექასი იოანე“², სპარსული და სპარსულენოვანი წყაროებიდან კი ვიცით, რომ ივანე (იოანე) ათაბაგი იყო ძე აღბუღა ათაბაგისა³, ასე რომ, აქ ვახუშტი აშკარად ცდება⁴.

კიდევ: ვახუშტი წერს თემურის მიერ თბილისის ალყა ექვს თვეს გრძელდებოდა⁵, სპარსულ ენაზე არსებული წყაროების ცნობები კი ამის საწინააღმდეგოდ მეტყველებენ... თემურის თანამედროვე ისტორიკოსი ნიზამ ად-დინ შამი გვამცნობს, რომ დიდი დამპყრობელი ნახჩევანიდან საქართველოსაკენ დაძრულა 1386 წლის 22 ივნისსა და 22 ივლისს შორის მონაკვეთში (اسم‌تیره), ხოლო შერეფ ად-დინ ალი იეზდის, მუინ ად-დინ ნათანზის და აბდ არ-რეზაყ სამარყანდის მიხედვით — ზაფხულის ბოლოს და შემოდგომის დასაწყისში⁶. მან ჯერ გარნისის ციხე აიღო. მერე სარმალუს ციხე, სასტიკი ბრძოლის შემდეგ ყარსის ციხე, გადაიარა აღბუღას სამფლობელო და თბილისისაკენ გაემართა.

თუ თვალს გავადევნებთ თემურის მოძრაობის მარშრუტს, დავრწმუნდებით, რომ მას ივლისიდან კარგა დრო დასჭირდებოდა, სანამ თბილისს მოადგებოდა (გზაზე მას ბრძოლით უხდებოდა ციხეების აღება!); ე. ი. უნდა ვივარაუდოთ, რომ იგი თბილისს, უკიდურეს შემთხვევაში, ნოემბრის დასაწყისისათვის შემოადგა; ხოლო ბიზან-

¹ ნიზამ ად-დინ შამი, „ზაფარ-ნამე“, I, გვ. 99; შერეფ ად-დინ ალი იეზდის, „ზაფარ-ნამე“, I, გვ. 292; აბდ არ-რეზაყ სამარყანდის, „მათლა ას-სა'დაინ ვა მაჟმა აღ-ბაჰრაინ“, ფ. 135 ა; მუინ ად-დინ ნათანზი, ფ. 296 ნ.

² ვახუშტი, საქართველოს ისტორია, გვ. 287, 288.

³ შერეფ ად-დინ ალი იეზდის, „ზაფარ-ნამე“, II, გვ. 366; მირხო დის, „როუზათ ას-საფა“, VI, გვ. 443; ხონდემირი, „ჰაბიბ ას-ლითარ“, 3, გვ. 516.

⁴ ვახუშტი ბაგრატიონის შეცდომას, 1391 წ. ბექა ათაბაგის გარდაცვალების შესახებ იხიოებენ იოანე ბატონიშვილი და მარი ბროსე (იხ. კალმასობა, II 213ა, ფ. 722 რ; საქართველოს ისტორია, I, გვ. 221).

⁵ ვახუშტი, საქართველოს ისტორია, გვ. 284.

⁶ ნიზამ ად-დინ შამი, „ზაფარ-ნამე“, I, გვ. 99; შერეფ ად-დინ ალი იეზდის, „ზაფარ-ნამე“, I, გვ. 269; მუინ ად-დინ ნათანზი, ფ. 281 ნ; აბდ არ-რეზაყ სამარყანდის, „მათლა ას-სა'დაინ ვა მაჟმა აღ-ბაჰრაინ“, ფ. 135 ა.

ტიელი მემატიანის მიქელ პანარეტოსის ცნობით, თბილისი აღებული იქნა თემურის მიერ 1386 წლის 21 ნოემბერს. ამრიგად, ვახუშტის ცნობა მცდარია. სავსებით მართალია ივ. ჯავახიშვილი, როდესაც წერს „ვახუშტის ეს ცნობა ქართველთა დამარცხების საბოდიშებლად უნდა იყოს მომდევნო თაობათა მიერ ზეპირგადმოცემით შეთხზული“¹.

ვახუშტი ბაგრატიონს გამოტოვებული აქვს ისეთი მნიშვნელოვანი ფაქტების აღწერა, როგორცაა ზოვრეთის და ფანასკერტის გამაგრებული ციხეების აღება თემურის მიერ, გამოქვაბულებში თავშეფარებული ხალხის ამოწყვეტა და სხვ.

ვახუშტი ბაგრატიონი, ისევე, როგორც „სწავლულ კაცთა“ კომისია, ამახინჯებს საკუთარსა თუ გეოგრაფიულ სახელებს: მაგ., სპარსული და სპარსულენოვანი წყაროების ჯანიბეგი (ზედგენიძე — ამილახორი) ვახუშტის ჯანდიერად უქცევია², მენიკ-კული—მანგლისად³ და სხვა.

ვახუშტი შეცდომით მოგვითხრობს, რომ თითქოს იოანე ათაბაგი თემურთან მოვიდა დიდი ძღვენით და მასთან ერთად იყო კონსტანტინე უფლისწული, რომელიც თითქოს გიორგი მეფემ ელჩად გამოგზავნა თემურთან. ცოტა ზემოთ ვახუშტი მოგვითხრობს, რომ გიორგი მეფემ კონსტანტინე ელჩად გააგზავნა თემურთან⁴.

სპარსული და სპარსულენოვანი წყაროების მეფის ძმა ვახუშტისთან კონსტანტინედაა სახელწოდებული (ეს მართლაც ასეა!), მაგრამ საქმე ისაა, რომ კონსტანტინე მეორედ, ე. ი. ივანე ათაბაგთან ერთად, ელჩად კი არაა წარგზავნილი თემურის კარზე, არამედ იგი ძმასთან, ე. ი. მეფე გიორგისთან ნაჩხუბარია და ამიტომ გადადის მტრის მხარეზე (ვიმეორებთ ივანე ათაბაგთან ერთად!). ესეც შეცდომაა ვახუშტისა!

მაგრამ, უნდა ითქვას, რომ ვახუშტის ზოგიერთი ისეთი ცნობაც აქვს შეტანილი თავის თხზულებაში, რომლებიც სპარსულ ენაზე არსებულ წყაროებში ერთი შეხედვით არაა, მაგრამ იმავე წყაროების არაპირდაპირი ცნობებით დასტურდება. მაგ., ვახუშტი მოგვითხრობს, რომ თემურის შემოსევით 1396 წელს ისარგებლა კონსტანტინემ და

¹ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, III, თბ.: 1966, გვ. 289.

² ვახუშტი, საქართველოს ისტორია, გვ. 293.

³ ვახუშტი, დასახ. ნაშრ., გვ. 293.

⁴ ვახუშტი, დასახ. ნაშრ., გვ. 293.

გამეფდა იმერეთში: „ამ უამად განდგა ძე ბაგრატისავე კონსტანტინე, ლაიპყრა იმერეთი და იწოდა მეფედ“¹.

ეს ცნობა საინტერესოა, რადგან სპარსულ ენაზე არსებული წყაროების არაპირდაპირი ცნობებით კონსტანტინეს გამეფება გიორგი მეფის სიცოცხლეშივე (საფიქრებელია ჯერ იმერეთში, ხოლო შემდეგ, ფორმალურად მინც, მთელ საქართველოში) თითქოს დასტურდება (ამის შესახებ ქვევით გვექნება ვრცლად საუბარი!).

ასეთია მოკლედ ვახუშტი ბაგრატიონის ცნობები საქართველოში თემურ-ლენგის შემოსევების შესახებ.

თემურ-ლენგის საქართველოში ლაშქრობები მოთხრობილია „ახალი ქართლის ცხოვრების“ ე. წ. მეორე ტექსტში („ქართლის ცხოვრების“ გადაკეთებული ვაგრძელება).

ხსენებული თხზულება, როგორც ცნობილია, XVIII საუკუნის 60-იან წლებში ჩნდება. იგი შედგენილი უნდა იყოს ერთი კაცის მიერ². ავტორის³ მიზანი იყო „სწავლულ კაცთა“ კომისიის ნაშრომში დაშვებული შეცდომების გასწორება და ნაკლოვანი ადგილების შევსება.

შინაარსის მხრივ ვაგრძელების ეს ვარიანტი „სწავლულ კაცთა“ კომისიის ნაშრომის გადაკეთებას წარმოადგენს. საქართველოში თემურ-ლენგის შემოსევების აღწერა ზოგჯერ სიტყვა-სიტყვითაა შეტანილი „კომისიის“ თხზულებიდან ამ ნაშრომში⁴. მაგრამ, გარდა ამისა, თხზულების ავტორს გამოუყენებია აგრეთვე „ძეგლი ერისთავთა“⁵, სახარება, ბიბლია⁶, ფსალმუნნი⁷ და სხვ.

თხზულების ავტორი ძალაუფებურად იმეორებს იმავე შეცდომებს, რაც „სწავლულ კაცებს“ აქვთ თავიანთ ნაშრომში, ხოლო ზოგჯერ საკუთარ შეცდომებსაც უმატებს. მაგ., ავტორი მოგვითხრობს ქართველების ბრძოლის შესახებ თემურის ლაშქართან. ამ ბრძოლის აღწერა რამდენადმე გვაგონებს ხიმშიას „ხეობაში“ თემურის ლაშქრობის აღწერას⁸. თხზულების ავტორი ამ დროს ერთად იხსენიებს მეფე ბაგრატს და მეფე გიორგის⁹, იმ დროს, როდესაც თემურის მიერ ხიმ-

¹ ვახუშტი, დასახ. ნაშრ., გვ. 291.

² კ. გრიგოლია, ახალი ქართლის ცხოვრება, გვ. 309.

³ კ. გრიგოლის აზრით, ავტორი თბილელი, სამღვდლო პირი უნდა იყოს.

ახ. კ. გრიგოლია, დასახ. ნაშრ. 310, 312.

⁴ კ. გრიგოლია, დასახ. ნაშრომი, გვ. 308.

⁵ ახალი ქართლის ცხოვრება, მეორე ტექსტი, გვ. 449.

⁶ იქვე, გვ. 452.

⁷ იქვე, გვ. 460, 461.

⁸ იქვე, გვ. 457.

⁹ იქვე, გვ. 459.

შიას „ხეობის“ დარბევის დროს (1399 წ.) მეფედ მხოლოდ გიორგია, ხოლო მისი მამა მეფე ბაგრატე გარდაცვლილია (გარდაიცვალა 1393 წ. ვახუშტის მიხედვით—1395 წ.).

ავტორი თარიღს მხოლოდ ორგან ასახელებს: თემურის პირველი შემოსევისას — 1393 წელს და მეექვსე შემოსევისას—1402 წ. (ქრონიკონი იყო ე), ბოლოს კი აცხადებს „რამეთუ შვდგზის იავარ ჰყო საქართველო ბოროტმან და ღმრთისა მიერ რისხვეულმან და ამიერითგან დააცადა“¹.

ასეთია ქართული წყაროების ცნობები საქართველოში თემურ-ლენგის შემოსევების შესახებ.

როგორც ვხედავთ, ქართული წყაროები ან საკმაოდ ძუნწად მოგვითხრობენ საქართველოში თემურ-ლენგის შემოსევების შესახებ (ქრონიკები, საბუთები, „ძეგლი ერისთავთა“) ან არა და, სპარსულსა და სპარსულენოვან წყაროებზე დაყრდნობით XVII—XVIII სს. ქართული საისტორიო თხზულებების მონათხრობი შედარებით ვრცელია, ალაგ-ალაგ ეთანხმება კიდევ სპარსულ ენაზე არსებული პირველწყაროების სათანადო ადგილებს, მაგრამ ქართულ საისტორიო ნაშრომებში მოვლენების თანამიმდევრობა ხშირად არეულ-დარეულია, ზოგიერთი მნიშვნელოვანი მოვლენა საერთოდ არაა, ქრონოლოგია არაზუსტია (განსაკუთრებით ნარატიულ წყაროებში), ან საერთოდ არაა, საკუთარი და გეოგრაფიული სახელები დამახინჯებულია და სხვ. ზემოთქმულის შემდეგ, ვფიქრობთ, შეგვიძლია დავასკვნათ: თემურ-ლენგის საქართველოში შემოსევების შესწავლისას ხსენებული ქართული ნარატიული თხზულებების გამოყენება განსაკუთრებულ კრიტიკულ მიდგომას მოითხოვს; მათი გამოყენებისას მკვლევარს დიდი სიფრთხილე მართებს, ამიტომაც აუცილებელია ამ წყაროების ცნობების შეჯერება უცხოური, პირველ რიგში კი სპარსული და სპარსულენოვანი წყაროების ცნობებთან.

და ბოლოს, ვფიქრობთ, უადგილო არ იქნება თუ მოვიგონებთ როგორ შეფასებას აძლევდა ივ. ჯავახიშვილი ზემოხსენებულ ქართულ თხზულებათა ცნობებს; იგი წერდა: „როგორც „ქართული საისტორიო მწერლობის“ მიმოხილვაში გამოჩვეული მაქვს, არც ვახტანგ მეფის დროს ეგნატაშვილის ბერის მეტაფორებით შედგენილს „ახალ ქართლის ცხოვრებაში“ და არც ფარსადან გორგიჯანიძის საისტორიო თხზულებაში ამ ხანის ამბების მოთხრობა დამოუკიდებელ ძველ ქართულ წყაროებზე არ არის დამყარებული. „ერისთავთა ძეგლში“ შეტანილი ცნობები კი მეტად მოკლეა და ზოგადად არის გამოთქმული, ამი-

¹ ახალი ქართლის ცხოვრება, მეორე ტექსტი, გვ. 471.

ტომაც. მხოლოდ მათი გამოყენება არ შეიძლება. ასეთ პირობებში მკვლევარს ან უნდა საქართველოს იმ დროინდელი მდგომარეობის გაშუქებაზე სრულებით უარი ეთქვა, ანდა უცხო წყაროები გამოეყენებინა და რასაკვირველია, მათი კრიტიკული განხილვით, მაშინდელი სინამდვილის გამორკვევა ეცადნა¹.

წინამდებარე ნაშრომი, როგორც უკვე ითქვა, უცხო, ძირითადად სპარსული და სპარსულენოვანი, პირველწყაროების ცნობების ანალიზის საფუძველზე საქართველოს მაშინდელი ვითარების შესწავლის ცდას წარმოადგენს.

§ 2. თემურ-ლენგის შემოსევები საქართველოში სპარსული და სპარსულენოვანი წყაროების მიხედვით²

1370 წლისათვის თემურ-ლენგი ფაქტიურად ერთადერთი მბრძანებელი გახდა მავერიანაპრში. ამიერიდან იწყება დიდი დაპყრობითი ომების ციკლი, რომელიც მხოლოდ თემურ-ლენგის სიკვდილმა შეწყვიტა.

დიდი დაპყრობების წინ თემურ-ლენგმა თავისი ძალაუფლება მდ. სირ-დარაის ქვემო წელში განამტკიცა, სადაც თეთრი ურდოს სახანო იყო.

თემური ჩაერია თეთრი ურდოს შინაღინასტიურ ბრძოლაში. მან მხარი დაუჭირა თეთრი ურდოს ხანის ტახტის ერთ-ერთ პრეტენდენტს თოხთამიშ-ხანს, რომელიც შემდეგ, მისივე დახმარებით, ოქროს ურდოს ხანიც გახდა.

1372 წ. თემურ-ლენგმა პირველად დაიპყრო ხორეზმი, შემდეგ წლებში კი მან ხუთჯერ ილაშქრა აჯანყებული ხორეზმელების წინააღმდეგ. 1383 წელს მან სასტიკად ააოხრა ქ. ურგენჩი, ხორეზმის დედაქალაქი. მდიდარი ქალაქი თემურის ბრძანებით მიწასთან იქნა გასწორებული: მხოლოდ ზოგიერთი შენობა გადარჩა დანგრევას. 1391 წელს თემურმა ნება დართო ქალაქის ნაწილობრივ აღდგენისა³.

¹ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, III, თბილისი, 1966, გვ. 279.

² საქართველოში თემურ-ლენგის შემოსევებს სხვა უცხოური წყაროების (სომხური, ევროპული, არაბული...) მიხედვით ჩვენ შეგნებულად არ განვიხილავთ ცალკე, რადგან მათი ცნობები ფაქტობრივი მასალის სიუხვით და სისრულით ბევრად ჩამორჩება სპარსული და სპარსულენოვანი თხზულებების ცნობებს, თუმცა მათი გათვალისწინება აუცილებლად მიგვაჩინა და თავ-თავის ადგილას ვითვალისწინებო კიდევ.

³ А. Якубовский и Тимур, стр. 53.

თოხთამიშის წინააღმდეგ ბრძოლის პარალელურად თემური ლაშქრობს ირანსა და ამიერკავკასიაში (თუ რა იყო ამ ლაშქრობის მიზეზი, ამის შესახებ ზემოთ, თავის ადგილას, გვქონდა საუბარი).

1386 წელს თემურ-ლენგმა თავრიზი აიღო. სულთანი აჰმედ ჯალაერი ბალდადს გაიქცა. თემურ-ლენგმა ის ზაფხული თავრიზსა და მის მიდამოებში გაატარა, შემდეგ კი შუა ზაფხულში თუ ზაფხულის ბოლოს ან შემოდგომის დასაწყისში (წყაროები სხვადასხვაგვარ ცნობას გვაწვდიან!) ნახიჩევანის გზით დაიძრა. მისმა მეომრებმა (გარნისის ციხე აიღეს) და მისი მფლობელი შეიხ ჰასანი მის უმაღლესობასთან მოიყვანეს¹.

შემდეგ თემური(სურმარის ციხეს)შემოადგა (ეს ციხე მდ. არეზზე იღო), ციხე აიღო)და დააქცია, იქიდან კი ყარსის ციხისაჲნ გაემართა ყარსის ციხე ძალზე გამაგრებული ყოფილა. მისი მფლობელი, სპარსულ ენაზე არსებული წყაროების მიხედვით, ფირუზ-ბახთი იყო, რომელმაც სასტიკი ბრძოლა გაუმართა თემურის მოლაშქრეებს, მაგრამ, როდესაც მისთვის ცხადი შეიქმნა, რომ ბრძოლის გაგრძელებას აზრი აღარ ჰქონდა, იგი თემურს დამორჩილდა. თემურ-ლენგი მას მოუფერა და დაასაჩუქრა². ყარსი ნეაქრო-საქარაენო გზაზე იღო და როგორც ჩანს მისი მფლობელის გაერთგულებას თემური დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდა.

¹ ნიზამ ად-დინ შამი, „ზაფარ-ნამე“, I, გვ. 59; შერეფ ად-დინ ალი იეზდო, „ზაფარ-ნამე“, I, გვ. 289, 291; აბდ არ-რეზაყ სამარყანდი, „მათლა ას-სა'დინ ვა მაჯმა აღ-ბაჰრაინ“. ფ. 135 ა; მირზონდი, „როუზათ ას-საუა“ VI. გვ. 187, 186; ხონდემირი, „ჰაბიბ ას-სიიარ“, 3, გვ. 439.

ნიზამ ად-დინ შამის „ზაფარ-ნამეში“ ციხის სახელია گروگر (გარუმ); ნიზამ ად-დინ შამი, „ზაფარ-ნამე“, I, გვ. 99; შერეფ ად-დინ ალი იეზდთან گرنی (გარნი), შერეფ ად-დინ ალი იეზდო, „ზაფარ-ნამე“, I, გვ. 291; მუინ ად-დინ ნათანში ამ ციხეს უწოდებს گرم (გარმ), ისქანდერი ისანონიში, C 381, ფ. 281G; აბდ არ-რეზაყ სამარყანდი ამ ციხეს უწოდებს گروگر, აბდ არ-რეზაყ სამარყანდი, „მათლა ას-სა'დინ ვა მაჯმა აღ-ბაჰრაინ“, C 441, ფ. 135 ა; მირზონდი گرنی. მირზონდი, „როუზათ ას-საუა“, VI, გვ. 147; ხონდემირთან ამ ციხეს ეწოდება گرنی (გარნი), ხონდემირი, „ჰაბიბ ას-სიიარ“, 3, გვ. 439.

² ნიზამ ად-დინ შამი, „ზაფარ-ნამე“, I, გვ. 98, 99; შერეფ ად-დინ ალი იეზდო, „ზაფარ-ნამე“, I, გვ. 291; ისქანდერი ისანონიში, ფ. 281 ნ; აბდ არ-რეზაყ სამარყანდი, „მათლა ას-სა'დინ ვა მაჯმა აღ-ბაჰრაინ“, ფ. 135ა; მირზონდი, „როუზათ ას-საუა“, VI, გვ. 147; ხონდემირი, „ჰაბიბ ას-სიიარ“. 3. გვ. 439.

ყარსის ალების შემდეგ თემურ-ლენგმა ლაშქარი თბილისის ასაღებად გამოგზავნა. ისტორიკოსები მოგვითხრობენ, რომ იმ დროს საშინელი სიცივე და თოვლი ყოფილა. მოლაშქრეებმა აღბუღას სამფლობელოს (სამცხე) მალლობები გადაიარეს და გეითუს გზით¹ თბილისისაკენ გაემართნენ და მის სანახებს მიაღწიეს².

თბილისის ციხე საგულდაგულოდ იყო გამაგრებული. ქართველები მისი მიუვალობის იმედით დამშვიდებულნი იყვნენ. თბილისთან სისხლისმღვრელი ბრძოლა გაიმართა. ქართველები თავგამოდებით იბრძოდნენ, მაგრამ თემურის მეომრებმა დიდი ფარები იფარეს³ და ისე შეიჭრნენ ციხეში. ბაგრატ მეფე დაატყვევეს და მბრძანებლის ურდოში მოიყვანეს.

ნიზამ ად-დინ შამი და ფასიხი ხაფი მოგვითხრობენ, რომ ეს ამბავი ჰიჯრის 788 წელს (=1386 წ.) მომხდარა⁴.

¹ ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, წერს: „ქაითუს მთა იხსენიება XIV საუკუნის ერთი უსახელო სომეხი ავტორის მატრიანეში. იქვე განმარტებულია, რომ ეს მთა ანისის საზღვარზე მდებარეობდა“. ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ქართველი ერის ისტორია, III, თბილისი, 1941, გვ. 185.

² ნიზამ ად-დინ შამი, „ზაფარ-ნამე“, I, გვ. 100; შერეფ ად-დინ ალი იეზდი, „ზაფარ-ნამე“, I, გვ. 292; ისქანდერი ანონი, ფ. 281 წ; ფასიხი ხაფი, B 709, ფ. 385 წ; აბდ არ-რეზაყ სამარყანდი, „მათლა ას-სა'დინ ვა მაჟმა ალ-ბაჰრან“, ფ. 135ა; მირხოზდი, „როუზათ ას-საფა“, VI, გვ. 148; ხონდემირი, „ჰაბიბ ას-სიიარ...“ 3, გვ. 439.

³ შერეფ ად-დინ ალი იეზდი, „ზაფარ-ნამე“, I, გვ. 292; ამგვარი ცნობა დაცულია XVIII საუკუნის ქართულ საისტორიო თხზულებებშიც (იხ. ქართლის ცხოვრება, II, თბილისი, 1959, გვ. 329, 450).

⁴ ნიზამ ად-დინ შამი, „ზაფარ-ნამე“, I, გვ. 100; ფასიხი ხაფი, „მაჟ-მალე ფასიხი“, ფ. 385 ა; თემურ-ლენგის მიერ თბილისის ალების შესახებ მოგვითხრობს ბიზანტიელი მემატრიანე მიქელ პანარეტოსი. იგი წერს: „...როგორც ამბობენ ეილაც თათარმა ამირამ, რომელსაც ხანობაც ჰქონდა, სახელად კი ერკვა თემურ-ლენგი, ხატეთის საზღვრებიდან გამოილაშქრა. ჰყავდა, როგორც მნახველი ამბობენ, რეჟასი ათასი ჯარი; მოვიდა და დაიპყრო მთელი სპარსეთი. მას შემდეგ შეიჭრა იბერიის მთებშიც. ომის კანონით ხელთ იგდო საოცარი თბილისი. ტყვედ ჩაიგდო გამოჩენილი სარდალი ბაგრატ მეფე და მისი მეუღლე, ჩვენი ხელმწიფის ასული მშვენიერი ქალბატონი ანა. აგრეთვე მისი ძე დავითი. ხალხი კი გაელიტა მახვილით და გაანადგურა. რა ქონება იგდო ხელთ, რა ხატები გაძარცვა და დასწვა, რამდენი თვალი პართოსანი. მარგალიტი, ოქრო და ვერცხლი წაიღო, არვის შეუძლია აღწეროს ეს მოხდა 21 ნოემბერს, 6895 (ახ. წ. აღ-ით 1386) წ.“ მიქელი პანარეტოსი, ტრაპიზონის ქრონიკა, გვ. 44, 45.

თემურ-ლენგის მიერ თბილისის ალების შესახებ ცნობებს გვაწვდიან სომხური წყაროებიც (თომა მეფოთელი, სამუელ ანელის ქრონიკის გამგრძელებელი, გრიგოლ ხლათელი და სხვ.). იხ. ვ. ს. ნ ა ლ ბ ა ნ დ ი ა ნ ი, თბილისი ძველი სომხურ მწერლობაში, თბილისი, 1959, გვ. 113, 114; В. С. Н а л б а н д я н, Тбилиси в армянских литературных памятниках древних и средних веков, Ереван, 1961, стр. 112, 113, 114.

თბილისის ალების შემდეგ თემურ-ლენგი აღმოსავლეთისაკენ გზავნის თავის ლაშქარს, თვითონ კი ყარაიას ველზე ნადირობს. აუარებელი ნადირი იქნა დახოცილი, ასე რომ, თემურის მეომრებს ნანადირევის ზიდვა გაუჭირდათ და ადგილზე დატოვეს მტაცებელ ფრინველთა და მხეცთათვის¹.

ყარაიას ველიდან თემური შაქისაკენ დაიძრა. მან თავის სავალ გზაზე მდებარე ციხეები დაიპყრო. ამასთანავე ამირა ჭეჰანშაჰს და სხვა ამირებს უბრძანა, რათა ქართველი მეომრები გაენადგურებინათ². მისი ბრძანებით ლაშქარს სათავეში ჩაუდგა ამირ-ზადე მოჰამედ დერვიში; მას დავალებული ჰქონდა მტრის განადგურება შაქამდე. თემურმა არღუნშაჰი და რამზან ხოჯა თანკუთის ვილაიეთში გააგზავნა, ამირა მოჰამედ ბეგი და ამირა მუსა აყ-ჯაბის ვილაიეთზე მიდიან სალაშქროდ, ხოლო დანარჩენი ლაშქარი ელბრუსის მთიანეთს შეესია. მოლაშქრეებმა ძარცვა-რბევას და ნგრევა-აოხრებას მიჰყვეს ხელი, სადაც კი ციხე ნახეს, დაანგრეს, ხოლო შემდეგ კი ყარაბალში მოიყარეს თავი. თვითონ თემურიც იმ დროს იმ ლაშქარში იმყოფებოდა. იქიდან თემური ყაითაყელების ელის დასაპყრობად და წითელი ციხის დასამორჩილებლად წავიდა³. ყარაბალის სორხაბთან თემური მტკვარს გადავიდა და ბარდისაკენ გაემართა. ყარაბალში მოსვლისთანავე თემურ-ლენგმა შეპყრობილი ბაგრატი მეფე მოითხოვა და მას გამუსლიმანების წინადადება წაუყენა. ბაგრატი მოჩვენებით დათანხმდა გამაჰმადიანებაზე და თანაც დიდ დამპყრობელს ძვირფასი საჩუქრები მიართვა⁴. შერეფ აღდინ ალი იეზდი, ფასიჰი ხაფი და ბუდაყ ყაზვინი მოგვითხრობენ, რომ ბაგრატი მეფეს, სხვა მრავალ საჩუქარს შორის, თემურისათვის უცხოლნაქელი, თითქოსდა დავით წინასწარმეტყველის ნახელავი ჯაჭვის პერანგიც მიუღრთმევია⁵.

¹ შერეფ აღდინ ალი იეზდი, „ზაფარ-ნამე“, I, გვ. 293.

² ნიზამ აღდინ შამი, „ზაფარ-ნამე“, I, გვ. 100; შერეფ აღდინ ალი იეზდი, „ზაფარ-ნამე“, I, გვ. 294; აბდ არ-რეზაყ სამარყანდი, „მათლა ას-საღინ ვა მაჯმა აღ-ბაჰრაინ“, ფ. 135ა.

³ ნიზამ აღდინ შამი, „ზაფარ-ნამე“, I გვ. 100, 101; შერეფ აღდინ ალი იეზდი, „ზაფარ-ნამე“, I, გვ. 294; აბდ არ-რეზაყ სამარყანდი, „მათლა ას-საღინ ვა მაჯმა აღ-ბაჰრაინ“, ფ. 135ა.

⁴ ნიზამ აღდინ შამი, „ზაფარ-ნამე“, I, გვ. 101; შერეფ აღდინ ალი იეზდი, „ზაფარ-ნამე“, I, გვ. 297; აბდ არ-რეზაყ სამარყანდი, „მათლა ას-საღინ ვა მაჯმა აღ-ბაჰრაინ“, ფ. 135 ა; ფასიჰი ხაფი, „მაჯმალე ფასიჰი“, ფ. 386 ა. ბუდაყ ყაზვინი, „ჯავაჰირ აღ-ახბარ“, სალტიკოვ-შჩედრინის სახელობის საჯარო ბიბლიოთეკის ხელნაწერი, Dorn 288, ფ. 223 ა.

⁵ შერეფ აღდინ ალი იეზდი, „ზაფარ-ნამე“, I, გვ. 297; ფასიჰი ხაფი, „მაჯმალე ფასიჰი“, ფ. 386 ა; ბუდაყ ყაზვინი, „ჯავაჰირ აღ-ახბარ“, ფ. 223 ა.

თემურ-ლენგი ბაგრატი მეფის საჩუქრებით დიდად წასამოვნებდნენ დარჩა და თავის მსრიავე უხვად დააჯილდოვა საქართველოს მეფე. ისტორიკოსთა სიტყვით, თემურმა ბაგრატს მისი კუთვნილი სამეფოს გამგებლობა მისცა, მრავალი საბოძვრითა და უსაზღვრო წყალობით გამოაჩინა და წასვლის ნება დართო¹.

ამ დროს თემურს ეახლა შირვანის მბრძანებელი შეიხ იბრაჰიმ ლერბენდი და მოჩილებს გამოუცხადა მას. თემურის ისტორიკოსს მშვენივრად შეუნიშნავს შეიხ იბრაჰიმის გამჭირახობა და დიპლომატიური ნიჭი. ამიტომაცაა, რომ ასე დაწვრილებით მოგვიტხრობს იმ ხერხების შესახებ, რომლის საშუალებითაც შირვანშაჰმა ქვეყანა აოხრებას გადაარჩინა და თანაც თავისი ბატონობა უზრუნველყო.

შეიხ იბრაჰიმმა თემურს ძვირფასი საჩუქრები მიართვა და თანაც ისე მახვილგონივრად მოიქცაო — აღნიშნავს შერეფ ად-დინ ალი იეზდი — რომ დიდი დამპყრობელი მისი ქვეყნისადმი პატივისცემითა და კეთილგანწყობილებით განეწყო.

შირვანის მბრძანებელმა ყველაფერი, ნიეთი თუ სულიერი, სულ ცხრა-ცხრა მიართვა თემურს, მხოლოდ მონა იყო რვა. იმ მონებს შორის თვითონ ჩადგა მეცხრედ და ისე ეახლა დიდ დამპყრობელს².

თემურს ძალიან ესიამოვნა შირვანშაჰის ამგვარი საქციელი. იგი უხვად დაასაჩუქრა და შირვანის მბრძანებლობა (შაბერანი, შემახა) იალბუზის მთამდე მას უწყალობა³. ამავე დროს თემურთან მივიდნენ და დამორჩილდნენ გილანის ხელმწიფეების ვაჟებიც, რომელნიც ად-

¹ ნიზამ ად-დინ შამი, „ზაფარ-ნამე“, I, გვ. 101; შერეფ ად-დინ ალი იეზდი, „ზაფარ-ნამე“, I, გვ. 297; XV საუკუნის ისტორიკოსს თომა მეწოფელს მოთხრობილი აქვს თითქოს ბაგრატიმ მაჰმადიანობა მოჩვენებით მიიღო, თემური მოატყუა, ლაშქარი გამოართვა, ამავე დროს კი თავის შეილებს ამცნო მტრის ქარის მოახლოება და ამოსწყვიტა ისინი. იხ. თომა მეწოფელი, ლანგ-თემურის ისტორია, თბილისი, 1937, გვ. 19. Фома Мецопский, История Тимур-ланка, Баку, 1957, стр. 58, 59; დაახლოებით ასეთივე ცნობა, როგორც ჩანს, თომა მეწოფელის თხზულებაზე დამყარებით. არის „ახალი ქართლის ცხოვრების“ პირველსა და მეორე ტექსტებში და ვახუშტი ბაგრატიონის თხზულებაში. ჩვენი აზრით, ივ. ჯავახიშვილმა საუქმელაანად დასაბუთა თომა მეწოფელის ამ ცნობის საეჭვობა, ასე რომ. აქ ამავე აღარ გავაგრძელებთ სიტყვას. იხ. ივ. ჯავახიშვილი, ქართველთა ისტორია. III, თბილისი. 1966, გვ. 290—293.

² შერეფ ად-დინ ალი იეზდი, „ზაფარ-ნამე“, I, გვ. 297; ამგვარი ცნობა დაცულია მირხოზდთან და ხონდემირთანაც. იხ. მირხოზდი, „როუზათ ას-საფა“, VI, გვ. 150; ხონდემირი, „ჰაბიბ ას-სიიარ“, 3, გვ. 439.

³ ნიზამ ად-დინ შამი, „ზაფარ-ნამე“, I, გვ. 101; აბლარ-რეზაყ სამაყიანი, „მათლა ას-სა'ადინ ვა მადჰა ალ-ბაჰარინ“, ფ. 135 ა; მირხოზდი, „როუზათ ას-საფა“, VI, გვ. 150; ხონდემირი, „ჰაბიბ ას-სიიარ“, 3, გვ. 439.

რე თავიანთი ქვეყნის ბუნებრივი პირობების იმედით. არ ემორჩილებოდნენ თემურ-ლენგს.

თემურმა ის ზამთარი ყარაბაღში, მდ. არეზის პირას გაატარა. ამასობაში მან შეიტყო, რომ ოქროს ურდოს ხანი თოხთამიში კვლავ შემოესია მის სამფლობელოს შუა აზიაში: თემური მავერანაჰრისაკენ გაემართა.

თოხთამიშ-ხანმა ისარგებლა თემურ-ლენგის საქართველოში ყოფნით, თავს დაესხა მავერანაჰრს და აჯანყებისაკენ წააქეზა ხორეზმის მმართველი სოლეიმან სუფი. სოლეიმან სუფი აღვილად წამოეგო თოხთამიშის ანკესზე; იგი აჯანყდა, რამაც საშინლად განარისხა თემური.

1389, 1391, 1394/5 წლებში თემურ-ლენგი კვლავ თოხთამიშის წინააღმდეგ იბრძვის¹.

1391 წლის 18 ივნისს თემურმა კუნდუზჩასთან სასტიკად დაამარცხა თოხთამიში, მაგრამ ოქროს ურდოს სამხედრო რესურსები ჯერ კიდევ დიდი იყო: მიუხედავად სასტიკი დამარცხებისა თოხთამიში ბრძოლას არ წყვეტდა².

1394 წელს თემური, თოხთამიშის წინააღმდეგ ბრძოლის პარალელურად, შემოესია საქართველოს.

სპარსულ ენაზე არსებული წყაროების ცნობით, ჰიჯრის 796 წლის შვეალის თვეს (1394 წლის ივლის-აგვისტო) თემურ-ლენგი მეორედ შემოესია საქართველოს. ამირა ბირჰან ოღლანი, ამირა სეიფ ად-დინი, ჯეჰანშაჰ ბაჰადური საქართველოსაკენ (კერძოდ ახალციხისაკენ) გააგზავნა, ხოლო თვითონ კი ალა-თალის მთიანეთის გზით გამოემართა. თემურმა დიდი ნადირობა გამართა; უამრავი ნადირი დახოცეს; შემდეგ იქიდან აიყარა და ყარსთან ჩამოხდა. აქ თემურს შვილიშვილის (შაჰრუხის ძის) შექმნა შეატყობინეს და იგიც მენიკ-კულის ველზე მხიარულებას მიეცა³.

აქ თემურს ეახლნენ ის სარდლები, რომელნიც საქართველოს დასარბევად იყვნენ გაგზავნილნი. მოლაშქრეები, მტკიცე ციხეების აღების შემდეგ, მოვიდნენ თავიანთ მბრძანებელთან.

ისტორიკოსები მოგვითხრობენ, რომ თემურმა არაგვის ხეობისაკენ გაილაშქრა, რადგან იქ ბევრი მტერი ეგულებოდა. მათი დამორჩილებისა და დახოცვის შემდეგ, იქიდანაც აიყარა და თბილისში ჩა-

¹ А. Якубовский, Тимур, стр. 63.

² იქვე.

³ ნიჰამ ად-დინ შამი. „ზაფარ-ნამე“, I, გვ. 156, 157; შერეფ ად-დინ ალი იეზდი, „ზაფარ-ნამე“, I, გვ. 520; ხონდემირი, „ჰაბიბ ას-სიიარ“, 3, გვ. 451. (ხონდემირის თხზულებაში ახალციხისაკენ თემურის გალაშქრება აღნიშნული არაა).

მოხდა. შემდეგ თემურმა შაჰის ვილაიეთის დაპყრობა ბრძანა. ამირა ჰაჯი სეიფ ად-დინი და ჯეჰანშაჰ ბაჰადური სხვა დანარჩენ ამირებთან ერთად ამ ბრძანების თანახმად წავიდნენ და შაჰის ვილაიეთი დაიპყრეს.

თემურმა შეიხ ნურ ად-დინი შაჰის მთიანეთში გააგზავნა მრავალრიცხოვანი ლაშქრით. შეშინებული სიდი ალი შაჰისელი გაიქცა; თემურის მოლაშქრეებმა მთელი მისი სამფლობელო ააოხრეს. ამის შემდეგ მდევრები თემურის ურდოში დაბრუნდნენ¹.

ამასობაში თემურ-ლენგს შირვანის მხრიდან ამბავი მოუვიდა (შირვანი ამ დროს თემურის ხარკის გადამხდელია), რომ თოხთამიშის ლაშქარმა ღერბენდი გამოიარა და შირვანს აოხრებდა. თემური მყისვე დაიძრა თოხთამიშთან შესახვედრად. თოხთამიშმა ამ ამბის გაგებისთანავე პირი იბრუნა და გაიქცა. თემური მდ. მტკვარზე გადავიდა და ყიშლაყად დადგა მაჰმუდ-აბადის მახლობლად. მან ის ზამთარი იქ გაატარა, ხოლო როდესაც გზაფხულდა, კვლავ თოხთამიშ-ხანთან საბრძოლველად გაემართა².

თემურ-ლენგს მტკიცედ ჰქონდა გადაწყვეტილი თოხთამიშის საბოლოოდ დამარცხება. 1395 წელს მან მიზანს მიაღწია: თემურმა დაამარცხა თოხთამიში და თითქმის საბოლოოდ გაანადგურა იგი. ამჯერად თოხთამიშის ძალები იმდენად დასუსტებული იყო, რომ მან წინააღმდეგობას ვეწევა ვეღარ შეძლო და თემურს თავისუფლად გაეხსნა გზა ვოლგისპირეთისაკენ — ოქროს ურდოს დედაქალაქ სარაი ბერქესაკენ. თემურის მოლაშქრეებმა დიდი და მდიდარი ქალაქი აიღეს, გაძარცვეს და გადასწვეს. მოსახლეობა დახოცეს, ნაწილი კი ტყვედ წაიყვანეს; ფასეულობა გაზიდეს. განადგურებული იქნა სავაქრო-საქარავენო გზებზე მდებარე სხვა ქალაქებიც (ასტრახანი, ყირიმის ქალაქები და სხვ.)³.

თოხთამიშის დამარცხებისა და ზემოაღნიშნული ქალაქების დარბევა-აოხრების შემდეგ, თემურ-ლენგი ღერბენდისა და აზერბაიჯანისაკენ გამოემართა.

¹ ნიზამ ად-დინ შ ა მ ი, „ზაფარ-ნამე“, I გვ. 157; შერეფ ად-დინ ალი ი ე ზ დ ი, „ზაფარ-ნამე“, I, გვ. 521, 522; აბდ არ-რეზაყ ს ა მ ა რ ყ ა ნ დ ი, „მათლა ას-სა'დინ ვა მაჰმა ალ-ბაჰრაინ“, ფ. 163 ა; მ ი რ ხ ო ნ დ ი, „როუზათ ას-საფა“, VI, გვ. 244; ხ ო ნ დ ე მ ი რ ი, „ჰაბიბ ას-სიიარ“, 3, გვ. 462.

² ნიზამ ად-დინ შ ა მ ი, „ზაფარ-ნამე“, I, გვ. 157; შერეფ ად-დინ ალი ი ე ზ დ ი, „ზაფარ-ნამე“, I, გვ. 521, 522; აბდ არ-რეზაყ ს ა მ ა რ ყ ა ნ დ ი, „მათლა ას-სა'დინ ვა მაჰმა ალ-ბაჰრაინ“, ფ. 163 ა; მ ი რ ხ ო ნ დ ი, „როუზათ ას-საფა“, VI, გვ. 244; ხ ო ნ დ ე მ ი რ ი, „ჰაბიბ ას-სიიარ“, 3, გვ. 462.

³ Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды, стр. 173—187.

შერეფ ად-დინ ალი იეზდის ცნობით, თემურმა თავის ვაჟს მირანშაპს უწყალობა „პულაგუს ტანტი“ და მისი კუთვნილი ულუსი ირანში, რომელიც მოიცავდა ტერიტორიას დერბენდიდან ბაღდადამდე და ჰამადანიდან რუმამდე¹. ეს ცნობა ზუსტდება ჰაფეზ-ე აბრუსა და აბდ არ-რეზაყ სამარყანდის მონაცემებით.

ხსენებული წყაროების მიხედვით, თემურმა, დაშთ-ე ყივჩაყის, ურუსის და აზაკის დაპყრობიდან დაბრუნების შემდეგ ერაყების სახელმწიფოები, აზერბაიჯანი, არანი და მულანი დერბენდამდე, საქართველო, სომხეთი (არმენია) და ქურთისტანი ამირ-ზადე მირანშაპს უბოძა... მხარეთა მბრძანებლები, რომლებიც წინათ სხვა მბრძანებლებს ქედს არ უხრიდნენ და არცერთ ხელმწიფეს არ ემსახურებოდნენ, როგორც იყვნენ შეიხ იბრაჰიმ დერბენდი, კონსტანტინე ქართველი, ყარა-ოსმან თურქმენი და სხვა მბრძანებლები, მას დამორჩილდნენ. ისინი თვით მივიდნენ მორჩილებით მის უმაღლესობასთან და (მისი მხრიდან) დასაჩუქრებითა და პატივისცემით გაბედნიერდნენ².

ეს ცნობა ძალზე საინტერესოა! როგორც უკვე ვთქვით, ქართულ წყაროებში მოიპოვება ცნობა, რომ საქართველოში თემურ-ლენგის შემოსევით უსარგებლია გიორგი მეფის ძმას კონსტანტინეს და იმერეთი დაუქვრია³. ზემოთ მოტანილი სპარსულენოვანი წყაროების მიხედვით, კონსტანტინე ემორჩილება მირანშაპს. ამავე დროს მოვიგონოთ, რომ ეს კონსტანტინე იხსენიება ცალკეულ მხარეთა მბრძანებლებს შორის (ამირა შეიხ იბრაჰიმი და სხვ.). ასე რომ, ჩვენ შესაძლებლად ვთვლით ქართული წყაროს ცნობა ნამდვილად მივიჩნიოთ და დავასკვნათ, რომ გიორგი მეფის ძმამ კონსტანტინემ ისარგებლა თემურის შემოსევით და, ალბათ, მისი მხარდაჭერით იმერეთში გახელმწიფდა.

თოხთამიშის განადგურებისა და ამიერკავკასიის ქვეყნების დალაშქრის შემდეგ თემურ-ლენგი ახალი ომისათვის ემზადებოდა. 1398 წელს თემური მრავალრიცხოვანი ჯარით ინდოეთს შეესია. 1398 წლის 19 დეკემბერს თემურმა ქ. დელი აიღო და გაძარცვა⁴. ინდოეთის დალაშქრობა მან 1399 წელს დაამთავრა.

თემურის მოშორებით ისარგებლეს მისგან დაპყრობილმა და განწამებმა ქვეყნებმა და აჯანყებისათვის სამზადისს შეუდგნენ. სხვებს

¹ შერეფ ად-დინ ალი იეზდი, „ზაფარ-ნამე“, I, გვ. 445, 557.

² ჰაფეზ-ე აბრუსა, „ზუბდათ ათ-თავარიხ“; გვ. 146; იხ. აგრეთვე, აბდ არ-რეზაყ სამარყანდი, „მათლა ას-სა'დინ ვა მაჯმა ალ-ბაჰრაინ“, ფ. 190 რ.

³ თ. ყორღანია, ქრონიკები, II, გვ. 201; ვახუშტი, საქართველოს ისტორია, გვ. 291.

⁴ А. Ю. Якубовский, Тимур и его время, стр. 358.

არც საქართველო ჩამორჩა. თემურის თანამედროვე ისტორიკოსი ნი-
ზამ ად-დინ შამი მოგვითხრობს, რომ „როდესაც ძლევამოსილი ამი-
რა საჰბეყერანი ინდოსტანიდან დედაქალაქ სამარყანდში დაბრუნდა.
მის ღიღებულ სმენას მიაღწევინეს, რომ ირანის სახელმწიფოს, გან-
საკუთრებით კი აზერბაიჯანის და მისი ქვეშევრდომების მდგომარეო-
ბა დაძაბუნებულია, ზოგჯერ ქართველებისა და სომხების ლაშქარი
ქვეშევრდომებს აწუხებსო“¹.

აჯანყდა სიდი ალი შაქისელიც, რომელმაც დაზარებისათვის მი-
მართა გიორგი მეფეს. ისტორიკოსი საგანგებოდ აღნიშნავს, რომ თემ-
ცა სიდი ალი მუსლიმანი იყო, მაგრამ რადგან მისი სამფლობელო
ააოხრეს, ქართველებს შეუკავშირდა და ალინჯის ციხეზე სულთან თა-
ჰერის გამოსასხსნელად წავიდნენო². როგორც ვხედავთ, საერთო
მტრის, მომთაბარული საფრთხის წინააღმდეგ ერთად გამოდიან ამიერ-
კავკასიის ქრისტიანი და მუსლიმანი კულტურული მეურნეობის მქონე
ხალხები.

ქართველებმა სულთან თაჰერი ციხიდან გამოიყვანეს, ციხე კი ჰა-
ჯი სალეჰს, სიდი აჰმედ ალიშაჰს და სამ ქართველ აზნაურს ჩაა-
ბარეს³.

სასტიკ ბრძოლაში, რომელიც ამირ-ზადე აბუბექრსა და ქართვე-
ლებს შორის მოხდა, სიდი ალი შაქისელი მოკლული იქნა. გამარჯვე-
ბული ქართველები და სულთან თაჰერი საქართველოში წამო-
ვიდნენ⁴.

ბიჯრის 802 (=1399) წელს თემურ-ლენგი ხორასნიდან დაიძრა,
სულთანის გზით ყარაბაღს მივიდა, ხოლო იქიდან საქართველოსაკენ
გამოემართა. აქ თემურს ეახლნენ ადრე მოკლული სიდი ალი შაქისე-
ლის შვილი, რომელსაც მამის ადგილი ეკავა, და შირვანის მბრძანებე-
ლი შეიხ იბრაჰიმი, თემურმა ისინი შეიწყალა და დასაჩუქრებული

¹ ნიზამ ად-დინ შამი, „ზაფარ-ნამე“, I, გვ. 212.

² აბდ არ-რეზაყ სამარყანდი, „მათლა ას-სა'დინ ვა მაჯმა ალ-ბაჰრა-
ინ“, ფ. 191 ნ.

³ აბდ არ რეზაყ სამარყანდი, „მათლა ას-სა'დინ ვა მაჯმა ალ-ბაჰ-
რაინ“, ფ. 191 ნ.

⁴ აბდ არ-რეზაყ სამარყანდი, „მათლა ას-სა'დინ ვა მაჯმა ალ-ბაჰრა-
ინ“, ფ. 191 ნ. აღინჯაზე ქართველთა გალაშქრების შესახებ მოგვითხრობს იმდრო-
ინდელი ქართული წყაროც: „მაშინ გიორგი მეფე განილაშქრა აღინჯას ყოვლითა
სპითა ქართველითა, იმერლითა, მესხითა და შირვანელითა. მივიდა აღინჯას და გა-
მოიყვანა ძე სულტნისაჲ შეყენებული ციხესა აღინჯისასა და დაჯოცა ლაშქარი თე-
მურ-ყანისაჲ და მოვიდა განმარჯვებული“. ძეგლი ერისთავთა, შ. მესხის გამოცემა,
მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკვ. 30, თბილისი, 1954,
გვ. 358.

დაბრუნა, თვითონ კი ხიმშიას „ქობას“ (კახეთი თუ ჰერეთი) შეესია¹.

თემურის ბრძანებით, გაუვალი ტყეები მეომრებს დაუყვეს, რათა გაეჩხათ და ვზა გაეკაფათ ლაშქრისათვის. ოცი დღის განმავლობაზე განუწყვეტლივ თოვდა. ქართველები თავგამოდებით იბრძოდნენ და როგორც ისტორიკოსი შერეფ აღ-დინ ალი იეზდი მოგვითხრობს, „თოვლის ზედაპირი დაქრილ-დახოცილთა სისხლისაგან წითლად იყო შეღებილი“².

თემურის მეომრებმა ხალხი დახოცეს. ვენახები, ხეხილის ბაღები, ნიგვზის ხეები გაჩეხეს და გადაწვეს, უამრავი ცხვარი და ძროხა იგდეს ხელთ, მაგრამ თემურმა მთავარ მიზანს ვერ მიაღწია: ხიმშიას ხელთ გდება ვერ მოახერხა. თემურ-ლენგმა ვაქცეულ ხიმშიას მდ. აყსუმდე სდია, „რომელიც, როგორც ვიცით, უკვე მონღოლთა გაბატონების ხანითგან XIII საუკუნეში საქართველოს უკიდურეს აღმოსავლეთის საზღვრად იქცა“³.

ბრძოლა ერთ თვეს გრძელდებოდა⁴. თემურის ბრძანებით, ამ მხარეში ბევრი აზნაური და სხვა მცხოვრები დახოცეს. „ქობის“ (მხარის) მფლობელი ხიმშია კი დიდ დამპყრობელს ხელიდან გაუსხლტა. სიცივემ და საკვების უქონლობამ ძალზე შეაწუხა თემურის ლაშქარი: ცხენებს ხის ტყავის მეტი საკვები აღარ გააჩნდათ და ბევრი მათგანიც დაიღუპა. (თემური იძულებული გახდა მდ. მტკვარზე გადასულიყო და ყარაბაღს დაბრუნებულიყო⁵) ყარაბაღში მან ქართველთაგან ალინჯის ციხის აღების საქმე გამოიძია, ზოგი დასაჯა, ზოგი კი დაასაჩუქრა⁶. როგორც ივ. ჯავახიშვილი წერს, „თემურ-ლენგის მიზანი არსებითად მიუღწეველი დარჩა: მან ვერც ქვეყნის დამორჩილება შესძლო, ვერც

¹ ნიზამ აღ-დინ შამი, „ზაფარ-ნამე“, I, გვ. 213; შერეფ აღ-დინ ალი იეზდი, „ზაფარ-ნამე“, II, გვ. 162; აბდ არ-რეზაყ სამარქანდი, „მათლა ას-სა'დინ ვა მაჟმა აღ-ბაჰრაინ“, ფ. 193 ნ. მირხოდი, „როუზათ ას-საფა“, VI, გვ. 239.

² შერეფ აღ-დინ ალი იეზდი, „ზაფარ-ნამე“, II, გვ. 162; იხ. აგრეთვე ნიზამ აღ-დინ შამი, „ზაფარ-ნამე“, I, გვ. 214; აბდ არ-რეზაყ სამარქანდი, „მათლა ას-სა'დინ ვა მაჟმა აღ-ბაჰრაინ“, ფ. 193 ნ. მირხოდი, „როუზათ ას-საფა“, VI, გვ. 239.

³ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, III, თბ., 1941, გვ. 198.

⁴ შერეფ აღ-დინ ალი იეზდი, „ზაფარ-ნამე“, II, გვ. 166; მირხოდი, „როუზათ ას-საფა“, VI, გვ. 161.

⁵ ნიზამ აღ-დინ შამი, „ზაფარ-ნამე“, I, გვ. 24.

⁶ შერეფ აღ-დინ ალი იეზდი, „ზაფარ-ნამე“, II, გვ. [166; მირხოდი, „როუზათ ას-საფა“, VI, გვ. 161.

საქართველოს სამეფოს პოლიტიკური მესაქე, ან გინდა დიდი სამხედრო ხელისუფალი ჩაიგდო, ხელში, რომ მისთვის სასურველი ზავის პირობები ეკარნახა და დაედებინა. ჰერეთის მმართველი ხიმშიაძე კი გაუსხლტა ხელიდან¹. 1399 წლის ბოლოს თემური საქართველოდან წავიდა.

(1400 წლის) გაზაფხულზე თემურ-ლენგმა ყურულთაი მოიწვია და საქართველოში ლაშქრობა ბრძანა (ეს იყო რიგით მეოთხე შემოსევა).

ყარაბაღიდან გამოსულმა მისმა ლაშქარმა ბარდას დაიბანაკა. აქ თემურს ეახლა ერზინჯანის მბრძანებელი თაპერთანი და მორჩილება გამოუცხადა მას. თემურმა მას თული, დროშა და ნალარა უბოძა, ქამრისა და თავსაბურავის ბოძებით აღამაღლა და თავის ვილაეთში დააბრუნა. თემურის ლაშქარი ბარდიდან აიყარა და საქართველოს საზღვრებისაკენ ნადირობა-ნადირობით წამოვიდა. (საზღვართან მოსულმა თემურმა გიორგი მეფეს ელჩი გამოუგზავნა, რომლის პირითაც მასთან შეხიზნული სულთან აჰმედ ჯალაერის შვილის თაპერის გაცემა მოსთხოვა.)

გეორგი მეფემ დიდ დამპყრობელს იმავე ელჩის პირით მკვახე უარი შეუთვალა: „მეფისწული, რომელიც ჩემთანაა თავშეფარებული, მტრის ხელთ როგორ უნდა გავცეო?“².

ისტორიკოსები მოგვითხრობენ, რომ გიორგი მეფის უხეშმა პასუხმა თემური საშინლად განარისხა, მან ბრძანა, რათა ქართველთა მეფის საბრძანებელი საშინლად აეოხრებინათ. თემურ-ლენგის ბრძანება შესრულებული იქნა: მისმა მოლაშქრეებმა პურეული და ხეხილი ძირფესვიანად მოთხარეს, შენობები დაანგრიეს და გაძარცვეს³.

ქართველებმა თავი მალაღ მთებსა და მიუვალ გამოქვაბულებს შეაფარეს. ისედაც მტკიცე სამალაევები კიდევ უფრო გაამაგრეს და მტერს ვაჟკაცურად დაუხვდნენ. თემურის მეომრებმა ჯაჭვებით კიდობნები ჩაუშვეს, შიგ ჩასხდნენ და როდესაც გამოქვაბულების პირს გაუთანასწორდნენ ხმლითა და შუბით ეკვეთნენ ქართველებს, თანაც ნავთში ამოვლებულ, ცეცხლწაქიდებულ ისრებსაც ისროდნენ გამოქვაბულებში. დამპყრობლები სასტიკად გაუსწორდნენ ქართველებს: მხო-

¹ იე. ჯ ა ე ა ხ ი შ ე ი ლ ი, ქართველი ერის ისტორია, III, თბ., 1941, გვ. 199.

² ნიზამ აღ-დინ შ ა მ ი, „ზაფარ-ნამე“, I, გვ. 214, 215, აბდ არ-რეზაყ ს ა - მ ა რ ყ ა ნ დ ი, „მათლა ას-სა'დინ ვა მაჟმა აღ-ბაჰრაინ...“ ფ. 194 წ.

³ ნიზამ აღ-დინ შ ა მ ი, „ზაფარ-ნამე“, I, გვ. 215, შერეფ აღ-დინ ალი ი ე ზ - დ ი, „ზაფარ-ნამე“, II, გვ. 173, აბდ არ-რეზაყ ს ა მ ა რ ყ ა ნ დ ი, „მათლა ას-სა'დინ ვა მაჟმა აღ-ბაჰრაინ“, ფ. 194 წ, შ ი რ ხ ო ნ დ ი, „როუზათ ას-საფა“, VI, გვ. 346.

ლოდ მათ ინდობდნენ, ვინც გამუსლიმანდებოდა, ხოლო დანარჩენებს სოცავდნენ.¹

(ამ მიდამოებში თემურს 15 ციხე აუღია (ივ. ჯავახიშვილი ფიქრობს, რომ შესაძლოა ეს ცნობა გადაჭარბებული იყოსო!).)

თემურ-ლენგმა ხორასნელი ლაშქრის ნაწილი თბილისის და მისი სანახების დასაცავად დასტოვა, ხოლო თვით კი მუხრანის ველზე ჩამოხდა. გოორგი მეფემ თავს გაქცევილად უშველა) ხოლო იმ მხარის აზნაურები (انوازي) და დიდებულები (نگار) თემურს ეახლნენ და მორჩილება გამოუცხადეს. დიდმა დამპყრობელმა ეკლესია-მონასტრები ჩვეულებისამებრ აქაც მიწასთან გაასწორა².

(მუხრანის ველიდან თემურ-ლენგი ჯანიბეგის „ხეობის“ (სამილანხვროს ნაწილი) დასალაშქრად წავიდა და იქაურობა დაარბია.)

ჯანიბეგი დამორჩილდა და ციხე-სიმაგრეებიც ჩააბარა თემურს. ჯანიბეგის სამფლობელოს დარბევისას თემურის ლაშქარმა მრავალი ცხენი და ცხვარი იგდო სელთ. ამის შემდეგ თემურმა სამთავისის გზით³ ჯერ ამირა ჯეპანშაჰი გააგზავნა, ხოლო შემდეგ კი თვითონაც წავიდა. აქაც ეკლესიები და სხვა ნაგებობები დაანგრია, პურეული ამო-

¹ ნიზამ ად-დინ შამი, „ზაფარ-ნამე“, I, გვ. 215, შერეფ ად-დინ ალი იეზიდო, „ზაფარ-ნამე“, II, გვ. 174, 175, აბდ არ-რეზაყ სამარყანდო, „მათლა ას-სა'დინ ვა მაქმა ალ-ბაჰრაინ“, ფ. 194 წ. მირზონდო, „როუზათ ას-საფა“, VI, გვ. 347.

თემურის მოლაშქრეების მიერ ჩაქვებით ჩამოშვებული კიდობნების საშუალებით გამოქვებულეში თავშეფარებული ქართველების ამოხოცვა აღწერილი აქვს იბნ არაბშასაც, იხ. იბნ არაბშაჰი. „აჯაბ ალ-მაყდურ ფი ახბარ თამურ“, გვ. 143.

ივ. ჯავახიშვილის აზრით, გამოქვებულეში თავშეფარებული ქართველების გაქლექა მუხრანის ველის მიდამოებში, სახელდობრ შიომღვიმის მონასტრის არეში უნდა მომხდარიყო. ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, III, 1966, გვ. 298.

² უნდა აღინიშნოს, რომ სპარსული და სპარსულენოვანი წყაროების ცნობებს ადასტურებენ იმდროინდელი ქართული წყაროებიც (ლარგეისის 1365 წელს გადაწერილი პარაკლიტონის 1400 წლის მინაწერი და რკონის მონასტრის წარწერა გვამცნობს, რომ 1400 წელს თემურ-ლენგს ქართლი სასტიკად აუოხრებია და ეკლესიები დაუქცევია). იხ. ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, III, გვ. 299. თემურის მიერ ეკლესია-მონასტრების აოხრება ასახულია საბუთებშიც. იხ. თ. ეორდანი, „ქრონიკები“, II, ტფილისი, 1897, გვ. 219, 220, 259. ს. კაკაბაძე, ისტორიული საბუთები, წ. III, ტფილისი, 1913, გვ. 12, 19.

³ სპარსულ ენაზე არსებულ წყაროებში წერია -|ساوا (საჰავა) ან |ساوا (საჰავა). თუ რატომ მიგვაჩნია ეს პუნქტი საჰავაიად. ამ. შესახებ ქვემოთ გვექნება საუბარი.

თხარა, ურიცხვი დავლა იგდო ხელთ, შემდეგ კი იმ ხეობის ყელში მდებარე ძალზე გამაგრებული ორდიბეგის ციხე აიღო და მიწასთან გაასწორა. იქიდანაც აიყარა და გორის ველზე ჩამოხდა. თემურ-ლენგმა ამირა ჯეჰანშაჰი გიორგი მეფის შესაპყრობად გააგზავნა, მაგრამ გიორგი ამჯერადაც ხელიდან გაუსხლტა მას. თემურს მის შესაპყრობად ჩატარებულმა ყოველივე ცდამ ამაოდ ჩაუარა; (მან მეფე გიორგის ხელთგდება ვერ მოახერხა) სამაგიეროდ მოლაშქრეებმა ბევრი დავლა იგდეს ხელთ და ისე დაბრუნდნენ¹.

თემურ-ლენგმა ამირები შეაგროვა, მდ. მტკვარზე გადავიდა და ჩამოხდა. აქ მას აცნობეს, რომ ქართველ აზნაურებს (ზოვრეთის ციხე) გაუმადრებიათ. ეს ციხე (ისედაც მტკიცე და მიუვალი იყო, მაღალ მთაზე აშენებული და არვის ახსოვს, რომ ოდესმე ვისმეს აეღოსო— მოგვითხრობს ნიზამ აღ-დინ შამი. თემურ-ლენგმა დიდი მცდელობის შემდეგ მეხუთე დღეს ციხე აიღო და მიწასთან გაასწორა, იქ მყოფნი კი ამოწყვიტა².)

(ამასობაში თემურს ამბავი მოუვიდა, რომ გიორგი მეფე სავანეთის (سوانیت) სახელით ცნობილ ადგილას არისო. თემურმა გიორგის შესაპყრობად ლაშქარი გააგზავნა, მაგრამ გიორგი ამჯერადაც ხელიდან გაუსხლტა მას; იგი დას. საქართველოში (აფხაზეთი) გადავიდა. თემურის მომრეებმა სავანეთის ციხე დაიპყრეს და მას გაეციდნენ. ვისაც კი მიეწივნენ, დანოცეს³. სპარსელი და სპარსულენოვანი ისტორიკოსები მოგვითხრობენ, რომ გიორგი მეფემ მდ. ილირი და ქვირლა (ყვირილა) გადაიარა და სამშვიდობოს გავიდაო. მან ხელი აღიწო სამეფო-საბრძანებელზეო⁴.

¹ ნიზამ აღ-დინ შამი, „ზაფარ-ნამე“, I, გვ. 216; შერეფ აღ-დინ ალი იეზიდო, „ზაფარ-ნამე“, II, გვ. 186, 187; აბდ არ-რეზაყ სამარყანდო, „მათლა ას-სა'დინ ვა მაჟმა აღ-ბაჰრან“, ფ. 195 ა; ფასიჰი ხათი, „მაჟმალ-ე ფასიჰი“, გვ. 391 ა.

² ნიზამ აღ-დინ შამი, „ზაფარ-ნამე“, I, გვ. 216; შერეფ აღ-დინ ალი იეზიდო, „ზაფარ-ნამე“, II, გვ. 177; აბდ არ-რეზაყ სამარყანდო, „მათლა ას-სა'დინ ვა მაჟმა აღ-ბაჰრან“, ფ. 195 ა; მირხონდო, „როუზათ ას-სათა“, VI, გვ. 347.

³ ნიზამ აღ-დინ შამი, „ზაფარ-ნამე“, I, გვ. 216; შერეფ აღ-დინ ალი იეზიდო, „ზაფარ-ნამე“, II, გვ. 177, 178; აბდ არ-რეზაყ სამარყანდო, „მათლა ას-სა'დინ ვა მაჟმა აღ-ბაჰრან“, ფ. 195 ა; მირხონდო, „როუზათ ას-სათა“, VI, გვ. 347.

⁴ ნიზამ აღ-დინ შამი, „ზაფარ-ნამე“, I, გვ. 217; შერეფ აღ-დინ ალი იეზიდო, „ზაფარ-ნამე“, II, გვ. 180, გიორგი მეფის გაქცევას დასავლეთ საქართველოში ადსტურებს იმდროინდელი ქართული წყაროც („ძეგლი ერისთავთა“). იხ. „ძეგლი ერისთავთა“, გვ. 358.

გიორგი მეფე დარწმუნდა, რომ აჰმედ ჯალაერის შვილის მფარველობა აღარ შეეძლო და მას საითაც უნდოდა, იქით წასვლა შესთავაზა. თაჰერმა ოსმალებს შეაფარა თავი¹.)

უპატრონოდ დარჩენილ ქვეყანაში, როგორც ეს ივ. ჯავახიშვილს აქვს აღნიშნული, უცხო ძალის შემოსვლით განარებულმა პირადმა შურისმაძიებლებმაც დრო იხელთეს. ერთ-ერთი ასეთი დალატის შემთხვევა „ძეგლი ერისთავთას“ ავტორსაც აქვს აღწერილი. სწორედ ამ მოლაღატეთა წყალობით დაარბია თემურმა ქსნის ხეობა².

(გიორგი მეფემ ადრე შეპყრობილი ვინმე ისმაილი თემურ-ლენგთან გააგზავნა, მორჩილება შეუთვალა და „ბაჯ ო ხარაჯის“ (باج و خراج!) მის ხაზინაში გაგზავნა იკისრა³. შემდეგ შერეფ ად-დინ ალი იეზდი უმატებს, რომ გიორგი მეფე „სავერისა“ და „ჯიზიას“ გადასდაზეც დათანხმდაო⁴.

თემურ-ლენგსა და საქართველოს მეფეს შორის ურთიერთობის პოლიტიკური ფორმის დასადგენად საინტერესო მასალას გვაწვდის ზემოხსენებული საგადასახადო ინსტიტუტების დამოწმება სპარსულ წყაროებში.

საინტერესოა რა შინაარსისაა „ბაჯ ო ხარაჯ“ და „სავერი“? („ბაჯ ო ხარაჯის“ რაობა გამორკვეული აქვს ვ. გაბაშვილს. მისი განმარტებით „ბაჯ ო ხარაჯს“, როგორც ხარკს... საშუალო თუ გარდამავალი ადგილი უკავია „საურსა“ და „მალ-მალუჯათს შორის“⁵. იგი ხარკის გაცილებით უფრო მსუბუქი ფორმაა ვიდრე მალ-მალუჯათი. ეს უკანასკნელი ქვეყნის აღწერას და აღმოსავლური მიწისმფლობელობის წესის შემოღებას (ე. ი. ქვეყნის სრულ ინკორპორაციას) გულისხმობდა. „ბაჯ ო ხარაჯს“, როგორც წესი, იხდიდნენ ირანის ფეოდალური სამთავროების მპყრობელ-მფლობელები, როგორც ვასალები⁶.)

რა არის სავერი?

სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმული მოსაზრებების თანახმად (კატრმერი, ვ. მინორსკი, ი. პეტრუშევსკი), („სავერი“ უკავშირ-

¹ ნიზამ ად-დინ შ ა მ ი, „ზაფარ-ნამე“, I, გვ. 217; შერეფ ად-დინ ალი ი ე ზ დ ი, „ზაფარ-ნამე“, II, გვ. 180; აბდ არ-რეზაყ ს ა მ ა რ ყ ა ნ დ ი, „მთაჲს ას-სა-ღაინ ვა მაჲმა ალ-ბაჰრაინ“, ფ. 195 ა.

² ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ქართველი ერის ისტორია, წ. III, თბ., 1941, გვ. 204.

³ შერეფ ად-დინ ალი ი ე ზ დ ი, „ზაფარ-ნამე“, II, გვ. 180.

⁴ იქვე.

⁵ ვ. გ ა ბ ა შ ვ ი ლ ი, ქართული ფეოდალური წყობილება XVI—XVII საუკუნეებში, თბილისი, 1958, გვ. 264.

⁶ ვ. გ ა ბ ა შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრ., გვ. 257.

ეება ფეშქეშს¹. ვ. გაბაშვილი კიდევ უფრო აზუსტებს სავერის მნიშვნელობას. მისი აზრით, „სავერი“ ფეშქეშის გასამზადებლად იყო საჭირო². აშკარაა, „სავერი“ პოლიტიკური დამოკიდებულების უფრო მსუბუქი ფორმის გამომხატველია, ვიდრე „ბაჯ ო ხარაჯ“³.

ზემოთქმულიდან გამომდინარე, გიორგი მეფეს სურს ვასალური ურთიერთობის საფუძველზე დამორჩილდეს ან მოურიგდეს თემურს (იგი ტახტს შეინარჩუნებს!), ამიტომაც სთავაზობს თავის მხრიდან „ბაჯ ო ხარაჯის“ და „სავერის“ გადახდას.)

თემურ-ლენგს, როგორც ჩანს, მიუხედავად სასტიკი რბევა-აოსრებისა (საქართველო ჯერ კიდევ საბოლოოდ დაპყრობილი არა აქვს, ამიტომაც თანხმდება იგი გიორგის მხრიდან შედარებით მსუბუქი ფორმის ხარაჯისა და მისართმეველის გადახდაზე.)

სპარსელი და სპარსულენოვანი ისტორიკოსების სიტყვით, თემურმა შეუნდო გიორგის „დანაშაული“, (შემდეგ ივანე ათაბაგის სამფლობელოსაკენ გაილაშქრა) და მისი საბრძანებელიც (სამცხე) ააოხრა, ნაგებობები დაანგრია და ივეარაჰყო⁴.

(სამცხიდან თემურმა არაგვის ხეობისაკენ (قرمانقان) იბრუნა პირო, იქაურობა ააოხრა,) ციხეები დაიპყრო, ხოლო შემდეგ მენიკ-ჯულის სანახებში გადავიდა და იქ ჩამოხდა⁵.

(სწორედ ამ დროს მას შეატყობინეს, რომ ქართველები ფანასკერტის ციხეში არიან გამაგრებულნი. თემურ-ლენგმა იქით გალაშქრება არ დააყოვნა. ფანასკერტის სანახებში ხუთი დღის განმავლობაში შვიდი ციხე აიღო და მიწასთან გაასწორა⁶.)

ფანასკერტისა და მისი სანახების დარბევა-აოხრების შემდეგ თემურ-ლენგი იქიდან (იყარა და აენიქში ჩამოხდა⁷.) ხსენებული წყაროე-

¹ ვ. გაბაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 241.

² ვ. გაბაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 241.

³ ვ. გაბაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 244.

⁴ ნიზამ აღ-დინ შამი, „ზაფარ-ნამე“, I, გვ. 217; შერეფ აღ-დინ ალი იეზ-დო, „ზაფარ-ნამე“, II, გვ. 180, 181; აბდ არ-რეზაყ სამარყანდი, „მათლა ას-სა'დინ ვა მაჟმა აღ-ბაჰრაინ“, ფ. 195 ა; შირხონდი, „როუზათ ას-საფა“, VI, გვ. 347.

⁵ ნიზამ აღ-დინ შამი, „ზაფარ-ნამე“, I, გვ. 217; შერეფ აღ-დინ ალი იეზ-დო, „ზაფარ-ნამე“, II, გვ. 182; აბდ არ-რეზაყ სამარყანდი, „მათლა ას-სა'დინ ვა მაჟმა აღ-ბაჰრაინ“, ფ. 195 ა.

⁶ ნიზამ აღ-დინ შამი, „ზაფარ-ნამე“, I, გვ. 217; შერეფ აღ-დინ ალი იეზ-დო, „ზაფარ-ნამე“, II, გვ. 182; აბდ არ-რეზაყ სამარყანდი, „მათლა ას-სა'დინ ვა მაჟმა აღ-ბაჰრაინ“, ფ. 195 ა.

⁷ ნიზამ აღ-დინ შამი, „ზაფარ-ნამე“, I, გვ. 217; აბდ არ-რეზაყ სამარყანდი, „მათლა ას-სა'დინ ვა მაჟმა აღ-ბაჰრაინ“, ფ. 195 ა, შერეფ აღ-დინ ალი

ბის ცნობით, (აქ თემურთან „ფრანგთა“ (დას. ევროპელთა) ელჩები მოვიდნენ, რუმის კეისრის (ოსმალეთის სულთნის) მურადის შვილი, რომელიც მათ ტყვედ ჰყავდათ, მიიყვანეს და თემურს თავიანთი მძრძანებლების დანაბარები გადასცეს. თემურმა უხვად დასაჩუქრებელი ელჩები ტრაპიზონის გზით უკან დააბრუნა².

თემური აენიქში ორი თვე დარჩა, ხოლო შემდეგ კი სირიაში წავიდა სალაშქროდ. თემურმა მანამდე დაიპყრო და ააოხრა სივასი. შემდეგ ალეპო, დამასკო და მიუთხლოვდა იერუსალიმს.)

(თემურ-ლენგის საქართველოდან წასვლის შემდეგ „მაშინ მოვიდა მეფე გიორგი ლიხთიმერით და ესმა დვალთაგან ლალატი ერისთავისაჲ განრისხდა და განილაშქრა მათ ზედა და შემოვიდა გზასა აჩაბეთისასა და იწყო ტყუენვაჲ და ოკრებაჲ მათი“³.

ზემოთ აღნიშნული გეგონდა, რომ გიორგი საქართველოს მეფესა და თემურ-ლენგს შორის თითქოს მშვიდობიანი ურთიერთობა დამყარდა; გიორგი მეფე თემურს მორჩილებას და ხარკის ძლევასაც შეჰპირდა, მაგრამ, როგორც ჩანს, დანაპირები არ დასრულა. თემურ-ლენგმა ახალი ლაშქრობა გადაწყვიტა; ამირ-ზადე სულთან ჰუსეინ ბაჰადური, ამირ-ზადე ფირ მოჰამედ ბაჰადური, ამირ-ზადე აბუბექრ ბაჰადური და ამირა ჯეჰანშაჰი ალინჯის ციხისა და საქართველოს მხარეს გაავზაენა, თვითონ კი ძლევამოსილი ლაშქრით მარდინის მიდამოებში ჩამოხდა⁴.

უკვე ათი წელი იყო, რაც თემურის ლაშქარს ალინჯა ალყაში ჰქონდა მოქცეული. მეციხოვნენი საშინელ დღეში ჩაცვიდნენ, მათ სასმელსაქმელი გამოეღიათ და ხის ტყავით-ღა იკვებებოდნენ⁵.)

მეციხოვნეებმა დანაპირებისათვის გიორგი მეფეს მიმართეს. გიორგიმ გადაწყვიტა ალინჯის ციხესთან თვით მისვლა და მოალყეებთან ბრძოლა. თემურ-ლენგმა როდესაც ეს გაიგო სულთან ჰუსეინ ბაჰადური და ამირ-ზადე ფირ მოჰამედ ბენ ომარ შეინ ბაჰადური, ამირ-ზადე აბუბექრ ბენ ამრანშაჰ გურგანი და ამირა ჯეჰანშაჰი ბენ ჩაქუ და

იუზღის და შირხონდს აღნიშნული აქეთ, რომ ფანასკერტის და მისი სანახების აოხრების შემდეგ თემური მენიკ-კულში ჩამოხდა. იხ. შერეფ ად-დინ ალი იეზდი, „ზაფარ-ნამე“, II, გვ. 182; შირხონდი, „როუზათ ას-საფა“, გვ. 349.

¹ კასტილიის მეფის ენრიკე III-ის ელჩები.

² ნიზამ ად-დინ შამი, „ზაფარ-ნამე“, I, გვ. 217; შერეფ ად-დინ ალი იეზდი, „ზაფარ-ნამე“, II, 182; აბდ არ-რეზაყ სამარყანდი, „მათლა ას-სა'დინ ვა მაჰმა ალ-ბაჰრაინ“, ფ. 195 a; შირხონდი, „როუზათ ას-საფა“, VI, გვ. 349.

³ ძეგლი ერისთავთა, გვ. 361.

⁴ ნიზამ ად-დინ შამი, „ზაფარ-ნამე“, I, გვ. 238.

⁵ შერეფ ად-დინ ალი იეზდი, „ზაფარ-ნამე“, II, გვ. 256.

ამირა სიდი ხოჯა ბენ შეიხ ალი ბაჰადური ლაშქრით ალინჯის ციხეზე გააგზავნა. ლაშქარი, ბრძანების თანახმად, იმ მხარისაკენ წავიდა და ყარსის გზით მულანში ჩამოხდა. (გიორგი მეფემ, როდესაც სირიიდან თემურის დაბრუნებისა და მისი ლაშქრის მოსვლის ამბავი გაიგო, აფხაზეთს შეაფარა თავი.)

(მეციხოვნენი იძულებულნი გახდნენ ციხე ჩაებარებინათ. ცისის-თავები (ერთი მუსლიმანი — სიდი აჰმედი და ერთიც ქართველი — სარგისი)¹, გაქცევის ცდის უშედეგოდ დამთავრების შემდეგ დამორჩილდნენ.) დატყვევებული სიდი აჰმედ ოღლანი თემურთან გააგზავნეს².

როდესაც უფლისწულებმა და ამირებმა ავნიქს მიაღწიეს და ქლინჯის დაცემის ამბავი გაიგეს, საქართველოსაკენ სალაშქროდ გაეჩქარნენ, გიორგი მეფემ თემურ-ლენგს შიკრიკი გაუგზავნა და მორჩილება შეუთვალა. ლაშქარი მენიკ-კულის იალაღებზე დაყოვნდა. ამ დროს თემურმა სულთან მოჰამედ ხანი, ამირ-ზადე როსტომი, ამირ-ზადე სოლეიმან შაჰი, ამირა მახრამ ჩაქუ, როსტომ თალი ბულა, სუნჯაყ ბაჰადური, თოუქელ ბარლასი და სხვა ამირები მრავალრიცხოვანი ჯარით ბაღდადს გააგზავნა.) (401 წელს თემურმა ბაღდადი აიღო, შემდეგ იგი ქურთისტანის გზით თავრიზს მივიდა, იქიდან კი საქართველოსაკენ გამოემართა.)³ თემურმა არეზი გაიარა, (ნახიჩევანში დაბანაკდა) და იქ რამდენიმე დღე დარჩა. (დიდმა დამპყრობელმა საქართველოს მეფეს ელჩი გამოუგზავნა და სავერის, ხარაჯას, ჯიზიას და ბაჟის გადახდა მოთხოვა⁴ (აბდ არ-რეზაყ სამარყანდის მიხედვით — „ბაჯ ო ხარაჯის“)⁵.)

(თემურ-ლენგის ურდომ შამქორს მიაღწია. ამასობაში საქართველოში გაგზავნილი ელჩებიც უკან დაბრუნდნენ და თან მეფის ძმა მოიყვანეს. საქართველოს მეფის მოციქულმა გიორგი მეფის მხრიდან დიდძალი საჩუქრები (ცხენები, სანადიროდ გაწვრთნილი ცხოველები...) და ბოდისის სიტყვები მოიტანა. ამავე დროს თემურს გადაეცა გიორგი მეფის დანაბარები, რომ იგი (ე. ი. გიორგი) კისრულობდა თემურის ხაზინაში „ბაჯ ო ხარაჯის“ შეტანას და ლაშქრითაც, როდესაც ე) საქირა იქნებოდა, მის მისაშველებლად გამოვიდოდა. ამასთანავე გიორგი უთვლიდა თემურს: ჯიზიას გამოგიგზავნი თუ მეცოდინება,

¹ ქაფუზ-ე აბრუ, „ზუბღათ ათ-თავარიხ“, გვ. 163.

² იქვე, გვ. 163, 164.

³ შერეფ ად-დინ ალი იეზდი, „ზაფარ-ნამე“, II, გვ. 256.

⁴ ნიზამ ად-დინ შამი, „ზაფარ-ნამე“, I, გვ. 242; შერეფ ად-დინ ალი იეზდი, „ზაფარ-ნამე“, II, გვ. 271.

⁵ შერეფ ად-დინ ალი იეზდი, „ზაფარ-ნამე“, II, გვ. 271.

⁶ აბდ არ-რეზაყ სამარყანდი, „მათლა ას-სა'დინ ვა მაჟმა ალ-ბაჰრაინ“, ფ. 213 ა.

რომ შეწყალებული ვიქნები: „თქვენ თქვენი რჯული გაქვთ და მე ჩემი“ (ე. ი. მე ჩემ რჯულზე დავრჩებიო)¹.

(შერეფ ად-დინ ალი იეზიდისა და მირზონდის მიხედვით, გიორგი მეფე თითქოს უთვლის თემურს, რომ იგი მის ზაზინაში „ჯიზიას“ და „ხარაჯას“ გადაიხდის².)

(ჩვენი აზრით, უპირატესობა ნიზამ ად-დინ შამის ცნობას უნდა მიენიჭოს. ნიზამ ად-დინ შამის ცნობიდან იმ დასკვნის გამოტანა შეიძლება, რომ გიორგი მეფე თანხმდება შედარებით მსუბუქი გადასახადის გადახდაზე, ხოლო ბოლოს კისრულობს „ჯიზიას“, მხოლოდ იმ პირობით, თუ იგი თავის რჯულზე დარჩება. საქართველო საბოლოოდ დაპყრობილი არაა თემურის მიერ, ამიტომაც ძალზე საეჭვოა, რომ გიორგის „ხარაჯას“ გადახდა ეკისრა.)

(თემურ-ლენგი დათანხმდა, წყენა თითქოს დაივიწყა, გიორგი მეფის ძმა უხვად დაასაჩუქრა, საქართველოში გამოისტუმრა) და თან დააბარა: შენს ძმას უთხარი ჩემს წყენინებას ვაპატივებ, მის ქვეყანასაც არ დავარბევ, მხოლოდ იმ პირობით, თუ თავის დანაპირებს ასარულებს, მაჰმადიანებს კარგად მოეპყრება და საქართველოდან მაშველ ჯარს მომავშველებს ხოლმეო.

ვარდა ამისა ქართველებმა ხელი არ უნდა შეეშალონ ელჩებს (ვაჭრების) მისვლა-მოსვლას. თავიანთ ქვეყანაში მუსლიმანებს პატივისცემით მოექცნენ. ამასთანავე, ქართველებმა მუსლიმანთა ქვეყნებში თუ ქალაქებში აშკარად არ უნდა შეისრულონ ქრისტიანული წესები. ყველაფერი ეს სათანადოდ ყოფილა გაფორმებული.

(ამჯერად საქართველო გადაურჩა თემურის შემოსევას: თემურ-ლენგსა და გიორგი მეფეს შორის ზავი დაიდო³.)

(მაგრამ მალევე, დაღებულ ზავის მიუხედავად, თემურ-ლენგმა საქართველოს წინააღმდეგ საბრძოლო მოქმედება მაინც განაახლა. ჰიჯრის 804 წლის რაბი'ულ-ახერის 22-ს (=1401 წლის 2 დეკემბერს)⁴

¹ ნიზამ ად-დინ შამი, „ზაფარ-ნამე“, I, გვ. 243; აბდ არ-რეზაყ სამარყანდი, „მათლა ას-სა'დაინ ვა მაჰმა ალ-ბაჰრაინ“, ფ. 213 ა;

² შერეფ ად-დინ ალი იეზიდი, „ზაფარ-ნამე“, II, გვ. 272; ასეთივე ცნობა აქვს მირზონდაც, იხ. „როუზათ ას-საფა“, VI, გვ. 891.

³ ნიზამ ად-დინ შამი, „ზაფარ-ნამე“, გვ. 243; შერეფ ად-დინ ალი იეზიდი, „ზაფარ-ნამე“, II, გვ. 272; აბდ არ-რეზაყ სამარყანდი, „მათლა ას-სა'დაინ ვა მაჰმა ალ-ბაჰრაინ“, ფ. 213 ა; შერეფ ად-დინ ალი იეზიდის და აბდ არ-რეზაყ სამარყანდის მიხედვით, თემურ-ლენგი გიორგი მეფეს ჭარბ მოხმარებასაც უღებს პირობად.

⁴ ნიზამ ად-დინ შამი, „ზაფარ-ნამე“, I, გვ. 243; მირზონდი, „როუზათ ას-საფა“, გვ. 213.

თემურ-ლენგი ყარაბაღს მივიდა. 1402 წლის მარტში მან შამქორს მი-
აღწია¹. შამქორი გაიარა, ალა-თალის გზით საქართველოს საზღვრებში
შემოვიდა და მენიკ-კულში ჩამოხდა². აქ მას მოახსენეს, რომ მახლობ-
ლად თორთუმის სახელით ცნობილი ციხეა, რომლის მბრძანებელსაც
თაყა ჰქვია სახელად. იგი იმ დროს იქ არ იმყოფებოდა და თავის მოად-
გილედ (ნაიბად) გორჯიკი დაეტოვებინა. იმ ციხეში ორასი ქართვე-
ლი გამაგრებულიყო, მალსა და ჯიზიას არ იხდიდნენ და მუსლიმანებ-
საც აწუხებდნენ. თემურის ბრძანებით, ამირზადეები შეიხ ნურ ად-
დინ ბაჰადური, შაჰმალეჟ ბაჰადური, ამირა მუსა, თემურ მალეჟი და
საადათი იქ ლაშქრით წავიდნენ. თემურმა ბრძანა: თუ ქართველები
მალსა და ჯიზიას გადაიხდიან და დაგემორჩილებიან, მაშინ შეუნ-
დევითო მათ. მეციხოვნეებმა დამორჩილებაზე უარი შემოთვალეს. გა-
ჩაღდა სისხლისმღვრელი ბრძოლა, რომელიც ხუთი დღის განმავლო-
ბაში გრძელდებოდა. მეექვსე დღეს თემურის ლაშქარმა გაიმარჯვა.
მისი ბრძანების თანახმად, ციხე ძირ-ფესვიანად დაანგრეს, მეციხოვნე-
ები გაჟლიტეს, ხოლო ციხის მფლობელ თაყას კი შეუნდევს³.

თორთუმის აღების შემდეგ თემურ-ლენგი არზრუმისაკენ გაემარ-
თა, ერზინჯანის სანახებში ჩამოხდა და გომახის ციხის ასაღებად მოემ-
ზადა (ციხე ერზინჯანის მასლობლად მდებარეობდა)⁴.

თემურ-ლენგის წინსვლას დასავლეთისაკენ შემოფოთებით ადევნებ-
და თვალყურს ოსმალეთის სულთანი ბაიაზეთ I. სირიაში და მესოპო-
ტამიაში თემურ-ლენგის ლაშქრობამ ბაიაზეთს დრო და საშუალება
მისცა მომზადებულიყო ომისათვის. ომი გარღვეული იყო. 1402 წლის
28 ივლისს მოწინააღმდეგეებს შორის ბრძოლა მოხდა ანგორასთან (ან-
კარასთან). ეს ბრძოლა ბაიაზეთ I სასტიკი დამარცხებით დამთავრდა;
თვით სულთანი ბაიაზეთი უფლისწულ მუსასთან ერთად ტყვედ ჩაეარ-
და. თემურმა დაარბია ბრუსა, ნიკეა. 1402 წლის დეკემბერში აიღო და
დაანგრია იზმირი (იზმირს იმ დროს ფლობდნენ როდოსელი რაინ-

¹ აბღ არ-რეზაყ ს ა მ ა რ ყ ა ნ დ ი, „მათლა ას-სა'ღინ ეა მაჟმა ალ-ბაჰრა-
ინ“, ფ. 216 ა; ხ ო ნ დ ე მ ი რ ი, „ჰაბიბ ას-სიიარ“, 3, გვ. 505.

² შერეფ ად-დინ ალი ი ე ზ დ ი, „ზაფარ-ნამე“, II, გვ. 365; აბღ არ-რეზაყ
ს ა მ ა რ ყ ა ნ დ ი, „მათლა ას-სა'ღინ ეა მაჟმა ალ-ბაჰრაინ“, ფ. 216 ა; ხ ო ნ დ ე-
მ ი რ ი, „ჰაბიბ ას-სიიარ“, 3, გვ. 505.

³ ნიზამ ად-დინ შ ა მ ი, „ზაფარ-ნამე“, I, გვ. 250; შერეფ ად-დინ ალი ი ე ზ-
დ ი, „ზაფარ-ნამე“, II, გვ. 273, 274; აბღ არ-რეზაყ ს ა მ ა რ ყ ა ნ დ ი, „მათლა
ას-სა'ღინ ეა მაჟმა ალ-ბაჰრაინ“, ფ. 216 ა; მ ი რ ხ ო ნ დ ი, „როუზათ ას-საღა“,
VI, გვ. 403; ხ ო ნ დ ე მ ი რ ი, „ჰაბიბ ას-სიიარ“, 3, გვ. 506.

⁴ ნიზამ ად-დინ შ ა მ ი, „ზაფარ-ნამე“, I, გვ. 250; შერეფ ად-დინ ალი ი ე ზ
დ ი, „ზაფარ-ნამე“, II, გვ. 274; აბღ არ-რეზაყ ს ა მ ა რ ყ ა ნ დ ი, „მათლა ას-
სა'ღინ ეა მაჟმა ალ-ბაჰრაინ“, ფ. 216 ა.

დებო), მცხოვრებნი გაქლიტა, ხოლო რამდენიმე ათასი კაცი (უბირატესად ხელოსნები) სამარყანდში გადაასახლა¹.

ანკარასთან ომისა და ოსმალთა სასტიკად დამარცხების შემდეგ თემურ-ლენგმა კვლავ საქართველოსაკენ იბრუნა პირი.

გიორგი მეფემ, როგორც ჩანს, 1401 წელს დადებული ზავის პირობები არ ასარულა², ამიტომაც იყო, რომ თემურ-ლენგმა კვლავ საქართველოში ლაშქრობა (რიგით მეექვსე) გადაწყვიტა.

(თემურ-ლენგი თავისი ლაშქრით კოლას მოვიდა. ამასობაში საქართველოში შინაურმა განხეთქილებამ იჩინა თავი: გიორგი მეფეს გადაუდგნენ სამცხის ათაბაგი ივანე აღბუღას ძე და საკუთარი ძმა კონსტანტინე (მოვიგონოთ, რომ კონსტანტინემ ადრე ისარგებლა თემურ-ლენგის შემოსევით და მის შედეგად შექმნილი გართულებული ვითარებით და, ჩვენი აზრით, იმერეთში გამეფდა. ამის შესახებ ზემოთ გვქონდა საუბარი).

კოლის ველზე მდგარ თემურს ეახლა ივანე ათაბაგი აღბუღას ძე მრავალი საჩუქრით და ამირების შუამდგომლობით მიწის მთხვევის პატივი მოიპოვა. მან საჩუქრად ცხენები, ცხოველები და სხვ. მოიყვანა. მასთან ერთად გიორგი მეფის ძმა კონსტანტინეც მოვიდა, რომელიც თავის გვირგვინოსან ძმასთან (ე. ი. გიორგისთან) ნაჩუბარი იყო. მანაც ბევრი საჩუქრები მოიტანა.

ჰაფეზ-ე აბრუსა და აბდ არ-რეზაყ სამარყანდის მიხედვით (ამ ცნობას იმეორებს ფარსადან გორგიჯანიძეც), ივანე ათაბაგი „ნმლითა და სუდარით“ (کتاغ و کفن) გამოცხადდა დიდ დამპყრობელთან. იგი სრულ მორჩილებას, უფრო მეტიც, მეგზურობასაც კპირდებდა თემურს, ოღონდ სჯულის გამოცემაზე (გამაჰმადიანებზე) უარს ამბობს იმ მიზეზით, რომ ჩემი ქვეშევრდომნი მამა-პაპათაგან ქრისტიანები არიან და მე რომ სჯული გამოვიცვალო, მათ შორის ველარ გავჩერდები, მბრძანებლობაზე ხომ შედმეტია ლაპარაკიო.

თემურ-ლენგმა ათაბაგი ივანე და კონსტანტინე უხვად დაასაჩუქრა. ხელისუფლების ნიშნები უბოძა და თავიანთ ადგილებზე დააბრუნა³.

¹ Hammer, Histoire... pp. 135—136.

² ნიზამ ად-დინ შამი, „ზაფარ-ნამე“, I, გვ. 277; შერეჯ ად-დინ ალი იეზდი, „ზაფარ-ნამე“, II, გვ. 365; აბდ არ-რეზაყ სამარყანდი, „მათლა ას-სადინ ვა მაჰმა ალ-ბაჰრაინ“, ფ. 233 წ.

³ შერეჯ ად-დინ ალი იეზდი, „ზაფარ-ნამე“. II, გვ. 366; ჰაფეზ-ე აბრუსა, „ზუბდათ ათ-თავარი“, გვ. 183; აბდ არ-რეზაყ სამარყანდი, „მათლა ას-სადინ ვა მაჰმა ალ-ბაჰრაინ“, ფ. 236 ა; მირხონდი, „როლუზათ ას-საფა“, VI, გვ. 443; ხონდემირი, „ჰაბიბ ას-სიიარ“, 3, გვ. 516.

ჰაფეზ-ე აბრუსა და აბდ არ-რეზაყ სამარყანდი ივანე ათაბაგისა და კონსტანტინეს თემურთან მოსვლის შესახებ, როგორც ზემოთ გვქონდა აღნიშნული, უფრო

როგორც ჩანს, თემურ-ლენგმა ორივე სიხარულით მიიღო. საე-
სებით მართებულად ფიქრობს ივ. ჯავახიშვილი, რომ „თემურ-ლენგს,
უეჭველია იმდენად მათი საჩუქრებისა არ უნდა გაჰხარებოდა, რამდენ-
ადაც საქართველოში უკვე ჩამოვარდნილი შუკლისა: მისთვის სწო-
რედ ეს იყო სასიამოვნო და ხელსაყრელი, რადგან საქართველოს წი-
ნააღმდეგ ბრძოლა ეხლა უკვე გაადვილებული ჰქონდა“¹.

თემური კოლის ველიდან აიყარა და ყარსისაკენ გაემართა, ხოლო
იქიდან კი აღმოსავლეთ საქართველოში შემოიჭრა. მანამდე კი მან ში-
რვანის მბრძანებელ შეიხ იბრაჰიმს, რომელიც მას ერთგულებდა, უბრ-
ძანა წინ წასვლა და საქართველოს შემოსავალ-გასავლის დაზუს-
ტება².

მოგვიანებით მოგვითხრობენ (თემურის მიერ ბირთვისის ციხის აღების შემდეგ).
ჩვენი აზრით, შერეუფ აღ-დინ ალი იეზდისა და ჰაფეზ-ე აბრუს მიერ ერთი და იგივე
ფაქტია მოთხრობილი; ჰაფეზ-ე აბრუ ახალი დეტალებით ავსებს შერეუფ აღ-დინ ალი
იეზდის მონათხრობს და ქრონოლოგიურად ცოტა უფრო გვიან გამოაქვს იგი.
ჩვენი აზრით, ზემოხსენებული ამბავი იმ დროს უნდა მომხდარიყო, რა დროსაც
შერეუფ აღ-დინ ალი იეზდი მოგვითხრობს (ამის შესახებ იხ. ზემოთ!).

¹ ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ქართველი ერის ისტორია, III, თბილისი, 1941,
გვ. 212.

² ნიზამ აღ-დინ შ ა მ ი, „ზაფარ-ნამე“, I, გვ. 279; შერეუფ აღ-დინ ალი იეზდი,
„ზაფარ-ნამე“, II, გვ. 371; აბდ არ-რეზაყ ს ა მ ა რ ყ ა ნ დ ი, „მათლა ას-სა'დინ
ვა მაჟმა ალ-ბაჰრაინ“, ფ. 233 ნ; მ ი რ ხ ო ნ დ ი, „როუზათ ას-საჟა“, VI, გვ.
447.

სპარსულსა და სპარსულენოვან წყაროებში რომ საქართველოს შემოსავალ-
გასავლის დაზუსტებაზე თუ კონფისკაციაზეა საუბარი, ეს გარემოება კარგად შეუ-
ნიშნავთ XVII—XIX საუკუნის ქართველ ავტორებს. ფარსადან გორგიჯანიძე წერს:
„(შეიხ იბრაჰიმი) თემურ ვემწიფეს დიდის ლაშქრით თან ახლდა. ერთგული და მი-
სანლო იყო ვემწიფისა, მას ჰკითხევდა საქართველოს ამბავს, კიდევ უჭერებდა და
კარგათა ცილად საქართველოს გამოსაღები თუ რა იქნება“ (ფ. გ ო რ გ ი ჯ ა -
ნ ი ძ ე, „ისტორია“, გვ. 307).

ვახტანგ VI „სწავლულ კაცთა“ კომისიის ნაშრომში ვკითხულობთ: „ხოლო
წარმოგზავნა პირველად პატრონი შირვანისა სახელად შიხ ბარაიმ. ესე წარმოგ-
ზავნა, რათა შეიტყოს გამოსავალი საქართველოსი გლეხისა და ბეგარა და
სარგო მეფისა გიორგისა“ (ქცბა, II, გვ. 386).

ახლა ვნახოთ როგორ ესმის ეს ადგილი ე. წ. „ახალი ქართლის ცხოვრების“
II ტექსტის ავტორს: „მაშინ წარმოგზავნა პატრონი შირვანისა, სახელად შიხ ბარა-
იმ საქართველოსა შინა, რათა მიეიდეს და შეიტყოს ყოველივე ბეგარა და გამოსა-
ღები ქართლისა“ (ქცბა, II, გვ. 468).

მეშობრით ვახუშტი ბაგრატიონს: „წარმოავლინა შიხ-ბარაიმ შირვანშაჰ, რა-
თა სცნოს დებულება გლეხთა და შემოსავალი მეფისა“ (ვ ა ხ უ შ ტ ი, გვ. 293,
294).

ასევე ვხვდებით ეს ადგილი იოანე ბაგრატიონს: „წარმოუვლინა მეფეს შიხ ბარაიმ,
შირვანშას გვარისა და მთავარი შირვანისა და მოუშენო მეფესა, რათა წარედგინოს

(გიორგი მეფემ თემურს ელჩები გაუგზავნა საჩუქრებით და მორჩილება შეუთვალა. განრისხებულმა თემურმა ელჩების მოხსენებას ყურადღება არ მიაქცია და გიორგის მოციქულებს დააბარა, რომ თუ გიორგი მეფეს თავის გადაარჩენა უნდა, დაუყოვნებლივ მოვიდეს, დამმორჩილდეს, ნაკისრი ვალდებულება ასრულოს და ამით თავის ქვეყანას ძარცვა-რბევისაგან გადაარჩენსო. თემური უთვლიდა საქართველოს მეფეს, რომ კონსტანტინოპოლის ვალიც შენი რჯულისა არის, მაგრამ რადგან მორჩილება გამომიცხადა და ჯიზიას გადახდა იკისრა, მასთან კარგი ურთიერთობა მაქვსო. ელჩები უკან დაბრუნდნენ გიორგისთან. ამასობაში კი თემურმა ბრძანა, რომ რადგან მოსავლის აღების დროა, მოსავალი აიღეთ, რათა ქართველებს არ მისცეთ საშუალება მისი (ე. ი. მოსავლის) აღებისა და ამით მათ წინააღმდეგობის გაწევის საშუალება მოუსპეთო.

ამირა შეიხ ნურ ად-დინმა და სხვა ამირებმა თემურის ბრძანება შეასრულეს: მათ პურეული მომკეს და გალევწეს, ასე რომ, თემურის მოლაშქრეებს დიდძალი სანოვაგე ჩაუვარდათ ხელთ¹.

თემურ-ლენგის ამგვარმა მოქმედებამ გიორგი მეფეს კარგად დაანახა, რომ შეთანხმება შეუძლებელი იყო და მას დიდი დამპყრობლისათვის პასუხი არ გაუცია.

ჭიჭრის 806 წლის მოპარემ ალ-ჰარამის თვის 14 (1403 წლის 3 აგვისტოს), პარასკევს თემურ-ლენგის ლაშქარი ბირთვისის ციხის სანახებს მიადგა².

ბირთვისის ციხე მაღალი (150 გეზის სიმაღლის) მთის წვერზე, ორ ღრმა ხეობას შორის მდებარეობდა. ციხეს გარშემო ციცაბო ფერდობები ეკრა. სამხრეთისაკენ იმ მთას პატარა ნაწილი გამოჰყოფოდა. კიბისა და საბლის გარეშე იმ მთის წვერზე ასვლა შეუძლებელი იყო³.

დებულება სრულიად საქართველოს გლეხთა და შემოსავალი მეფისა“. იხ. კალმახობა, ფ. 731 რ.

ზემოთქმულის შემდეგ, ვფიქრობთ, ცხადია, რომ ჩვენ და XVII—XIX საუკუნეთა ქართველ ისტორიკოსებს ერთნაირად გვესმის ზემოხსენებული ადგილი: თემურმა შირვანშაჰს საქართველოს შემოსავალ-გასავლის დაზუსტება (თუ ფიქსაცია) დაავალა.

¹ ნიზამ ად-დინ შ ა მ ი, „ზაფარ-ნამე“, I, გვ. 280; შერეფ ად-დინ ალი ი ე ზ დ ი, „ზაფარ-ნამე“, II, გვ. 372; აბდ არ-რეზაყ ს ა მ ა რ ყ ა ნ დ ი, „მათლა ას-სა'ლდინ ვა მაჟმა ალ-ბაჰრაინ“, ფ. 234 ა; მ ი რ ხ ო ნ დ ი, „როეზაო ას-სათა“, VI, გვ. 449.

² ნიზამ ად-დინ შ ა მ ი, „ზაფარ-ნამე“, I, გვ. 281; შერეფ ად-დინ ალი ი ე ზ დ ი, „ზაფარ-ნამე“, II, გვ. 374; აბდ არ-რეზაყ ს ა მ ა რ ყ ა ნ დ ი, „მათლა ას-სა'ლდინ ვა მაჟმა ალ-ბაჰრაინ“, გვ. 234 ა.

³ შერეფ ად-დინ ალი ი ე ზ დ ი, „ზაფარ-ნამე“, II, გვ. 373.

თემურის ლაშქარს მრავალი ათასი ციხე აელო ქვეყნიერების სხვადასხვა მხარეებში, მაგრამ მათ ასეთი მაგარი ციხე არსად ენახათ¹. ციხის მფლობელი, ზოგიერთი წყაროს მიხედვით, თარალია (تار , توار)², ზოგიერთის მიხედვით კი ნაზვალი (نواز)³. იმ ციხეში დაახლოებით 30 ქართველი აზნაური და 150 კაცი „ქართველი“ გამაგრებულიყო. ისინი უდარდელად იყვნენ, რადგან წყალსაცავები წყლით ჰქონდათ საესე, ხოლო პურის მარაგი კი საკმაო. მათ ღორების კოლტი და ცხვრის ფარა დაუდიოდათ საძოვრებზე. ციხის დაპყრობა მხოლოდ და მხოლოდ ხანგრძლივი ალყის შედეგად იყო შესაძლებელი, მაგრამ ამას თავისი სიძნელები აწლდა: იქ სააღყოფ მცირე ლაშქარი ვერ დადგებოდა, რადგან მტრის ქვეყნის შუაგული იყო, დიდი ლაშქრისათვის კი სურსათისა და საკვების შოვნა გაჭირდებოდა⁴.

თემურ-ლენგს თავის სარდლებთან ბჭობა ჰქონდა ციხის აღების თაობაზე, ხოლო მეციხოვნენი სიმღერა-ლხენაში იყვნენ, ამავე დროს კი კარიბქიდან თავს ესხმოდნენ მტერს⁵.

თემურის სარდლებს და ვეზირებს ციხის აღება ძალზე საეჭვოდ მიუჩნევიათ. ერთნი ურჩევდნენ თემურს თვითონ პირადად მისულიყო ციხესთან, რათა ეგების შეშინებული ქართველები გარეთ გამოსულიყვნენ და ციხე ნებით ჩაებარებინათ. თუ მეციხოვნეები ასე არ მოიქცეოდნენ გარდა გაცლისა, სხვა გზა არ იყო⁶. მეორენი საერთოდ ეკვობდნენ ციხის აღებას⁷.

(ჩვენთვის ამჟამად განსაკუთრებით საინტერესოა ის ფაქტი, რომ მუინ აღ-დინ ნათანზის მიხედვით, თემურის ბანაკში ვხედავთ ივანე ათაბაგს და კონსტანტინეს.)

¹ ნიზამ აღ-დინ შამი, „ზაფარ-ნამე“, I, გვ. 280.

² ნიზამ აღ-დინ შამი, „ზაფარ-ნამე“, I, გვ. 280; აბდ არ-რეზაყ სამარყანდი, „მათლა ას-სა“ დაინ ვა მაჰმა აღ-ბაჰრაინ“, ფ. 234 ა.

³ შერეფ აღ-დინ ალი იეზდი, „ზაფარ-ნამე“, II, გვ. 373, ხონდემარი, „ჰაბიბ ას-სიიარ“, 3, გვ. 517; მირზონდი ციხის მფლობელს უწოდებს ფორზალს (فرز). იხ. „როუზათ ას-საფა“, VI, გვ. 449; მუინ აღ-დინ ნათანზი—თუ-

ზალს (توار) — ისქანდერის ანონიმი, ფ. 298 ა;

⁴ ნიზამ აღ-დინ შამი, „ზაფარ-ნამე“, I, გვ. 281; შერეფ აღ-დინ ალი იეზდი, „ზაფარ-ნამე“, II, გვ. 373; აბდ არ-რეზაყ სამარყანდი, „მათლა ას-სა“ დაინ ვა მაჰმა აღ-ბაჰრაინ“, ფ. 234 ა.

⁵ მუინ აღ-დინ ნათანზი, ფ. 298 ბ.

⁶ შერეფ აღ-დინ ალი იეზდი, „ზაფარ-ნამე“, II, გვ. 374.

⁷ მუინ აღ-დინ ნათანზი, ფ. 298 ბ.

მოვიგონოთ, რომ სპარსულ ენაზე არსებული წყაროების მიხედვით, ივანე ათაბაგი და კონსტანტინე დიდი საჩუქრებით ეახლნენ თემურს და მორჩილება გამოუცხადეს. ახლა კი მათ ვსედავთ მტრის ბანაკში. აშკარაა, რომ მათ რაღაც გარკვეული მიზანი ამოძრავებდათ, როდესაც ისინი მტერთან მორჩილებით მივიდნენ (თუ რა იყო მათი მიზანი, ამის გარკვევას ქვევით შევეცდებით!).)

ჰიჯრის 806 წლის მოჰარემის თვის 14, პარასკევ დღეს თემური ბირთვისის ციხეს მიაღდა. ციხიდან რამდენიმე კაცი გამოგზავნეს საჩუქრებით მორჩილების გამოსაცხადებლად, მაგრამ შემდეგ მათ სიტყვას უღალატეს და ისრისა და ქვის სროლა დაიწყეს.

თემურმა ამირებს უბრძანა, რათა ციხეს გარს შემორტყმოდნენ. ამირა შაჰმალექმა ბრძანება მიიღო, რათა კარიბჭის პირდაპირ მკვიდრი სიმაგრე აეშენებინა; სხვა სარდლებმა კი ორი მხრიდან ციხეების აშენების მითითება მიიღეს, რათა თუ ციხის ალება მალე ვერ მოხერხდებოდა მეომრები იმ ციხეებში ჩაესვათ.

ამირა შაჰმალექმა სამი დღის განმავლობაში ისეთი ციხე ააგო, რომ მასში სამი ათასი კაცი დაეტეოდა.

თემურ-ლენგის ბრძანებით, საომარი მანქანები (მანჯანიყები, არაღეები...), თოკები და კიბეები გაამზადეს. ამის გარდა გამოიცა ბრძანება, რათა ციხის ზურგის პირდაპირ წისა და ქვისაგან იმ სიმაღლის კოშკი აეშენებინათ, რომ იქიდან ციხეში გადახედვა და თვალთვალი ყოფილიყო შესაძლებელი¹.

ამასობაში ერთმა კვირამ გაიარა².

ჰიჯრის 806 წლის მოჰარემის თვის 21 (1403 წლის 10 აგვისტოს) ~~პარასკევს~~ ~~ლამეს თემურ-ლენგის ლაშქარი~~ სამხედრო ხრიკის საშუალებით ციხეში შეიჭრა. მეციხოვნენი თავგამოდებით იბრძოდნენ, მაგრამ თემურ-ლენგმა ციხე მაინც აიღო. სხვათა შორის, ციხეზე იერიშს ფერდობზე ქართველ სარდლებთან ერთად მჯდარი თემური ადევნებდა თვალყურს³. მეციხოვნენი გაყლიტეს. ქართველთა მოკვეთილი თავის ქალებისაგან თემურ-ლენგმა მინარეთების აგება ბრძანა. თემურმა ბირთვისის ციხის მფლობელი სიკვდილით დასაჯა, ხოლო მისი ცოლი შირვანის მბრძანებელ შეიხ იბრაჰიმს უწყალობა, თვით ციხე და მისი

¹ ნიჰამ ად-დინ შამი, „ზაფარ-ნამე“, I, გვ. 281; შერეფ ად-დინ ალი იეზიდნი, „ზაფარ-ნამე“, გვ. 374; აბდ არ-რეზაყ სამარყანდი, „მათლა ას-სადინ ვა მაჰმა ალ-ბაჰრაინ“, ფ. 234 ა; შირხონდი, „როუზათ ას-საფა“, VI, გვ. 450. ხონდემირი, „ჰაბიბ ას-სიიარ“, 3, გვ. 517, 518.

² მუინ ად-დინ ნათანზის მიხედვით, ციხის ალყა 20 დღეს გრძელდებოდა. იხ. მუინ ად-დინ ნათანზი, ფ. 298 ა.

³ მუინ ად-დინ ნათანზი, ფ. 298 ა.

სანახები კი „იქტად“ უბოძა ერთ-ერთ ხორასნელ სარდალს და მას იქაურობის ქართველთაგან გაწმენდა და ეკლესიების მიზგითებლად გადაკეთება დაავალა¹.

(ბირთვისის ციხის ალების შემდეგ თემურ-ლენგმა დასავლეთ საქართველოში (აფხაზეთში) შექრა გადაწყვიტა) მან ამირა შეიხ ნურ აღდინს, ამირა შაჰმალექს და სხვა ამირებს უბრძანა, რათა ისინი წინ წასულიყვნენ და დასავლეთ საქართველო უკიდურეს საზღვრამდე დაელაშქრათ.

(თემურ-ლენგის ლაშქარი რამდენიმე დღეში დასავლეთ საქართველოს შუაგულშიც შევიდა) თვით თემური კი მეწინავე-ჯარს უკან გაჰყვა.

თემურის მოლაშქრებმა დაახლოებით შეიდასი სოფელი, ნათესი და დასახლებული პუნქტი გაანადგურეს, ეკლესიებმა დაწვრიეს, ვენახები და ნუხილი ზოგი აჩხეს და ცეცხლს მისცეს. ზოგს კი ტყაყი დააძვრეს².

მოსახლეობამ გამოქვაბულებსა და სამალავებს შეაფარა თავი. თემურ-ლენგმა მათ ვასაყლგატლ აქაც ნაკად ნერხს მიმართა. მოლაშქრეები ზანდუკებში ჩასვეს და ისე ჩაუშვეს ჯაჭვ-დოკებით გამოქვაბულების საპირდაპიროდ; მათ ამ გამოქვაბულებში თავშეფარებული ქართველები ამოწყვიტეს³.

(1403 წლის 29 სექტემბერს (პიჯრის 806 წლის რაბი'ულ-ავალის 12) თემურ-ლენგმა ბრძოლა შეწყვიტა და დიდებული ნადირობა გამართა⁴.)

რა იყო მიზეზი ბრძოლის შეწყვეტისა?

(ზემოხსენებული წყაროების მიხედვით, საქმე შემდეგნაირად წარმოგვიდგება: თემურ-ლენგის კარზე მყოფმა დატყვევებულმა ქართველმა სარდლებმა გიორგი მეფეს მისწერეს, რომ თუ თემურ-ლენგი დასავლეთ საქართველოს (აფხაზეთში) მიდამოებს მიაღწევს, სომეხთა ქვეყნისა და სომხებისაგან ნიშან-წყალს აღარ დატოვებსო. ამ ამბის გაგებაზე გიორგი თითქოს შეშინებულა და თემურის კარზე სანდო

¹ ნიზამ აღდინ შამი, „ზაფარ-ნამე“, I, გვ. 284; შერეფ აღდინ ალი იეზდი, „ზაფარ-ნამე“, II, გვ. 378.

² ნიზამ აღდინ შამი, „ზაფარ-ნამე“, I, გვ. 284; შერეფ აღდინ ალი იეზდი, „ზაფარ-ნამე“, II, გვ. 380, 381.

³ შერეფ აღდინ ალი იეზდი, „ზაფარ-ნამე“, II, გვ. 381; აბდ არ-რეზაყ სამარყანდი, „მათლა ას-სა'დინ ვა მაჰმა აღ-ბაჰაინი“, ფ. 236 წ.

⁴ ნიზამ აღდინ შამი, „ზაფარ-ნამე“, I, გვ. 285; შერეფ აღდინ ალი იეზდი, „ზაფარ-ნამე“, II, გვ. 381; აბდ არ-რეზაყ სამარყანდი, „მათლა ას-სა'დინ ვა მაჰმა აღ-ბაჰაინი“, ფ. 237 ა.

ხალხი გამოუგზავნია უამრავი საჩუქრით. როდესაც გიორგი მეფის ელჩები თემურის კარზე მოვიდნენ, ქართველმა სარდლებმა ამირების მოსარჩლეობით თემურს მოახსენეს: ოღონდ თქვენი რისხვა დააცბრეთ და გიორგი მეფე ფეშქაშად გამოგიგზავნით განძეულობას, ლამაზ გოგონებს, თოპათს და ჰაღის. გარდა ამისა ჭიზიას და ხარაჯას გადახდასაც იკისრებს, წლიდან წლამდე ხაზინაში შემოიტანს და ლაშქრითაც მოგვხმარებათ¹.

თემურ-ლენგი ამ პირობაზე არ თანხმდებოდა. დიდებულებმა ეს ამბავი უღემებს და მუჟთიებს გაანდევს. და ბოლოს თემურმა უღემების ფეთვისა და ამირათა მოსარჩლეობის შედეგად ეს საქმე შეიზიარაჰიმ შირვანშაჰს მიანდო მოსაგვარებლად², ამავე დროს შემინებული ელჩები გაისტუმრა უკან, თვითონ კი ნადირობა-ლხენას მიჰყვებელი.

ამასობაში ელჩებიც დაბრუნდნენ თემურთან და თან მოიტანეს: ათასი თანგა თემურის სიქით შემკული. მშვენიერი ქსოვილები, ძვირფასი ნივთები, რომელთა შორის ბევრი იყო ოქროსი, ვერცხლის, ბროლის ჭურჭელი და ლარნაკები. აგრეთვე ერთი ცალი 18 მისხლის წონის საუცხოო ლალი. მოიყვანეს ათასი ცხენი. ყველაფერი ეს თემურს მორათვეს და თანაც მოახსენეს, რომ გიორგი მეფე ჭიზიასა და ხარაჯას გადახდას კისრულობს³.

თემურ-ლენგმა თბილისს მოაშურა, როგორც ჩანს, მან საქართვე-

¹ ნიზამ ად-დინ შამი, „ზაფარ-ნამე“, I, გვ. 285; შერეფ ად-დინ ალი იეზიდლი, „ზაფარ-ნამე“, II, გვ. 383, 384; აბდარ-რეზაყი საძმარყანდლი, „მათლა ას-სადაინ ვა მაჰმა ალ-ბაჰრინ“, ფ. 237 ა.

² იბნ არაბშაჰი მოგვითხრობს, რომ ქართველებმა თითქოს შეიზიარაჰიმს სთხოვეს თემურთან შუამდგომლობა. იბრაჰიმ შირვანშაჰი თემურს ეახლა და ქართველთა შეწყალება ითხოვა. თემური დაეთანხმა მის თხოვნას, სამაგიეროდ მოითხოვა დიდი ქონება, სულერთია ვისიცი იქნებოდა იგი—ქართველებისა თუ მისი საკუთარი. შეიზიარაჰიმმა ამ პირობაზეც თანხმობა განაცხადა და მის ხაზინაში შესატანად მოიტანა საქონელი. იბნ არაბშაჰის მიხედვით, ეს ამბავი 806 წ. მომხდარა (=1403 წ.). იხ: იბნ არაბშაჰი. „ქრთაბ აჯაბ ალ-მადურ ფი ახბარ თიმურ“, გვ. 147.

³ ნიზამ ად-დინ შამი, „ზაფარ-ნამე“, I, გვ. 286; შერეფ ად-დინ ალი იეზიდლი, „ზაფარ-ნამე“, II, გვ. 384; აბდარ-რეზაყი საძმარყანდლი, „მათლა ას-სადაინ ვა მაჰმა ალ-ბაჰრინ“, ფ. 237 გ; შირხონდლი, „როუზათ ას-სადა“. VI, გვ. 355; ხონდემირი, „ჰაბიბ ას-სიიარ“. 3, გვ. 518; მირხონდის აღნიშნული აქვს, რომ გიორგი მეფემ „ბაჰო ხარაჯას“ გადახდა იკისრაო, დანარჩენ წყაროებში კი „ჭიზიას“ და „ხარაჯას“ გადახდაზეა საუბარი. საქართველო თემურს უკვე დაპყრობილად მიაჩნია, ამიტომაც საეჭვოა, რომ იგი გიორგის მხრიდან „ბაჰო ხარაჯის“ გადახდაზე დათანხმებულიყო, ამრიგად მირხონდის ცნობა საქმის რეალურ ვითარებას არ უნდა ასახავდეს.

ლოს დაპყრობა დამთავრებულად ჩათვალა. ქართველთა მხრიდან წინააღმდეგობამ იგი საკმაოდ მოქანცა, ამიტომაც დათანხმდა გიორგი მეფის წინადადებას. თავის მხრივ გიორგი მეფემაც იკისრა „ჯიზიას“ (აჩამუსლამანებზე დაკისრებული სულადობრივი გადასახადის) და „ხარაჯას“ (მიწაზე დაღებული გადასახადის) გადახდა. ეს ფაქტი, ჩვენს აზრით, იმაზე მიუთითებს, რომ გიორგი მეფემ წინააღმდეგობის გაწევის უნარი შესუსტებულად მიიჩნია.)

თემურ-ლენგი თბილისში შევიდა და მის სანახებში სოფლები და ეკლესიები ააოხრა, შემდეგ მტკვარს გადავიდა და ყარაბაღისაკენ წავიდა¹. ამჯერად მისი მიზანი იყო დანგრეული ქალაქ ბაილაქანის აღდგენა.

იგი ჯავაზიშვილის სამართლიანი მოსაზრებით თემურს საქართველოსთან ზავის დადება ანტერესებდა, რადგან ომით საკმაოდ მოღლილი იყო². ჩვენის მხრივ ამ მოსაზრებას მხოლოდ იმას დავეუმატებდით, რომ ამ ბოლო შემოსევის წყალობით თემურმა საქართველო, როგორც დაპყრობილი ქვეყანა ისე დახარკა: გიორგი მეფე „ჯიზიას“ და „ხარაჯას“ გადახდაზე დაითანხმა, ასე რომ, მისი მიზანი თითქოს მიღწეული იყო.

აქვე გვინდა ყურადღება მივაქციოთ ერთ გარემოებასაც: XV საუკუნის ისტორიკოს მირზონდს მოეპოვება ცნობა, რომლის მიხედვითაც 1403—1404 წლების მახლობლად საქართველოს მეფედ თითქოს კონსტანტინე მოჩანს. აი ეს ცნობაც: 806 წ. თემურ-ლენგმა „სახელმწიფოების მბრძანებლებს როგორც მაგ., შეიხ იბრაჰიმ შირვანის, სულთან ისა მარდინის მბრძანებელს და კონსტანტინე ქართველს... ყველას ხალათები მისცა და ისინი ამირ-ზადე ომარის მხლებლებად აქცია“³.

საყურადღებო ცნობაა! მოვიგონოთ, რომ კონსტანტინე, ქართული წყაროების ცნობების თანახმად, 1396 წელს იმერეთის ტახტს დაეუფლა, შემდეგ იგი მტერს ეახლა ძვირფასი საჩუქრებით და ივანე ათაბაგთან ერთად მორჩილება გამოუცხადა. მას მტრის ბანაკშიც ვხედავთ. თუ ყველაფერ ზემოთქმულს გავითვალისწინებთ, შეიძლება დავუშვათ, რომ თემურმა, ზემოთ მოტანილი ცნობის თანახმად, 1403

¹ შერეფ ად-დინ ალი იეზდი, „ზაფარ-ნამე“, II, გვ. 384; ნიზამ ად-დინ შამი, „ზაფარ-ნამე“, I, გვ. 86; აბდ არ-რეზაყ სამაყანდი, „მათლა ას-სადინ ვა მაჟმა ალ-ბაჰრაინ“, ფ. 237 6; მირზონდი, „როუზათ ას-საფა“, VI, გვ. 485; ხონდემირი, „პაბიბ ას-სიიარ“, 3, გვ. 519.

² ივ. ჯავახიშვილი, ქართველა ერის ისტორია, III, 1941, გვ. 218.

³ მირზონდი, „როუზათ ას-საფა“, VI, გვ. 463.

წ. საქართველოს მეფედ, შესაძლოა მხოლოდ ნომინალურადაც, კონსტანტინე აღიარა¹.

საქართველოს დაპყრობისა და დახარკვის შემდეგ თემურ-ლენგი ჩინეთში სალაშქროდ ემზადება. ამ ლაშქრობისათვის სამზადისისა იგი 1405 წლის თებერვალში გარდაიცვალა.

თემურის სიკვდილით ისარგებლეს მის მიერ დაპყრობილმა ხალხებმა და თავის განთავისუფლება სცადეს. სხვებს არც საქართველო ჩამორჩა. მირზონდს მოუპოვება საინტერესო ცნობა, რომლის მიხედვითაც თემურის სიკვდილის შემდეგ მალევე ქართველები აჯანყებულან, ნახიჩევანი და განჯა დაუბრუნებიათ, ხოლო ხალხი დაუხოციათო.

ქართველებმა დაამარცხეს ომარ მირზას მიერ გაგზავნილი ამირები, გააქციეს ისინი და მარანდამდე გადაარეკეს² — მოგვიტხოვბს ისტორიკოსი.

მირზონდის მონათხრობს ერთგვარად ავსებს კასტილიის მეფის ელჩის რიუ გონზალესგან კლავიხოს ცნობა. კლავიხოს მიხედვით, მეფე გიორგი, თემურის სიკვდილის შემდეგ ანისის და არზრუმის მიწაზე შევიდა, ბევრი ქალაქი დაარბია და თავრიზსაც მიადგინა³.

ქართველებმა ბრწყინვალედ გაიმარჯვეს თემურიანთა ლაშქარზე, მაგრამ განჯა და ნახიჩევანი მაინც დატოვეს და თავიანთ ქვეყანაში დაბრუნდნენ. მალე განჯა და ყარაბაღის ნაწილი დაიკავა შირვანშაჰმა, რომელსაც აზერბაიჯანელი ამირების ნაწილი მიუვიდა. მას მიემხრო აგრეთვე შაქის მბრძანებელი სიდი აჰმედიც.

¹ მირზონდის ცნობაზე დაყრდნობით თუ დავუშვებთ. რომ 1403—1404 წწ-ში საქართველოს მეფედ, ნომინალურად მაინც, კონსტანტინე იცნო თემურმა, მაშინ აქვე უნდა ითქვას ისიც, რომ მისი მეფობა მეტად ხანმოკლე ყოფილა. 1405 წლის მახლობლად საქართველოს მეფედ კვლავ გიორგი ჩანს (ამის შესახებ იხ. ქვემოთ).

² მი რ ზ ო ნ დ ი, „როუზათ ას-საფა“, VI, გვ. 511, 512. მირზონდი, „როუზათ ას-საფა“, VI, გვ. 513. იხ. აგრეთვე И. П. Петрушевский, Государство Азербайджана в XV веке, ССИА, вып. I, Баку, 1949, стр. 154; А. А. Али-заде, Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII—XIV вв., Баку, 1956, стр. 394; რ. კ ა კ ა ძ ე, ქართველი და აზერბაიჯანელი ხალხების საბრძოლო თანამეგობრობის ისტორიიდან, თსუ შრომები, 108, თბილისი, 1964, გვ. 378, 379.

³ Рюи Гонзалес де К л а в и х о, Дневник путешествия ко двору Тимура в Самарканд в 1403—1406 гг. стр. 369. 395. 411: კლავიხოს ცნობას უნდა ადასტურებდნენ ქართული ქრონიკები. რომელთა თარიღები. ვფიქრობთ, შეცდომითაა მოცემული. მაგ. 1486 წ. ქრონიკაში ნათქვამია. რომ „აქა ქართველთა მეფემან გაილაშქრა თავრეეს და თემურ აოტა“ (ქრონიკები, II, გვ. 303); ახლა მივხედოთ 1463 წლის ქრონიკას, რომელიც გვაძნობს, რომ „აქა ქართველთა მეფემ თავრეეს გაილაშქრა და თემურ აოტრა“ (ქრონიკები, II, გვ. 281).

მირხონდის მიხედვით, საქართველოს მეფეს ელჩები გაუგზავნია შირვანშაჰ იბრაჰიმთან და თითქოს მორჩილებაც კი გამოუცხადებია მისთვის¹. ჩვენ საცხებით ვიზიარებთ ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატის რ. კიკნაძის მოსაზრებას, რომლის მიხედვითაც „ისტორიკოსის სიტყვები ამ შემთხვევაში ისე უნდა გავიგოთ, რომ საქართველოს მეფე გიორგი VII, ერთის მხრივ, სცნობდა შირვანშაჰის უფლებას მის მიერ ახლად დაკავებულ ტერიტორიებზე და პრეტენზიას არ აცხადებდა მათზე მიუხედავად იმისა, რომ მცირე ხნის წინ თვითონ ეჭირა განჯა და ნახიჩევანი, ხოლო მეორეს მხრივ, იგი ერთგვარ სამოკავშირეო ხელშეკრულებას სდებდა მბრძანებელთან და დახმარებას აღუთქვამდა მას საჭიროების შემთხვევაში“².

საქართველომ თემურ-ლენგის სიკვდილისთანავე მოიშორა მომთაბარეთა ბატონობის მძიმე უღელი, მაგრამ მას მალევე ახალი მტერი მოეწვინა ყარა-ყონღუს თურქმენთა სახით. ყარა-ყონღუს თურქმენებთან ბრძოლას შეეწირნენ საქართველოს მეფე გიორგი VII (1407 წ.) და კონსტანტინე (1412 წ.)³.

¹ მ ი რ ხ ო ნ დ ი, „როუზათ ას-საფა“. VI, გვ. 514.

² რ. კ ი კ ნ ა ძ ე, ქართველი და აზერბაიჯანელი ხალხების საბრძოლო თანამეგობრობის ისტორიიდან, გვ. 379.

³ საქართველოს მეფე კონსტანტინესა და შავბატკნიან თურქმენთა შორის ბრძოლის და კონსტანტინეს დაღუპვის ამბავს მრავალმა მეკვლევარმა მიაქცია ყურადღება. ივ. ჭავჭავაძე ამ ბრძოლის თარიღად 1411 წელს მიიჩნევს (იხ. ივ. ჭ ა ვ ა ძ ი ვ ი ლ ი, ქართველი ერის ისტორია, III, თბ., 1966, გვ. 425); ი. პ. პეტრუშევისკის ერთ ნაშრომში 1413 წელი აქვს ამ ბრძოლის თარიღად მიჩნეული (იხ. ი. პ. П е т р у ш е в с к и й, Великий патриот ширваншах Ибрагим, Баку. стр. 53), მეორეჯერ კი 1412 წლის ნოემბერ-დეკემბერი (4 ნოემბრიდან—6 დეკემბრამდე პერიოდი), იხ. ი. პ. П е т р у ш е в с к и й, Государство Азербайджана в XV веке, стр. 160, 161; 1412 წ. ნოემბერი აქვს დასახელებული ამ ბრძოლის თარიღად ისტორიკოს ჯადარ იბრაჰიმოვს (იხ. Джафар Ибрагимов, Феодальные государства на территории Азербайджана XV века, Баку, 1962, стр. 62). 1412 წლის ნოემბერ-დეკემბერის მიიჩნევს ამ ბრძოლის თარიღად დ. გერტიცილიცი (იხ. დ. გ ე რ ტ ი ვ ი ლ ი, ნარკვევები საქართველოს ისტორიიდან. II. თბილისი, 1965, გვ. 128).

კონსტანტინესა და შავბატკნიან თურქმენთა შორის ბრძოლის საკითხს ამ ბოლო ხანებში საგანგებოდ შევესო რ. კიკნაძე, მეკვლევარმა ყურადღება მიაქცია იმ მიზეზებს. თუ ჩვენ დასჯა ყარა-ყონღუმა კონსტანტინე მეფე სიკვდილით, ხოლო შირვანშაჰი იბრაჰიმი კი გაათავისუფლა. მანვე მოგვცა ბრძოლის თარიღი (1412 წლის ნოემბრის II ნახევარი). იხ. რ. კ ი კ ნ ა ძ ე, ქართველი და აზერბაიჯანელი ხალხების საბრძოლო თანამეგობრობის ისტორიიდან. გვ. 380, 382. რ. კიკნაძის დასკვნებს ჩვენ ვიზიარებთ. მხოლოდ უნდა აღვნიშნოთ, რომ ზემოხსენებულ მეკვლევართ არა აქვთ გამოყენებული პირველწყარო, ფასიში ხაფის საყურადღებო ცნობების შემცველი თხზულება. (შედგენილია 1442 წ. მახლობლად). რომლის საშუა-

§ 3. სპარსულში თეზურ-ლენგის შემოსევების
ძრონოლოგია

თემურ-ლენგის საქართველოში შემოსევების შესწავლისას მკვლევარი, ბუნებრივია, დაინტერესდება ამ შემოსევების ქრონოლოგიითაც.

თემურ-ლენგის საქართველოში შემოსევების თარიღები ქართულ წყაროებში არასრულადაა მოცემული. ამასთანავე, ქართულ წყაროებს შორის იმ თარიღებშიც კი, რაც მოგვეპოვება, ურთიერთთან-მობა არაა. მაგალითად, ერთი ქრონიკის მიხედვით თემურ-ლენგის პირველი შემოსევა საქართველოში 1387 წელს მომხდარა¹. (ამ თარიღს იმეორებს ვახუშტი ბაგრატიონი)², ხოლო მეორე ქრონიკა კი ამ შემოსევის თარიღად 1385 წელს სდებს (ქკს ოგ)³. 1385 წელია დასახელებული ამ ფაქტის თარიღად ე. წ. Chronique Géorgienne-ში⁴.

ღებითაც ზუსტდება ყარა-იუსუფსა და კონსტანტინეს შორის ბრძოლისა და ამ უკანასკნელის დაღუპვის თარიღი. ესარგებლობთ შემთხვევით და მოგვაქვს ფასიპი ხა-ოის ცნობა კონსტანტინესა და ყარა-იუსუფს შორის ბრძოლის შესახებ.

ფასიპი ხაფი მოგვითხრობს: „815 წელი. ილღარად წასვლა ყარა-იუსუფისა თავ-რიზიდან და შაბანის თვის 22 არანის ყარაბაღში ჩამოხდომა. გადასვლა ამირა ყარა-იუსუფისა მდ. მტკვარზე და მისი ბრძოლა შეინ იბრაჰიმ დერბენდისთან, სიდი აჰმედ შაჰისთან და კონსტანტინე ქართველთან და ქართველ ამირებთან რამაზანის თვის შუაგულში. შეპყრობა ამირა შეინ იბრაჰიმის, მისი ძმის ბოჰულის, კონსტანტინე ქართველის და ქართველი სარდლების უმეტესობის. ყარა-იუსუფმა ბრძანა, რათა კონსტანტინე ქართველი და მისი ძმა სამას სულ ქართველ დიდებულთან ერთად ელ-ყარე ხმლით არარაობის მიწაზე დასცენ, უღარდღლობის ქარს მისცენ და ჯოჯოხეთის ცეცხლში გააგზავნონ“.— სსრ კავშირის მეცნიერებათა აკადემიის აღმოსავლეთ-მცოდნეობის ინსტიტუტის ლენინგრადის განყოფილების ხელნაწერი, B 709, ფ. 402 ა.

ფასიპი ხაფის ცნობებიდან გამომდინარე ყარა-იუსუფი თავრიზიდან გამოსულა 1412 წლის 27 ნოემბერს, ბრძოლა მომხდარა 1412 წლის დეკემბრის შუა რიცხვებში და არა ნოემბრის თვის მეორე ნახევარში, როგორც ზემოხსენებული მკვლევარებში ფიქრობენ. კონსტანტინეს დაღუპვის თარიღიანაა დაკავშირებული ალექსანდრე დიდის ტახტზე ასვლის თარიღიც. ჩვენი აზრით. ალექსანდრე პირველი ტახტზე ავიდა არა უგვიანეს 1413 წლის დასაწყისისა.

1 ქკს: ოგ: ლანგ-თემურ სამარყანელმან ოფილისი აღიღო და წარტყვევნა: მეფე ბაგრატ და დედოფალი ანა გამოიყვანა ციხიდან და ტყვე ჰყვნა და ალექსანდრე იმერეთს გამეფდა“, თ. ე ო რ დ ა ნ ი ა, ქრონიკები, II, გვ. 191.

2 ვ ა ხ უ შ ტ ი, საქართველოს ისტორია, გვ. 234.

3 ქკს: ოგ: ლანგ-თემურ ტყილისის ქალაქი წარტყვენა, ციხე აღიღო. მეფე ბაგრატ და ანა დედოფალი დაატყვევა, ქრონიკები, II, გვ. 199.

4 Chronique Géorgienne, Paris, M. DCCCXXXI, p. I.

ჩვენამდე მოღწეული ერთადერთი თანადროული ნარატიული წყარო „ძეგლი ერისთავთა“, როგორც უკვე აღნიშნული იყო, საერთოდ ძალზე მოკლედ მოგვითხრობს თემურ-ლენგის საქართველოში შემოსევების შესახებ; რაც შეეხება თემურის პირველ ლაშქრობას საქართველოში და მის მიერ თბილისის აღებას, ამის შესახებ „ძეგლი ერისთავთაში“ არაფერია თქმული.

თემურ-ლენგის საქართველოში შემოსევების თარიღები არა აქვს მოცემული XVII საუკუნის, ირანში მცხოვრებ, ქართველ ისტორიკოს ფარსადან გორგიჯანიძეს, რომელიც, როგორც ცნობილია, საქართველოში თემურ-ლენგის შემოსევების აღწერისას სპარსულენოვანი წყაროთი სარგებლობდა.

ვახტანგ VI „სწავლულ კაცთა“ კომისიის ნაშრომში თემურ-ლენგის საქართველოში შემოსევისა და მის მიერ თბილისის აღების თარიღად „ქრისტეს აქათ ჩტვე (1393) წელია მოცემული“¹, ხოლო სხვა შემოსევების თარიღებს კი ავტორები საერთოდ არ გვაწვდიან. ასევეა „ახალი ქართლის ცხოვრების“ მეორე ტექსტშიც², მხოლოდ ხსენებული თხზულება კიდევ ერთი შემოსევის თარიღს იძლევა: ავტორს თემურის უკანასკნელი შემოსევის თარიღად ქრონიკონი 7 (=1402 წ.) აქვს დასახელებული³.

ქართული ქრონიკები საქართველოში თემურ-ლენგის მეორე შემოსევის მიზეზად 1393 წ. (ქკს: პა) ბაგრატ მეფის მიერ თემურის სპის ამოწყვეტას მიიჩნევენ. ქრონიკებში ვკითხულობთ: ქკს: პპ: ლანგ-თემურ სამარყანდელმა ქართლი და სომხითი წარტყვევნა და დაწვნა ყოველნი ეკლესიანი და ციხენი“ (კრება ლექსთა) ანდა „ქკს: პპ: თემურ-სამარყანდელმან სომხითი და ქართლი წარტყუნა და დაარბინა ყოველნი ციხენი“ (ყამნი № 2).⁴ ამგვარივე ცნობაა ე. წ. „Chronique Géorgienne“-ში: „ქკს: პპ: თემურ-სამარყანდელმან სომხითი და ქართლი წარტყუნა და დაარბინა ყოველნი ციხენი“⁵.

ვახუშტი ბაგრატიონი ბაგრატ მეფის ტყვეობიდან დაბრუნების, მის მიერ თბილისის აღებისა და თემურის მიერ დატოვებული გარნიზონის გაელტის ამბავს მოგვითხრობს 1393, ქართული 81 წლის ქვეშ, ხოლო საქართველოში თემურ-ლენგის მეორე შემოსევა 1394, ქართულს 82 წელს აქვს დასახელებული⁶.

¹ ახალი ქართლის ცხოვრება, ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 328.

² ახალი ქართლის ცხოვრება, II, ტექსტი, გვ. 471.

³ თ. უოლდანი, ქრონიკები, II, გვ. 200.

⁴ ქრონიკები, II, გვ. 201.

⁵ Chronique Géorgienne, p. 1.

⁶ ვახუშტი, საქართველოს ისტორია, გვ. 288, 289.

ქართულ ქრონიკებში 1396 წლის ქვეშ (ქ¹ნი პდ) მოთხრობილია საქართველოში თემურ-ლენგის ახალი შემოსევის შესახებ, რაც შედეგად მოჰყვა გიორგი მეფის მიერ ალანჯის ციხიდან სულთან აჰმედ ჯალაერის ვაჟის თაჰერის გამოყვანას¹. ამ ცნობას და თარიღს იმეორებს ვახუშტი ბაგრატიონი: ვახუშტის მიხედვით თემურ-ლენგი ქართულს 84-სა, ე. ი. 1396 წელს შემოსევია საქართველოს².

ისტორიკოს თ. ყორდანის თავის „ქრონიკების“ II ტომში დაბეჭდილი აქვს ლარგვისის პარაკლიტონის მინაწერი, სადაც დაცულია საქართველოში თემურის ერთ-ერთი შემოსევის თარიღი, „მოქცევასა ი დ (14), ქ¹ს: პშ (88) მაისს: ზ“, ე. ი. 1400 წლის მაისში თემური კვლავ შემოსევია საქართველოს (ამჯერად მეოთხედ)³.

საქართველოში თემურის ამ შემოსევის თარიღი ჩვენთვის ცნობილია რკონის მონასტრის ასომთავრული წარწერით; ეს წარწერა გვამცნობს: „ქ. აქა მოვიდა ლანგდემორ (ლანგთემურს) და დააქციენა ეკლესიანი და მონასტერი რკონიცა დაქცია ქ¹ნი იყო პშ, 88“, ე. ი. 1400 წ. ქ. შ.⁴.

აი, ეს არის და ეს! როგორც ვხედავთ, ნაწილი ქართული ნარატიული თუ დოკუმენტური წყაროებისა ძალზე არასრულ და არეულ-დარეულ ქრონოლოგიას იძლევა, ხოლო ზოგიერთი მათგანი საერთოდ არ გვამცნობს საქართველოში თემურ-ლენგის ლაშქრობათა თარიღებს (მაგ. ფარსადან გორგიჯანიძის „ისტორია“).

ბუნებრივია, რომ თემურ-ლენგის ან საქართველოს XIV—XV სს ისტორიაზე მომუშავე მკვლევარი სხვა ენებზე არსებულ წყაროებსაც მიმართავს ვითარების ცოტად თუ ბევრად სრული სურათის დასადგენად. ჩვენს განკარგულებაშია ძირითადად სპარსული და სპარსულენოვანი, ხოლო ნაწილობრივ კი არაბული, სომხური და ბერძნულ-ბიზანტიური წყაროების ქრონოლოგიური ხასიათის ცნობები.

სპარსული წყაროს, შერეფ ად-დინ ალი იეზდის „ზაფარ-ნამეს“ ცნობების საფუძველზე თემურ-ლენგის საქართველოში შემოსევების ქრონოლოგიის დადგენა პირველად მოგვცა მარი ბროსემ⁵.

¹ ქრონიკის ძუნწი ცნობის მიხედვით: „ქ¹ს პდ: თემურ და გიორგი შეიბნენ: თემურს გაემარჯვა“. თ. ყორდანია. ქრონიკები, II, გვ. 201.

² ვახუშტი, საქართველოს ისტორია, გვ. 291.

³ თ. ყორდანია, ქრონიკები, II, გვ. 204; ივ. ჯაეახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, III, თბილისი, 1966, გვ. 298.

⁴ ივ. ჯაეახიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 299.

⁵ თემურ-ლენგის საქართველოში შემოსევების ქრონოლოგია არასრულად აქვს მოცემული იოანე ბატონიშვილს. იოანე ბაგრატიონის მიხედვით, თემური ექვსჯერ შემოესია საქართველოს: I შემოსევა—1388 წ.; II—1394 წ.; III—1396; IV—

მ. ბროსეს მიერ დადგენილი საქართველოში თემურის ლაშქრობების ქრონოლოგია ასეთია: „1) 1386 წ. ის იპყრობს ტფილისს და ატყვევებს ბაგრატს. 2) 1393 წ. მეორედ იღებს ტფილისს, თათრები სამცხეს თავს ესხმიან, თვით თემური კი შიდა ქართლს. 3) 1400 წ. ის იპყრობს ციხეებს და ჯანი ბეგის სამფლობელოს; 4) 1401 წ. იყო სამხრეთ-დასავლეთ ივერიაში ბრძოლა, რომელმაც გამოიწვია ბატონიშვილის კონსტანტინეს ელჩად გაგზავნა მასთან; 5) 1402 წ. გურჯიბეგის ციხის აღება; 6) 1403 წ. ბირთვისის ციხის აღება“¹.

მარი ბროსეს მიერ დადგენილი საქართველოში თემურ-ლენგის შემოსევების ქრონოლოგია გამოიყენა ისტორიკოსმა დიმიტრი ბაქრაძემ ვახუშტი ბაგრატიონის თხზულების კომენტირების დროს.

დიმ. ბაქრაძე წერს: „აი თვით სრონოლოგიური ცნობები თემურის გალაშქრებათა საქართველოზე: ა) 1386 წ. თემურმა დაატყვევა ბაგრატ V. და აიღო თბილისი; ბ) 1393 (ვახუშტის ჩვენებით 82—1394 წ.) მეორედ აიღო ტფილისი; მისნი ჯარის უფროსნი შევიდნენ სამცხეში და თვით თემური საქართველოს ჩრდილო მხარეში; გ) 1400 (ვახუშტით 84—1396) დაიქირა ციხენი, დაიბანაკა მუხრანს, გაილაშქრა ჯანიბეგზე; დ) 1401 წელს დაიბანაკა მანგლისში (?) და გაილაშქრა ფანასკერტზე; ე). 1402 წ. აიღო ციხე გურჯიბეგი (?); ვ) 1403 წ. აიღო ბირთვისი“².

თემურ-ლენგის ლაშქრობები საქართველოში აღწერილი აქვთ ისტორიკოსებს მოსე ჯანაშვილს და დავით კარიჭაშვილს. მ. ჯანაშვილი მხოლოდ და მხოლოდ ქართულ წყაროებს იყენებდა. იგი თარიღებს მცირე გამოწკნისის გარდა არ იძლევა (მას მხოლოდ ორი თარიღი აქვს დასახელებული—1393 წ., როდესაც მ. ჯანაშვილის მიხედვით, ბაგრატმა და გიორგიმ თემურის ლაშქარი ამოწყვიტეს და 1400 წელი, როდესაც თემური შემოესია საქართველოს)³.

დ. კარიჭაშვილის ნაშრომში საქართველოში თემურ-ლენგის ყველა შემოსევის თარიღია მოცემული. დ. კარიჭაშვილის მიხედვით, თემური საქართველოს პირველად 1387 წელს შემოესია, მეორედ—1388

1398, V—1399; VI შემოსევის თარიღს იოანე ბატონიშვილი არ იძლევა. იხ. კალმახოზა, კ. კველიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტის ხელნაწერი H—2134, ფ. 719v, 723v, 726r, 729r, 730v, 732r.

¹ მარი ბროსე, საქართველოს ისტორია, ნაწ. I, ტფილისი, 1895, გვ. 225.

² ვახუშტი, საქართველოს ისტორია, გვ. 295.

³ მ. ჯანაშვილი, საქართველოს ისტორია, I, ტფილისი, 1895, გვ. 216, 223.

წ., მესამედ—1394 წ., მეოთხედ—ისევ 1394 წ. დ. კარიჭაშვილს ცალკე აქვს გამოყოფილი თემურის მეხუთე შემოსევა, მაგრამ თარიღს არ იძლევა, მეექვსედ—1395, მეშვიდედ—1400 წ.¹.

თემურ-ლენგის საქართველოში შემოსევების ქრონოლოგია სპარსული (შერეფ ად-დინ ალი იეზიდის „ზაფარ-ნამე“), ქართული (ქრონიკები, „ძეგლი ერისთავთა“, ვახუშტის „ისტორია“ და სხვ.), სომხური (თომა მეწოფელის „ლანგ-თემურის ისტორია“), ბერძნულ-ბიზანტიური (მიქელ პანარეტოსის „ტრაპიზონის ქრონიკა“) წყაროების ურთიერთშეჯერების საფუძველზე დაადგინა აკად. ივ. ჯავახიშვილმა.

ივ. ჯავახიშვილის მიხედვით, თემურ-ლენგი საქართველოს 1386 წელს შემოესია პირველად. 1386 წლის 21 ნოემბერს თემურმა თბილისი აიღო და დაატყვევა ბაგრატ მეფე².

1393 წელს ივანე ჯავახიშვილი მიიჩნევს საქართველოში თემურ-ლენგის მეორე შემოსევის თარიღად³, ხოლო 1394 წელს, მისი აზრით, დიდი დამპყრობელი მესამეჯერ შემოესია ჩვენს ქვეყანას⁴. 1599 წელს საქართველომ თემურის მეოთხე შემოსევა განიცადა, ხოლო 1400 წელს კი—მეხუთე⁵. 1400 წელსვე თემური მეექვსედ, ხოლო 1401 წელს კი მეშვიდედ შემოსევია საქართველოს⁶. ივ. ჯავახიშვილი თემურ-ლენგის უკანასკნელი, მერვე შემოსევის თარიღად მიიჩნევს 1403 წელს⁷.

თემურ-ლენგის საქართველოში შემოსევების ივ. ჯავახიშვილის მიერ დადგენილმა ქრონოლოგიამ ასახვა ჰპოვა საქართველოს ისტორი-

¹ დ. კარიჭაშვილი, საქართველოს მოკლე ისტორია, ტფილისი, 1908¹ გვ. 157—158.

² ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, წ. III. თბილისი, 1941, გვ. 190.

³ ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 191, 192.

⁴ ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 193, 194.

⁵ ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 195—199, 200—205.

⁶ ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 208, 209, 210, 211.

⁷ ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 212—215; აქვე უნდა აღინიშნოს. რომ 1966 წელს გამოცემულ ივ. ჯავახიშვილის „ქართველი ერის ისტორიის“ მესამე ტომს ახლავს მანამდე დაუბეჭდავი დასკვნითი მიმოხილვა (გვ. 300—315), სადაც საქართველოში თემურის შემოსევების ქრონოლოგია ასეა მოცემული: I შე-მოსევა 1386 წ., II—1399 წ., III—1401 წ. შემდეგ ივ. ჯავახიშვილი წერს: „სამხედრო მოქმედებას თემური 1401 და 1402 წლებშიაც აწარმოებდა. ქვემო ქართლი, მესხეთი, დასავლეთი საქართველო აფხაზეთითურთ უკიდურეს ჩრდილოეთის საზღვრამდე მონღოლთა თარეშისა და სამხედრო მოქმედების ასპარეზად იქცა“, ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, III, თბილისი, 1966, გვ. 315.

ის სახელმძღვანელოებში¹ და შემდეგდროინდელ სამეცნიერო ლიტერატურაში: მაგ. დ. გვრიტიშვილი თავის ნაშრომში საქართველოში თემურ-ლენგის შემოსევების ტრადიციულ ქრონოლოგიას იძლევა².

საქართველოში თემურ-ლენგის შემოსევების ქრონოლოგია მოცემული აქვს ინგლისელ ქართველოლოგს უ. ე. დ. ალენს. ალენის მიხედვით, თემურ-ლენგი საქართველოს პირველად 1386/7 წელს შემოესია³, მეორედ—1393 წელს⁴, მესამედ—1400 წელს⁵, მეოთხედ—1400 წლისავე ზაფხულში⁶, მეხუთედ—1402 წ. (ამ ლაშქრობის დროს. სულთან ბაიზეთთან ომის წინ დაიპყრო თორთუმის ციხე)⁷, მეექვსედ და უკანასკნელად—1403 წ.⁸.

როგორც ზემოთქმულიდან ჩანს, თემურ-ლენგის საქართველოში შემოსევების ქრონოლოგიის და ლაშქრობათა რიცხვის საკითხებში ქართული წყაროების ცნობებსა და მკვლევართა შორის ურთიერთთანხმობა არაა: ქართული წყაროები თემურ-ლენგის ლაშქრობების ქრონოლოგიას სრულად არ იძლევიან, ხოლო მკვლევარები კი ლაშქრობათა თარიღებს სხვადასხვანაირად სდებენ. კიდევ მეტი, ამ ლაშქრობათა რიცხვი სხვადასხვა მკვლევართან სხვადასხვანაირადაა. დავით ბატონიშვილი საქართველოში თემურ-ლენგის 5 შემოსევას ასახელებს (თუმცა იგი არც ერთი შემოსევის თარიღს არ იძლევა)⁹. ზოგიერთი მკვლევარი (იოანე ბატონიშვილი, მ. ბროსე, ედ. გიბონი¹⁰, დ.

¹ ნ. ბერძენიშვილი. ივ. ჭავჭავაძის შვილი. ს. ჭანაშია, საქართველოს ისტორია. ნაწ. I. თბილისი, 1948, გვ. 278—283; ნ. ბერძენიშვილი, ვ. დონდუა, მ. დუმბაძე, გ. მელიქიშვილი, შ. მესხია, პ. რატაანი. საქართველოს ისტორია, I, თბილისი, 1958, გვ. 254, 255.

² დ. გვრიტიშვილი, ნარკვევები საქართველოს ისტორიიდან, თბილისი, 1962, გვ. 346—354.

³ W. E. D. Allen. A History of the Georgian People, London, 1932, p. 123.

⁴ W. E. D. Allen. დასახ. ნაშრ., გვ. 123.

⁵ W. E. D. Allen. დასახ. ნაშრ., გვ. 124.

⁶ იქვე.

⁷ W. E. D. Allen. დასახ. ნაშრ., გვ. 125.

⁸ იქვე.

⁹ დავით ბატონიშვილი. ისტორია რომელსა ეწოდების ნარკუშვი, ტფილისი, 1900. რივ-რიზ.

¹⁰ ედ. გიბონი სარგებლობს შერეუ ად-დენ ალი იუზდის „ზაფარ-ნამეს“ Petis de la Croix-ის მიერ შესრულებული თარგმანით, იბნ არაბშაჰის თხზულებით და სხვ. იგი საქართველოში თემურის ლაშქრობების შესახებ მოკლედ მოგვითხრობს. იგი ლაშქრობათა თარიღებს არსად არ ასახელებს, მაგრამ მისი თხრობიდან გამომდინარეობს. რომ თემურ-ლენგს ექვსჯერ ულაშქრია საქართველოში. იხ. История уадака и разрушеная Рымской империи Эдуарда Гиббона, ч. VII, Москва, 1886, стр. 178, 183, 189, 200.

ბაკობე, უ. ალენი) — ექვსს, ზოგიერთი (დ. კარიკაშვილი, ს. კაკაბაძე¹, ი. პეტრუშვიცი²) — შვიდს, ხოლო ივ. ჯავახიშვილი და დ. გვრიტიშვილი რვა ლაშქრობას.

არსებული სამეცნიერო ლიტერატურის გაცნობის შემდეგ, ბუნებრივია, წამოიჭრება კითხვა: მაინც როგორია თემურ-ლენგის საქართველოში შემოსევების ქრონოლოგია და რამდენჯერ ილაშქრა მან?

როგორც ზემოთ გვქონდა აღნიშნული, საუკეთესო პირველწყაროებს საქართველოში თემურ-ლენგის ლაშქრობების შესასწავლად, კერძოდ კი ამ ლაშქრობათა ქრონოლოგიის დასადგენად წარმოადგენს XV საუკუნის სპარსულ ენაზე არსებული ნარატიული წყაროების ცნობები. მართალია ივ. ჯავახიშვილს გამოყენებული აქვს XV საუკუნის სპარსული წყარო შერეფ ად-დინ ალი იეზდის „ზაფარ-ნამე“. მაგრამ, როგორც უკვე გვქონდა ზემოთ ნათქვამი, გარდა ხსენებული თხზულებისა, სხვა წყაროებიც არსებობს, ასე რომ, საქართველოში თემურის შემოსევების ქრონოლოგიისა და ლაშქრობათა რიცხვის დასადგენად აუცილებელია ყველა ხელმისაწვდომი სპარსული და სპარსულენოვანი საისტორიო წყაროს ცნობების ურთიერთმიჯნობა, აგრეთვე მათი შეთანხმება სომხურ-ქართულ-არაბულ-ბერძნულ (ბიზანტიურ) წყაროებში დაცულ, თუნდაც ძუნწ, ქრონოლოგიასთან.

ცნობილია, რომ XV საუკუნის სპარსულსა და სპარსულენოვან წყაროებში ნიზამ ად-დინ შამის „ზაფარ-ნამეს“ ცენტრალური ადგილი უკავია. როგორც თემურის თანამედროვის მიერ დაწერილ ნაშრომს, ამიტომაც, ბუნებრივია, რომ პირველად მას მივმართავთ.

ნიზამ ად-დინ შამი საქართველოში თემურ-ლენგის პირველი შემოსევისა და თბილისის აღების თარიღად პიჯრის 788 წლის შემოდგომას ასახელებს (=1386 წ.), ამ წლის ამბების თხრობაში აქვს მას ჩართული თემურისაგან თბილისის აღების ამბავი³.

¹ ს. კაკაბაძე საქართველოში თემურ-ლენგის ლაშქრობათა ქრონოლოგიას არ იძლევა. იგი მხოლოდ აღნიშნავს, რომ თემურმა საქართველოში შვიდჯერ ილაშქრა. იხ. С. Н. Какабадзе, Четры феодалного строя и крестьянские повинности в Грузии в конце средних веков. Тифлис. 1912-стр. 10.

² Всемирная история, III, Москва. 1957. стр. 589; თემურ-ლენგის საქართველოში ლაშქრობების შესახებ ძალზე მოკლედ მოკვითხრობენ გ. ვებერი და ჰამერი. ვებერიც და ჰამერიც საქართველოში თემურის მხოლოდ ორ ლაშქრობას ასახელებენ (1386 და 1400 წწ.). როგორც ჩანს, გ. ვებერი ჰამერის ნაშრომით სარგებლობს ძირითადად. იხ. Histoire de l'Empire Ottoman depuis son origine jusqu'à nos jours, par M. De Hammer, tome premier, Paris, 1844, pp. 117, 127; Всеобщая история Георга Всебера, т. VIII, Москва, 1894. стр. 600. 603.

³ ნიზამ ად-დინ შამი, „ზაფარ-ნამე“. I, გვ. 98.

თემურის საქართველოში პირველი შემოსევა და მის მიერ თბილისის აღება პიჯრის 788 წელს (=1386 წ.) აქვს მოთხრობილი ფასიპი ხაფის¹. იგივე თარიღი აქვს მოცემული ხონდემირსაც².

ზემოხსენებული წყაროების თარიღს კიდევ უფრო აზუსტებს ბიზანტიელი მემატანე მიქელ პანარეტოსი. მის მიხედვით თემურმა თბილისი აიღო 6895 წლის (=1386) 21 ნოემბერს³.

თემურ-ლენგის მიერ თბილისის აღების თარიღი მოცემულია სომხურ წყაროებშიც.

XV საუკუნის სომხური წყარო თომა მეწოფელის „ლანგ-თემურის ისტორია“ თემურის მიერ საქართველოს დალაშქვრისა და თბილისის აღების პირდაპირ თარიღს არ იძლევა. მას ეს ამბავი მოთხრობილი აქვს სომეხთა წელთაღრიცხვის 836 წლის (=1387 წ.) შემდეგ⁴.

1386 წელი აქვს მოცემული თემურის მიერ თბილისის აღების თარიღად სამუელ ანელის ქრონიკის გამგრძელებელს. იგი წერს: „იმავე 1386 წელს თემურ-ლენგი მოვიდა თავრიზს და ნახჭევანს, აქედან ერთი დღის განმავლობაში დაიპყრო ტერიტორია კარბამდე და ბიჯნისამდე, კარნისამდე, სურმარამდე, და კოლბამდე, ხოლო აქედან გაემართა საქართველოსაკენ, აიკლო და ააოხრა ქალაქი თბილისი, შეიპყრო პაგრატი მეფე და გაამაჰმადიანა იგი⁵.

ერთ სომხურ მატანეში ვკითხულობთ: „1386 წელს თემურ-ლენგმა აიღო ტფილისი და ააოხრა იგი. პატრონი ბაგრატი გაამაჰმადიანა და თან წაიყვანა“⁶.

ზემოთქმულიდან გამომდინარე, თემურ-ლენგის საქართველოში პირველი შემოსევა 1386 წლის შემოდგომაზე მომხდარა.

1387 წელს თემურ-ლენგმა ტყვედ ხელთგდებული ბაგრატი მეფე საქართველოში დააბრუნა. ამასობაში მას შეატყობინეს, რომ თოხთამიშ-ხანი კვლავ შეესია მის სამფლობელოს შუა აზიაში. თემური მავერანაჰრისაკენ გაემართა. 1387 წლიდან 1394 წლამდე თემურ-ლენგი საქართველოში არ გამოჩენილა, იგი თოხთამიშის წინააღმდეგ

¹ ფასიპი ხაფი. „მაჰმალე ფასიპი“, В 709, ფ. 385 ა.

² ხონდემირი, „ჰაბიბ ას-სიიარ“, 3, გვ. 438.

³ მიქელ პანარეტოსი, ტრაპიზონის ქრონიკა, გვ. 44, 45.

⁴ Фома Мецопский, История Тимур-ланка, Баку, 1957, стр. 56. ივ. ჯაფარიძის თარიღი, ქართველი ერის ისტორია, III, გვ. 282.

⁵ В. С. Налбандян, Тбилиси в армянских литературных памятниках древних и средних веков, Ереван, 1961, стр. 113; ე. ს. ნალბანდიანი, თბილისი ძველ სომხურ მწერლობაში, თბილისი, 1959, გვ. 113, 114.

⁶ В. С. Налбандян, указ. соч., стр. 113; ე. ს. ნალბანდიანი, დასახ. ნაშრ., გვ. 113.

იბრძოდა¹. თოხთამიშთან ბრძოლის პარალელურად იგი შემოესია საქართველოს.

სპარსელსა და სპარსულენოვან წყაროებში მოთხრობილია, რომ საქართველოში მომავალ თემურს ყარსში შეატყობინეს შაჰრუხის შვილის (ე. ი. მისი შვილიშვილის) დაბადება. შაჰრუხის შვილი დაიბადა ჰიჯრის 796 წლის შევალის თვის 28, რაც უდრის ჩვენი წელთაღრიცხვის 1394 წლის 26 აგვისტოს², ე. ი. უნდა ვიფიქროთ, რომ მეორედ თემური საქართველოს 1394 წლის აგვისტოში შემოესია. მან პირველად სამცხის მხარე დაარბია, მერე არაგვის ხეობა (آق‌اقان)

და შაქის მხარე. ამ დროს თემურს შეატყობინეს, რომ თოხთამიშის ლაშქარმა დერბენდი გამოიარა და შირვანს აოხრებო. თემურის ვალაშქრებისთანავე თოხთამიშ-ხანი გაიქცა. 1395 წ. თემურმა იგი საბოლოოდ დაამარცხა და გაანადგურა. შემდეგ თემური მდ. თერგზე გადმოვიდა და დერბენდისა და აზერბაიჯანისაკენ გამოემართა. 1397 წელს მან აზერბაიჯანის დაპყრობა დაამთავრა.

ზემოთქმულიდან გამომდინარე, თემურ-ლენგი საქართველოს მეორეჯერ შემოესია 1394 წლის აგვისტოში. ამრიგად, უნდა შესწორდეს ივ. ჯავახიშვილის მიერ დადგენილი თარიღი, რომლის მიხედვითაც თემურ-ლენგი საქართველოს მეორედ შემოესია 1393 წ. (სამცხე დაარბია!), ხოლო მესამედ კი 1394 წ. (არაგვის ხეობა ააოხრა!).

თოხთამიშის განადგურებისა და ამიერკავკასიის ქვეყნების ლაშქრის შემდეგ (1394—97 წწ.) თემურ-ლენგი ახალი ომისათვის ემზადებოდა. 1398 წ. იგი მრავალრიცხოვანი ჯარით ინდოეთს შეესია. 1398 წლას 18—19 დეკემბერს მან ქ. დელი აიღო და გაძარცვა³. 1399 წლის მარტში თემურმა ინდოეთის დაპყრობა დაამთავრა; 1399 წლის 3 მარტს სამარყანდში ცნობა იქნა გაგზავნილი თემურის მალე დაბრუნების შესახებ.

ჰიჯრის 802 წელს (=1399) თემურ-ლენგი ხორასნიდან დაიძრა და სულთანისა გზით ყარაბაღს მოვიდა, ხოლო იქიდან საქართველოსაკენ გამოემართა⁴. იბნ-არაბშაჰი კიდევ უფრო აზუსტებს თარიღს; იბნ არაბ-

¹ А. Ю. Якубовский, Тимур, стр. 63.

² ნიზამ ად-დინ შაჰი, „ზაფარ-ნამე“, I, გვ. 156; აბდ არ-რეზაყ სამარყანდი, „მათლა ას-სა'დინ ე მაჟმა ალ-ბაჰარან“, ფ. 163 ა; შირხონდი, „როუზათ ას-საფა“, VI, გვ. 244.

³ Гийас ад-дин Али, Дневник похода Тимура в Индию. Москва, 1958, стр. 120, 121.

⁴ ნიზამ ად-დინ შაჰი, „ზაფარ-ნამე“, I, გვ. 213; შერეფ ად-დინ ალი იეზინდი, „ზაფარ-ნამე“. II. გვ. 162.

შაპის მიხედვით, თემურმა ყარაბაღს მიაღწია ჰიჯრის 802 წლის რაბიულ ავალის 17, ე. ი. ჩვენი წელთაღრიცხვის 1399 წლის 17 ნოემბერს¹.

თემურ-ლენგი ხიმშიას „ხეობას“ შემოესია და ერთი თვის განმავლობაში აოხრებდა², მაგრამ მან თავის მიზანს მაინც ვერ მიაღწია. სიცივემ და საკვების უქონლობამ იგი ძალზე შეაწუხა. თემურმა ხიმშიას ხეობის საბოლოოდ დაპყრობაზე ხელი აიღო, მტკვარი გადაიარა და ყარაბაღში დაიბანაკა. ე. ი. სპარსულ ენაზე არსებული წყაროების ცნობებით იგი 1399 წლის ბოლოს მიდის საქართველოდან. ესაა თემურ-ლენგის მესამე შემოსევა საქართველოში.

სპარსული და სპარსულენოვანი წყაროების ცნობებით, 1400 წლის გაზაფხულზე თემურ-ლენგმა ყურულთაი მოიწვია და საქართველოში ლაშქრობა ბრძანა.

ნიზამ ად-დინ შამი და შერეფ ად-დინ ალი იეზდი ამ ლაშქრობის თარიღს პირდაპირ არ უთითებენ, მხოლოდ აღნიშნავენ, რომ თემურმა საქართველოში ახალი ლაშქრობა გაზაფხულზე გადაწყვიტა (ე. ი. 1400 წლის გაზაფხულზე, რადგან 1399 წლის ბოლო თვეები მან ხიმშიას „ხეობის“ დარბევას მოანდომა!)³. ფასიხი ხაფი ამ შემოსევის მხოლოდ წელს გვამცნობს და მოკლედ მოგვითხრობს საქართველოში თემურის ლაშქრობის შესახებ. იგი წერს: „802 წ. გალაშქრება ამირა საჰე ყერანისა საქართველოზე ლაზავათით და გიორგის გაქცევა. შეპყრობა ჯანიბეგისა და დახოცვა და დატყვევება ქართველებისა და განთავისუფლება მუსლიმანებისა, რომელნიც ქართველთა ხელში შეპყრობილ იყვნენ“⁴.

იბნ არაბშაჰს წელთან ერთად თემურის მიერ თბილისის აღების თვე და რიცხვიც აქვს დასახელებული, მის მიხედვით 802 წლის ჯუმადი ახერის თვის მეორე დღეს, ხუთშაბათს (=1400 წლის 30 იანვარს) თემურმა აიღო თბილისი, შეესია ქართველთა ქვეყანას და დააქცია,

¹ იბნ არაბშაჰი, „ქითაბ აჯაიბ ალ-მაყდურ ფი ახბარ თიმურ“. გვ. 143.

² ნიზამ ად-დინ შამი, „ზაფარ-ნამე“, I, გვ. 214; შერეფ ად-დინ ალი იეზდი, „ზაფარ-ნამე“, II, გვ. 164; აბდ არ-რეზაყ სამარყანდი, „მათლა ას-საფდინ ვა მაჟმა ალ-ბაჰრან“, ფ. 193 წ.

³ ნიზამ ად-დინ შამი, „ზაფარ-ნამე“, I, გვ. 214; შერეფ ად-დინ ალი იეზდი, „ზაფარ-ნამე“, II, გვ. 170.

⁴ ფასიხი ხაფი, „მაჟმალ-ე ფასიხი“, ფ. 391 ა.

რაც კი ციხე-კოშკები და სიმაგრეები იგდო ხელთ. ვინც არ დამორჩილდა, დახოცა. შემდეგ კი ბაღდადს სალაშქროდ გაემართა¹.

1400 წელს საქართველოში თემურის შემოსევის შესახებ სპარსულ-არაბული წყაროების ცნობებს ადასტურებენ იმდროინდელი ქართული წყაროებიც: 1365 წელს გადაწერილი ლარგვისის პარაკლიტონის 1400 წლის მინაწერი გვამცნობს, რომ „მოქცევასა იდ (14) ქორონიკონსა: 3 (88), მაისსა ზ(7) მოვიდა თემურ სულტანი სამარყანელი...“²

ასეთსავე ცნობას გვაწვდის რკონის მონასტრის წარწერა³.

1400 წელს თემურ-ლენგის საქართველოში შემოსევა აისახა იმდროინდელ სომხურ წყაროებშიც. გრიგოლ მწერალი 1400 წელს მისგან გადაწერილი ხელნაწერის ერთ-ერთ ანდერძში წერს: „და მოვიდა (თემურ-ლენგი) ქართველთა ქვეყანაში და იმყოფებოდა იქ შემოდგომიდან ვიდრე ზაფხულამდე 7 თვე, მეტი და არა ნაკლები. დაიპყრა მრავალი ციხე-სიმაგრე: ბევრი მათგანი (ქართველთაგან) ამოწყვიტა, თითქმის ყველა მამაკაცი ამოელიტა. ხოლო მათი ცოლები და ვაჟები ურიცხვი და უთვალავი რაოდენობით ტყვედ წაასხა... არც ქალებს იბრალებდნენ და არც ყრმებს ინდობდნენ. არც სნეულთ ეპყრობოდნენ გულმოწყალებდ, არც გაქირვებას უყურებდნენ, არც ქალარას სცემდნენ პატივს. ჩვილ ბავშვებსაც კი არ იბრალებდნენ, არამედ უწყალოდ ქვეითად მიერეკებოდნენ შიშველ-ტიტვლებს, ფეხ-შიშველებს. ხოლო რომელთაც არ შეეძლოთ სვლა, ქვებით წყვეტდნენ, თვით კი მიდიოდნენ. ამ გულსაკლავი ამბის მომსწრენი მთებს ეუბნებოდნენ — დაგვეცნით თავს, ბორცვებს კი — დაგვეფარეთ ჩვენი“⁴.

1400 წელს თემურმა დაიპყრო და ააოხრა სივასი. 1401 წელს მან დაიპყრო ალუპო, დამასკო, ხოლო შემდეგ ბაღდადი. ამის შემდეგ თემური ქურთისტანის გზით თავრიზს მივიდა, იქიდან კი საქართველოსაკენ გამოემართა. მაგრამ ამჯერად საქართველო გადაურჩა თემურის შემოსევას. თემურმა საქართველოს მეფესთან ზავი დასდო.

1401 წელს დადებული ზავისდა მიუხედავად თემურ-ლენგმა საქართველოს წინააღმდეგ სამხედრო მოქმედება მაინც განაახლა. ჰიჯრის 802 წლის რაბი'ულ ახერის 22 (=1401 წლის 2 დეკემბერს) თემურ-

¹ იბნ არაბშაჰი, „აჟაიბ ალ-მაყდურ ფი ახბარ თიმურ“, გვ. 143.

² ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, III. თბილისი, 1966, გვ. 292.

³ ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 299.

⁴ ვ. ს. ნალბანდიანი, თბილისი ძველ სომხურ მწერლობაში, გვ. 120, 121; იხ. აგრეთვე, В. С. Налбандян, Тбилиси в армянских литературных памятниках древних и средних веков, стр. 120.

ლენგი ყარაბაღს მივიდა¹. 1402 წლის მარტში მან ყარაბაღიდან შამქორის ველს მიაღწია²; შამქორი გაიარა, ალა-თალის გზით საქართველოს საზღვრებში შემოიჭრა და მენიკ-კულში (კოლის მინდორი) ჩამოხდა³. ამის შემდეგ თემურმა თორთუმის ციხე აიღო, მეციხოვნეები ეაჯლიტა, ხოლო ციხე ძირფესვიანად დაანგრია. ეს იყო თემურის მეხუთე შემოსევა საქართველოში.

თორთუმის ალების შემდეგ თემურ-ლენგი არზრუმისაკენ გაემართა და გომახის ციხე აიღო. იგი ბაიაზეთ პირველთან საომრად ემზადებოდა. 1402 წლის 28 ივლისს ანგორასთან (ანკარასთან) მოხდა გადამწყვეტი ბრძოლა, რომელიც ოსმალთა სასტიკი დამარცხებით დამთავრდა. თემურმა დაარბია ბრუსა, ნიკეა, 1402 წლის დეკემბერში აიღო და დაანგრია იზმირი, ხოლო შემდეგ კვლავ საქართველოსაკენ იბრუნა პირი.

ჰიჯრის 806 წელს (=1403 წ.) იგი საქართველოს მეექვსეჯერ შემოესია.

806 წლის მოპარემ ალ-ჰარამის თვის 14 (=1403 წლის 3 აგვისტოს), პარასკევს, თემურ-ლენგის ლაშქარი ბირთვისის ციხის სანახებს მიაღება — ასეთ ცნობას გვაწვდის ამ ლაშქრობის მონაწილე ნიზამ ად-დინ შამი⁴. იგივე თარიღი აქვს მოცემული შერეფ ად-დინ ალი იეზდის⁵, აბდ არ-რეზაყ სამარყანდის⁶, მირზონდს⁷. თემურ-ლენგის ამ შემოსევის და ბირთვისის ციხის ალების თარიღად ჰიჯრის 806 წელს (თვისა და რიცხვის დაუსახელებლად) სდებენ ფასიპი ხაფი⁸ და იბნ არაბშაჰი⁹. 806 წლის მოპარემის თვის ოცდაერთიდან ოცდასამამდე (1403 წლის 10-დან 12 აგვისტომდე) გრძელდებოდა ბრძოლა, რაც თემურის მიერ ბირთვისის ციხის ალებით დამთავრდა¹⁰. ამის შემდეგ თემური

¹ ნიზამ ად-დინ შამი, „ზაფარ-ნამე“, I, გვ. 243; შერეფ ად-დინ ალი იეზდის, „ზაფარ-ნამე“, II, გვ. 271; აბდ არ-რეზაყ სამარყანდის, „მათლა ას-სა'დანი ვა მაჟმა ალ-ბაჰრაინ“, ფ. 213 ა.

² ნიზამ ად-დინ შამი, „ზაფარ-ნამე“, I, გვ. 243; მირზონდის, „როუზათ ას-საფა“, VI, გვ. 502.

³ აბდ არ-რეზაყ სამარყანდის, „მათლა ას-სა'დანი ვა მაჟმა ალ-ბაჰრაინ“, ფ. 216 ა.

⁴ ნიზამ ად-დინ შამი, „ზაფარ-ნამე“, I, გვ. 281.

⁵ შერეფ ად-დინ ალი იეზდის, „ზაფარ-ნამე“, II, გვ. 374.

⁶ აბდ არ-რეზაყ სამარყანდის, „მათლა ას-სა'დანი ვა მაჟმა ალ-ბაჰრაინ“, ფ. 235 ა.

⁷ მირზონდის, „როუზათ ას-საფა“, VI, გვ. 450.

⁸ ფასიპი ხაფი, „მაჟმალ-ე ფასიპი“, ფ. 391 ა.

⁹ იბნ არაბშაჰი, „აჯაიბ ალ-მაყდურ ფი ახბარ თიმურ“, გვ. 147.

¹⁰ ნიზამ ად-დინ შამი, „ზაფარ-ნამე“, I, გვ. 283; შერეფ ად-დინ ალი იეზდის, „ზაფარ-ნამე“, II, გვ. 378; აბდ არ-რეზაყ სამარყანდის, „მათლა ას-სა'დანი ვა მაჟმა ალ-ბაჰრაინ“, ფ. 235 ბ.

დასავლელ საქართველოში გადავიდა. 1403 წლის 29 სექტემბერს (806 წლის რაბი'ულ—ავალის 12) თემურ-ლენგმა ბრძოლა შეწყვიტა. მან საქართველოს დაპყრობა დამთავრებულად ჩათვალა.

ზემოთქმულის შემდეგ ასეთი სურათი წარმოგვიდგება: თემურ-ლენგი საქართველოს 1386-1403 წლებში ექვსჯერ შემოსევია. ამ შემოსევათა ქრონოლოგია, ჩვენი აზრით, ასეთია: I შემოსევა—1386 წ., II — 1394, III—1399 წ., IV—1400 წ., V—1402 წ., ხოლო VI და უკანასკნელი 1403 წელს.

§ 4. სპარსულში თემურ-ლენგის შემოსევების ლოკალიზაცია

როგორც ცნობილია, საქართველოში თემურ-ლენგის შემოსევების შესახებ ძვირფას და საინტერესო ცნობებს სპარსული და სპარსულენოვანი წყაროები გვაწვდიან. ეს გარემოება ჩვენ არაერთხელ გვაქვს აღნიშნული წინამდებარე ნაშრომში, მაგრამ არ შეიძლება არ აღვნიშნოთ ის ნაკლოვანი მხარე. რომელიც ზოგჯერ ამ ცნობებს ახლავს.

საქმე ისაა, რომ ავტორები თუ გადამწერები ისე ამახინჯებენ ამა თუ იმ გეოგრაფიული პუნქტის ან მხარის სახელს, რომ მკვლევარს ამოცნობა ძალზე უჭირს. კიდევ უფრო დამახინჯებულია ის გეოგრაფიული სახელები მოგვიანო ხანის იმ ქართულ ნარატიულ თხზულებებში, რომელთა წარმომავლობა სპარსულ ენაზე არსებულ წყაროებთანაა დაკავშირებული.

სპარსული და სპარსულენოვანი წყაროების ამ ნაკლოვან მხარეს კარგა ხანია რაც მიაქციეს მკვლევარებმა ყურადღება (მ. ბროსე, ივ. ჯავახიშვილი, ვ. შინოროსკი...) და სცადეს ზოგიერთი გეოგრაფიული პუნქტის თუ მხარის ლოკალიზება. უმეტეს შემთხვევაში მკვლევარებმა წარმატებით გაართვეს თავი დასახულ ამოცანას. მაგრამ საკვლევი მაინც დარჩა. ამჟამად ჩვენი მიზანია ზემოხსენებულ წყაროებში ნახსენები იმ ზოგიერთი გეოგრაფიული პუნქტის თუ მხარის ლოკალიზება, სადაც თემურ-ლენგი ლაშქრობდა. რა თქმა უნდა, ჩვენ ვითვალისწინებთ წინამორბედ მკვლევართა მოსაზრებებსაც. *صحرای سنکوی* „მენიკ-კულის ველი“. სპარსული და სპარსულენოვანი წყაროები მოგვითხრობენ, რომ თემური საქართველოში მეორე შემოსევის დროს (1394 წ. ივლის-აგვისტო) ყარსთან ჩამოხტა, შემდეგ იქიდან აიყარა და მანკულის (მენიკ-კულის) ველზე მხიარულებას მიეცა¹.

¹ ნიზამ აღ-დინ შამი. „ზაფარ-ნამე“. I, გვ. 156, 157; აბდ არ-რეზაყი სა-მარყანი. „მათლა ას-სა'ლანი ვა მაცმა აღ-ბაქი“. V, ტ. 163 გ. შირხონ-დი, „როუზაი ას-საფა“. VI, გვ. 243; ბონდე. რ. „ჰაბიბ ას-საიარი“, 3, გვ. 461.

ფარსადან გორგიჯანიძე ამ ადგილს მანგულს უწოდებს¹, ვახტანგ VI „სწავლულ კაცთა“ კომისია — მანგლისს²; მანკული (მენიკ-კული) მანგლისადაა ქცეული „ახალი ქართლის ცხოვრების“ ე. წ. მეორე ტექსტში³ და ვახუშტი ბაგრატიონის თხზულებაში⁴.

ჯერ კიდევ მ. ბროსემ მიაქცია ყურადღება იმ გარემოებას, რომ სპარსული წყაროს მანგულის (მენიკ-კულის) მანგლისად მიჩნევას არავითარი საფუძველი არ ჰქონდა. მისი აზრით, მენკული ყარსის მახლობლად უნდა იყოს საძიებელი⁵. მაგრამ, როგორც ივ. ჯავახიშვილი აღნიშნავს „სახელდობრ რომელი და საითყენ მდებარე ადგილი უნდა ჰქონდეს სპარსელ ისტორიკოსს ნაგულისხმევი, განსვენებულ აკადემიკოსს ეს ნათქვამი არა აქვს“⁶.

მენიკ-კულის ლოკალიზაციას საგანგებოდ ყურადღება მიაქცია ივ. ჯავახიშვილმა. ივ. ჯავახიშვილი წერს: „მანკული ყარსის ციხის მახლობლად მდებარე მინდვრის სახელი უნდა ყოფილიყო. სპარსელ ისტორიკოსს გარკვევით აქვს ნათქვამი, რომ ეს ადგილი სოფელს კი არა, არამედ სწორედ მინდორს წარმოადგენდა, ამიტომ „მენიკ-კულში“ უნდა ამ მინდვრის სახელი ვეძიოთ. თუ გავიხსენებთ, რომ შერეფ ად-დინის აღწერილობით ეს ადგილი ყარსის ციხის მახლობლად და ყარსზე უფრო დაბლობ მინდორს წარმოადგენდა, მაშინ შესაძლებელია თითქმის დანამდვილებით ითქვას, რომ ორნაწილედი „მენიკ-კულ“ — გეოგრაფიულ სახელს წარმოადგენდეს. უეჭველია აქ კოლის მინდორზე უნდა ჰქონდეს თემურის კარის ისტორიკოსს საუბარი. ასეთი გეოგრაფიული სახელი ამჟამადაც არსებობს, მხოლოდ თურქული გამოთქმის მიხედვით არის ეხლა იგი ოღნავ შეცვლილი და რუსულ 5 ვერსიან რუკაზე გიოლის მინდვრად იწოდება. ყარსიდან ეს მინდორი ჩრდილო-დასავლეთით მდებარეობს“⁷.

როგორც ვხედავთ, ივ. ჯავახიშვილი მენიკ-კულს კოლის მინდვრად მიიჩნევს.

მენიკ-კულის (მანგულის) კოლის მინდორთან აიგივებს ე. მინდორს-

¹ ფარსადან გორგიჯანიძე, „ისტორია“, გვ. 303.

² ახალი ქართლის ცხოვრება, I ტექსტი, გვ. 334, 335.

³ ახალი ქართლის ცხოვრება, II ტექსტი, გვ. 465.

⁴ ვახუშტი, საქართველოს ისტორია, გვ. 291, 293.

⁵ M. Brosset, Additions, XXII, p. 293, შენ. 7. შენ. 3 და გვ. 395, შენ. 1.

⁶ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, III, თბილისი, 1966, გვ. 297.

⁷ ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 297, 298.

კიც (ვ. მინორსკი ამ დასკვნამდე ივ. ჯავახიშვილისაგან დამოუკიდებლად მივიდა)¹.

ჩვენ საცხებით ვიზიარებთ ზემოხსენებულ მკვლევართა მოსაზრებებს და სპარსულ ენაზე არსებული წყაროების მენიკ-კული კოლის მინდვრად მიგვაჩნია.

خمشا در — ხიმშიას „ხეობა“. სპარსულ ენაზე არსებული წყაროები მოგვითხრობენ, რომ ჰიჯრის 802 წ. (= 1399 წ.) თემურ-ლენგი სამარყანდიდან გამოვიდა, სულთანას გზით ყარაბაღს მოვიდა და იქიდან კი, შაქის² ვილაიეთის გავლის შემდეგ, საქართველოსაკენ დაიძრა. პირველად იგი ხიმშიას „ხეობას“, ხიმშიას საგანმგებლოს (خمشا در) შემოესია³. ივ. ჯავახიშვილი ფიქრობდა, რომ ეს მხარე, ხიმშიას სამფლობელო, ჰერეთი უნდა ყოფილიყო⁴.

ვ. მინორსკი ხიმშიას „ხეობას“ მიიჩნევდა ელისენად⁵. სპარსულსა და სპარსულენოვან წყაროებში ხაზგასმითაა აღნიშნული, რომ თემურ-ლენგი ხიმშიას სამფლობელოს შემოესია შაქის გავლის შემდეგ ე. ი. იგი შაქიდან დასავლეთით იძვრის და შემოდის ხიმშიას სამფლობელოში. ამკარაა, რომ აქ მართლაც ჰერეთს თუ კახეთს შემოსევია დიდი დამპყრობელი⁶.

سماوات , سماوا — სამავა, სამავათ(?)

სპარსული და სპარსულენოვანი წყაროები მოგვითხრობენ, რომ თემურ-ლენგი ჯანიბეგის „ხეობაში“ (სამილახვრო) გადავიდა. იქიდან ჯერ ლაშქარი გაუსია და მხარეები დაარბევინა, ხოლო შემდეგ სამავას (თუ სამავათის) გზით წავიდა, იქაურობა ააოხრა და ეკლესიები დაანგრია⁷.

¹ Transcaucasica par M. V. Minorsky, Journal Asiatique, Juillet-Septembre, 1930, pp. 109, 110.

² აბდ არ-რეზაყ ს ა მ ა რ ყ ა ნ დ ი, „მათლა ას-სა'დინ ვა მაჟმა ალ-ბაჰრაინ“, ფ. 194 ა; მ ი რ ხ ო ნ დ ი, „როუზათ ას-საფა“, VI, გვ. 239.

³ ნიზამ ად-დინ შ ა მ ი, „ზაფარ-ნამე“, I, გვ. 214, 215; შერეფ ად-დინ ალი ი ე ზ დ ი, „ზაფარ-ნამე“, II, გვ. 162, 163; აბდ არ-რეზაყ ს ა მ ა რ ყ ა ნ დ ი, „მათლა ას-სა'დინ ვა მაჟმა ალ-ბაჰრაინ“, ფ. 194 ა; მ ი რ ხ ო ნ დ ი, „როუზათ ას-საფა“, VI, გვ. 239; ხ ო ნ დ ე მ ი რ ი, „ჰაბიბ ას-სიიარ“, 3, გვ. 484; მუინ ად-დინ ნ ა თ ა ნ ზ ი, ფ. 293 ა.

⁴ ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ქართველი ერის ისტორია, III, გვ. 197.

⁵ V. Minorsky, დასახ. ნაშრომი, გვ. 107.

⁶ ხიმშიას სამფლობელოს კახეთში ათავსებს ფარსადან გორგიჯანიძეც. იხ. ფარსადან გ ო რ გ ი ჯ ა ნ ი ძ ე, „ისტორია“, გვ. 301.

⁷ ნიზამ ად-დინ შ ა მ ი, „ზაფარ-ნამე“, I, გვ. 216; შერეფ ად-დინ ალი ი ე ზ დ ი, „ზაფარ-ნამე“, II, გვ. 186; აბდ არ-რეზაყ ს ა მ ა რ ყ ა ნ დ ი, „მათლა ას-

ამჟამად ჩვენ გვინტერესებს, თუ რომელი გეოგრაფიული სახელი იგულისხმება სამავა, სამავათის ქვეშ.

მოგვიანო ხანის ქართული წყაროებიდან, ფარსადან გორგიჯანიძეს, იმ ადგილას, იმ კონტექსტში, სადაც სპარსულსა და სპარსულენოვან წყაროებში „სამავა“ თუ „სამავათა“—სამწვერისი აქვს დასახელებული¹ (რატომ ასახელებს ფარსადან გორგიჯანიძე „სამავას“ ადგილას სამწვერისს ჩვენთვის გაუგებარია!).

სპარსულ ენაზე არსებულ წყაროებში ეს გეოგრაფიული სახელი აშკარად დამახინჯებულია, მაგრამ აქ რომ სამწვერისი არ იგულისხმება, ეს კი ცხადია და აი რატომ: ხსენებულ წყაროებში მოთხრობილია, რომ როდესაც თემურ-ლენგმა სამავას (სამავათ?) გზით გაიარა, ერთი ციხე აიღო, მერე იქიდანაც აიყარა და გორის ველზე ჩამოხდა². „სამავა“ (მირხოზდის მიხედვით „სამავათ“) გორამდე მდებარეობს, იგი ჯანიბეგის სამფლობელოში ე. ი. საამილახოროში ჩანს, ხოლო სამწვერისი კი გორის დასავლეთითაა. ამრიგად „სამავას“ „სამავათ“-ის სამწვერისად მიჩნევა გამორიცხულია.

საინტერესოა რომელი გეოგრაფიული სახელის დამახინჯებასთან გვაქვს საქმე? ხომ არ იგულისხმება აქ სამთავისი? სპარსული და სპარსულენოვანი წყაროების „სამავა“, „სამავათ“ და სამთავისი ფონეტიკურად ახლო დგანან ერთმანეთთან. აქვე უნდა აღვნიშნოთ, რომ სამავათის სახელწოდებით ცნობილი პუნქტი არის ყარსის რაიონში³, მაგრამ, რა თქმა უნდა, ჩვენთვის საინტერესო გეოგრაფიულ პუნქტთან მას ვერ გავიგივებთ. ჩვენი ვარაუდით, შესაძლოა, სპარსულენოვანმა თუ სპარსელმა ავტორმა, რომელმაც იცოდა სამავათის არსებობა (ყარსის რაიონში) ფონეტიკურად დაუახლოვა სამთავისი სამავათს და ამ უკანასკნელის სახელწოდებით შეიტანა თავის თხზულებაში მისთვის უცხო სახელი.

სა'დანი ვა მაჟმა აღ-ბაჰრინ“, ფ. 195 ა; მ ი რ ხ ო ნ დ ი, „როუზათ ას-საფა“, VI, გვ. 347. მ ი რ ხ ო ნ დ ი ამ გეოგრაფიულ პუნქტს უწოდებს „სამავათს“.

¹ ფარსადან გ ო რ გ ი ჯ ა ნ ი ძ ე, „ისტორია“, გვ. 303.

² ჰაფეზ-ე ა ბ რ უ, „ზუბდათ ათ-თავარის“, გვ. 154; ნიზამ აღ-დინ შ ა მ ი, „ზაფარ-ნამე“, I, გვ. 216; შერეფ აღ-დინ ალი ი ე ზ დ ი, „ზაფარ-ნამე“, II, გვ. 177;

შერეფ აღ-დინ ალი ი ე ზ დ ი ასახელებს „ქართველთა ველს“ (صحرای گرج);

ნიზამ აღ-დინ შამი და აბდ არ-რეზაყ სამარყანდი—„გიორგის ველს“

(صحرای گرجین)

³ Пагирев Д. Д., Алфавитный указатель к пятиверстной карте Кавказского края, 1913, стр. 217.

გარდა ამისა წყაროებში ხაზგასმულია, რომ თემურ-ლენგი სამავას (სამავათის) გზით იძვრის (ფეიქრობთ „სამავა“ გზაზე მდებარეობს!). სამავა, სამავათი ჯანიბ ეგის სამფლობელოშია თუ მის მახლობლად. იგი საამილახოროში უნდა იყოს. ეს გარემოება კი გვაფიქრებინებს, რომ აქ სამთავისთან გვაქვს საქმე: სამთავისი ხომ მუხრანიდან გორისაკენ მიმავალ გზაზე მდებარეობს?! (საამილახოროში!).

ასეთია ჩვენი ვარაუდი „სამავას“ შესახებ. უფრო კატეგორიული დასკვნებიდან ამჟამად თავს ვიკავებთ.

تورج — ზოვრით.

ნიზამ ად-დინ შამი და შერეფ ად-დინ ალი იეზლი მოგვითხრობენ, რომ თემურ-ლენგი გორის ველზე ჩამოხდა, აქედან მარბიელი ლაშქარი გააგზავნა გიორგი მეფის ხელში ჩასავლებადა, მაგრამ რამდენიც არ ეძებეს, გიორგი მეფე ხელთ ვერ იგდეს. შემდეგ იგი მტკვარს გადავიდა. ამ დროს მას მოახსენეს, რომ ზოვრითის ციხეში (تورج آس) აზნაურები გამაგრებულანო.

ციხის სახელი تورج — ზოვრით მოცემულია ნიზამ ად-დინ შამის თხზულებაში¹. შერეფ ად-დინ ალი იეზლი ამ ციხეს უწოდებს ზორითს (تورج)², მირხონდი — (سورب) სურბითს³, ხონდემირი — ზორითს (تورج)⁴, აბდ არ-რეზაყ სამარყანდი — აზრითს (ازري)⁵

ხსენებული თხზულებებიდან პირველწყაროებია ნიზამ ად-დინ შამისა და შერეფ ად-დინ ალი იეზლის „ზაფარ-ნამეები“. მხედველობაშია მისაღები აგრეთვე ის გარემოებაც, რომ ნიზამ ად-დინ შამი თვითონ იყო საქართველოში თემურ-ლენგის ერთ-ერთი ლაშქრობის მონაწილე, ასე რომ, საძიებელი ციხის სახელი ზემოხსენებულ პირველწყაროებში უკეთაა შენახული. როგორც ზემოთ გვქონდა აღნიშნული, ნიზამ ად-დინ შამი ამ ციხეს უწოდებს „ზოვრითს“, შერეფ ად-დინ ალი იეზლი კი „ზორითს“.

ასეთია სახელის მქონე მცირე ქალაქი ზოვრეთი (ზორითი, მძოვრეთი) მართლაც იყო საციციანოში.

¹ ნიზამ ად-დინ შამი, „ზაფარ-ნამე“, I, გვ. 280.

² შერეფ ად-დინ ალი იეზლი, „ზაფარ-ნამე“, II, გვ. 178.

³ მირხონდი, „როუზათ ას-საფა“, VI, გვ. 348.

⁴ ხონდემირი, „ჰაბიბ ას-სიიარ“, 3, გვ. 486.

⁵ აბდ არ-რეზაყ სამარყანდი, „მათლა ას-სადინ ვა შაჰმა აღ-ბაჰარან“, ფ. 195 ა; აბდ არ-რეზაყ სამარყანდის „აზრითი“ ფარსადან გორგჯანძის კაზრეთად უქცევია და ისე შეუტანია თავის „ისტორიაში“. იხ. ფ. გ. ო. გ. ი. ა. ნ. ი. „ისტორია“, გვ. 303.

ვახუშტი ბაგრატიონი წერს: „იმერხევის დასავლით, ძამაზედ, არს მძორეთი, მცირე ქალაქი, მოსახლენი სომეხნი, ურიანი. ციხე არს მაღალს კლდესა ზედა ნაშენი. ესე არს ძამის ციხე“¹.

XIV საუკუნეში მდ. ძამის ხეობაში გადიოდა სავაჭრო გზა, რომელზედაც იღო ზემოხსენებული ქალაქი ზოვრეთი, სადაცსაბაჟოც იყო საგულეებელი².

XIV საუკუნის ბოლოდან გარკვეული ავბედითი ვითარების გამო საქართველოში ძველი ქალაქების მნიშვნელობა ეცემა. ასე დაემართა ზოვრეთსაც. იგი შედარებით უმნიშვნელო დაბად გადაიქცა (ვახუშტის მცირე ქალაქი)³. საყურადღებოა აგრეთვე, რომ გაერთიანებული საქართველოს სხვა მნიშვნელოვან ქალაქებთან ერთად XV—XVI საუკუნეებში მძოვრეთი (ზოვრეთი) გადაიქცა სათავადოს პოლიტიკურ ცენტრად⁴.

سوانیت — სავანეთი.

ზოვრეთის ციხის აღების შემდეგ თემურ-ლენგს ამბავი მოუვიდა გიორგი მეფე სავანეთის (سوانیت) სახელით ცნობილ ადგილას აფარებს თავსო. თემურმა გიორგის შესაპყრობად დიდი ჯარი გააგზავნა, მაგრამ გიორგი ამჯერადაც გაუსხლტა ხელიდან და დასავლეთ საქართველოში გადავიდა⁵.

საინტერესოა რას გულისხმობენ ავტორები سوانیت-ის ქვეშ?

¹ ვ ა ხ უ შ ტ ი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, თბილისი, 1941, გვ. 58.

² ნ. ბერძენიშვილი, ერთი უძველესი საბაჟოს ადგილმდებარეობისათვის საქართველოში, საქართველოს ისტორიის საკითხები, I, თბილისი, 1964, გვ. 193; ნ. ბერძენიშვილი, გზები რუსთაველის ეპოქის საქართველოში თბილისი, 1966, გვ. 45.

³ Ш. А. Месхия, Города и городской строй феодальной Грузии, Тбилиси, 1960, стр. 96, 97.

⁴ Ш. А. Месхия, указ. соч., стр. 98; მ. ბროსე ამ ციხის სახელს კითხულობდა, როგორც zergite-ს და აიგივებდა zergii-სთან (ასეთი სოფელი არსებობს მეჯულის ხეობაში მდინარის მარჯვენა ნაპირას. მაგრამ იქ ციხე არ არისო). M. Brosse, Additions... p. 392. აქვე უნდა აღენიშნოთ, რომ 1963 წელს გამოქვეყნებულ ნაშრომში ჩვენ ამ ციხის სახელს შეცდომით ზრბითად ვკითხულობდით. იხ. ფარსადან გორგიჯანიძის „ისტორიის“ რამდენიმე გეოგრაფიული სახელის დადგენისათვის. მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიის საკითხები, თბილისი, 1963, გვ. 82;

⁵ ნიზამ აღ-დინ შ.ა.შ.ი, „ზაფარ-ნამე“, I, გვ. 216; შერეფ აღ-დინ ალი იეზიდო, „ზაფარ-ნამე“, II, გვ. 176; აბდ არ-რეზაყ ს ა მ ა რ ყ ა ნ დ ი, „მათლა ას-სა'დაინ ვა მაჯმა აღ-ბაჰრან“, ფ. 195 ა.

ის-სოაით შესახებ აკად. მ. ბროსე წერდა: Le Souaneth ou pays des Souanes¹? მაგრამ სპარსულ ენაზე არსებული წყაროების კონტექსტიდან ჩანს, რომ ეს ამბავი ქართლში ხდება და სვანეთი აქ არაფერ შუაშია. ეს سوانیت — უნდა ქართლში ვეძებოთ. ქართლში მართლაც არის სოფ. სვანეთი². შეიძლება ესაა ჩვენთვის საინტერესო გეოგრაფიული სახელი³.

قرافلانيق, قراقلان — ყარაყალყან, ყარაყალყანლიყ.

ზემოხსენებული წყაროები მოგვითხრობენ თემურ-ლენგის მიერ ყარაყალყანის დალაშქვრაზე⁴.

قراقلان — როგორც ეთნიკური ტერმინი ხშირად გვხვდება უფრო გვიანი ხანის სპარსულ-თურქულ დოკუმენტებში თუ ნარატიულ წყაროებში.⁵ ეს ტერმინი თურქულია და სიტყვა-სიტყვით ნიშნავს „შავფარიანებს“, (قرا — შავი, قلان — ფარი). შავი ფერის ფარებს ატარებდნენ არაგვის ხეობის მცხოვრებნი თუშ-ფშავ-ხევისურნი და მოხევეები⁶.

მარი ბროსე წერს, რომ „ყარაყალყანები“ ფშავები, ხევისურები და გუდამაყრელნი არიანო⁷.

„ყარაყალყანის“ შესახებ მრავალ მკვლევარს აქვს მოსაზრება გამოთქმული, ამ ბოლო დროს კი პროფ. ს. ჯიქიამ სპეციალურად მიაქ-

¹ M. Brosset, Additions..., p. 392.

² თ. უ რ დ ა ნ ი ა, ქრონიკები, II, გვ. 197.

³ XII საუკუნის სომეხი ისტორიკოსები დასავლეთ საქართველოს ხშირად მხოლოდ აფხაზეთად და სვანეთად იხსენიებენ. ივ. ჭავჭავაძე, ქართველი ერის ისტორია, III, გვ. 155. მაგრამ ამ შემთხვევაში რომ სვანეთი დას. საქართველოს არ ნიშნავს, იქიდანაც ჩანს, რომ სვანეთიდან سوانیت — გიორგი მეფე აფხაზეთში, ე. ი. დასავლეთ საქართველოში, გადადის.

⁴ ნიზამ ად-დინ შ ა მ ი, „ზაფარ-ნამე“, I, გვ. 157, 217; შერეფ ად-დინ ალი ი ე ხ დ ი, „ზაფარ-ნამე“, I, გვ. 520, II, გვ. 181; აბდ არ-რეზაყ ს ა მ ა რ ყ ა ნ დ ი, „მათლა ას-სა'ადინ ეა მაჟმა ალ-ბაჰრაინ“, ფ. 195 ა; მ ი რ ხ ო ნ დ ი, „როუხათ ას-საფა“, VI, გვ. 449.

⁵ გვ. 1029, 1040, 1957, 'اسکندر بیگ ترکمان تاریخ عالم آرای عباسی II, تهران, ე. ფ შ თ უ რ ი ძ ე, მოჰამედ თაჰერის ცნობები საქართველოს შესახებ, მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკვ. 30, თბილისი, 1954, გვ. 380; ქართულ-სპარსული ისტორიული საბუთები, ვლ. ფ უ თ უ რ ი ძ ი ს გამოცემა, თბილისი, 1955, გვ. 463 და სხვ.

⁶ ს. ჯ ი ქ ი ა, XVIII საუკუნის ორი თურქული დოკუმენტი, თსუ შრომები, ტ. 99, 1962, გვ. 161.

⁷ M. Brosset, Additions..., p. 388.

ცია მას ყურადღება და ექვემდებარება დაამტკიცა, რომ „ყარაყა-
ლყანი“ არაგვის ხეობას ეწოდებოდა¹.

برسگرد , فرسگرد — (ბარსკერდი, ფარსკერდი).

თემურის თანამედროვე ისტორიკოსი ნიზამ ად-დინ შამი მოგვითხრობს, რომ თემურ-ლენგმა კოლის (მენიკ-კულის) ველზე ცნობა მიიღო ბარსკერდში ქართველები გამაგრებულან².

შერეფ ად-დინ ალი იეზდი ამ ადგილს უწოდებს ფარსკერდს (فرسگرد); მირხონდი — ფარსბანდს (فرسبند)³. აბდ არ-რეზაყ სამარყანდის თხზულებაში ეს სახელი ძალზე დამახინჯებულია: იგი ნუშკერტად (نوشگرد)⁴ იხსენიება. კიდევ უფრო დაუმახინჯებია სპარსულენოვანი წყაროს ნუშკერტი ფარსადან გორგიჯანიძეს. ფარსადან გორგიჯანიძის „ისტორიაში“ ვკითხულობთ: „ნუშბიერთშიო“ ქართველნი შეიყარნესო⁵. მკითხველისათვის გაუგებარია, თუ სადაა ეს ნუშბიერთი!

მ. ბროსე Petis de la Croix-ის მიერ შესრულებული შერეფ ად-დინ ალი იეზდის „ზაფარ-ნამე“ თარგმანზე დაყრდნობით ამ ციხის სახელს კითხულობს როგორც Farasgerd-ს და შენიშვნაში წერს, რომ ესაა ფანასკერტი (Phanascert)⁶.

მ. ბროსეს ნაშრომზე დაყრდნობით ამ ციხეს ფანასკერტად მიიჩნევს ვახუშტი ბაგრატიონის თხზულების კომენტარების დროს ისტორიკოსი დიმ. ბაქრაძე⁷.

ივ. ჯავახიშვილი, როდესაც თემურ-ლენგის მიერ სამცხის დალაშქვრას აგვიწერს, ამბობს, რომ მან დაარბია და აიღო ციხე ფანასკერტო⁸.

ფარსკერდს (ფარასკერდს) ფანასკერტად მიიჩნევს ვ. მინორსკი⁹.

ზემოთქმულის შემდეგ, ვფიქრობთ, საეჭვო აღარაა, რომ სპარსული და სპარსულენოვანი წყაროების ბარსკერდი, ფარსკერდი, ფარსბანდი თუ ნუშკერდი — ფანასკერტია.

¹ ს. ჯ ი ქ ი ა, დასახ. ნაშრომი, გვ. 160, 163.

² ნიზამ ად-დინ შ ა მ ი, „ზაფარ-ნამე“, I, გვ. 217.

³ შერეფ ად-დინ ალი ი ე ზ დ ი, „ზაფარ-ნამე“, II, გვ. 250; მ ი რ ხ ო ნ დ ი, „როუზათ ას-საფა“, VI, გვ. 163.

⁴ აბდ არ-რეზაყ ს ა მ ა რ ყ ა ნ დ ი, „მათლა ას-სა'დინ ვა მაჟმა აღ-ბაჰრა-
ონ“, ფ. 195 ა.

⁵ ფარსადან გ ო რ გ ი ჯ ა ნ ი ძ ე, „ისტორია“, გვ. 303.

⁶ M. Brosset, Additions... p. 393.

⁷ ვ ა ხ უ შ ტ ი, საქართველოს ისტორია, გვ. 295.

⁸ ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ქართველთა ერის ისტორია, III, გვ. 208, 209.

⁹ V. Minorsky, დასახ. ნაშრომი, გვ. 108.

برتیس — ბირთვისი.

სპარსულ ენაზე არსებულ წყაროებში დაცულია ცნობა, რომ საქართველოში უკანასკნელი ლაშქრობის დროს თემურის ლაშქარი ერთ ძალზე გამაგრებულ ციხეს შემოადგა.

ციხის სახელი სხვადასხვა ავტორთან სხვადასხვანაირადაა: შერეფ აღ-დინ ალი იეზდი ამ ციხეს უწოდებს გართინს (گرتین)¹, მირხოზდი — გებრის (گبری)², აბდ არ-რეზაყ სამარყანდი საერთოდ არ გვამცნობს ციხის სახელს³, ხონდეშირი — გართიანს (گرتین)⁴, ფასიპი ხაფი — აგრეთვე გართინს (گرتین)⁵.

ზემოხსენებული წყაროების გართიანის თუ გებრის ციხე გაუგებარია რომელია. მაგრამ, საბედნიეროდ, ნიზამ აღ-დინ შამი გვამცნობს ამ ციხის სახელს — ბირთვისი (برتیس)⁶. ნიზამ აღ-დინ შამის ამ ცნობას იმეორებს ჰაფეზ-ე აბრუ⁷.

XVII—XVIII სს ქართული ნარატიული თხზულებებიდან ფარსადან გორგიჯანიძის „ისტორია“ საერთოდ არ გვამცნობს ციხის სახელს, ვახტანგ VI „სწავლულ კაცთა“ კომისიის ნაშრომში ამ ციხეს ეწოდება ბირთვისი⁸, ასევეა „ახალი ქართლის ცხოვრების“ მეორე ტექსტში⁹ და ვახუშტი ბაგრატიონის თხზულებაში¹⁰. ბირთვისის ციხეს ასახელებენ ამ ამბებთან დაკავშირებით დავით და იოანე ბაგრატიონები¹¹.

როგორც ვხედავთ, XVIII—XIX საუკუნეთა ქართველი ავტორები ბირთვისის ციხეს ასახელებენ, მაგრამ ივ. ჯავახიშვილმა, როგორც ჩანს, ქართველი ავტორების ეს ცნობა სანდოდ არ მიიჩნია. ვფიქრობთ ამიტომ, რომ თავის „ქართველი ერის ისტორიაში“ თემურის მიერ

¹ შერეფ აღ-დინ ალი იეზდი, „ხაჯარ-ნაჟე“, II, გვ. 373.

² მირხოზდი, „როუზათ ას-საფა“, VI, გვ. 449.

³ აბდ არ-რეზაყ სამარყანდი, „მაჟალ ას-სა'დ აინ ვა მაჟმა აღ-ბაჰარიან“, ფ. 234 ნ.

⁴ ხონდეშირი, „ჰაბიბ ას-სიიარ“ 3, გვ. 517.

⁵ ფასიპი ხაფი, „მაჟმალ-ე ფასიპი“, ფ. 391 ა.

⁶ ნიზამ აღ-დინ შამი, „ხაფარ-ნაჟე“, I, გვ. 280.

⁷ ჰაფეზ-ე აბრუ, ზუბდათ ათ-თავარიხ, გვ. 182.

⁸ ახალი ქართლის ცხოვრება, I, ტექსტი, გვ. 337.

⁹ ახალი ქართლის ცხოვრება, II ტექსტი, გვ. 469.

¹⁰ ვახუშტი ბაგრატიონი, საქართველოს ისტორია, გვ. 294.

¹¹ დავით ბატონიშვილი, ისტორია გვ. რიზ; იოანე ბატონიშვილი, კალმასობა, ფ. 732 რ.

აღებული ძალზე გამაგრებული ციხის სახელი არ მოგვცა¹. ამ ციხის სახელს არ იძლევა თავის ნაშრომში არც დ. გვრიტიშვილი².

ჩვენი აზრით, ნიზამ აღ-დინ შამისა და ჰაფეზ-ე აბრუს ცნობებით უდაოდ მტკიცდება, რომ ძალზე გამაგრებული ციხე, რომლის აღებაც თემურმა დიდი გაჭირვებით შეძლო, ბირთვისის ციხეა.

ბირთვისის ციხე ალგეთის ხეობაში მდებარეობდა და ძალზე გამაგრებული პუნქტი იყო. ვახუშტი ბაგრატიონის „გეოგრაფიაში“ ვკითხულობთ: „ხოლო ბუყლულეთს ქვეით იწყებს ალგეთი აღმოსავლეთით დინებასა და ტბისის უკან, ჩრდილოთ კერძ, არს ციხე ბირთვისი, კლდესა ზედა შენი და გარეშემო კლდითა მოზღლდვილი, ეჭნახევიარ ოდენ და შეუალი, დიან მის შორის წყარონი“³.

ამით გამთავრებთ საქართველოში თემურ-ლენგის ლაშქრობების ლოკალიზაციას. სპარსული და სპარსულენოვანი წყაროების ცნობები, როგორც ზემოთაც გვქონდა აღნიშნული, ძალზე დამახინჯებულად გვაწვდიან იმ გეოგრაფიული პუნქტების თუ მხარეების სახელებს, რომელთა დალაშქვრაც თემურ-ლენგს მოუხდა. ჩვენ მხოლოდ ზოგიერთი მათგანის აღდგენა შევძელით, ზოგის შესახებ ვარაუდი გამოეთქვით, ხოლო ზოგის ლოკალიზება კი საერთოდ ვერ მოვახერხეთ მასალის უკმარობის გამო.

¹ ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ქართველი ერის ისტორია, III, თბილისი, 1966, გვ. 420; მისივე, საქართველოს ისტორია, XI—XV საუკუნეები, თბილისი, 1949, გვ. 219.

² დ. გ ვ რ ი ტ ი შ ვ ი ლ ი, ნარკვევები საქართველოს ისტორიიდან, თბილისი, 1962, გვ. 357.

³ ვ ა ხ უ შ ტ ი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, გვ. 47.

**საქართველოში თემურ-ლენგის შემოსევების
პოლიტიკური და სოციალურ-ეკონომიური
შედეგები**

**§ 1. საქართველოს პოლიტიკური მდგომარეობა
XIV საუკუნის უკანასკნელ მემთხმდსა და
XV საუკუნის დასაწყისში**

თემურ-ლენგის შემოსევებმა საქართველოს პოლიტიკურსა და სოციალურ-ეკონომიურ ვითარებას წარუშლელი დაღი დააჩნია. ქვეყნის ეკონომიკა მოიშალა, მოსახლეობა შემცირდა და მკიდროდ დასახლებული ადგილებიც გაუდაბურდა.

მაგრამ განსაკუთრებით მძიმე იყო საქართველოსათვის თემურ-ლენგის შემოსევების პოლიტიკური შედეგი.

სპარსულენოვანი წყაროების ცნობით, თემურ-ლენგმა, ჯერ კიდევ თოხთამიშთან ბრძოლის დამთავრების შემდეგ, საქართველო, სომხეთ-აზერბაიჯანთან და ქურთისტანთან ერთად ამირ-ზადე მირანშაჰს უბოძა, როგორც მისი სამფლობელო¹.

1403 წელს თემურმა მირანშაჰს ჩამოართვა „ჰულაგუს ტახტი“ და მის ვაჟს ომარ-მირზას მისცა, ხოლო თვითონ მას კი საქართველო, სომხეთი, ყარაბაღი და მულანი დაუტოვა².

საქართველო თემურ-ლენგს ვასალური ურთიერთდამოკიდებულების ფორმით დამორჩილდა: ჯერ კიდევ 1401 წელს გიორგი მეფემ თემურის ხაზინაში „ბაჯო ხარაჯის“ შეტანა და ჯარით მიშველება იკისრა. იგი „ჯიზიას“ (არამუსლიმანებზე დაკისრებული სულადობრივი

1 შერეფ ად-დინ ალი იეზდი, „ზაფარ-ნამე“, I, გვ. 445. 557. ჰაფეზ-აბრუ, „ზუბღათ ათ-თავარის“, გვ. 145, 147; აბდ არ-რეზაყ სამარყან-დი, „მათლა ას-სადინ ვა მაჟმა ალ-ბაჰრაინ“, ფ. 190 რ.

2 შერეფ ად-დინ ალი იეზდი, „ზაფარ-ნამე“, II, გვ. 386; მირხონდი, „როუზათ ას-საფა“, VI, გვ. 468, 509; ხონდე მირი, „ჰაბიბ ას-სიიარ“, 3, გვ. 522.

გადასახადის) გადახდასაც დაჰპირდა, მხოლოდ იმ შემთხვევაში, თუ რვეულის გამოცვლას არ გაუხდიდნენ სავალდებულოდ მას¹.

1403 წელს, ქვეყნის ექვსჯერ აოხრების შემდეგ, თემურ-ლენგმა ჩათვალა, რომ ქართველთა წინააღმდეგობა საბოლოოდ გატეხილია; ვიორგი მეფემ თემურის ხაზინაში „ჯიზიას“ და „ხარაჯას“ შეტანაც კი იკისრა², ეს კი იმის მაჩვენებელია, რომ საქართველო, როგორც დაპყრობილი ქვეყანა, ისე დაიხარკა.

თემურ-ლენგის სიკვდილისთანავე ქართველები აჯანყდნენ და განჯა-ნახჩიყვანი დაარბიეს. მაგრამ მალევე საქართველომ თურქმენთა ახალი შემოსევა განიცადა. შავბატნიან თურქმენებთან ბრძოლაში დაიღუპნენ საქართველოს მეფეები ვიორგი და კონსტანტინე.

თემურ-ლენგის შემოსევების შედეგად საქართველოს მთელი რიგი ქვეყნები ჩამოსცილდა, ასე რომ, მისი პოლიტიკური საზღვრები მნიშვნელოვნად შემცირდა.

იმ პერიოდის საქართველოს პოლიტიკური საზღვრების შესახებ საინტერესო ცნობაა დაცული თემურიანთა პერიოდის სპარსული ისტორიოგრაფიის ერთ-ერთი თვალსაჩინო წარმომადგენლის მუინ ად-დინ ნათანზის თხზულებაში. ისტორიკოსი მოგვითხრობს: „საქართველო უკიდურესად ვრცელი ფართობისაა. დედაქალაქ თბილისიდან უკიდურეს აფხაზეთამდე (დას. საქართველო) ერთი თვის განმავლობაში მიდი-მოდინა. მისი სიგანე ერზინჯანიდან ელბრუსის მთის კალთებამდე და ლეზგისთანამდე აღწევს“³.

საყურადღებოა აგრეთვე XV საუკუნის არაბული წყაროს იბნ არაბშაჰის თხზულების ცნობა.

იბნ არაბშაჰი წერს: „ქართველთა ქალაქთაგან ერთ-ერთი ქალაქია თბილისი, რომელიც ადრე აელო ამ სატანას და ტრაპიზონი და აფხაზეთი“⁴.

იბნ არაბშაჰის ამ ცნობაში ყურადღებას იქცევს ის გარემოება, რომ ტრაპიზონი და აფხაზეთი ქალაქთა რიგშია დასახელებული (თბილისის გვერდით!). როგორც ცნობილია, ტრაპიზონის საკეისროც არსებობდა და ქალაქი ტრაპიზონიც. ასე რომ, ამ შემთხვევაში ყვე-

¹ ნიზამ ად-დინ შამი, „ზაფარ-ნამე“, I, გვ. 243; შერეფ ად-დინ ალი იეზდი, „ზაფარ-ნამე“, II, გვ. 272; აბდ არ-რეზაყ სამარყანდი, „მათლა ას-სა'დაინ ვა მაჟმა ალ-ბაჰრან“, ფ. 213 ა.

² ნიზამ ად-დინ შამი, „ზაფარ-ნამე“, I, გვ. 286; შერეფ ად-დინ ალი იეზდი, „ზაფარ-ნამე“, II, გვ. 384; აბდ არ-რეზაყ სამარყანდი, „მათლა ას-სა'დაინ ვა მაჟმა ალ-ბაჰრან“, ფ. 237 ა; მირზა ხონდი, „როუზათ ას-საფა“, VI, გვ. 355; ხონდი, „ჰაბიბ ას-სიირ“, 3, გვ. 518.

³ მუინ ად-დინ ნათანზი, ფ. 298 ა.

⁴ იბნ არაბშაჰი, „აჟაიბ ალ-მეყდურ ფი ახბარ თიმურ“, გვ. 72.

ლაფერი გასაგებია, მხოლოდ ცოტა არ იყოს უცნაურად გამოიყურება ქალაქთა რიგში აფხაზეთის დასახელება.

აფხაზეთად, როგორც ცნობილია, აღმოსავლურ მწერლობაში ზოგჯერ დასავლეთი საქართველო იწოდება, ზოგჯერ კი მთელი საქართველო. ამავე დროს უნდა მოვიგონოთ, რომ არაბულ მწერლობაში არის შემთხვევები, როდესაც ესა თუ ის ქვეყანა და მისი დედაქალაქიც ერთი და იგივე სახელწოდებით იხსენიება (მაგ., მისრი ეწოდება ეგვიპტეს და ამავე დროს მის დედაქალაქ კაიროსაც!). ხომ არ შეიძლება ვიფიქროთ, რომ აფხაზეთი (როგორც ქალაქი) ზემოხსენებულ შემთხვევაში დასავლეთ საქართველოს მთავარი ქალაქის ქუთაისის აღმნიშვნელია?! თუ ეს ასეა, მაშინ იბნ არაბშაჰის ცნობის მიხედვით, თემურს აუღია საქართველოს ქალაქები თბილისი, ქუთაისი¹ (აფხაზეთი?) და ტრაპიზონი. ე. ი. არაბი ავტორის მიხედვით, თითქოს ტრაპიზონიც საქართველოს ფარგლებშია (საქართველოს უმთავრეს ქალაქებს შორის იხსენიება იგი!).

ზემოთ მოტანილი სპარსულ-არაბული საისტორიო წყაროების ცნობებიდან გამომდინარე, თითქოს საქართველოს სამხრეთ-დასავლეთი საზღვარი ერზინჯანამდე და ტრაპიზონამდე აღწევდა.

ეს ცნობა არა გვეგონია რომ მთლად სანდო იყოს. ერზინჯანი და არზრუმში ადგილობრივი მბრძანებლების ხელთ იყო და ქიშპის ობიექტს წარმოადგენდა თემურ-ლენგსა და ოსმალეთს შორის (ამის შესახებ ზემოთ ვრცლად გვაქვს საუბარი!). რაც შეეხება ტრაპიზონის მოხსენებას საქართველოს ქალაქთა შორის, ჩვენი აზრით, ეს გარემოება შეიძლება ავხსნათ ტრაპიზონის იმპერიაზე საქართველოს ოდინდელი გავლენით (შესაძლოა არაბი ავტორის უზუსტობასთან გვეჭონდეს საქმე!). ასეა თუ ისე, ამჟამად სხვა კატეგორიული მტკიცებისაგან თავს ვიკავებთ. დანამდვილებით მხოლოდ იმის თქმა შეგვიძლია, რომ სამხრეთ-დასავლეთით თორთუმში საქართველოს საზღვრებში იყო².

სპარსული და სპარსულენოვანი წყაროების ცნობებიდან ჩანს, რომ თემურის შემოსევების დროისათვის საქართველოს სამხრეთის საზღვარი ყარსამდე აღწევდა. წყაროები მოგვითხრობენ, რომ თემურ-ლენგი საქართველოში ყარსიდან აყრის შემდეგ შემოდის³. ამავე

¹ „ძველი ერისთავთა“ მოგვითხრობს თემურის მიერ ქუთაისის დალაშქრებაზე „და მიეწია ლაშქარი მათი ქუთაისს, ლეკეთს და დარიალსა და მოწუეს, მოაოჯრეს ყოველი საქართველოჲ, დაყარეს მძორი მკუდრისაჲ, ვითარცა მკელი თივისა“. ძველი ერისთავთა, გვ. 359.

² ამის შესახებ ზემოთ გვეჭონდა საუბარი!

³ ნიზამ ად-დინ შამი, „ზაფარ-ნამე“, I, გვ. 98; შერაფ ად-დინ ალი იეზიდო, „ზაფარ-ნამე“, I, გვ. 291.

დროს, არც ნახიჩევანი და გარნისია საქართველოს საზღვრებში. ივ. ჯავახიშვილის აზრით, „შერეფედდინ ალი ჟეზდი არც ნახიჩევანს, არც გარნისის ციხესა და არც კარის ციხე-ქალაქს საქართველოს კუთვნილებად აღარა სთვლიდა, არამედ ამ სამივე ადგილის ალების ამბავი მას იმ თავში აქვს მოთავსებული, რომელშიც ერანის ადერბეჯანის დაპყრობაა მოთხრობილი. შერეფედდინის თხზულებაში მოხსენიებული ამ ციხე-ქალაქების მმართველთა სახელებიც, როგორც მაგ., გარნისისა შეიხ ჰასანი და კარისა ფირუზ-ბახტი, გვაფიქრებინებს, რომ ისინი მაჰმადიანები უნდა ყოფილიყვნენ“¹.

მიუხედავად ამისა, ივ. ჯავახიშვილის აზრით, საქართველოსა და წინანდელ ყმადნაფიცებს შორის ურთიერთკავშირი გაწყვეტილი არ ყოფილა.

საქართველოში თემურ-ლენგის პირველი შემოსევების დროისათვის სახელმწიფოს საზღვარი ჩრდ. კავკასიის ქედს იქითაც გადიოდა. თომა მეწოფელის მიხედვით, ბაგრატ მეფე თემურ-ლენგს ჰპირდება მთელი ქვეყნის (საქართველოს) დამორჩილებას; იგი ასახელებს საქართველოს სახელმწიფოში შემავალ ხალხებს, რომელთა შორის იხსენიებიან დვალეები და ოსები², რომელნიც შემდეგ, თემურ-ლენგის ლაშქრობების გამო ჩამოსცილდნენ მას.

საქართველოში თემურ-ლენგის უკვე პირველი შემოსევისას (1386 წ.) მას ჩამოსცილდა გაჩიან-ხაჩენი შერეული ალბანურ-ქართულ-სომხური მოსახლეობით, რაც ცხადია, ძალზე უარყოფითად მოქმედებდა ქვეყნის თავდაცვისუნარიანობაზე³. საქართველომ შამქორიც დაკარგა.

თემურის ლაშქრობების შედეგად საქართველოს საბოლოოდ ჩამოსცილდა შაქის ქვეყანა. ხსენებულ სპარსულ ენაზე არსებულ წყაროებში აღნიშნულია, რომ თემურ-ლენგმა დაიპყრო და დაარბია ლეკეთის მთიანეთი და შაქი-შირვანი. შაქისა და შირვანის მბრძანებლები თემურს დამორჩილდნენ და საქართველოს წინააღმდეგ თემურის ლაშ-

¹ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, წ. III, თბ. 1941. გვ. 180.

² Фома Мецопский и, История Тимур-ланка, Баку, 1957, стр. 58. როგორც ჩანს, თომა მეწოფელის თხზულებაზე დაყრდნობით ამგვარი ცნობა თავის ნაშრომში შეუტრანიათ ვახტანგ VI „სწავლულ კაცებს“ და „ახალი ქართლის ცხოვრების“ ე. წ. III ტექსტის ავტორს. იხ. ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 330, 445.

³ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, III, თბილისი, 1941³ გვ. 228.

ქრობების დროს ზოგჯერ მის მხარეზე იღებდნენ მონაწილეობას¹, თუმცა კი უნდა ითქვას, რომ გარკვეულ მომენტებში კეთილგანწყობილებას იჩენდნენ საქართველოსადმი, ხოლო ზოგჯერ საქართველოს მეფეს სთხოვდნენ დახმარებას საერთო მტრის წინააღმდეგ ბრძოლაში: მაგ., შირვანშაჰი იბრაჰიმი ქართველების მოციქულია თემურ-ლენგთან საზავო მოლაპარაკებისა და ხელშეკრულების დადების დროს (წყაროებში აღნიშნულია, რომ შეიხ იბრაჰიმ დერბენდი გიორგი მეფის მფარველი იყო)², ხოლო შაჰის მბრძანებელი სიდი ალი შაჰისელი გიორგი მეფეს სთხოვს დახმარებას თემურ-ლენგის წინააღმდეგ ბრძოლის დროს³.

თემურ-ლენგის სიკვდილის შემდეგ მომთაბარეების (შაებატკ-ნიან თურქმენთა) წინააღმდეგ ბრძოლაში შაქელ-შირვანელები ისევ საქართველოსთან ერთად გამოდიან⁴. ამასთანავე, მოვიგონოთ, რომ ომარ შეიხის შირვანზე ლაშქრობის დროს ქართველები ეხმარებიან შეიხ იბრაჰიმს⁵.

თემურ-ლენგის შემოსევების შემდეგ საქართველოს აღარ ეკუთვნოდა ანისი (რომელიც ბაგრატ V მეფობის ხანაში ჯერ კიდევ საქართველოს ფარგლებში იყო)⁶ და ლორე⁷.

განსაკუთრებით დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა საქართველოსათვის ლორის ხეობის (და ციხის) მტრის ხელში გადასვლას.

ლორის ხეობა აღმოსავლეთ საქართველოსათვის სამხრეთის კარიბჭე იყო. ამ ხეობის ხელში ჩაგდებით მტერს გზა ეხსნებოდა ქართლის შიდა რაიონებისაკენ. ეს კარგად ჰქონდათ შეგნებული მტრებს თემურ-ლენგი იქნებოდა იგი თუ სხვა დამპყრობელი⁸.

¹ 1400 წელს საქართველოზე ლაშქრობის დროს თემურის ლაშქარში ვხედავთ შეიხ იბრაჰიმს და სიდი აჰმედ შაჰის; შაჰისა და შირვანის მბრძანებლებს თემურ-ლენგის ბანაკში ვხვდებით ბირთვისის ციხის ალყის დროსაც (1403 წ.).

² შერეფ აღ-დინ ალი იეზდი, „ზაფარ-ნამე“, II, გვ. 384; აბდ არ-რეზაყ ს ა მ ა რ ყ ა ნ დ ი, „მათლა ას-სა“ დაინ ვა მაჟმა აღ- ბაჰრან“, ფ. 237 ა; იბრა ა ბ ა მ შ ა ჰ ი, „აჟაიბ აღ-მაყდურ ფი ახბარ თიმურ“, გვ. 147.

³ აბდ არ-რეზაყ ს ა მ ა რ ყ ა ნ დ ი, „მათლა ას-სა“ დაინ ვა მაჟმა აღ-ბაჰრან“, ფ. 191 ბ.

⁴ ამის შესახებ ზემოთ გვქონდა საუბარი. იხ. აგრეთვე რ. კ ი ე ნ ა ძ ე, ქართველი და აზერბაიჯანელი ხალხების საბრძოლო თანამეგობრობის ისტორიიდან, თსუ შრომები, 108, გვ. 378, 379; А. А. А л и - з а д е, Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII—XIV вв., стр. 394.

⁵ იხ. ანონიმური თხზულება „თარიხ-ე სალატინ“, ფ. 355 ბ, 356 ა; ციტირებულია ა. ა. ა ლ ი - ზ ა დ ე ს ზემოხსენებული ნაშრომის მიხედვით, გვ. 394.

⁶ იე. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ქართველი ერის ისტორია, წ. III, თბილისი, 1941, გვ. 179.

⁷ მუინ აღ-დინ ნ ა თ ა ნ ზ ი, გვ. 293 ბ.

⁸ შაჰ აბას I გიორგი ქართლის მეფეს ლორის ხეობა „გამოსთხოვა“, სამაგეროდ კი დიდი მიწები უბოძა... შიდა ირანში. ამ მიწა-წყალზე მან ლორის სახანო

ლორის ხეობის მნიშვნელობა კარგად ესმოდათ საქართველოს მესვეურებსაც: ალექსანდრე პირველის ტახტზე ასვლისთანავე ლორის ხეობის დაბრუნების საკითხი წამოიჭრა. მხოლოდ 1431 წელს მოახერხა ალექსანდრე მეფემ ლორის ხეობის კვლავ შემოერთება¹. ამის შემდეგ ალექსანდრემ სივნიეთიც (ახლანდელი ყარაბაღი) შემოიერთა.

თემურ-ლენგის შემოსევებმა, საფიქრებელია, ხელი შეუწყო საქართველოს პოლიტიკურ დაშლასაც. მართალია ამის შესახებ პირდაპირი ცნობები სპარსულსა და სპარსულენოვან წყაროებში არ გვხვდება. მაგრამ ჩანს, რომ აზიელი დამპყრობელი ხელს უწყობდა უფლისწულისა თუ ათაბაგის სეპარატისტულ მისწრაფებებს². თუმცა, უნდა აღინიშნოს, რომ ამჟერადაც ცენტრიდანული ძალების მოქმედებას წარმატება არ ჰქონია: XV საუკუნის პირველ მეოთხედში (ისევე, როგორც თითქმის მთელი XV საუკუნის სიგრძეზე) საქართველო პოლიტიკურად ერთიანი ქვეყანაა: გერმანელი ჰანს შილტბერგერი ერთადერთ სამეფოდ საქართველოს სამეფოს მიიჩნევს. თუმცა იგი იქვე აფხაზეთსა და სამეგრელოსაც ასახელებს (მთავარი ქალაქები სოხუმი და ბათუმი), მაგრამ მათ მხოლოდ ქვეყანას უწოდებს³. ე. ი. როგორც ივ. ჯავახიშვილი აღნიშნავს „თემად სთვლის და მათ პოლიტიკურ დამოუკიდებლობაზე არაფერი აქვს ნათქვამი. ცხადია, რომ დას. საქართველო („აფხაზეთი“ და „სამეგრელო“) პოლიტიკურად წინანდებურად ამერეთთანვე ყოფილა დაკავშირებული“⁴.

§ 2. სოციალური ურთიერთობა საქართველოში XIV საუკუნის უკანასკნელ მეოთხედსა და XV საუკუნის დასაწყისში

თემურისა და თემურიანთა პერიოდის სპარსული და სპარსულენოვანი ისტორიკოსები, როგორც ცნობილია, უმთავრესად სამხედრო-პოლიტიკური ისტორიის აღწერას უთმობენ დიდ ადგილს, მაგრამ მათ

შექმნა. იხ. ნ. ბერძენიშვილი, აღმოსავლეთ კახეთის წარსულიდან, მიმოხილველი, III, 1953, გვ. 78; ვ. გაბაშვილი, ქართული ფეოდალური წყობილება XVI—XVIII საუკუნეებში, გვ. 307.

¹ 1431 ქ.კ: რით: მეფემ ალექსანდრემ ლორე აიღო; თ. ქორდანიძე, ქრონიკები, II, გვ. 236.

² ამის შესახებ ქვემოთ გვექნება ვრცლად საუბარი.

³ Путешествия Ивана Шильбергера по Европе, Азии и Африке, с 1394 года по 1427 год. Перевёл с немецкого и снабдил примечаниями Ф. Брун. Записки Императорского Новороссийского университета, год первый, том первый, Одесса, 1867, стр. 44—46.

⁴ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, III, თბილისი, 1941, გვ. 226.

აქა-იქ მაინც მოეპოვებათ სოციალურ-ეკონომიური ხასიათის ცნობები. ასე რომ, მკვლევარს საშუალება ეძლევა ამ ცნობების გამოყენებით და ანალიზით XIV საუკუნის უკანასკნელი მეოთხედისა და XV საუკუნის დასაწყისის საქართველოში არსებული სოციალური ურთიერთობის ასე თუ ისე ასახვისა.

თემურ-ლენგის ლაშქრობების დროინდელ საქართველოში სოციალური ურთიერთობა ხსენებული წყაროების მიხედვით შემდეგნაირად წარმოგვიდგება:

ქართული საზოგადოება დაყოფილია მებატონეებად და გლეხებად (რა თქმა უნდა, ლაპარაკია ბარის საზოგადოებაზე!).

გაბატონებული კლასის აღმნიშვნელი ზოგადი სახელია აზნაური (اوزان). XV საუკუნის სპარსულენოვანი ისტორიკოსი აბდ არ-რეზაყ სამარყანდი განმარტავს, თუ ვის ეწოდებოდა აზნაური: „ქართველები დიდებულ ამირებს და ბაჰადურებს აზნაურებს უწოდებენო“¹— აღნიშნავს ისტორიკოსი.

ამირა (امیر) მბრძანებელს, ხელმწიფეს, მთავარს, თავადს ნიშნავს, ბაჰადური (باجه) — მამაცს, გულადს, გამირს.

ზემოხსენებული თხზულების ბაჰადურები (باجه) ჩვენ როგორც წვრილი აზნაურები ისე გვესმის.

წვრილ აზნაურთა ერთ-ერთი ძირითადი მოვალეობა ხომ ლაშქრობა იყო? როგორც ჩანს, სწორედ ამ მოსაქმეობა-ვალდებულებას უკავშირებს ისტორიკოსი აზნაურთა სახელწოდებას.

რაც შეეხება ამირას (امیر), ხსენებულ კონტექსტში მისი შინაარსის გასარკვევად სპარსულ ენაზე არსებული წყაროები გვაწვდიან საკმაოდ ხელშესახებ და საინტერესო მასალას.

XIV—XVI საუკუნეების სპარსულსა და სპარსულენოვან წყაროებში „ამირა“ იხმარება როგორც მეფე-მთავრების (იშვიათად), ასევე დიდი ფეოდალების (უფრო ხშირად) აღსანიშნავად. მაგ., XIV საუკუნის ისტორიკოსი რაშიდ ად-დინი მოგვითხრობს, რომ „თეგუდარი უბრძოლველად გაიქცა დარუბანდისაკენ. მან არ იცოდა როგორ ეშველა თავისთვის და აღვირი საქართველოს მთებისაკენ მიმართა, შევიდა ტყეში და დაიბნა.

ქართველმა ამირებმა ტყეს ალყა შემოარტყეს და მეფე დავითმა მას ამცნო, რომ ამ ტყიდან გამოსასვლელი არაა, მიბრუნდი უკანო“².

¹ „گرچان امرای بزرگ و بهادران از ناوران گویند.“ აბდ არ-რეზაყ სამარყანდი, „მათლა ას-სა“ დანი ვაჰაჰმა ალ-ბაჰაჰინ“, ვ. 194 ა.

² 33. 112 ' 1957 ' باکو ' جلد سوم، اتواربخ: فضلہ اللہ رشید الدین جامع اتواربخ.

ცხადია, ხსენებულ კონტექსტში „ამირა“ დიდი ფეოდალის აღმნიშვნელია: მეფე დავით იწოდება „მეფედ“ — ملك.

XV საუკუნის ისტორიკოსი მუინ ად-დინ ნათანზი უფლისწულ კონსტანტინეს, გიორგი მეფის ძმას (შესაძლოა იგი იმ დროს იმერეთის მეფეცაა!) და ივანე ათაბაგს ამირებს (امرا) უწოდებს¹. „ამირებად“ (امرا) იხსენიებს ქართველ მეფე-მთავრებს (დავით ქართლის მეფე, ლევან კახთამეფე, სამცხის ათაბაგები ყვარყვარე და მანუჩარი) XVI საუკუნის ისტორიკოსი ხონდემირი, თუმცა კი იქვე შენიშნავს, რომ ისინი იმ სახელმწიფოს მბრძანებლები არიანო².

საინტერესოა XVI საუკუნის ისტორიკოსის ჰასან რუმლუს ცნობები. ჰასან რუმლუ, როდესაც შაჰ-თამაზ I საქართველოში 1541 წლის ლაშქრობას აგვიწერს, ამბობს, რომ „გულბაათ ქართველი ლუარსაბის ერთი პატივცემული ამირთაგანი იყო. მან აზნაურების ერთ ჯგუფთან ერთად თბილისის ციხეს შეაფარა თავი“³.

კიდევ ერთი მაგალითი: ჰასან რუმლუს მოთხრობის მიხედვით, გიორგი⁴ ათას კაც ურჯულოსთან ერთად მოკლეს, ხოლო ზაზა ბეგი, რომელიც საქართველოს ერთი პატივცემული ამირთაგანი იყო, რამდენიმე აზნაურთან ერთად დაატყვევეს და რჯულის საფარველ შაჰთან გააგზავნეს“⁵.

ზემოხსენებულ ორ შემთხვევაში „ამირა“ დიდი ფეოდალის აღმნიშვნელ სიტყვად ჩანს (გულბაათიც⁶ და ზაზა ბეგიც საფიქრებელია, რომ

¹ მუინ ად-დინ ნათანზი, ფ. 298 ნ.

² ხონდემირი, „ჰაბიბ ას-სიიარ“, 4, თეირანი, 1954, გვ. 40.

³ ჰასან რუმლუს ცნობები საქართველოს შესახებ, სპარსული ტექსტი, ქართული თარგმანითა და შესავლით გამოსცა ვლ. ფუთუჩიძემ, შენიშვნები დაურთო რევაზ კიკნაძემ, თბილისი, 1966, გვ. 23. იხ. აგრეთვე

გვ. 296, 1931 I, کتاب احسن اتواربخ تالیف حسن روملو

⁴ კახეთის მეფის ლევანის ძე.

⁵ ჰასან რუმლუს ცნობები საქართველოს შესახებ, გვ. 36; ჰასან რუმლუ „ჰასან ათ-თავარიხ“, გვ. 414. ასეთსავე ცნობას გვაწვდის ისქანდერ მუნშის „თარიხ-ე

ალამ არაი-ე აბასი“, იხ. تاريخ عالم آرای عباسی تالیف اسکندر بیگ

გვ. 89. 1956. ترکان I تهران

⁶ საინტერესოა ცნობაა დაცული გულბაათ ქართველის შესახებ ჰასან რუმლუს „ჰასან ათ-თავარიხის“ ლენინგრადის საჯარო ბიბლიოთეკის ხელნაწერში. ხსენებულ ხელნაწერს ასეთი მინაწერი აქვს: „ხსენებული გულბაათი მდაბიო ხალხის წარმომადგენელი იყო, რომელსაც მსახურს უწოდებენ, მაგრამ აზნაურიც იყო, რადგან მას ამირადაც სთვლიდნენ“. იხ. კ. ტაბატაძე, შერეფ-ხან ბითლისის ცნობები

დიდი ფეოდალები არიან. ყოველ შემთხვევაში, ზაზა ბეგი ჩვენ თავადი ზაზა ციციშვილი გვეგონა!).

ერთი სიტყვით, როგორც ზემოთქმულიდან ირკვევა, სპარსული და სპარსულენოვანი წყაროების „ამირა“ ხან დიდ ფეოდალს აღნიშნავს, ხან კი მეფე-მთავარს.

მაგრამ როგორი სოციალური შინაარსისაა აბდ არ-რეზაყ სამარყანდის „ამირა“, რომელიც ზოგადად აზნაურებს ეკუთვნის?

მივმართოთ ისევ სპარსულ ენაზე არსებულ წყაროებს. თემურლენგის ისტორიკოსი ნიზამ ად-დინ შამი მოგვითხრობს (და ამ ცნობას სხვა სპარსელი და სპარსულენოვანი ისტორიკოსებიც იმეორებენ), რომ თემურმა თბილისისა და მისი მიმდგომი სანახების დასაცავად ზორასნელი სპა დატოვა, ხოლო თვით კი ძღვევამოსილი ლაშქრით მუხრანს ჩამოხდა. გიორგი მეფე მელასებრ გაიქცა, ხოლო იმ ვილაიეთის აზნაურები და დიდებულები მას ეახლნენ, მორჩილება განუცხადეს და შეწყალება ითხოვეს².

როგორც ვხედავთ, ისტორიკოსები ანსხვაებენ ერთმანეთისაგან „აზნაურს“ და „დიდებულს“. „დიდებულის“ აღმნიშვნელად სიტყვა „ბოზორგ“ (بزرگ) იხმარება ამ შემთხვევაში.

კიდევ: ისტორიკოსები მოგვითხრობენ, რომ ბირთვისის ციხეში გამაგრებული იყო იმ ციხის მბრძანებელი (حاکم 'والی) თარალი (ნაზალი?). ერთ-ერთი ქართველ ამირთაგანი (یکی از امرأ گرج), რომელსაც თან ოცდაათი დიდკაცი აზნაური და ასორმოცდაათი ქართველი ჰყავდა³. ამ შემთხვევაშიც ისტორიკოსები ასხვავებენ ერთმანეთისაგან აზნაურს და ამირას: „ამირა“ აზნაურზე მაღლა დგას.

საქართველოს შესახებ, კავკასიურ-ახლოაღმოსავლური კრებული, II, თბილისი, 1962, გვ. 167. პასან-რუმლუს ცნობები საქართველოს შესახებ, გვ. 56, 57 (რ. კიყნაძის შენიშვნა). ეტყობა გულბათი უგვართაგან აღხვეებული ყოფილა.

¹ როგორც ცნობილია, ამა თუ იმ ქართულ ფეოდალურ საგვარეულოში ესა თუ ის სახელი ხშირად მეორდება; სახელი ზაზა ხშირად გვხვდება ციციშვილთა საგვარეულოში. ზაზა ფანასკერტელი-ციციშვილი სახლთუხუცესი იხსენიება 1558 წ. საბუთში. იხ. თ. უო რ დ ა ნ ი ა, ქრონიკები, II, გვ. 399.

² ნიზამ ად-დინ შამი, „ზაფარ-ნამე“, I, გვ. 215; შერეფ ად-დინ ალი იეზიდლი, „ზაფარ-ნამე“, I, გვ. 174; აბდ არ-რეზაყ სამარყანდი, „მათლა ას-სა'დინ ვა მაჟმა ალ-ბაჰრაინ“, ფ. 194 წ.

³ ნიზამ ად-დინ შამი, „ზაფარ-ნამე“, I, გვ. 280; შერეფ ად-დინ ალი იეზიდლი, „ზაფარ-ნამე“, II, გვ. 383; აბდ არ-რეზაყ სამარყანდი, „მათლა ას-სა'დინ ვა მაჟმა ალ-ბაჰრაინ“... ფ. 234ა; მირხონდი, „როუზათ ას-საფა“. VI, გვ. 449; Tarikh-i Timuri—ედინბურგის უნივერსიტეტის ხელნაწერი Pers. 40E, ფ. 253 წ.

ზემოთ მოტანილი ცნობებიდან ჩანს, რომ „დიდებულები“ (بزگان) და „ამირები“ (امرا) აზნაურთა საერთო მასიდან გამოყოფილნი არიან. ამავე დროს კი მათი ზოგადი სახელი „აზნაურია“ (მოვიგონოთ აბდ არ-რეზაყ სამარყანდის ცნობა!). ამასთანავე, საფიქრებელია, რომ დიდებულის აღმნიშვნელი „ბოზორგ“ (بزگ) და „ამირა“ (امير) სინონიმური მნიშვნელობისაა. აქედან გამომდინარე, ჩვენი აზრით. შეიძლება დავასკვნათ, რომ „ამირა“ ხსენებულ წყაროებში „დიდებული აზნაურის“ აღმნიშვნელად იხმარება¹.

აზნაურთა სოციალური ფენა, როგორც ზემოთ მოყვანილი ცნობებიდან ჩანს, ერთგვაროვანი არაა: აზნაურები იყოფიან „დიდებულ აზნაურებად“ და „წვილ აზნაურებად“.

სპარსული და სპარსულენოვანი წყაროების ცნობებიდან კარგად ჩანს, რომ „დიდებული აზნაურის“ („ამირა“) ერთ-ერთ დამახასიათებელ ატრიბუტს ციხის ქონება წარმოადგენდა: მაგ., ბირთვისის ციხის მბრძანებელია თარალი (თუ ნაზალი) — ქართველი „ამირა“ („დიდებული აზნაური“)², თორთუმის ციხის მბრძანებელია თაყა (საფიქრებელია, რომ იგი დიდებული აზნაურია)³.

ციხის ქონება „დიდებული აზნაურის“ (შემდეგ თავადის) სოციალური სიძლიერის აუცილებელი პირობა იყო. ივ. ჯავახიშვილი საგანგებოდ აღნიშნავს, რომ „ციხეთა უფალნი კაცნი“ ან დიდებულნი იხეთ პირებზე ამბობდნენ ხოლმე, რომელთაც საკუთარი ციხე ჰქონდათ და ფლობდნენ. ადვილი წარმოსადგენია, თუ ციხეთა უფალნი აზნაურნი რამდენად ძლიერნი და გავლენიანი უნდა ყოფილიყვნენ სხვებთან, განსაკუთრებით უციხეობთან შედარებით. ზემო ქართლის კათალიკოსის სამწყსოს სია ამტკიცებს, რომ ყოველს დიდგვარიან

¹ უნდა აღვნიშნოთ, რომ ბირთვისის ციხის მბრძანებელ ნაზალს (ამირას) მარი ბროსე „დიდებულს“ უწოდებდა. იხ. მარი ბროსე, საქართველოს ისტორია ნაწ. პირველი, ტფილისი, 1895, გვ. 224.

² ნიზამ ად-დინ შამი, „ზაფარ-ნამე“, I, გვ. 280; შერეფ ად-დინ ალი იეზდარი, „ზაფარ-ნამე“, II, გვ. 283; აბდ არ-რეზაყ სამარყანდი, „მათლა ას-სა'დინ ვა მაჟმა აღ-ბაჰრაინ“... ფ. 234 ა; მირხონდი, „როუზათ ას-საფა“. VI, გვ. 449.

³ ნიზამ ად-დინ შამი, „ზაფარ-ნამე“, I, გვ. 246; აბდ არ-რეზაყ სამარყანდი, „მათლა ას-სა'დინ ვა მაჟმა აღ-ბაჰრაინ“... ფ. 216 ნ.

ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატი დ. ბერძენიშვილი ხსენებულ თაყას ფანასკერტელ-ციციშვილად მიიჩნევს. იხ. დ. ბერძენიშვილი, ფანასკერტელთა ფეოდალური საგვარეულოს ისტორიიდან, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული, ტ. I, 1960. გვ. 104.

აზნაურს თავისი, რასაკვირველია საგვარეულო, სასაფლაო, მონასტერი და კარის ეკლესიაც ჰქონდა¹.

„დიდებულ აზნაურს“ თავისი აზნაურები (წერილი აზნაურები) ჰყავდა. ამის დამადასტურებელი ცნობა გვხვდება სპარსულსა და სპარსულენოვან წყაროებში. მაგ., ბირთვისის ციხის მბრძანებელს, „ამირას“ („დიდებულ აზნაურს“) ციხეში ოცდაათი აზნაური ჰყავს თავშეფარებული, საფიქრებელია, რომ ეს აზნაურები მას ეკუთვნიან და აპიტომაც აფარებენ თავს მის ციხეში.

სპარსულ ენაზე არსებული წყაროები, ჩვენი აზრით, საინტერესო ცნობებს გვაწვდიან ზოგიერთი სათავადოს ისტორიისათვის.

სიტყვა „თავადი“ იმდროინდელ (XV ს) სპარსულსა და სპარსულენოვან წყაროებში არ იხსენიება და არც სათავადოზეა უშუალოდ საუბარი, მაგრამ, ვფიქრობთ, ხსენებულ წყაროებში დაცული არაპირდაპირი ხასიათის ცნობები საშუალებას გვაძლევენ ასე თუ ისე თვალი ვავადევნოთ ზოგიერთი სათავადოს ისტორიის ამა თუ იმ ეტაპს.

XV საუკუნის ისტორიკოსები (ნიზამ ად-დინ შამი, შერეფ ად-დინ ალი იეზდი, აბდ არ-რეზაყ სამარყანდი) მოგვითხრობენ, რომ იემურ-ლენგი გიორგი მეფის ვილაიეთის (ქვეყნის) დაპყრობისა და ლამორჩილების შემდეგ მუხრანის ველიდან აიყარა და ჯანიბეგ ქართველის „ხეობისაკენ“ დაიძრა².

მოტანილი ცნობა მრავალმხრივია საინტერესო. ჯერ ერთი საკითხავია ვინაა წყაროებში მოხსენებული ჯანიბეგი?

ივ. ჯავახიშვილის აზრით, შერეფ ად-დინ ალი იეზდის „ზაფარ-ნამეში“ მოხსენებული ჯანიბეგი შესაძლოა, რომ ზედგენიძეთა საგვარეულოდან ყოფილიყო. ჯანიბეგის სამფლობელოდ (თუ საგამგეოდ) განსვენებული მეცნიერი ქსნის დასავლეთით მდებარე ხეობას გულისხმობდა³.

ჯანიბეგ ზედგენიძე-ამილახორი მოხსენებულია XV საუკუნის დასაწყისის ქართულ საბუთებში⁴.

განსაკუთრებით საინტერესო მასალას გვაწვდის ჯანიბეგის ვინაობის დასადგენად ავთანდილ ზედგენიძის მიერ დარბაზისათვის მირთმე-

¹ ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, II, ტფილისი, 1928, გვ. 33, 34.

² შერეფ ად-დინ ალი იეზდი, „ზაფარ-ნამე“, II, გვ. 175; აბდ არ-რეზაყ სამარყანდი, „მათლა ას-სა'დინ ვა შაჟა ალ-ბაჰრინ“, ფ. 194 ნ; მირ-ხოზდი, „როუზათ ას-საფა“, VI, გვ. 347.

³ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, XIII-XIV, წ. III, თბილისი, 1941, გვ. 202.

⁴ თ. ეორდანიას, ქრონიკები, II, ტფილისი, 1897, გვ. 218.

ული წიგნი, რომელიც XV საუკუნის 80-იან წლებშია შედგენილი¹. ავთანდილ ზედგენიძის მიერ მოყვანილ წინაპართა სიაში იხსენიებიან „...მამისა და თაყა მამისას შვილი, თაყას შვილნი ავთანდილ და ჯანიბეგ“ (ესენი XIV საუკუნის მოღვაწენი არიან). საბუთის გამომცემელ აკად. ნ. ბერძენიშვილს შესაძლებლად მიაჩნია, რომ ხსენებული ჯანიბეგი შეიძლება იყოს თემურ-ლენგის წინააღმდეგ ბრძოლაში განთქმული პირი².

როგორც ზემოთქმულიდან ჩანს, მკვლევარები (ივ. ჯავახიშვილი, ნ. ბერძენიშვილი) სპარსულ წყაროში მოხსენებული ჯანიბეგის მიჩნევას ზედგენიძე-ამილახორად შესაძლებლად თვლიან.

ჩვენი აზრით, ზემოხსენებულ წყაროებში ნახსენები ჯანიბეგი მართლაც ზედგენიძე-ამილახორია. ასეთ დასკვნამდე, ხსენებული წყაროების ცნობებით, ჯანიბეგის სამფლობელოს გეოგრაფიული მდებარეობის არაპირდაპირად მინიშნებამ და სპარსულ-ქართულ წყაროებში მოხსენებული ჯანიბეგის მოღვაწეობის ქრონოლოგიური ჩარჩოების ასე თუ ისე თანდამთხვევამ მიგვიყვანა.

სპარსულსა და სპარსულენოვან წყაროებში მოთხრობილია, რომ თემურ-ლენგი ჯანიბეგის სამფლობელოში („ხეობაში“) მუხრანიდან აყრის შემდეგ გადადის; წყაროებიდან ჩანს, რომ მუხრანის სანახები უშუალოდ ემეზობლება ჯანიბეგის სამფლობელოს. მუხრანი და მისი მიმდებარე მხარეები იმ დროს (XIV—XV საუკუნეთა მიჯნა) სამეფო მამულშია (გიორგი მეფის ვილაიეთშია). სამუხრანბატონო XVI საუკუნის პირველ ოცეულში, კერძოდ 1512 წელს წარმოიქმნა³. ასე რომ, ჯანიბეგის სამფლობელო („ხეობა“) უშუალოდ ესაზღვრებოდა შემდეგდროინდელ სამუხრანბატონოს; სამუხრანბატონოს კი დასავლეთით სწორედ საამილახორო ესაზღვრებოდა⁴.

¹ ნ. ბერძენიშვილი, ფეოდალური ურთიერთობიდან XV საუკუნეში, საქართველოს ისტორიის საკითხები, II, თბილისი, 1963, გვ. 111.

² ნ. ბერძენიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 114; ჯერის მონასტრის აღბეჭდვით აღუქსანდრე მეფესთან ერთად იხსენიებიან ჯანიბეგ ზედგენიძე, ავთანდილი და მისი მეუღლე, მამისა და თაყა. აქედან გამომდინარე ნ. ბერძენიშვილი ჯანიბეგს აღუქსანდრე მეფის უფროს თანამედროვედ თვლის. ნ. ბერძენიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 114, 115; ელ. მეტრეველი, მასალები იერუსალიმის ქართული კოლონიის ისტორიისათვის, XI—XVII სს, თბილისი, 1961, გვ. 76.

³ ნ. ბერძენიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 26; დ. გვრიტიშვილი, ფეოდალური საქართველოს სოციალური ურთიერთობის ისტორიიდან, თბილისი, 1955, გვ. 106.

⁴ საამილახოროს და სამუხრანბატონოს გეოგრაფიული საზღვრები დადგენილი აქვთ დ. გვრიტიშვილს და მ. ქიქოძეს, იხ. დ. გვრიტიშვილი, ფეოდალური საქართველოს სოციალური ურთიერთობის ისტორიიდან, გვ. 102, 109—

როგორც სპეციალისტები ამტკიცებენ, საამილახორის ისტორია იწყება XIV საუკუნის პირველ მეოთხედში ზედგენიძეთა „სხვილოსურ მამულში“ დამკვიდრებით¹. ამავე დროს ჩნდება სათავადოსათვის დამახასიათებელი ელემენტები: ერთიანი ტერიტორია მამულეზიტურთ და ციხითურთ. XIV საუკუნის მეორე ნახევარში ზედგენიძე-ამილახორები მეფისაგან იღებენ საკუთარ საგვარეულო „საძვალეს“ და ეკლესიას. ამით გვირგვინდება ამილახორთა სამფლობელოს—სათავადოს—ჩამოყალიბების პროცესი².

ამრიგად, სპარსულსა და სპარსულენოვან წყაროებში მოხსენებული ჯანიბეგის „ხეობა“ შემდეგდროინდელი საამილახორის ნაწილია, ამ „ხეობის“ მფლობელი ჯანიბეგი კი ზედგენიძე-ამილახორი.

რამოდენიმე სიტყვით თვით „ხეობის“ შესახებ.

სპარსული და სპარსულენოვანი წყაროები ჯანიბეგის სამფლობელოს აღსანიშნავად ზოგჯერ მხარეს (جن)³, ზოგჯერ ვილაიეთს (ولایت)⁴, ზოგჯერ კი „ხეობას“ (عجا)⁵ ხმარობენ. ე. ი. ისინი იგივეობის ნიშანს სვამენ ამ ცნებებს შორის.

რას ეწოდებოდა „ხეობა“?

ივ. ჯავახიშვილს აღნიშნული აქვს, რომ საქართველოში „მიწა-წყლის ერთეულის აღმნიშვნელ ტერმინად „ქვეცი“ იხმარებოდა“⁶. შემდეგ ივ. ჯავახიშვილი დასძენს, რომ „ქვეყნის ხევებად დაყოფვა გეოგრაფიულ თვისებებზეა დამყარებული და საქართველოს მომეტებული ნაწილისათვის ამიტომ ჩვეულებრივი იყო“⁷.

ნ. ბერძენიშვილის მოსაზრებით „მთელი საქართველო ღრმა ხევებად დაყოფილი ტერიტორიაა, ერთი ხევი მეორისაგან ბუნებრივად მოწყვეტილია და მათი შემაერთი საგანგებოდ გატანილი გზა შეიძ-

121; მ. ქიქოძე, ქართლის სათავადოების ისტორიიდან XV—XVIII სს (საამილახორი), მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკვ. 35, თბილისი, 1963, გვ. 99.

¹ ნ. ბერძენიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 113—115; დ. გვრიტიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 117, 118; მ. ქიქოძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 98, 99.

² დ. გვრიტიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 117, 118; მ. ქიქოძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 98, 99.

³ ნიზამ ად-დინ შამი, „ზაფარ-ნამე“, I, გვ. 215.

⁴ შერეფ ად-დინ ალი იეზდი, „ზაფარ-ნამე“, II, გვ. 175.

⁵ შერეფ ად-დინ ალი იეზდი, „ზაფარ-ნამე“, II, გვ. 175; აბდ არ-რეზაყ სამარყანდი, „მათლა ას-სა'დაინ ვა მაჟმა ალ-ბაჰრაინ“, ფ. 194 ა; შირხონდი, „როუზათ ას-საფა“, VI, გვ. 347.

⁶ ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, I. ტფილისი, 1928, გვ. 143.

⁷ ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 143.

ლება. იყოს მხოლოდ... ხევთა მეტი თუ ნაკლები რაოდენობა ქმნის ქვეყანას, რომელიც მეორე ქვეყნისაგან ასეთივე ბუნებრივი საზღვრითაა შემოფარგლული¹.

„ქვეებად“ — „ხეობებად“ დაყოფა ადმინისტრაციულ ერთეულებად, საგანგებოებად, ხოლო შემდეგ კი სამფლობელოებად დაყოფას ნიშნავს. ეს გარემოება, ვფიქრობთ, კარგად ჩანს ხსენებულ წყაროების ცნობებიდან. ისტორიკოსებს არაერთხელ აქვთ აღნიშნული, რომ თემურ-ლენგის მოლაშქრეებმა დაარბიეს ჯანიბეგის „ხეობა“ (ე. ი. ჯანიბეგის სამფლობელო), ხიმშიას „ხეობა“ (ე. ი. ხიმშიას სამფლობელო)².

ადმინისტრაციულ ერთეულად თუ სამფლობელოდ მიიჩნევს „ხევს“ — „ხეობას“ დ. ბერძენიშვილიც. მისი აზრით, „ქვევი“ შინაარსით გვიანფეოდალური სათავადოა. „ჩანს მათი ერთიანობის წყარო თვითკმარი სამეურნეო მთლიანობაა, რომელიც ისტორიული ცხოვრების სწვლასხვა საფეხურზე შესაბამის ფორმებში ვლინდება: ადრეფეოდალური „ქვევი“, გვიანფეოდალური „სათავადო“³.

ჩვენ საესებით ვიზიარებთ ამ მოსაზრებას. მხოლოდ დავუმატებდით, რომ სპარსულსა და სპარსულენოვან წყაროებში შემდეგდროინდელი „სათავადოს“ შინაარსის აღსანიშნავად XIV—XV საუკუნეთა მიჯნაზე „ვილაიეთის“, „მხარის“ პარალელურად „ხეობაც“ გვხვდება.

აღსანიშნავია ერთი გარემოებაც: ისტორიკოსი შერეფ ად-დინ ალი იეზდი საგანგებოდ აღნიშნავს, რომ თემურმა გიორგი მეფის ვილაიეთის დალაშქრის შემდეგ სხვა ვილაიეთის დალაშქვრა გადაწყვიტაო და ეს სხვა ვილაიეთი არის ჯანიბეგის „ხეობა“⁴. როგორც ვხედავთ, ისტორიკოსი გიორგი მეფის სამფლობელოსაც ვილაიეთს უწოდებს და ჯანიბეგისასაც. როგორც ჩანს, იგი ჯანიბეგის სამფლობელოს მიიჩნევს როგორც ცალკე ვილაიეთს, სახელმწიფოში პატარა სახელმწიფოს მსგავს პოლიტიკურ ორგანიზმს, ასეთ ერთეულად კი XV საუკუნეში სათავადო გვევლინება. ამრიგად, ჩვენი აზრით, საამილახორო, როგორც სათავადო, XIV—XV საუკუნეთა მიჯნაზე უკვე მკაფიოდ გამო-

¹ ნ. ბერძენიშვილი, გზები რუსთაველის ეპოქის საქართველოში, თბილისი, 1966, გვ. 8.

² შერეფ ად-დინ ალი იეზდი, „ზაფარ-ნამე“, II, 162; მირხონდი, „როუზათ ას-საფა“, VI, გვ. 238.

³ დ. ბერძენიშვილი, ბოლნისის ისტორიული გეოგრაფიის საკითხები. საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული, II, თბილისი, 1964, გვ. 49.

⁴ შერეფ ად-დინ ალი იეზდი, „ზაფარ-ნამე“, II, გვ. 175.

კვეთილ სახეს იღებს (რა თქმა უნდა, მისი ტერიტორიული ზრდა შემდეგაც გრძელდება).

„დიდებული აზნაური“ ცალკე სოციალურ ფენად გამოიყო და ჩამოყალიბდა¹. „დიდებული აზნაური“ ვათავადების გზაზე დგას („დიდებული აზნაურის“ ოჯახის უფროსის აღმნიშვნელი ტერმინი „თავადია“)².

XV საუკუნის სპარსულ ენაზე არსებული წყაროები, ჩვენი აზრით, ანსხვავებენ ერთმანეთისაგან „დიდებულ აზნაურს“ (امیر) და მთავარს. წყაროები მოგვითხრობენ, რომ თემურ-ლენგმა ივანეს ვილაიეთისაკენ; რომელიც ერთ-ერთი დიდ ქართველ ამირთაგანია, გაილაშქრა³.

ხსენებული წყაროების ივანე სამცხის ათაბაგი ივანე აღბულას ძეა (پسر اقبوقا گرجی)⁴; ივანეს ვილაიეთი კი სამცხის სამთავრო. ივანე ათაბაგს შერეფ აღ-დინ ალი იეზდი და მირზონდი ერთ-ერთ დიდ ამირთაგანს (یکی از امرأ عظیم) უწოდებენ და ამით ანსხვავებენ მას. როგორც მთავარს, დიდებული აზნაურისაგან. მთავარს სპარსული და სპარსულენოვანი წყაროები დიდ ამირას (امیر عظیم) უწოდებენ.

არანაკლებ საინტერესოა სპარსულ ენაზე არსებული წყაროების ცნობები შინაკლასობრივი ბრძოლის შესახებ.

წემოხსენებული თხზულებების ცნობებიდან ჩანს, რომ უფლისწულები თუ აღზევებული ქართველი ფეოდალები თავიანთი დამოუკიდებლობისაკენ მიისწრაფიან და მიზნის მისაღწევად ყოველგვარ ღონეს მიმართავენ; არ ერიდებიან გარეშე, მტრული ძალების გამოყენებასაც კი. საამისო მაგალითად ივანე ათაბაგისა და გიორგი მეფისძმის კონსტანტინეს მოქმედებაც კმარა⁵.

¹ გ. ავათიანი, ცვლილებები აზნაურთა ფენის სოციალურ მდგომარეობაში XIII—XIV სს საქართველოში, ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის ინსტიტუტის შრომები, IV, ნაკვ. II, 1959, გვ. 64.

² დ. გვირიტიანი, ფეოდალური საქართველოს სოციალური ურთიერთობის ისტორიიდან, გვ. 255.

³ შერეფ აღ-დინ ალი იეზდი, „ზაფარ-ნამე“, II, გვ. 180; მირზონდი, „როუზათ ას-საფა“, VI, გვ. 348, 349.

⁴ შერეფ აღ-დინ ალი იეზდი, „ზაფარ-ნამე“, II, გვ. 366; მირზონდი, „როუზათ ას-საფა“, VI, გვ. 443.

⁵ აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ იმდროინდელ ქართულ ნარატიულ წყაროში „ძეგლი ერისთავთა“ მოთხრობილია ბურდიას შვილის ვირშელის გამცემლობაზე, რომელიც თემურ-ლენგს წარუძღვა ქსნის ხეობაში და ქვეყანა დაოხრებინა. იხ. „ძეგლი ერისთავთა“, გვ. 359; ივ. ჯავახიანი, ქართველი ერის ისტორია, III, 1941, გვ. 204, 205.

სპარსული და სპარსულენოვანი წყაროები მოგვითხრობენ, რომ ივანე ათაბაგი და კონსტანტინე (ეს უკანასკნელი ნაჩხუბარია თავის ძმასთან) თემურ-ლენგს ეახლნენ დიდებული საჩუქრებით და მორჩილება გამოუცხადეს მას.

თემურმა ისინი ხალათებით დაასაჩუქრა და ისე დააბრუნა თავიანთ საბრძანებელში¹.

შემდეგ კონსტანტინეს და ივანე ათაბაგს მტრის ბანაკშიც ვხედავთ: როგორც ზემოთაც გვქონდა აღნიშნული, XV საუკუნის ისტორიკოსი მუინ აღ-დინ ნათანზი მოგვითხრობს, რომ ბირთვისის ციხის აღების დროს თემურ-ლენგის ბანაკში იყვნენ შეიხ იბრაჰიმ დერბენდი, კონსტანტინე, სიდი აჰმედ შაჰი და ივანე გურჯი².

ივ. ჯავახიშვილი ივანე ათაბაგისა და კონსტანტინეს განდგომას შემდეგნაირად ხსნის: „გიორგი მეფემ 1402 წელსაც დადებული ზავის პირობების ასრულება აღარ მოისურვა. ამის გაგებისთანავე თემურ-ლენგმა გადასწყვიტა ისევ საქართველოს შემოპსეოდა. ამ მიზნით ის ჯერ კოლის მთიანეთში მივიდა. ამ დროისათვის საქართველოში უკვე შინაურმა განხეთქილებამ იჩინა თავი: გიორგი მეფეს მესხეთის მთავარი ივანე აღბულას ძე და თვით გიორგი მეფის ძმა კონსტანტინე ბატონიშვილიც გადაუდგნენ. თუ გავიხსენებთ, რომ ერთი წლის წინათ სწორედ ეს კონსტანტინე საქართველოს ის დესპანი იყო, რომელმაც მეფის სახელით თემურ-ლენგთან დამორჩილებისა და ზავის პირობები დასდო, შესაძლებელია აზრი დაგვებადოს, რომ შინაური უთანხმოებისა და ჩამოვარდნილი განხეთქილების ერთ მიზეზთაგანად სწორედ გიორგი მეფისაგან ამ შეთანხმების დარღვევა იყო, რათგან ამას აუცილებლად თემურ-ლენგის წინანდელზე უფრო მრისხანე შურისძიება და ისედაც საშინლად დაზარალებულ-გაოხრებული ქვეყნის განადგურება უნდა მოჰყოლოდა“³.

შემდეგ ივ. ჯავახიშვილი დასძენს: „გიორგი მეფისათვის ამ გარემოებას, რა თქმა უნდა, ძალიან დიდი ზიანი უნდა მოეტანა: შინაური უთანხმოება და განხეთქილება უკვე ცხადად იყო გამომჟღავნებული. ო საძლებელია ადამიანს ეფიქრა, რომ თემურლენგი ამ შემთხვევით ისარგებლებდა და კონსტანტინე ბატონიშვილს მისი ძმის

¹ შერეფ აღ-დინ ალი ი ე ზ დ ი, „ზაფარ-ნამე“, II, გვ. 366; აბდ არ-რეზაყ ს ა მ ა რ ყ ა ნ დ ი, „მათლა ას-სა'დანი ვა მაჯმა აღ-ბაჰრაინ“, ფ. 236 ა; მ ი რ ხ ო ნ დ ი, „როუხათ ას-საფა“, VI, გვ. 443; „თარხ-ე თიმური“, ედინბურგის უნივერსიტეტის ხელნაწერი, Pers., 408, ფ. 250 ა.

² მუინ აღ-დინ ნ ა თ ა ნ ზ ი, ფ. 298 ნ.

³ ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ქართველი ერის, ისტორია, წ. III, თბილისი, 1941, გვ. 212.

გიორგი მეფის წინააღმდეგ იარაღად გამოიყენებდა. მაგრამ კონსტანტინე ბატონიშვილს თავისი თავი მტრის იარაღად არ უქცევია და არავითარი ცნობები არ მოგვეპოვება იმის შესახებ, რომ მას, ან გიორგი მეფის, ანდა საქართველოს საწინააღმდეგო რაიმე ჩაედინოს¹.

ივანე აღბუღას ძის და კონსტანტინე უფლისწულის ამგვარ მოქმედებას, ჩვენი აზრით, სხვაგვარი ახსნა უნდა მოეძებნოს.

როგორც ზემოთ მოტანილი ცნობებიდან ჩანს, ივანე ათაბაგი და კონსტანტინე თავისი ნებით ეახლენ თემურს და მორჩილება გამოუცხადეს. მათ მტრის ბანაკშიც ვხედავთ თემურ-ლენგის დაახლოებულ პირთა შორის. კიდევ მეტი: ჰაფეზ-ე აბრუ მოგვითხრობს, რომ ივანე ათაბაგი თემურ-ლენგთან „ხმლითა და სუღარით“ (سایغ و کفن)

მივიდა, ე. ი. დამორჩილდა. იგი თემურს მეგზურობასაც ჰპირდება იმ მხარეში (ე. ი. საქართველოში) შექრის დროს. ივანე ათაბაგი და კონსტანტინე მოახსენებენ თემურს: „თუ მისი უდიდებულესობა საკებ ყერანი ამ მხარეს ილაშქრებს, ჩვენც იმ ხალხით, რომლებიც თანა გვყავს და სხვა ლაშქრითაც (რომელსაც) ჩვენი ვილაიეთიდან გამოვიყვანთ, ძლევამოსილი ასკერების მეგზურები ვიქნებითო“².

ჰაფეზ-ე აბრუს ცნობას ოდნავი ცვლილებებით იმეორებს აბდ არ-რეზაყ სამარყანდი. აბდ არ-რეზაყ სამარყანდის მიხედვით ივანე და კონსტანტინე თემურს დას. საქართველოში (აფხაზეთი) გალაშქრების შემთხვევაში სთავაზობენ მეგზურობას³.

ივანე ათაბაგის და კონსტანტინეს ამგვარი მოქმედება, ჩვენი აზრით, როგორც თანამომხეთა ლალატი ისე უნდა იქნეს შეფასებული.

¹ ივ. ქ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, საქართველოს ისტორია, XI—XV საუკუნეები, თბილისი, 1949, გვ. 218; აქვე გვინდა აღვნიშნოთ, რომ კონსტანტინე უფლისწულის ლალატზე მოგვითხრობს მ. ბროსე. იხ. მ. ბ რ ო ს ე. საქართველოს ისტორია, გვ. 223—224.

² ჰაფეზ-ე ა ბ რ უ, „ზუბდათ ათ-თავარიხ“, გვ. 183.

³ აბდ არ-რეზაყ ს ა მ ა რ ყ ა ნ დ ი, „მათლა ას-სა'დანი ვა მაჰმა აღ-ბაჰრან“, ფ. 236 ნ; ივანეს და კონსტანტინეს თემურ-ლენგთან მორჩილებით მისვლის შესახებ ცნობებს გვაწვდიან XVII—XVIII საუკუნეთა ქართული საისტორიო თხზულებები (ფარსადან გორგიჯანიძის „ისტორია“, ვახტანგ VI „სწავლულ კაცთა“ კომისიის ნაშრომი, „ახალი ქართლის ცხოვრების“ ე. წ. II ტექსტი, ვახუშტის „საქართველოს ისტორია“...). იხ. ფ. გ ო რ გ ი ჯ ა ნ ი ძ ე, „ისტორია“, გვ. 310; ახალი ქართლის ცხოვრება, I ტექსტი, გვ. 335; ახალი ქართლის ცხოვრება, II ტექსტი, გვ. 468; ვახუშტი ბ ა გ რ ა ტ ი ო ნ ი, საქართველოს ისტორია, გვ. 293. ვახტანგ VI „სწავლულნი კაცნი“, „ახალი ქართლის ცხოვრების“ ე. წ. მეორე ტექსტის ავტორი და ვახუშტი შეცდომით წერენ, თითქოს კონსტანტინე თემურის კარზე თვით გიორგი მეფის მიერ იყო გაგზავნილი (ამის შესახებ ზემოთ გვაქვს ვრცლად საუბარი).

ივ. ჯავახიშვილს ხელთ რომ ჰქონოდა ჩვენს მიერ ზემოთ მოტანილი წყაროების ცნობები, ვფიქრობთ, რომ იგი არ განაცხადებდა განდგომილ უფლისწულს და ათაბაგს თავიანთ თანამომემთა წინააღმდეგ არაფერი მოუმოქმედებიათო.

ყოველივე ზემოთქმულის შემდეგ ბუნებრივია ისმის კითხვა: თუ რა იყო მიზეზი ათაბაგისა და კონსტანტინე უფლისწულის განდგომისა და მტერთან მორჩილებით მისვლისა?

ჩვენი აზრით, ივანე აღბუღას ძე ცდილობდა თემურ-ლენგისათვის საჩუქრების მირთმევითა და მისდამი მორჩილების გამოცხადებით მტრის შემოსევისაგან თავისი სამფლობელოს გადარჩენას და ამავე დროს მეფისაგან დამოუკიდებლობის მოპოვებას.

როგორც ცნობილია, სამცხის ათაბაგები (ჯაყელ-ციხისჯვარელნი) იბრძოდნენ პოლიტიკური დამოუკიდებლობის მოპოვებისათვის. ამ ბრძოლის პარალელურად ისინი ცდილობდნენ სამხრეთ საქართველოს ეკლესიის ჩამოშორებას მცხეთის საპატრიარქოსაგან. ამ ბრძოლამ ვანსაკუთრებით მწვავე ხასიათი მიიღო XV საუკუნეში ივანე ათაბაგის (1391—1441) დროს¹.

ივანე ათაბაგი გიორგი მეფის წინააღმდეგ გამოდიოდა განდგომილ უფლისწულ კონსტანტინესთან ერთად, ამავე დროს, იგი უცხო მტრულ ძალასაც (თემურ-ლენგი) იყენებდა თავისი მიზნის მისაღწევად.

უფრო საინტერესოა გიორგი მეფისაგან კონსტანტინე უფლისწულის განდგომის საკითხი:

გიორგი მეფისაგან კონსტანტინე ბატონიშვილის განდგომის შესახებ სპარსული და სპარსულენოვანი წყაროების ცნობებს ერთგვარად ავსებს ქართული დოკუმენტური მასალა. ჩვენ მხედველობაში გვაქვს მეფე კონსტანტინეს გუჯარი მიცემული დავით მორჩილადისათვის². საბუთის მიმღებს (ე. ი. დავით მორჩილადეს) დიდი სამსახური ვაუწყევია კონსტანტინესათვის, როდესაც იგი (ე. ი. კონსტანტინე) თავის ძმას გიორგი მეფეს განუღდა³.

¹ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, წ. IV, თბილისი, 1948, გვ. 31, 32; სამხრეთ საქართველოს ისტორიის მასალები (XV.—XVI სს), ტექსტების პუბლიკაცია, გამოკვლევები და საძიებლები ქრ. შარაშიძისა, თბილისი, 1961, გვ. 86. ვ. ციხჯარიშვილი, ჯავახეთის ეპიგრაფიკა როგორც საისტორიო წყარო, თბილისი, 1959, გვ. 116.

² თ. ჯორდანიას საბუთს 1407—1412 წლებით ათარიღებს. იხ. ქრონიკები. II, გვ. 215.

³ ქრონიკები. II, გვ. 215.

ზემოთ მოტანილი საბუთის შინაარსიდან დასტურდება სპარსულ ენაზე არსებული წყაროების ცნობები იმის შესახებ, რომ კონსტანტინე უფლისწულის განდგომა ნამდვილი ფაქტია.

საბუთის გამომცემელი ისტორიკოსი თ. უორდანი ფიქრობს, რომ დავით მორჩილადე კონსტანტინეს ალბათ ელჩად გაუგზავნია თათრებთან და მერე დასძენს: „უნდა ვიფიქროთ, რომ ამათ გამოიყვანეს ის თათრები, რომელთან ომი მოხდა 1407 წ.“¹.

ჩვენ არ ვიცით (საბუთიდან არ ჩანს) მართლა გააგზავნა კონსტანტინემ სხენებული დავით მორჩილადე თათრებთან შემწეობის სათხოვნელად თუ არა, მაგრამ ის კი ცხადია, რომ კონსტანტინე გიორგი მეფისაგან განდგომის შემდეგ მამულისაგან განდევნილი სამცხეს აფარებს თავს (ეს კი კარგად ჩანს საბუთიდან!).

ჩვენი აზრით, ამ საბუთში ლაპარაკია კონსტანტინესა და ივანე ათაბაგის განდგომასა და მათ გადასვლაზე თემურ-ლენგის მხარეს (და არა 1407 წელს თათრების გამოყვანაზე, როგორც თ. უორდანი ფიქრობს). სავარაუდებელია, რომ თემურ-ლენგის საქართველოდან წასვლის შემდეგ კონსტანტინე მამულიდან განუდევნიათ და მას თავი შეუფარებია თავის მოკაცში ივანე ათაბაგის სამფლობელოსათვის.

საინტერესოა ერთი დეტალი: წყაროების (სპარსული, ქართული) ცნობებიდან ირკვევა, რომ კონსტანტინე მეფედ იწოდებოდა გიორგი მეფის სიცოცხლეშივე.

ვახუშტი ბაგრატიონის და ერთი ქართული ქრონიკის მიხედვით კონსტანტინე იმერეთს გამეფებულა 1396 წელს².

ჰაფეზ-ე აბრუ და აბდ არ-რეზაყ სამარყანდი გვამცნობენ, რომ თემურ-ლენგმა დაშთ-ე ყიფჩაყიდან დაბრუნების შემდეგ ამირ-ზადე მირანშაჰს უბოძა სხვადასხვა ქვეყნები, მათ შორის აზერბაიჯანი, საქართველო და სომხეთი (ამის შესახებ ზემოთ გვქონდა საუბარი!). ისტორიკოსები აღნიშნავენ, რომ ამ მხარეთა მბრძანებლები ამირა შეინ იბრაჰიმ დერბენდი, კონსტანტინე ქართველი და ყარა ოსმან თურქმენი მას დამორჩილდნენ³.

ყურადღებას იქცევს ის გარემოება, რომ კონსტანტინე სხვა ქვეყნების მბრძანებლებთან ერთადაა დასახელებული, მაგრამ გავყვეთ ქვევით!

საინტერესოა ცნობას გვაწვდის შერეფ აღ-დინ ალი იეზდი. ისტორიკოსი მოგვითხრობს, რომ 1403 წელს თემურ-ლენგთან მორჩილე-

¹ თ. უორდანი. ქრონიკები, II, გვ. 215.

² ქრონიკები, II, გვ. 201: ვახუშტი, საქართველოს ისტორია, გვ. 291.

³ ჰაფეზ-ე აბრუ, „ზუბდათ ათ-თავარი“, გვ. 146, 147; აბდ არ-რეზაყ სამარყანდი. „მათლა ას-სა'დან ვა მაჰმა აღ-ბაჰარინ“, ფ. 190 წ.

ბითა და საჩუქრებით მოვიდა ივანე ალბუღას ძე, სამცხის ათაბაგი და „აგრეთვე კონსტანტინეც ქართველ მბრძანებელთაგან, გიორგი მეფის ძმა, რომელიც მასთან (ე. ი. გიორგისთან) ნაჩხუბარი იყო“¹.

საყურადღებოა მირზონდის მონათხრობი. მირზონდის მიხედვით, 806 წ. (= 1403/1404 წწ.) თემურმა „სახელმწიფოების მბრძანებლებს, როგორც მაგ., შეიხ იბრაჰიმ შირვანის, სულთან ისა მარდინის მბრძანებელს და კონსტანტინე ქართველს... ყველას ხალათები მისცა და (ისინი) ამირ-ზადე ომარის მხლებლებად აქცია“².

ამ ცნობაშიც კონსტანტინე სხვა სახელმწიფოების მბრძანებლებს შორისაა დასახელებული, ე. ი. შეგვიძლია ვიფიქროთ, რომ 1403 წლის მახლობლად საქართველოს „მბრძანებლად“ კონსტანტინე ჩანს.

ზემოთ მოტანილი წყაროების ცნობებს ერთგვარად ავსებს XVII საუკუნის თურქი ისტორიკოსის მუნეჯიმ-ბაშის (გარდაიცვალა 1702 წ.) ცნობა. მუნეჯიმ-ბაშის მიხედვით 1402 წ., როდესაც თემურ-ლენგი რუმიდან დაბრუნების შემდეგ ურწმუნო ქართველებზე სალაშქროდ წავიდა და მძიმე დარტყმები მიაყენა მათ, ქართველი მეფეები თხოვენ შეიხ იბრაჰიმს მოციქულობას³.

ამ ცნობაში ჩვენი ყურადღება მიიქცია იმ გარემოებამ, რომ ისტორიკოსი საქართველოს მეფეებს ასახელებს. შერეფ ად-დინ ალი იეზიდის, აბდ არ-რეზაყ სამარყანდის, ჰაფეზ-ე აბრუს, მირზონდის და ვახუშტი ბაგრატიონის ზემოთ მოტანილ ცნობათა შეჯერებით, ჩვენ სავსებით შესაძლებლად მიგვაჩნია ერთ-ერთ მეფედ კონსტანტინე ვიგულისხმით.

ზემოხსენებული წყაროების ცნობების ანალიზის საფუძველზე, ვფიქრობთ, შემდეგი დასკვნის გამოტანა შეიძლება: გიორგი მეფე თემურ-ლენგთან ომში დამარცხდა (1394 წ.). ამით ისარგებლა უფლისწულმა კონსტანტინემ და იმერეთი დაიქირა. ქართული წყაროების მიხედვით (ქრონიკა, ვახუშტი) ეს ამბავი მომხდარა 1396 წელს. შესაძლოა მას თემურისაგან სამისო დასტური მიუღია (იხ. ჰაფეზ-ე აბრუს და აბდ არ-რეზაყ სამარყანდის ცნობა!)⁴.

¹ შერეფ ად-დინ ალი იეზიდი, „ზაფარ-ნამე“, II, გვ. 366.

² მირზონდი, „როუზათ ას-საფა“, VI, გვ. 463.

³ В. Ф. Минорский, История Ширвана и Дербенда, Москва, 1963, стр. 171.

⁴ სხვათა შორის საინტერესოა 1408 წ. 4 ივნისით დათარიღებული კონსტანტინე მეფის სიგელი მიცემული გელათის მელვინეთუხუცეს ნავროზ ცირლილაძისათვის. სიგელი გაიცემულია საქართველოს მეფის კონსტანტინეს მიერ, მაგრამ ყურადღებას იქცევს ის გარემოება, რომ „მეფის მოხელეთა ჩამოთვლისას პირველ რიგში დასახელებული არიან: დადიანი, სვანთა ერისთავი, გურიელი, და შემდეგ ქართლის ერის-

გიორგი მეფეს, როგორც ჩანს, არ ძალუძდა კონსტანტინეს ძალით დამორჩილება; მან იგი ელჩადაც კი გაავზავნა თემურ-ლენგთან (ე.ი. ძმებს შორის გარეგნულად კარგი განწყობილება!).

შემდეგ ივანე ათაბაგმა და კონსტანტინემ ისარგებლეს თემურ-ლენგის ახალი შემოსევით (1403 წ.) და უცხო ძალის დახმარებით შეეცადნენ თავიანთი მიზნების მიღწევას (საფიქრებელია, ათაბაგი სრული დამოუკიდებლობის მოპოვებას ცდილობს, ხოლო კონსტანტინე კი გიორგის ტახტს ეცილება)¹.

კონსტანტინემ მოკავშირე ჰპოვა განდგომილი ივანე ათაბაგის სახით, ხოლო თავის მხრივ ივანე ათაბაგსაც აწყობდა ამბოხებულ ტახტის მაძიებელ უფლისწულთან კავშირი. უფლისწულთა ბრძოლა ფეოდალთა ამა თუ იმ წრეებით საზრდოობდა და ამ წრეების წოდებრივ ინტერესებს ემსახურებოდა².

კონსტანტინე გიორგი მეფესთან ბრძოლაში დამარცხდა (ალბათ თემურ-ლენგის საქართველოდან წასვლის შემდეგ) და მან სამცხეს³ შეაფარა თავი, თუმცა კი შემდეგ გიორგი მეფის მიერ შეწყალებული და თავის მამულში დაბრუნებული იქნა.

თავნი“. იხ. ჯ. ო დ ი შ ე ლ ი, ქართული დიპლომატიკის ისტორიიდან, მაცნე, 4. 1966, გვ. 214. საფიქრებელია, რომ კონსტანტინე მკიდროდ იყო დაკავშირებული იმერეთთან მეფე გიორგის სიცოცხლეშივე.

¹ ჩვენ დასაშვებად მიგვაჩნია, რომ კონსტანტინემ დროებით, ნომინალურად მაინც, მიიღო საწადელს. ამგვარი დასკვნის საფუძველს მირზონდის ზემოთ მოტანილი ცნობა გვაძლევს. ივ. ჭავჭავაძის წერს: „საქართველოს პოლიტიკური მთლიანობის დაშლა ყველგან უფრო ადვილად, რა თქმა უნდა, მაშინ იყო მოსალოდნელი, როდესაც გიორგი მეფესა და კონსტანტინეს შორის პოლიტიკურ ნიადაგზე განხეთქილებამ იჩინა თავი და კონსტანტინე თემურ-ლენგს წარუდგა, მისი ძმა მეფე გიორგი კი ლიხთ-იმერეთში იყო გადასული. ამის და მიუხედავად შერეულდინს არსად ერთი სიტყვაც კი ნათქვამი არა აქვს, რომ კონსტანტინეს საქართველოს რომელიმე ნაწილში თავის ძმის წინააღმდეგ პოლიტიკური ხელისუფლების დაპატრონება, მით უმეტეს გამეფება ეცადოს“. (ქართველი ერის ისტორია, III. 1941, გვ. 226). ვფიქრობთ, ჩვენ მიერ ზემოთ მოტანილი წყაროების ცნობები ივ. ჭავჭავაძის ამ მოსაზრების კორექტივის საშუალებას იძლევიან. ჩვენი აზრით, კონსტანტინე გიორგის სიცოცხლეში ჭერ იმერეთში გამეფებულა, ხოლო შემდეგ მთელ საქართველოში (თუნდაც ნომინალურად!).

² ნ. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი, ფეოდალური ურთიერთობიდან XV საუკუნეში, მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკვ. I, 1937, გვ. 24.

³ როგორც ჩანს, ივანე ათაბაგის სამფლობელო სამცხე, არაერთხელ ყოფილა მეფისაგან შერისხული უფლისწულის თავშესაფარი: მაგ., კონსტანტინე მეფე გაუწყრა უფლისწულ ალექსანდრეს და ეს უკანასკნელი თავს აფარებს ივანე ათაბაგთან („ხუთსა წელიწადსა ღარიბობაში იყო“). იხ. ნ. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი, ფეოდალური ურთიერთობიდან XV საუკუნეში, გვ. 40.

ჩვეულებრივი ამბავია XIV—XV სს. საქართველოსათვის: „XIV—XV საუკუნეში, როცა „გაგელმწიფდეს დიდებულნი“ და „მეფეთა ადგილთა მჯდომე“ მოსაკარგავემ „კნინლა მეფობა იკადრა“, აღასტანელი უფლისწული, სრულიად ბუნებრივია, „ბატონიშვილობას“ აღარ სჯერდება და მეფობას მიიტაცებს“¹.

ნ. ბერძენიშვილს გამორკვეული აქვს, რომ ქართულ ფეოდალურ საზოგადოებაში უცხო არ იყო ამბოხებულის მიერ უცხო ძალის მოწვევლიება. ამბოხებულის მიერ უცხო ძალის მოწვევა (ან მტრის ძალის გამოყენება) თავისი მიზნის მისაღწევად მათ (ე. ი. ამბოხებულებს) რაღაც განსაკუთრებულ დანაშაულად არ ეთვლებოდათ (ეს კარგად ჩანს ჩვენ მიერ ზემოთ მოტანილი მაგალითიდანაც: გიორგი მეფესთან ბრძოლაში კონსტანტინე იყენებს თემურ-ლენგის ძალას, მარცხდება, საცხენში გარბის, შემდეგ კი კვლავ შეწყალებულია ძმის მიერ და თავის მამულში დაბრუნებული). უცხო ძალის გამოყენება ჩვეულებრივი ამბავი იყო (მაგრამ არა ქართველი ხალხის სოციალური და პოლიტიკური ორგანიზაციის მოშლისათვის, არამედ მისი ისე მოწესრიგებისათვის, როგორც სასურველი იყო ამა თუ იმ მებრძოლი მხარისათვის)².

ამრიგად, სპარსულ ენაზე არსებული წყაროების ცნობების საშუალებით შესაძლებლობა გვეძლევა თვალი გავადევნოთ შინაკლასობრივი ბრძოლის ცალკეულ მომენტებს XIV საუკუნის უკანასკნელი მეოთხედის და XV საუკუნის დასაწყისის საქართველოში.

სპარსული და სპარსულენოვანი წყაროები, მართალია გაკვრით, მაგრამ მაინც, იხსენიებენ ქართული საზოგადოების დაბალ ფენებსაც. ხსენებულ წყაროებში ქართული ფეოდალური საზოგადოების დაბალი სოციალური ფენის აღმნიშვნელი ზოგადი სახელი, ჩვენი აზრით, „ქართველია“ (گرجی). ამ მოსაზრების საილუსტრაციოდ მოვიხმობთ წყაროების ცნობები:

XV საუკუნის სპარსულ ენაზე არსებული წყაროები მოგვითხრობენ, რომ ბირთვისის ციხეში გამაგრებული იყო თარალი (ნაზვალი?) ქართველ ამირთაგანი, რომელსაც თან ჰყავდა ოცდაათი აზნაური და ასარმოცდაათი ქართველი³.

¹ ნ. ბერძენიშვილი. ფეოდალური ურთიერთობიდან XV საუკუნეში, გვ. 25.

² ნ. ბერძენიშვილი, კლასობრივი და შინაკლასობრივი ბრძოლის გამოვლინება საქართველოს საგარეო-პოლიტიკურ ურთიერთობაში, საქართველოს ისტორიის საკითხები, II, თბილისი, 1965, გვ. 23, 48.

³ შერედ აღ-დინ ალი იეზდი, „ზაფარ-ნამე“, II, გვ. 383; აბდ არ-რეზაყ სამარყანდი, „მათლა ას-საღანი ვა მაჟმა აღ-ბაჰრაინ“, ფ. 234 a; მირხოზნდი, „როუზათ ას-საფა“, VI, გვ. 449; „თარის-ე თიმური“ ედინბურგის უნივერსიტეტის ხელნაწერი, Pers. 408, ფ. 253.

მოტანილი ცნობიდან კარგად ჩანს, რომ XV საუკუნის ისტორიკოსები ერთმანეთისაგან ასხვავებენ ამირას, აზნაურს და „ქართველს“ (თუმცა ისინი ეთნიკური თვალსაზრისით ყველანი ქართველები არიან).

ამირასა და აზნაურის შესახებ ჩვენ უკვე გვქონდა ზემოთ აკმაოვრცლად საუბარი. ამჟამად კი გვინტერესებს ვის გულისხმობენ ავტორები „ქართველნი“ (گرجی).

ჩვენი აზრით, ხსენებულ კონკრეტულ შემთხვევაში „ქართველი“ (گرجی), როდესაც იგი საკუთარი სახელის გარეშე იხსენიება, სოციალური ცნების აღმნიშვნელი ტერმინია: იგი საზოგადოების რიცხვმრავალი ნაწილის, დაბალი ფენის—გლეხობის აღსანიშნავად უნდა იხმარებოდეს¹.

¹ ქართული ფეოდალური საზოგადოები. დაბალი ფენის აღსანიშნავად „ქართველის“ ხმარება დადასტურებულია XVIII საუკუნის სპარსულ დოკუმენტებშიც, სადაც იხსენიებიან თავადები (تاوان), აზნაურები (ازنوران) და „საქართველოში მცხოვრები ქართველები“. იხ. ვ. ფ. უ. თ. რ. ი. ძ. ე. სპარსული ისტორიული საბუთები საქართველოს წიგნთსაცავებში, I. თბილისი, 1965, გვ. 1, 2.

აწ განსვენებულმა ს. კაკაბაძემ ჩვენთან ერთად საუბარში განაცხადა, რომ მას კახეთში ჰქონდა შემთხვევა მოესმინა. როდესაც გლეხის აღსანიშნავად იტყვა „ქართველი“ იხმარეს.

საილუსტრაციოდ აქვე გვინდა მოვიტანოთ ერთი ადგილი ცნობილი მწერლის შალვა დადიანის მოთხრობიდან: „შოთას წყენა დაეტყო. მაგრამ შინც დამშვიდებით წარმოსთქვა: — კო ეს შემომჩნევია... გლეხობას. თუ არა ინე გლეხი, სხვა ქართველად არ მიაჩნია.

ცოტა გაეღმა. განაგრძო:

— ამას წინათ ერთი გლეხი მომიტხოვდა რაღაც შეკრებულობის ამბავს და ასე დაასახელა: უმეტესობა ქართველები გახლდათ. დიდგვარიანებზე რომ ვკითხე, ისინი არ მიიჩნია ქართველებად. თავადობა ჩამოთესლოლია, მკვდრნი გლეხები არიან, წმინდა წყლის ქართველებიო“. შ. დადიანი. დღესა ერთსა (ქარგა ისტორიული), თბილისი, 1966, გვ. 17. საფიქრებელია, რომ მწერალს ფოლკლორულ მასალა გამოუყენებია.

ქრ. რ ა ჯ ე ე ლ ი შ ვ ი ლ ს ქართლში ჩაუწერია „ეს ქართველი კაცია, ის აზნაურიო“ (იხ. შ. დუმბაძე, ნიკო ბერძენიშვილი; თბილისი, 1964, გვ. 53).

ეთნიკური სახელის მნიშვნელობის სოციალური მნიშვნელობით შეცვლის მაგალითები სხვაც მოგვემოვიყვებ: მაგ., ინგილო ეწოდებოდა ქარელებისაგან დამორჩილებულ-დაბეგრულ ქართველ გლეხს, განსხვავებით „ლევისაგან“, რომელშიც, უპირატესად, მეზატონე ან თავისუფალი იგულისხმებოდა, დამოუკიდებლად იმსახვან, თუ ვინ იყო ის წარმოშობით: ავარიელი, წახურელი თუ გალქეხელი ქართველი, ასე რომ „ლევი“ და „ინგილო“ უფრო სოციალური შინაარსის ცნებებია, ვიდრე ეთნიკური“. ნ. ბ. რ. ძ. ე. ლ. ი. აღმოსავლეთ კახეთის წარსულიდან, მიმოხილველი, III, 1953, გვ. 84.

ტაჯიკი — იხმარებოდა არათურქის აღსანიშნავად. ტაჯიკი იყო ყველა. ვინც კი მიწის მოქმედებას და საქალაქო ცხოვრებას მისდევდა: გლეხი, ვაჭარი, მოქა-

ამით ვამთავრებთ XIV საუკუნის ბოლო მეოთხედისა და XV საუკუნის დასაწყისის საქართველოში სოციალური ურთიერთობის მიმოხილვას სპარსული და სპარსულენოვანი წყაროების მონაცემების საფუძველზე.

§ 3. საძარტველოს ეკონომიური მდგომარეობა XIV საუკუნის უკანასკნელ მეოთხედსა და XV საუკუნის დასაწყისში

თემურ-ლენგისა და თემურიანთა პერიოდის სპარსული და სპარსულენოვანი წყაროები ძუნწ, მაგრამ საინტერესო ცნობებს გვაწვდიან საქართველოს ეკონომიური მდგომარეობის შესასწავლად.

ამ წყაროთა ცნობებით, მიუხედავად იმისა, რომ საქართველომ აოცტუ ისე დიდი ხნის წინ მოიშორა მონღოლთა ბატონობის მძიმე უღელი, თემურ-ლენგს ეკონომიურად საკმაოდ ღონიერი ქვეყანა დახვედრია.

ინტენსიური მეურნეობის დარგების სიჭარბის პირობებში სოფლის მეურნეობის ერთ-ერთ წამყვან დარგად მევენახეობა გვევლინება.

ისტორიკოსთა მონათხრობიდან კარგად ჩანს, რომ თემურ-ლენგმა საქართველოს ეკონომიკის ძირის გამოთხრის მიზნით განსაკუთრებულად ვაზის კულტურას ემტერებოდა, და არა შემთხვევითი გარემოების გამო, რადგან „ძველი საქართველოს ეკონომიკაში, მეტადრე სასოფლო მეურნეობაში მებღაღობა-მევენახეობას განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდა“¹. ღვინო ქართველი კაცის ცხოვრების ერთ-ერთი დამამშვენებელი იყო: ქირი იყო თუ ლხინი ქართველი კაცის სუფრაზე ღვინო უნდა ყოფილიყო, გლეხი კაცი სამუშაოდ ყანაში თუ მინდორში უღვინოდ არ წაეიდოდა; არცთუ იშვიათად საქართველოში ღვინოს იყენებდნენ როგორც საკვებს. დღესაც შემორჩენილია ჩვეულება ღვინოში დამბალი პურიტ დანაყრებისა („ბოლილიწო“)². ეს გარე-

ლაქე, ხელოსანი“. ვ. გაბაშვილი, დიდ სელჩუქთა სახელმწიფო, ნარკვევები მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიიდან, თბილისი, 1957, გვ. 127. იხ. აგრეთვე, ვ. გაბაშვილი, მახლობელი აღმოსავლეთის ქალაქები XI—XII საუკუნეებში, ნარკვევები მახლობელი აღმოსავლეთის ქალაქების ისტორიიდან, თბილისი, 1966, გვ. 18.

„მარგალი“ — მეგრულად ნიშნავს გლგხს, აზნაურს კი ეწოდებოდა „ქინოსქუ“. იხ. ს. კაკაბაძე, აზნაური — ქინოსქუა, საისტორიო მოამბე, წიგნი 1, ტფილისი, 1924, გვ. 259.

¹ ივ. ჯავახიშვილი, საქართველოს ეკონომიური ისტორია, წ. II, თბილისი, 1935, გვ. 289.

² „ბოლილიწო“ — პური ღვინოში დამბალი, სულხან-საბა ორბელიანი, სიტყვის კონა, თბილისი, 1949, გვ. 71.

მოება განსაკუთრებით კარგად აქვთ შენიშნული სპარსულ და სპარსულენოვან ისტორიკოსებს.

შერეფ ად-დინ ალი იეზდი საგანგებოდ აღნიშნავს, რომ ქართველი ქალის თუ კაცის ბედნიერება უღვინოდ შეუძლებელი იყო. ღვინო ამშვენებდა ქართველი კაცის ჭირისა თუ ლხინის სუფრასა. მათი ბედნიერების მოსასპობად და იმ ურწმუნოების გასაბოროტებლად, თემურის ბრძანებით, ბაღ-ვენახები მოლაშქრეებს დაუნაწილეს. ისინიც მთის ფერდობებს შეესივნენ და ძირიანად თხრიდნენ ვაზებს¹.

ვენახების განადგურების შესახებ ისტორიკოსები მოგვითხრობენ თემურ-ლენგის ლაშქრის მიერ ხიმშიას „ხეობა“-ს დარბევის ამბებთან დაკავშირებით. ხიმშიას „ხეობის“ ადგილმდებარეობა სპარსულ ენაზე არსებულ წყაროებში ზუსტად არაა მითითებული, მაგრამ მინც შესაძლებელი ხდება დადგენა, რომ ეს მხარე კახეთი ან ჰერეთი უნდა ყოფილიყო. აქედან გამომდინარე ივ. ჯავახიშვილი ასკვნიდა, რომ „სრულიად საქართველოს შემოქმედებითი მევენახეობის მთავარი ცენტრი კახეთი ყოფილა“².

მაგრამ ვენახის გაშენებას მარტო კახეთ-ჰერეთში (და საერთოდ აღმოსავლეთ საქართველოში) კი არ მისდევდნენ, არამედ დასავლეთ საქართველოშიც.

თემურ-ლენგმა აფხაზეთში (დას. საქართველო) გადასვლის შემდგომ მათი (ე. ი. ქართველების) ბაღები, ხეები და ვაზები ნაწილი ძირფესვიანად ამოთხარა, ნაწილი კი ცეცხლს მისცაო. — მოგვითხრობს ნიზამ ად-დინ შამი³, ხოლო შერეფ ად-დინ ალი იეზდი უმატებს რისი დაქცევაც კი შესძლეს მოსპეს და განადგურესო⁴.

მევენახეობა-მელვინეობას საქართველოს ეკონომიკაში ოდითგანვე წამყვანი ადგილი ეკავა. ძველი ებრაული და ძველი ირანული ლეგენდები ვაზის კულტურის წარმოშობას, ვაზის კულტურის უძველესი ცენტრებიდან სამხრეთ კავკასიას უკავშირებენ⁵.

„ქართული ღვინო უძველესი დროითგანვე საექსპორტო საგანს შეადგენდა. ეს გარემოება საქართველოს მეზობლებმა და მტრებმაც

¹ შერეფ ად-დინ ალი იეზდი, „ზაფარ-ნამე“, II, გვ. 163, 164. ამგვარი ცნობა შერეფ ად-დინ ალი იეზდის „ზაფარ-ნამეზე“ დაყრდნობით შეტანილია მირხონდის თხზულებაშიც. იხ. მირხონდი, „როუზათ ას-საფა“. VI, გვ. 239.

² ივ. ჯავახიშვილი, საქართველოს ეკონომიური ისტორია. II, გვ. 596.

³ ნიზამ ად-დინ შამი, „ზაფარ-ნამე“, I, გვ. 285.

⁴ შერეფ ად-დინ ალი იეზდი, „ზაფარ-ნამე“. II, გვ. 381.

⁵ გ. ჩიტაია, საქართველოს ვაზის კულტურის ისტორიიდან, ქართველი ხალხის სამეურნეო ყოფა და მატერიალური კულტურა. თბილისი. 1964, გვ. 132.

კარგად იცოდნენ და საქართველოსთან ბრძოლის დროს, ქართველი ერის თავგანწირული წინააღმდეგობისა და ქედმოუხრელობითი სულისკვეთების დასაძლევად, მათ არაერთხელ სწორედ ამ სამეურნეო დარგის განადგურებისათვის მიუყვიათ ხელი¹.

სხენებულ წყაროებში მრავლადაა დაცული ცნობები საქართველოში ვენახთან ერთად ხეხილის ბაღების გაშენების თაობაზე. თემურ-ლენგის მოლაშქრეებს ხეხილის ბაღების ჩესვა-გადაწვისათვისაც მიუყვიათ ხელი იმერეთსა და ამერეთში. სპარსელი და სპარსულენოვანი ისტორიკოსები (ნიზამ ად-დინ შამი, შერეფ ად-დინ ალი იეზ-დი, აბდ არ-რეზაყ სამარყანდი, მირხონდი...) დაწვრილებით მოგვითხრობენ ამის შესახებ².

სამწუხაროდ ისტორიკოსებს არა აქვთ დასახელებული თუ რა სახის ხეხილი გამხდარა თემურ-ლენგის ურდოების მსხვერპლი, მხოლოდ ჰაფეზ-ე აბრუ და აბდ არ-რეზაყ სამარყანდი გვაწვდიან ძალზე ძვირფას ცნობას, რომლის მიხედვითაც ირკვევა, რომ თემურ-ლენგის მოლაშქრეებს ხიმშიას ხეობის დალაშქვრის დროს ნიგვზის ხეები გაუნადგურებიათ; ნიგვზის ხეებისათვის ტყავი დაუძვრიათ³.

საყოველთაოდ ცნობილია თუ რა ძვირფასია ნიგვზის კულტურა. იგი გამოიყენება საკვებად, მისგან მზადდება ძვირფასი ზეთი. რომელსაც საქმელადაც ხმარობენ⁴, და ბოლოს ნიგვზის ხე ძვირფასი საავეჯო მასალაა. აი, ამ მეტად ძვირფასი კულტურის განადგურება განუზრახავს მიზნად თემურ-ლენგს. მისთვის, რა თქმა უნდა, ცნობილი იყო, რომ ნიგვზის ხეების გაჩეხვით და გადაწვით მიყენებულ ზიანს საქართველო მალე ვერ აინაზღაურებდა (ნიგვზის ხე საკმაოდ ნელა იზრდება).

XIV საუკუნის უკანასკნელ მეოთხედში საქართველოში (ისევე როგორც წინა ხანაშიც) მისდევდნენ მარცვლეული კულტურების თეს-

¹ ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, საქართველოს ეკონომიური ისტორია, წ. II. გვ. 288.

² ნიზამ ად-დინ შ ა მ ი, „ზაფარ-ნამე“, I, გვ. 285; შერეფ ად-დინ ალი ი ე ზ - დ ი, „ზაფარ-ნამე“, II, გვ. 273; აბდ არ-რეზაყ ს ა მ ა რ ყ ა ნ დ ი, „მათლა ას-სა'დანი ვა მაჟმა ალ-ბაჰრაინ“, ფ. 194 ა; ფ. 194 ბ, 236 გ; მ ი რ ხ ო ნ დ ი, „როუ-ზათ ას-საფა“, VI, გვ. 453.

³ ჰაფეზ-ე ა ბ რ უ, „ზუბდათ ათ-თავარიხ“, გვ. 154; აბდ არ-რეზაყ ს ა - მ ა რ ყ ა ნ დ ი, „მათლა ას-სა'დანი ვა მაჟმა ალ-ბაჰრაინ“, ფ. 193 ბ.

⁴ ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი საგანგებოდ აღნიშნავს, რომ მალაზარისხოვანი ნიგვზის ზეთი საქართველოში უხვად იყო, ამიტომაც სელის ზეთს საქმელად იშვიათად ხმარობდნენო. ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, საქართველოს ეკონომიური ისტორია, წ. I, ტ. I-ლისი, 1930, გვ. 383, 374.

ვა-მოყვანას¹. მარცვლეულა კულტურის თესვის არის სიფართოვე ქვეყნის კულტურული მეურნეობისა და განვითარების მაღალი დონის მაჩვენებელია. სწორედ ასეთ ქვეყნად ჩანს იმდროინდელი საქართველო ხსენებული წყაროების მიხედვითაც (რასაკვირველია, მარცვლეული კულტურების არსებობა იმდროინდელ საქართველოში სხვა მასალებითაც დასტურდება).

ისტორიკოსები ერთხმად აღნიშნავენ, რომ თემურ-ლენგს სპეციალური ბრძანება გაუცია, რათა ქართველებს შემოსული ხორბლის აღება არ დაეცალონ და ხორბალი თვით მათ აიღონ². ისტორიკოსებს ყანების განადგურების შესახებ საუბარი ძირითადად აღმოსავლეთ საქართველოს რაიონების დალაშქერის შესახებ თარობისას უხდებათ, მაგრამ ყანების განადგურების ფაქტებს ევკლებით დასავლეთ საქართველოში (აფხაზეთი) თემურ-ლენგის ლაშქრობების დროსაც³.

ზემოთაც ვვქონდა აღნიშნული, რომ საქართველოს მარცვლეული კულტურების თესვა-მოყვანის ძველი ტრადიცია ქონდა. მარცვლეული კულტურების ნათესების განადგურებით (ვიმეორებთ, ხსენებულა კულტურას მნიშვნელობა საქართველოს ეკონომიკისათვის დიდია) თემურ-ლენგი ორი მიზნის მიღწევას აპირებდა: ჯერ ერთი, კულტურული მეურნეობის დარგების განადგურებით ქართულ ფეოდალურ ეკონომიკას ძირს უთხრიდა და, მეორეც, მომთაბარეთა ჯოგებისა და ფარებისათვის საძოვრებს უზრუნველყოფდა.

ჩვენთვის საინტერესო პერიოდის საქართველოს სამეურნეო ცხოვრებაში მნიშვნელოვან როლს ასრულებდა განვითარებული ფეოდალური საზოგადოების შესაფერისი მესაქონლეობა. სპარსულ ენაზე არსებული წყაროების ცნობებიდან კარგად ჩანს, რომ ხსენებულ პერიოდში საქართველოში მისდევდნენ როგორც მსხვილფეხა, ისე წვრილფეხა პირუტყვის მოშენებას; საქართველოს ბუნებრივი პირობებიც ხელს უწყობდა მეცხოველეობის განვითარებას. ისტორიკოსებს არაერთხელ აქვთ აღნიშნული, რომ თემურ-ლენგის მოლაშქრეებმა საქართველოს ამა თუ იმ მხარის დარბევის დროს მრავალრიცხოვანი დავლა იგდეს ხელთ, რომელთა შორისაც ძალიან ხშირად იხ-

¹ ივ. ჯავახიშვილის გულდასმით აქვს შესწავლილი საქართველოში გავრცელებული ხორბლის ჯიშები. ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, საქართველოს ეკონომიური ისტორია, წ. I, ტფილისი, 1930, გვ. 319, 351.

² ნიზამ აღდინ შამი, „ზაფარ-ნამე“, I, გვ. 215, 216; შერეფ აღდინ ალი ი ე ზ დ ი, „ზაფარ-ნამე“, I, გვ. 173, 176, 372; აბდ არ-რეზაყ სამარყანდ ი, „მათლა ას-სა'დინ ვა მაჟმა აღ-ბაჰრაინ...“ 194 წ; მირზონდი, „როტუხთ ას-აფა“, VI, გვ. 348, 349.

³ შერეფ აღდინ ალი ი ე ზ დ ი, „ზაფარ-ნამე“, II, გვ. 380.

სენიება ცხვარი¹. ცხვრის ფარა ჰყავთ მარაგად ციხეში თავშეფარებულ ქართველებსაც².

როგორც ჩანს, მეურნეობის სხვა დარგებს შორის, იმდროინდელ საქართველოს ეკონომიკაში მეცხვარეობას არცთუ მცირე ადგილი ეკავა. საქართველოს საამისო დიდი ხნის ტრადიცია ჰქონდა; ქართული ცხვრის მატყლი ხომ ოდითგანვე განთქმული იყო!

ზემოხსენებული წყაროები თითქოს არაპირდაპირად მიგვითითებენ კიდევ, თუ საქართველოს რომელ რაიონში მისდევდნენ მეცხვარეობას; ხსენებული წყაროების ცნობების მიხედვით ისეთი შთაბეჭდილება იქმნება, რომ ცხვარს ძირითადად აღმოსავლეთ საქართველოში (ქართლი, კახეთ-ჰერეთი...) აშენებდნენ.

ზემოხსენებული წყაროებიდან კარგად ჩანს, რომ იმდროინდელ საქართველოში მისდევდნენ ღორის მოშენებასაც. თემურ-ლენგის მეომრებს ხიმშიას „ხეობის“ დალაშქერისას ღორის კოლტი ადგილზევე დაუხოციათ; ცხვართან ერთად ღორებიც მოუმარაგებიათ ბირთვისის ციხეში თავშეფარებულ ქართველებს³.

როგორც ზემოთაც გვქონდა აღნიშნული, საქართველოში ფართოდ ყოფილა გავრცელებული მსხვილფეხა საქონლის მოშენებაც (საამისო-ცნობებიც არის სპარსულსა და სპარსულენოვან წყაროებში). ნიზამ აღ-დინ შამი, შერეფ აღ-დინ ალი იეზდი, აბდ არ-რეზაყ სამარყანდი მოგვითხრობენ, რომ თემურის მოლაშქრეებმა ხიმშიას „ხეობის“ დარბევის დროს ბევრი ძროხა იგდეს ხელთ⁴. ხსენებული წყაროების ცნობების მიხედვით, მეძროხეობის გავრცელების ძირითად რაიონად აღმოსავლეთ საქართველო გამოიყურება.

საქართველო ოდითგანვე ჯიშიანი ცხენის მოშენებით იყო განთქმული. სპარსული და სპარსულენოვანი წყაროების ცნობებიდან ჩანს, რომ ცხენის მოშენებას მისდევდნენ ჩვენთვის საინტერესო პერიოდ-

¹ ნიზამ აღ-დინ შამი, „ზაფარ-ნამე“, I, გვ. 216; შერეფ აღ-დინ ალი იეზდი, „ზაფარ-ნამე“, II, გვ. 383; აბდ არ-რეზაყ სამარყანდი, „მათლა ას-სა'დინ ვა მაჟმა აღ-ბაჰრაინ“, ფ. 193 რ, 194 ა.

² შერეფ აღ-დინ ალი იეზდი, „ზაფარ-ნამე“, II, გვ. 373; აბდ არ-რეზაყ სამარყანდი, „მათლა ას-სა'დინ ვა მაჟმა აღ-ბაჰრაინ“, ფ. 234 ა; მირხონდი, „როუზათ ას-საფა“, VI, გვ. 450.

³ ნიზამ აღ-დინ შამი, „ზაფარ-ნამე“, I, გვ. 214; შერეფ აღ-დინ ალი იეზდი, „ზაფარ-ნამე“, II, გვ. 383; აბდ არ-რეზაყ სამარყანდი, „მათლა ას-სა'დინ ვა მაჟმა აღ-ბაჰრაინ“, ფ. 234 ა; მირხონდი, „როუზათ ას-საფა“, VI, გვ. 450.

⁴ ნიზამ აღ-დინ შამი, „ზაფარ-ნამე“, I, გვ. 214; შერეფ აღ-დინ ალი იეზდი, „ზაფარ-ნამე“, II, გვ. 163; აბდ არ-რეზაყ სამარყანდი, „მათლა ას-სა'დინ ვა მაჟმა აღ-ბაჰრაინ“, ფ. 193 რ.

შიც. მეცხენეობას ერთ-ერთი წამყვანი ადგილი ეკირა იმდროინდელ საქართველოს სამეურნეო ცხოვრებაში.

ისტორიკოსები არაერთხელ აღნიშნავენ, რომ მომთაბარეებს საქართველოს ამა თუ იმ კუთხის დარბევისას ხშირად მიჰყავდათ ცხენების რემა, რაც კარგად მიუთითებს ცხენის მოშენების მასშტაბებზე¹.

როგორც ხსენებული წყაროების არაპირდაპირი ცნობებით ირკვევა, საქართველოში ჭიშინი ცხენების მოშენებას მისდევდნენ; ძალზე საყურადღებოდ გვეჩვენება ხსენებული წყაროების ცნობები გიორგი მეფის მიერ თემურ-ლენგისათვის საჩუქრად გაგზავნილი ცხენების შესახებ. შერეფ ად-დინ ალი იეზდი ერთგან განსაკუთრებით აღნიშნავს, რომ გიორგი მეფეს თემურ-ლენგისათვის ფეხმალი ცხენები გაუგზავნია².

კიდევ უფრო საინტერესოა ცნობა, რომლის მიხედვითაც გიორგი მეფე სხვა მრავალ საჩუქარს შორის თემურს ათას ცხენსაც უგზავნის³ (ვფიქრობთ ჭიშინი ცხენი იგულისხმება. უბრალოს ხომ ვერ შეპკადრებდნენ საჩუქრად აზიელ დიდ დამპყრობელს?!).

ზემოთქმულის შემდეგ, ვფიქრობთ, ცხადია, რომ ხსენებული წყაროების ცნობებით, შესაძლებელია მსჯელობა საქართველოში ჭიშინი ცხენის მოშენების საქმის ფართოდ დანერგვის შესახებ.

XIV ს. უკანასკნელ მეოთხედში თემურ-ლენგის შემოსევების დროს საქართველო ეკონომიურად საკმაოდ ძლიერი ყოფილა. ამ სიღონერის ერთ-ერთი ნიშანია იმ საჩუქრებისა და ფეშქაშ მისართმეველის ნაირფეროვნება და სიუხვე, რომელსაც საქართველოს მეფეები (ბაგრატი, გიორგი) უგზავნიან თემურ-ლენგს. თემურთან მდიდრული საჩუქრებით მიდიან აგრეთვე ივანე ათაბაგი და კონსტანტინე.

სპარსულსა და სპარსულენოვან წყაროებში არაერთგზისაა აღნიშნული, რომ ბაგრატი და გიორგიმ ძვირფასი საჩუქრები მიართვეს დიდ დამპყრობელს: მაგ., ბაგრატი თემურს სხვა ძღვენსა და საჩუქრებთან ერთად ძვირფასი აბჯარიც მიართვა⁴.

¹ ნიზამ ად-დინ შამი, „ზაფარ-ნამე“, I, გვ. 216; შერეფ ად-დინ ალი იეზდი, „ზაფარ-ნამე“, II, გვ. 176; მირხოზ დი, „როუზათ ას-საფა“, VI, გვ. 165.

² შერეფ ად-დინ ალი იეზდი, „ზაფარ-ნამე“, II, გვ. 272.

³ ნიზამ ად-დინ შამი, „ზაფარ-ნამე“, I, გვ. 286; შერეფ ად-დინ ალი იეზდი, „ზაფარ-ნამე“, II, გვ. 384; აბდ არ-რეზაყ სამარყანი, „მათლა ას-სა'ლანი ვა მაჰმა ალ-ბაჰრანი“, ფ. 273 ა; ხო დეჰმირი, „ჰაბიბ ას-სიიარ“, 3, გვ. 519; ბუდაყ ყაზვინი, „ჩაჰაჰირ ალ-აბბარ“, სალტიკოვ-შჩედრინის სახ. ლენინგრადის საჯარო ბიბლიოთეკის ხელნაწერი, D O r n, 288, ფ. 242. ა;

⁴ შერეფ ად-დინ ალი იეზდი, „ზაფარ-ნამე“, გვ. 297; ფასიჰი ხაფი, „მაჰმალ-ე ფასიჰი“, სსრ კავშირის მეცნ. აკადემიის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტი-

გიორგი მეფემ რამდენჯერმე სცადა უხვი საჩუქრებით თემურ-ლენგის რისხვის თავიდან აცილება (ერთხელ ძმაც კი გაუგზავნა მისართმეველით), ბოლოს კი არაჩვეულებრივად მდიდრული საჩუქრები მიართვა მას.

მეფე გიორგი თემურ-ლენგთან ელჩების საშუალებით აწარმოებდა მოლაპარაკებას. ბოლოს ულემების ფეთვისა და ამირათა შუამდგომლობის შედეგად თემურ-ლენგი დათანხმდა გიორგი მეფისაგან ძვირფასი საჩუქრების მიღებაზე და ელჩები გაისტუმრა საქართველოში. რამდენიმე დღის შემდეგ ელჩები დაბრუნდნენ და ათასი ცხენი, ათასი თანგა, მსისებრ მბრწყინავი, წონით თვრამეტი მისხალი ბადანშანის ლალი, სხვა ძვირფას ქსოვილებთან ერთად და ურიცხვი ქურკელი მის უავგუსტოესობას მიართვეს. ამასთანავე ჯიზიასი და ხარაჯას გადასდის ვალდებულებაც იკისრესო — მოგვითხრობს ნიზამ ად-დინ შამი¹. შერეფ ად-დინ ალი იეზდი უმატებს, რომ ათასი თანგა თემურ-რას სიქით იყო შემკულია².

ზემოთ მოტანილი ცნობა მრავალმხრივად საინტერესოა: ასეთი მდიდრული საჩუქრების გაგზავნა მართლაც ეკონომიურად ძლიერ სამეფო კარს შეეძლო! როგორც ჩანს, თემურ-ლენგის ხშირმა შემოსევებმა ქართული ეკონომიკა მთლად ვერ გააპარტახა და საქართველოს მდიდრული ძღვენის თავი (რასაკვირველია, დიდი გაჭირვების ფასდაც!) მანც შესწევს.

ზემოთ მოტანილ ცნობაში ჩვენ ყურადღებას იქცევს ფულის ერთეულის მოხსენიება. ფულის ერთეულად სპარსულსა და სპარსულენოვან წყაროებში იწოდება თანგა. ივ. ჯავახიშვილის მოსაზრებით, თანგა საქართველოში თუ უფრო ადრე არა, XV საუკუნის დამდეგიდან მანც უეკველად უნდა ყოფილიყო. თანგა ჩვეულებრივ ვერცხლის ფული იყო, მაგრამ განსაკუთრებულ შემთხვევებში იგი ოქროსგანაც იჭრებოდა და თანაც, როგორც ჩანს, განსაზღვრული რაოდენობით. ივ. ჯავახიშვილი ფიქრობს, რომ ისტორიკოსთა ცნობა იმდროინდელ საქართველოში თანგის, როგორც ოქროს ფულის, არსებობის შესა-

ტუტის ლენინგრადის განყოფილების ხელნაწერი, ფ. 385 ნ; ბუდაყ ყ ა ზ ვ ი ნ ი, „ქავაპირ ალ-ახბარ“, ფ. 222 ნ.

¹ ნიზამ ად-დინ შ ა მ ი, „ზაფარ-ნამე“, I, გვ. 286.

² შერეფ ად-დინ ალი ი ე ზ დ ი, „ზაფარ-ნამე“, II, გვ. 384. ეს ცნობა არის სხვა ისტორიკოსთა ნაშრომებშიც, იხ. აბდ არ-რეზაყ ს ა მ ა რ ყ ა ნ დ ი, „მათლა ას-სა'დინ ვა მაქმა ალ-ბაჰრაინ“, ფ. 237 ა, ნ; მ ი რ ხ ო ნ დ ი, „როუზათ ას-საფა“, VI, გვ. 114; ხ ო ნ დ ე მ ი რ ი, „ჰაბიბ ას-სიიარ“, 3, გვ. 519; ბუდაყ ყ ა ზ ვ ი ნ ი, „ქავაპირ ალ-ახბარ“, ფ. 252 ნ.

ხებ სინაქდვილეს უნდა შეეფერებოდეს¹; როგორც ჩანს, გიორგი მეფემ თემურისათვის გასაგზავნად სპეციალურად მოაჭრევინა ათასი ოქროს თანგა აზიელი დიდი დამპყრობლის სიქით შემკული.

ზემოხსენებული წყაროების ცნობებით, XIV საუკუნის უკანასკნელ მეოთხედში საქართველო მჭიდროდ დასახლებულ, ქალაქებით, სოფლებითა და დაბებით მოფენილ ქვეყნად წარმოგვიდგება. ისტორიკოსებს არაერთხელ აქვთ აღნიშნული, რომ თემურ-ლენგის მოლაშქრეებმა გაანადგურეს სოფლები, გადაწვეს სახლები, დაანგრეს ეკლესია-მონასტრები და სხვ. ნიზამ ად-დინ შამი, შერეფ ად-დინ ალი იფსიდი, აბდ არ-რეზაყ სამარყანდი, მირზონდი და სხვ. მოგვითხრობენ, რომ აფხაზეთში (დას. საქართველო) ლაშქრობისას თემურ-ლენგის ურდოებს შეიდასი სოფელი, ნათესი და დასახლებული პუნქტი გაუნადგურებიათ, ხისა და ქვიტკირის სახლები და ეკლესია-მონასტრები დაუნგრევიათ და გადაუწვიათ. მოსახლეობა გაუქვლეთათ და სხვ.²

შიშიანობის დროს ქართველები საგულდაგულოდ გამაგრებულ გამოქვაბულებს აფარებდნენ თავს³. ასეთი გამაგრებული გამოქვაბულები მრავლად იყო აღმოსავლეთ თუ დასავლეთ საქართველოში⁴.

¹ ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ისტორიის მიზანი, წყაროები და მეთოდები წინათ და ახლ. წიგნი III, ნაკვეთი მესამე: ქართული საფას-საზომთა-მცოდნეობა ანუ ნუმისმატიკა-მეტროლოგია, ტფილისი, 1925, I გვ. 8, 10, 21, 22. თანგა XV—XVI სს ქართულ საბუთებშიც იხსენიება. საიდანაც ირკვევა, რომ იგი ფულად ყოფილა მიღებული ხსენებულ ხანაში. იხ. ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი. დასახ. ნაშრომი, გვ. 22. დ. კ ა პ ა ნ ა ძ ე, ქართული ნუმისმატიკა, თბილისი, 1950. გვ. 107.

² ნიზამ ად-დინ შ ა მ ი. „ზაფარ-ნამე“, I, გვ. 284; შერეფ ად-დინ ალი ი ე ზ დ ი, „ზაფარ-ნამე“, II, გვ. 380; აბდ არ-რეზაყ ს ა მ ა რ ყ ა ნ დ ი, „შათლა ას-სა'დანი ვა მაჟმა ალ-ბაჰარანი“, ფ. 236 ნ; მ ი რ ზ ო ნ დ ი. „როუზათ ას-საფა“. VI, გვ. 113; თემურის მოლაშქრეების მიერ ეკლესია-მონასტრების აონრების შესახებ ცნობები დატულია ამ ამბების თანამედროვე და მოგვიანო ხანის ქართულ დოკუმენტურ და ნარატიულ წყაროებში. ქართული წყაროების მიხედვით, თემურს სასტიკად გაუძარცვავს და დაუქცევია ქვათახევის და მცხეთის ტაძრები. იხ. სარგის კ ა ბ ა ძ ე, ისტორიული საბუთები, III, ტფილისი, 1913, გვ. 9, 12; თ. ყ ო რ დ ა ნ ი ა, ქრონიკები. II, გვ. 207, 208, 219, 225, 226; ძეგლი ერისთავთა. გვ. 359; ფარსადან გორგიჯანიძე, „ისტორია“, გვ. 93; ბერი ე გ ნ ა ტ ა შ ვ ი ლ ი, ახალი ქართლის ცხოვრება, გვ. 328, 330, 333, 334; ახალი ქართლის ცხოვრება, II ტექსტი, გვ. 449, 451, 452, 454, 465 და სხვ.

³ ნიზამ ად-დინ შ ა მ ი, „ზაფარ-ნამე“, I, გვ. 215; შერეფ ად-დინ ალი ი ე ზ დ ი, „ზაფარ-ნამე“, II, გვ. 173, 380; აბდ არ-რეზაყ ს ა მ ა რ ყ ა ნ დ ი, „შათლა ას-სა'დანი ვა მაჟმა ალ-ბაჰარანი“, ფ. 194 ნ. 236 ნ; მ ი რ ზ ო ნ დ ი, „როუზათ ას-საფა“, VI, გვ. 453.

⁴ სპარსული და სპარსულენოვანი წყაროების ცნობები გამოქვაბულების საცხოვრებლად გამოყენებასა და ხელოვნურად გამაგრების შესახებ დასტურდება მა-

ამგვარი გამოქვაბულების აღება დიდი სიძნელით უხდებოდათ თემურ-ლენგის მოლაშქრეებს¹.

ბუნებრივ სამალავებთან ერთად ქართველებს ციხე-სიმაგრეებიც მრავლად ჰქონდათ (სხვათა შორის, ამ ციხე-სიმაგრეთა ნანგრევები დღესაც ამაყად დგანან გარდასულ დროთა მოსაგონრად!). სპარსული და სპარსულენოვანი ისტორიკოსები მოგვითხრობენ, რომ ერთ-ერთმა ფეოდალმა ჩანიბეგმა (ზედგენიძე-ამილახორმა) დიდი ბრძოლის შემდეგ ციხეები და გამოქვაბულები ჩააბარა, ქართლში ლაშქრობის დროს თემურ-ლენგმა ორდი-ბეგის ციხე აიღო და მიწასთან გაასწორა; აღმოსავლეთ საქართველოში მარტო ერთი ფეოდალის სამფლობელოში 15 ციხე აიღეს თემურის მოლაშქრეებმა, ფანასკერტის მიდამოებში მათ შვიდი მაგარი ციხე დაანგრეს, ძალზე გამაგრებული თორთუმის ციხე ძლივს აიღეს მტრებმა². ციხე-სიმაგრეები მრავლადაა სამცხე-საათაბაგოში და არაგვის ხეობაში³.

განსაკუთრებით საინტერესოა ზოვრეთის და ბირთვისის ციხეების აღწერა.

ზემოხსენებული ისტორიკოსები მოგვითხრობენ, რომ ზოვრეთის ციხე ძალზე მტკიცე იყო. არაგვის სმენია, რომ იგი ვინმეს აეღოს. მაგრამ თემურმა ციხე აიღო და იმავე დღეს მიწასთან გაასწორა⁴.

ტერიტორიული კულტურის ძეგლებითაც. ნ. ბერძენიშვილს ჩავახეთში მოგზაურობის დროს თვით უნახავს ხელოვნური კედლით გამაგრებული ბუნებრივი გამოქვაბულები. იხ. ნ. ბერძენიშვილი, ჩავახეთის 1933 წ. ექსპედიციის დღიური, საქართველოს ისტორიის საკითხები. I, თბილისი, 1964, გვ. 106, ამგვარ გამოქვაბულებში მაცხოვრებლებს მოწყობილი ჰქონდათ სამზარეულო, წყალსაცავი, საპირფარეშო. ისინი გამაგრებულ საცხოვრისებს წარმოადგენდნენ. იხ. გ. გაფრინდაშვილი, კლდის სახლები ნასოფლარ ფიაში, თბილისი. 1959, გვ. 22, 32, 33, 34, 35, 36; გ. გაფრინდაშვილი, ვარძიის და მისი მიდამოების ქვაბები, თბილისი, 1957, გვ. 4, 5 და სხვ.; დ. მშვენიერიძე, გამოქვაბული ნაგებობანი საქართველოში, თბილისი, 1955, გვ. 12—31, 31—37.

¹ ნიზამ ად-დინ შამი, „ზაფარ-ნამე“, I, გვ. 215; შერეფ ად-დინ ალი იეზდი, „ზაფარ-ნამე“, II, გვ. 179, 380; აბდ არ-რეზაყ სამარყანდი, „მათლა ას-საღაინ ვა მაქმა ალ-ბაჰრაინ“, ფ. 236 ნ; მირხოზდი, „როუზათ ას-საფა“, VI, გვ. 453.

² ნიზამ ად-დინ შამი, „ზაფარ-ნამე“, I, გვ. 250; შერეფ ად-დინ ალი იეზდი, „ზაფარ-ნამე“, II, გვ. 182; აბდ არ-რეზაყ სამარყანდი, „მათლა ას-საღაინ ვა მაქმა ალ-ბაჰრაინ“, ფ. 216; მირხოზდი, „როუზათ ას-საფა“, VI, გვ. 403; ხონდემირი, „ჰაბიბ ას-სიიარ“, 3, გვ. 505.

³ ნიზამ ად-დინ შამი, „ზაფარ-ნამე“, I, გვ. 217; შერეფ ად-დინ ალი იეზდი, „ზაფარ-ნამე“, II, 181; ფარსადან გორგიჯანიძე, „ისტორია“, გვ. 95.

⁴ ნიზამ ად-დინ შამი, „ზაფარ-ნამე“, I, გვ. 216; შერეფ ად-დინ ალი იეზდი, „ზაფარ-ნამე“, II, გვ. 177; აბდ არ-რეზაყ სამარყანდი, „მათლა ას-საღაინ ვა მაქმა ალ-ბაჰრაინ“, ფ. 195 ა; მირხოზდი, „როუზათ ას-საფა“, VI, გვ. 348; ხონდემირი, „ჰაბიბ ას-სიიარ“, 3, გვ. 486.

კიდეც უფრო დეტალურად აგვიწერენ ისტორიკოსები ბირთვისის ციხის ადგილმდებარეობას, მის გარეგნულ სახეს და თემურ-ლენგის მოლაშქრეების მიერ ამ ციხის აღებას.

თემურისა და თემურიანთა ისტორიკოსების პირველწყარო, როგორც ცნობილია, ნიზამ ად-დინ შამის „ზაფარ-ნამეა“. თხზულების ავტორი თვით ესწრებოდა ამ ციხის ასაღებად გამართულ ექსპედიციას, და ამიტომაც, საფიქრებელია, რომ მონათხრობი ახლო უნდა იყოს ქეშმარიტებასთან.

ნიზამ ად-დინ შამის მიხედვით, ციხე მაღალ მთაზე იყო აშენებული, გარშემო ფრიალო კლდეები ერტყა. მისასვლელი გზა დაკლაკნილი იყო და ვიწრო. სარდლებს საეჭვოდ მიაჩნდათ ხანგრძლივი ალყის გარეშე ციხის აღება. მეციხოვნეებს საკმელ-სასმელი საკმაო რაოდენობით მოემარაგებინათ და ხანგრძლივი ალყისათვის მომზადებულიყვნენ¹. ნიზამ ად-დინ შამის მონათხრობ² ოდნავი ცვლილებით იმეორებენ სხვა ისტორიკოსებიც³.

ბირთვისის ციხის მაგალითი ერთადერთი არაა! როგორც ზემოთაც გვქონდა აღნიშნული, ხსენებული წყაროების ცნობებით, საქართველოში მრავალი შესანიშნავად ნაგები, მტკიცე ციხე-სიმაგრე იყო. ამგვარად ნაგები ციხეების აღება ადვილი არ იყო; ისტორიკოსი მუინ ად-დინ ნათანზი საგანგებოდ აღნიშნავს „იმ ციხეთა რიცხვიდან, რომელიც მათ აქეთ, უმცირესი ციხეც კი არასოდეს არ აღებულაო“³.

ცხადია, ისტორიკოსი აჭარბებს, როდესაც საქართველოს ციხეების შესახებ ასეთ განცხადებას აკეთებს. როგორც ჩანს, იგი ნიადგს ამზადებს, რათა მოულოდნელად ამცნოს მკითხველს, რომ ძლევამოსილმა სულთანმა ასეთი აუღებელი ციხეები აიღო, მაგრამ მანც

¹ ნიზამ ად-დინ შამი, „ზაფარ-ნამე“, I, გვ. 280.

² შერაფ ად-დინ ალი იეზდი, „ზაფარ-ნამე“, II, გვ. 273; აბდ არ-რეზაკ სამარყანდი, „მათლა ას-სა'დინ ვა მაჟმა ალ-ბაჰარინ“, ფ. 234 ა; მირხონდი, „როუზათ ას-საფა“, VI, გვ. 449; ხონდემირი, „ჰაბიბ ას-სიიარ“, 3, გვ. 517. სპარსული და სპარსულენოვანი წყაროების მონათხრობს ძირითად ხაზებში ემთხვევა იბნ არაბშაჰის მიერ მოცემული აღწერა ციხისა. იბნ არაბშაჰის მიხედვით, ციხის სახელია „ქალქურქითი“ — მოდი. ნახე, ვაბრუნდი, რაც იმას ნიშნავს, რომ ვერ მისწვდება მას მნახველი თუ არა მხოლოდ საცქერლად. იხ. იბნ არაბშაჰი, „აჟაბი ალ-მაყდურ ფი ახბარ თიმურ“. ქგვ. 72. იბნ არაბშაჰი ამბობს: „ზოგიერთი წყაროს მიერ ისედაც დამახინჯებულ ბირთვისის ციხის სახელს როგორც ზემოთ გვქონდა აღნიშნული, ბირთვისის ციხეს ზოგი ავტორი იხსენიებს როგორც „გართინის ციხეს“. იბნ არაბშაჰის „ქალაქურქითი“ უნდა იყოს იგივე

„ყალუ-ი გართინ“ (قلعة گرتین)

³ მუინ ად-დინ ნათანზი, ფ. 298 ა.

ჩანს, რომ თავდაცვითი ნაგებობების მშენებლობის საქმე იმდროინდელ, ისევე როგორც უფრო ადრინდელ, საქართველოში მალალ დონეზე იდგა.

ზემოთქმულიდან გამომდინარე, XIV საუკუნის ბოლო მეოთხედის საქართველო, რომელმაც არცთუ ისე დიდი ხნის წინ მოიშორა მონღოლთა თითქმის ასწლოვანი ბატონობის უღელი, ეკონომიურად ძლიერ ქვეყნად წარმოგვიდგება (მებალეობა-მევენახეობა, მეცხოველეობა, მალალ დონეზეა დაყენებული საამშენებლო საქმე, მრავალადაა სოფლები, ეკლესია-მონასტრები, ციხე-სიმაგრეები და სხვ.).

მაგრამ თემურ-ლენგის შემოსევების შედეგად ქვეყნის საარსებო რესურსები ილეოდა. აზიელი დიდი დამპყრობელი ყველაფერს აკეთებდა იმისათვის, რათა ქართული, აღმოსავლურთან შედარებით უფრო პროგრესული ფეოდალური ურთიერთობა, მიწისმფლობელობის სამამულო სისტემა, მალალ დონეზე მდგარი ფეოდალური ეკონომიკა, ქვეყნის საწარმოო ძალები მოეშალა, გაენადგურებინა და მათ ნანგრევებზე მომთაბარეთათვის გამოსადეგი ყიშლალეები და იალალეები შეექმნა.

ქართული ფეოდალური ურთიერთობის ძირის გამოთხრის მიზნით თემურ-ლენგმა საქართველოში აღმოსავლური საგადასახალო სისტემის შემოღებაც სცადა.

სპარსულსა და სპარსულენოვან წყაროებში არაერთხელაა აღნიშნული, რომ თემურმა ქართველებს მალის, ჯიზიას, ხარაჯას, სავერის და ბაჯ ო ხარაჯის გადახდა მოსთხოვა¹.

ისტორიკოსები კარგად ხედავდნენ განსხვავებას ამ საგადასახალო ინსტიტუტებს შორის. მაგალითად, როდესაც საქართველოს ესა თუ ის მხარე თემურ-ლენგს უკვე დაპყრობილად მიაჩნია, იგი დამარცხებულისაგან მოითხოვს ჯიზიას (არამუსლიმანებზე დაკისრებულ სულად გადასახადს) და ხარაჯას (მიწაზე დადებულ გადასახადს)², ან არა, და დამარცხებულს აკისრებს მალისა და ჯიზიას გადასახადს³; ჯიზიას და

¹ ნიზამ ად-დინ შ ა მ ი. „ხაფარ-ნამე“, I, გვ. 243, 250, 279, 285, 286; შერეფ ად-დინ ალი ი ე ზ დ ი. „ზაფარ-ნამე“, II, გვ. 271, 272, 383, 384; აბდ არ-რეზაყ ს ა მ ა რ ყ ა ნ დ ი, „მათლა ას-სა'დაინ ვა მაჯმა ალ-ბაჰარინ“, ფ. 237 ა, 213 ა, 216 გ; მ ი რ ხ ო ნ დ ი, „როუზათ ას-საფა“, VI, გვ. 443; ხ ო ნ დ ე მ ი რ ი, „ჰაბიბ ას-სიიარ“, 3, გვ. 396, 487, 518.

² თბილისის აღებისა და ბაგრატ მეფის დატყვევების შემდეგ. იხ. აბდ არ-რეზაყ ს ა მ ა რ ყ ა ნ დ ი, „მათლა ას-სა'დაინ ვა მაჯმა ალ-ბაჰარინ“, ფ. 135 ა.

³ თორთუმის ციხის აღყისას თემურმა მეციხოვნეებს მალისა და ჯიზიას გადახდა მოსთხოვა, სამაგიეროდ კი შეწყალა აღუთქვა. იხ. აბდ არ-რეზაყ ს ა მ ა რ ყ ა ნ დ ი, „მათლა ას-სა'დაინ ვა მაჯმა ალ-ბაჰარინ“. ფ. 216 გ.

ხარაჯას გადახდის ვალდებულებას კისრულობს მეფე გიორგი და არა-ჩვეულებრივად მდიდარ საჩუქარს უგზავნის თემურ-ლენგს მას შემდეგ, რაც საქართველო არაერთხელ სასტიკად იქნა აოხრებული (უკანასკნელი შემოსევების დროს)¹.

გადასახადის სახეობა იცვლება იმ შემთხვევაში, როდესაც თემურ-ლენგი საქართველოს ფარგლებში არ იყო შემოსული, ქვეყანა აოხრებული და დაპყრობილი არ იყო. ასე. მაგ., თემურ-ლენგი აზერბაიჯანში იღვას; იგი აქ ზოგიერთი ციხის ასაღებად იბრძოდა და იმ დროს მან მეფე გიორგის საქართველოში ელჩი გაუგზავნა და „ბაჯ ო ხარაჯ“ მოითხოვა². როგორც ზემოთაც გვექონდა აღნიშნული, „ბაჯ ო ხარაჯ“ გადასახადის უფრო მსუბუქი ფორმა იყო, ვიდრე მალი ან ხარაჯა. მას გარდამავალი საფეხური ეკავა „სავერსა“ (მისართმეველი, ფეშქაში) და მალ-მალუჯათს (ხარაჯას) შორის. ამ უკანასკნელის შემოღება დაკავშირებული იყო ქვეყნის დაპყრობა-ინკორპორაციასთან, ხოლო „ბაჯი ო ხარაჯ“ საპატრონჟმო ურთიერთდამოკიდებულების ფორმის გამომხატველი იყო³.

აღსანიშნავია, რომ საქართველოს მეფემ თავი დამარცხებულად სცნო მხოლოდ თემურის მიერ საქართველოს არაერთგზის აოხრების შემდეგ და ჯიზიას და ხარაჯას გადახდაზე თანხმობა განაცხადა. ეს იყო საქართველოში თემურ-ლენგის უკანასკნელი ლაშქრობისას⁴. როგორც ჩანს, დიდმა დამპყრობელმა საწადელს კარგა ხნის განმავლობაში ვერ მიაღწია და ქვეყნის დაპყრობა-დახარკვა კარგა ხნის განმავლობაში ვერ შეძლო.

სპარსულსა და სპარსულენოვან წყაროებში დაცულია საინტერესო ცნობა: საქართველოში უკანასკნელი შემოსევის დროს (1403 წ.) თემურ-ლენგმა ბირთვისის ციხე აიღო. იქაურობა ააოხრა, შემდეგ კი ციხე და მისი სანახები იქტად უბოძა ხორასნელ სარდალს⁵.

¹ ნიზამ აღ-დინ შამი, „ზაფარ-ნამე“, I, გვ. 286; შერეფ აღ-დინ ალი იეზიდო, „ზაფარ-ნამე“, II, გვ. 384; აბდ არ-რეზაყ სამარყანდი, „მათლა ას-სა'დინ ვა მაჟმა აღ-ბაჰრან“, ფ. 237 წ, მირხონდი, „როუზათ ას-საფა“, VI, გვ. 355; ხონდემირი, „ჰაბიბ ას-სიიარ“, 3, გვ. 518.

² აბდ არ-რეზაყ სამარყანდი, „მათლა ას-სა'დინ ვა მაჟმა აღ-ბაჰრან“, ფ. 213 ა.

³ „ბაჯ ო ხარაჯის“ შესახებ ვრცლად იხ. ვ. გაბაშვილი, ქართული ფეოდალური წყობილება XVI—XVII სს., გვ. 248, 257. 258.

⁴ ნიზამ აღ-დინ შამი, „ზაფარ-ნამე“, I, გვ. 286; შერეფ აღ-დინ ალი იეზიდო, „ზაფარ-ნამე“, II, გვ. 384; აბდ არ-რეზაყ სამარყანდი, „მათლა ას-სა'დინ ვა მაჟმა აღ-ბაჰრან“, ფ. 237 ა; მირხონდი, „როუზათ ას-საფა“, VI, გვ. 355; ხონდემირი, „ჰაბიბ ას-სიიარ“, 3, გვ. 518.

⁵ ნიზამ აღ-დინ შამი, „ზაფარ-ნამე“, I, გვ. 383; შერეფ აღ-დინ ალი იეზიდო, „ზაფარ-ნამე“, II, გვ. 387; აბდ არ-რეზაყ სამარყანდი, „მათლა ას-სა'დინ ვა მაჟმა აღ-ბაჰრან“, ფ. 235 წ.

იქტა, აღმოსავლური მიწისმფლობელობის ფორმა, ლენის აღმოსავლური სახესხვაობა იყო (ამის შესახებ ზემოთ გვქონდა ვრცლად საუბარი და აქ სიტყვას აღარ გავაგრძელებთ).

იქტა უცხო და მიუღებელი იყო ქართული ფეოდალური ურთიერთობისათვის, ქართული მიწისმფლობელობის წესისათვის, რომელიც სამამულო სისტემაზე იყო დაფუძნებული. ეს უკანასკნელი კი „ქართულ ფეოდალურ სინამდვილეში მიწისმფლობელობის წამყვან და გაბატონებულ ფორმას წარმოადგენდა“¹.

როგორც ჩანს, თემურ-ლენგი ქართული, განვითარებული ფეოდალური ურთიერთობის, ქართული, აღმოსავლურთან შედარებით უფრო პროგრესული, მიწისმფლობელობის წესის დასარღვევად მიმართავდა ჩვეულ წესს: მომთაბარეთა დიდი მასების ჩამოსახლების, ბლვენახების გაჩეხვისა და ნათესების გაჩანაგების გვერდით იგი ნერგავდა აღმოსავლურ მიწისმფლობელობის ნაკლებგანვითარებულ ფორმებს.

დ ა ს კ ვ ნ ა

თემურ-ლენგი 1405 წელს გარდაიცვალა. მისი სიკვდილისთანავე უზარმაზარ სახელმწიფოში თავი იჩინა შინაურმა შფოთმა და ანარქიამ. ამით ისარგებლეს მისგან დაპყრობილმა და განაწამებმა ქვეყნებმა, მათ შორის საქართველომაც; თემურის სიკვდილისთანავე ქართველები აჯანყდნენ და მძიმე უღლისაგან თავი გაითავისუფლეს.

მაგრამ საქართველომ სულის მოთქმა ვერ მოასწრო, რომ მომთაბარეთა ახალი შემოსევები განიცადა. მომთაბარეთა შემოსევების პარალელურად მთელი სიძლიერით იჩინა თავი თემურ-ლენგის შემოსევების დამლუპველმა შედეგებმა.

თემურ-ლენგის შემოსევებმა საქართველოს პოლიტიკურსა თუ სოციალურ-ეკონომიურ ცხოვრებას წარუშლელი დიდი დასვა: საქართველოს ჩამოსცილდნენ მეზობელი ქვეყნები (სომხეთი, შაქი, შირვანი...): საქართველომ დაკარგა მნიშვნელოვანი პროვინცია ლორის სახით. „სამასწლოვანი ბრძოლა „ველურ“ მომთაბარეთა წინააღმდეგ ბოლოს და ბოლოს საქართველოს (კავკასიის) დამარცხებით დამთავრდა. დავით აღმაშენებლის პოლიტიკური წამოწყება მოშალა. საქართველომ ვერ განახორციელა დიდი ამოცანა კავკასიის გაერთიანებისა. მოძმე მეზობელი ქრისტიანული ქვეყნები (სომხეთი, ალბანეთი) მან საბოლოოდ დაკარგა და მოზღვაგებულ მომთაბარეთა აგრესიის პირ-

¹ ვ. გაბაშვილი, ქართული ფეოდალური წყობილება XVI—XVII სს., გვ. 142.

ისპირ მარტო აღმოჩნდა. მიწისმფლობელობისათვის მებრძოლმა „ველურ“-მომთაბარეებმა მაჰმადიანობა თავის აღმად აღიარეს და „გააურთა“ (ქრისტიან მიწისმფლობელთა) წინააღმდეგ ბრძოლა „საღმრთო საქმედ“ გამოაცხადეს. თემურ-ლენგი ამ „მაჰმადიანური“ პოლიტიკის თანამიმდევრული გამტარებელი იყო¹.

თემურ-ლენგის შემოსევების შედეგად განადგურდა ქალაქები და სოფლები, დანგრეული და მიწასთან გასწორებული იქნა საერო და სასულიერო ნაგებობანი, გაპარტახდა ბალ-ვენახები, ნიკვზის ხეები.

ქალაქებისა და დაბების განადგურებამ გამოიწვია ვაჭრობა-ხელოსნობის დაცემა.

საქართველოში მომრავლდა ნაციხარ-ნასოფლარ-ნაქალაქარები.

თემურ-ლენგის შემოსევების შედეგად ქვეყნის ეკონომიური ცხოვრების დაქვეითებაზე აშკარად მიუთითებს XV საუკუნის ქართულ საბუთებში ხშირად ხმარებული მანამდე უცნობი ტერმინები: ნათუხარი², ნასახლარი³, ნასოფლარი⁴, ნაქალაქევი, ნავენახევი, პარტახტი⁵, ოკერნი სოფელნი⁶, ოკერქმნილნი⁷ და სხვ.

თემურის შემოსევებმა ფიზიკურად გაანადგურა მოსახლეობა⁸. დაირღვა რიცხოზობრივი თანაფარდობა მებატონეთა და მწარმოებელ მოსახლეობას შორის. დისპროპორცია გლახთა კლასის ხარჯზე შეინიშნება⁹.

¹ ნ. ბე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი, საქართველოს რუსეთთან შეერთების ისტორიული მნიშვნელობისათვის, მნათობი, 6, 1954, გვ. 120, 127.

² ს. კ ა კ ა ბ ა ძ ე, ისტორიული საბუთები, II, ტფილისი, 1913, გვ. 9. 12.

³ ს. კ ა კ ა ბ ა ძ ე, ისტორიული საბუთები, III, ტფილისი, 1913, გვ. 43.

⁴ თ. ე ო რ დ ა ნ ი ა, ქრონიკები, II, ტფილისი, 1897, გვ. 197; საქართველოს სიძველენი, ტ. I, ტფილისი, 1899, გვ. II; ს. კ ა კ ა ბ ა ძ ე, ისტორიული საბუთები, II, გვ. 4.

⁵ თ. ე ო რ დ ა ნ ი ა, ქრონიკები, II, ტფილისი, 1897, გვ. 238, 336, 339; ს. კ ა კ ა ბ ა ძ ე, დასავლეთ საქართველოს საეკლესიო საბუთები, წ. I, ტფილისი, გვ. 18, 19, 22, 24, 29.

⁶ საქართველოს სიძველენი, III, ტფილისი, 1910, გვ. 561.

⁷ ს. კ ა კ ა ბ ა ძ ე, ისტორიული საბუთები, II, გვ. 4.

⁸ სამართლიანად შენიშნავს ივ. ჯავახიშვილი, რომ „ქართველი ერის ერთი მთავარი მაშინდელი უბედურებათაგანი თემურ-ლენგის დროს საქართველოს მრავალრიცხოვანი შეილები გაწყვეტა და მთელი სოფლების და ოჯახების ამოხოცვა იყო. ამის ანაზღაურება, ამ საშინელი დანაკლისის შევსება აღარავის ძალუძდა. ამან დააუძლურა ხანგრძლივ საქართველო პოლიტიკურ-კულტურულად და გააღარიბა ეკონომიურად“. ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ქართველი ერის ისტორია, III, გვ. 174.

⁹ Н. Бердзенишвили, Очерк из истории феодальных отношений в Грузии, стр. 15.

მწარმოებელი მოსახლეობის შემცირებამ გამოიწვია კლასობრივი ბრძოლის გამწვავება. მწარმოებელი კლასი ვეღარ აუდიოდა საკუთარი თუ უცხო ბატონის სასარგებლოდ დაკისრებული გამოსაღების გადახდას¹, მას დაუჩვენებარებროდუქციისათვის აღარაფერი რჩებოდა. გახშირდა გლენთა აყრა-გაქცევა (ბოგანობა-ხიზნობა...). როგორც მოსწრებულად შენიშნავს ს. ჯანაშია, საქართველოს ცხოვრება საძირკვლამდე შეირყა². „სოციალურად ზრდადასრულებული ქართული ფეოდალური საზოგადოება დაიჩინა, მას განვითარებისათვის საჭირო პირობები მეტისმეტად შეეზღუდა“³. ფეოდალური საწარმოო ძალები აღარ განვითარდა და ახალიც აღარ შეიქმნა.

XV საუკუნის მთელ სიგრძეზე ქვეყანა სათავადოებით მოიფინა. ჩვენ მიერ მოხმობილი წყაროების ცნობებიდან ჩანს საამილახვაროს, როგორც სათავადოს, არსებობა XIV საუკუნის უკანასკნელ მეოთხედსა და XV საუკუნის დასაწყისში (მოვიგონოთ, რომ სათავადოების წარმოშობა-ჩამოყალიბების პროცესი წინა ხანაშია საძიებელი). XV საუკუნისათვის ძირითადად დამთავრდა ქსნის საერისთაოს სათავადოდ გადაქცევის პროცესი⁴, XIV საუკუნის მეორე ნახევარში და XV საუკუნის დასაწყისში ყალიბდება საციციანო, როგორც სათავადო⁵ და სხვ.

სათავადოების წარმოქმნა ფეოდალური საწარმოო ძალების შემდგომი დეგრადაციის შედეგი იყო⁶.

სათავადოების წარმოშობამ განაპირობა ერთიანი საქართველოს სახელმწიფოს პოლიტიკური დაშლა სამეფო-სამთავროებად, რაც ფორმალურად 1490 წლის დარბაზის გადაწყვეტილებით იქნა დაკანონებული.

¹ საზომ-საწყაოების თვითნებურად გადიდებამ ძალზე უარყოფითად იმოქმედა მწარმოებლის მურნეობაზე; იხ. Н. Бердзенишвили, указ. соч. стр. 16, 17.

² ს. ჯანაშია, ბარათაშვილთა გენეალოგიისათვის, შრომები, II, 1952, გვ. 464.

³ Н. Бердзенишвили, указ. соч., стр. 16, 17.

⁴ დ. გვრიტიშვილი, ფეოდალური საქართველოს სოციალური ურთიერთობის ისტორიიდან, თბილისი, 1955, გვ. 68.

⁵ დ. გვრიტიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 125, 126, 127.

⁶ დ. გვრიტიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 54, 55.

ГРУЗИЯ НА РУБЕЖЕ XIV—XV ВЕКОВ

(по данным персидских и персоязычных источников)

Резюме

В истории Грузии последняя четверть XIV и начало XV века наименее изучены.

Это обстоятельство обусловлено тем, что грузинские документы, касающиеся означенного периода, дошли до нас в предельно малом количестве. «Памятник эриставов» — единственное дошедшее до нас произведение локального характера данной эпохи.

Первые попытки изучения истории Грузии этого периода с привлечением персидских и персоязычных источников сделаны грузинскими историками XVII—XVIII веков, но начало научного исследования истории Грузии данного времени связано с именем И. А. Джавахишвили. Однако И. А. Джавахишвили пользовался сведениями лишь одного персидского источника, а грузинские историки XVII—XVIII вв., хотя и располагали персидскими и персоязычными источниками, не смогли избежать многочисленных ошибок и неточностей, установление и выявление которых стало возможным только в последнее время.

Круг персидских и персоязычных источников по истории Грузии последней четверти XIV и начала XV веков можно значительно расширить, что способствует выявлению новых сведений, новых фактов, до сих пор неизвестных и неиспользованных материалов, и, таким образом, дает возможность восстановить историю Грузии данной эпохи на широкой источниковедческой базе.

Некоторые из авторов рассматриваемых нами исторических сочинений на персидском языке были очевидцами или современниками описанных ими событий, что значительно повышает ценность этих источников.

Сведения источников на персидском языке по истории Грузии непосредственно связаны с нашествиями Тимура и хронологически охватывают рубеж XIV—XV вв., что дает возможность восстановить политическое, социальное и экономическое состояние Грузии этого периода.

Социально-экономические и политические последствия нашествий Тимура были для Грузии исключительно тяжелыми. Они затормозили нормальное развитие страны. Нормальному развитию Грузии препятствовало и то обстоятельство, что опустошенная походами Тимура страна подверглась нашествиям и других иноземных завоевателей (туркменов Кара-Коюнлу и Ак-Коюнлу и др.).

Следует подчеркнуть, что нашествия иноземных завоевателей сочетались с осложнениями внутреннего порядка в стране. В конце XV века все эти обстоятельства привели единое грузинское государство к распаду на отдельные царства и княжества.

Целью настоящей работы является попытка восстановления политической и социально-экономической истории Грузии последней четверти XIV и начала XV века по данным персидских и персоязычных источников XV—XVI вв.

Сведения упомянутых сочинений сличены нами с данными других источников (грузинских, арабского, армянских, византийского ...) и сделана попытка выявления картины политической и социально-экономической жизни Грузии последней четверти XIV и начала XV в.

Сделана также попытка исследования причин, которыми были обусловлены непрерывные походы Тимура вообще и, в частности, его нашествия на Грузию.

Разумеется, без внимания не оставлены также последствия нашествий Тимура на Грузию, без чего, вообще, невозможно представить полную картину политического и социально-экономического положения Грузии последней четверти XIV и начала XV века.

Настоящая работа состоит из следующих частей:

Г л а в а I. Обзор источников и литературы

§ 1. Источники

§ 2. Литература

Г л а в а II. Грузия в XIII—XIV вв.

Г л а в а III. Политические, социальные и экономические причины завоеваний Тимура

Г л а в а IV. Нашествия Тимура на Грузию

§ 1. Нашествия Тимура на Грузию по данным грузинских источников

§ 2. Нашествия Тимура на Грузию по данным персидских и персоязычных источников

§ 3. Хронология нашествий Тимура на Грузию

§ 4. Локализация нашествий Тимура на Грузию

Г л а в а V. Политические и социально-экономические последствия нашествий Тимура на Грузию

§ 1. Политическое состояние Грузии последней четверти XIV и начала XV в.

§ 2. Социальные отношения в Грузии в последней четверти XIV и начале XV в.

§ 3. Экономическое положение Грузии в последней четверти XIV и начале XV в.

Заключение.

Г Л А В А I.

ОБЗОР ИСТОЧНИКОВ И ЛИТЕРАТУРЫ

§ I. Источники

По истории Грузии последней четверти XIV и начала XV века современных нарративных источников на грузинском языке почти нет. Свод грузинских летописей «Картлис-цховреба» («Летопись Грузии») прерывается на событиях второго десятилетия XIV в. После этого до конца XVII и начала XVIII века нарративного сочинения по истории Грузии не существовало. В те тяжелые времена писались лишь произведения местного, локального характера («Памятник эриставов»...).

Грузинские исторические сочинения XVII—XVIII вв. («История» Парсадана Горгиджанидзе, коллективный труд комиссии «Ученых мужей» Вахтанга VI и др.), которые подробно повествуют об истории Грузии XIV—XV вв., часто дают неверные и неполные сведения, так что, опосываясь только на этих источниках, исследователь не может правильно судить о ряде

важных исторических явлений того периода. Ввиду этого, приходится обращаться к персидским и персоязычным источникам тимуридской и, частично, сефевидской эпохи.

Следует отметить, что по истории Грузии последней четверти XIV и начала XV в. очень мало источников на армянском, арабском и греческом языках, так что сведения персидских и персоязычных источников по истории Грузии данного периода более ценны.

Богатая персидская и персоязычная историография тимуридского периода сохранила интересные сведения для политической и социально-экономической истории Грузии на рубеже XIV—XV веков.

Из этих произведений хронологически самым ранним памятником является „ظفر نامه“ «Зафар-намэ» («Книга победы») Низам ад-дина Шами.

Низам ад-дин Шами — участник одного из походов Тимура в Грузию. Он подробно рассказывает и о прочих нашествиях азиатского завоевателя на Грузию. Разумеется, значение его произведения как первоисточника огромно.

«Зафар-намэ» Низам ад-дина Шами является первоисточником для историков последующего периода (Шереф ад-дин Али Йезди, Фасихи Хафи, Хафиз-и Аbru, Абд ар-реззак Самарканди и др.).

В 1424 г. Шереф ад-дин Али Йезди создал историческое произведение под заглавием „ظفر نامه“ («Зафар-намэ»). В научной литературе известно, что Шереф ад-дин Али Йезди пользовался трудом Низам ад-дина Шами как первоисточником, но в распоряжении Шереф ад-дина были и другие источники; Шереф ад-дин Али Йезди непосредственно пользовался теми же источниками, которые в свое время были использованы Низам ад-дином Шами, но Шереф ад-дин собрал больше фактического материала, чем его предшественники. «Зафар-намэ» Шереф ад-дина Али Йезди для истории Грузии данного периода содержит богатый фактический материал и поэтому является ценным источником¹.

¹ Сведения Шереф ад-дина Али Йезди о Грузии (персидский текст, грузинский перевод, исследование и комментарии) подготовили к печати Д. Капитадзе и К. Табатадзе.

В 1414 г. Му'ин ад-дином Натанзи было создано историческое произведение по «всеобщей истории». Сочинение Му'ин ад-дина Натанзи основано на не дошедшем до нас тюркоязычном первоисточнике. Его происхождение не связано с «Зафар-намэ» Низам ад-дина Шами, поэтому этот источник вызывает особый интерес: данные Му'ин ад-дина Натанзи дают возможность проверить сведения Низам ад-дина Шами, Шереф ад-дина Али Йезди, Абд ар-резака Самарканди и др.

В историческом труде Му'ин ад-дина Натанзи сохранены ценные сведения по истории Грузии конца XIV и начала XV в., так что, вместе с другими историческими трудами на персидском языке, произведение Му'ин ад-дина Натанзи является значительным источником по истории Грузии данного периода.

Интересные сведения по истории Грузии конца XIV и начала XV в. сохранились в историческом труде Хафиз-и Абру

„زبدة التواريخ“ — «Зубдат-ат-таварих» («Сливки летописей»).

Хафиз-и Абру пользовался в основном сочинениями Низам ад-дина Шами и Шереф ад-дина Али Йезди, но, по-видимому, он пользовался также недошедшей до нас хроникой, использованной в свое время Му'ин ад-дином Натанзи.

Исторический труд Хафиз-и Абру является основным источником для персоязычного историка XV в. Абд ар-резака Самарканди (до повествования о событиях 1426 г.).

Абд ар-резак Самарканди в своем труде „مطلع السعدين“ — «Матла' ас-са' дайн ва маджма'-ал-бахрайн» («Место восхождения двух счастливых светил и место слияния двух морей») подробно рассказывает о нашествиях Тимура на Грузию. Его повествование опирается в основном на сведения Хафиз-и Абру.

Одним из представителей богатой персоязычной историографии является Фасихи Хафи. В 1442 г. Фасихи Хафи преподнес султану Шахруху свой труд под названием „مجلد فصیحی“ — «Муджмал-и Фасихи» («Фасихов конспект» (по истории)).

Исторический труд Фасихи Хафи примечателен точностью хронологии событий. Именно поэтому «Муджмал-и Фасихи» является ценным источником для уточнения дат ряда событий истории Грузии последней четверти XIV и начала XV века.

Интересные сведения по истории Грузии данной эпохи сохранились в историческом труде Мирхонда „*روضة الصفا*“ — «*Раузат-ас-сафа*» («Сад чистоты»).

Труд Мирхонда в основном компилятивный. Этот историк почти дословно повторяет повествования Низам ад-дина Шами, Шереф ад-дина Али Йезди, Хафиз-и Абру и Абд ар-реззака Самарканди, но в нем содержатся и такие сведения, которых нет у его предшественников.

Сведения по истории Грузии интересующей нас эпохи имеются также в сочинениях Тадж ас-Сальмани, Хондемира, в анонимной «*Tarikh-i Timig*» и др.

Правда, сведения этих историков по точности и полноте изложения событий не могут соперничать со сведениями официальных историков Тимура и тимуридов, но для всестороннего изучения вопроса мы считаем необходимым привлечение и этих сведений.

Из вышеупомянутых персидских и персоязычных источников И. А. Джавахишвили пользовался лишь историческим сочинением Шереф ад-дина Али Йезди «*Зафар-намэ*».

В настоящей работе нами использованы «*Зафар-намэ*» Низам ад-дина Шами и Шереф ад-дина Али Йезди, сочинение Му'ин-ад-дина Натанзи, «*Муджмал-и Фасихи*» Фасихи Хафи, «*Зубдат ат-таварих*» Хафиз-и Абру, «*Матла'ас-са'дайн ва маджма'ал-бахрайн*» Абд ар-реззака Самарканди, «*Раузат-ас-сафа*» Мирхонда, «*Хабиб ас-сийяр*» Хондемира и др.

Сведения по интересующему нас периоду имеются в сочинении араба-сирийца Ахмеда ибн Арабшаха «*كتاب عجائب*»

„*كتاب ادجايب الـمقدور في اخبار تيمور*“ — «*Китаб аджаиб ал-макдур фи-ахбар Тимур*» («Чудеса предопределения в известиях о Тимуре»).

Данные Ибн Арабшаха о Грузии почти идентичны со сведениями Му'ин ад-дина Натанзи. Надо полагать, что арабский автор пользовался персидским источником. Вполне возможно также, что Му'ин ад-дин Натанзи и Ибн Арабшах черпали свои сведения из общего источника.

По истории Грузии последней четверти XIV и начала XV в. скудные сведения дают армянские источники (Фома Мецоп-

ский, продолжатель хроники Самуила Ангийского, Григол Хлатский и др.).

О первом нашествии Тимура на Грузию, о взятии Тбилиси и о пленении царя Баграта с царицей рассказано у византийского историка Михаила Панарета («Трапезундская хроника»).

Скудный, но интересный материал по истории Грузии упомянутого периода сохранился в дневниках посла короля Кастилии Рюи Гонзалеса де Клавихо и немецкого ландскнехта Ганса Шильтбергера.

Источники по истории Грузии конца XIV и начала XV в. в малом количестве имеются на грузинском языке в виде хроник, приписок, эпиграфического материала и документов (публикации Ф. Жордания, С. Н. Какабадзе, Е. С. Такайшвили, Н. А. Бердзенишвили). Упомянутая летопись ксанских эриставов («Памятник эриставов»), таким образом, остается единственным современным нарративным грузинским источником.

Как уже было сказано, история Грузии XIV—XV вв. довольно подробно изложена у историков XVII—XVIII веков (Парсадан Горгиджанидзе, комиссия «Ученых мужей» Вахтанга VI, Вахушти Багратиони, автор второго текста «Ахали Картлис цховреба»). Но следует отметить, что сведения вышеупомянутых грузинских нарративных произведений для интересующей нас эпохи основаны на персидских и персоязычных источниках¹, так что в данное время, когда выявлены и изучены персидские и персоязычные первоисточники грузинских исторических сочинений, значение этих последних для изучения истории Грузии последней четверти XIV и начала XV века не столь важно.

§ 2. Литература

История Грузии последней четверти XIV и начала XV в. исследовалась М. Броссе, Д. Бакрадзе, М. Джанашвили, Д. Каричашвили, С. Какабадзе, У. Алленом и другими.

Некоторые из этих ученых пользовались исключительно грузинскими источниками, а иные опирались на данные персидско-

¹ Д. В. Кацитадзе, Персидские источники XV в. труда П. Горгиджанидзе и продолжений „Картлис цховреба“, Восточный сборник, I, Тбилиси, 1960, стр. 157—160, 163—166.

го историка XV века Шераф ад-дина Али Йезди (в переводе Pétis de la Croix).

Самое исчерпывающее исследование истории Грузии данного периода на основании анализа и сличения данных персидского, византийского, армянского и грузинских источников принадлежит И. А. Джавахишвили.

Важные вопросы политической и социально-экономической истории Грузии XIV—XV вв. поставили и осветили в своих трудах С. Джанашия, Н. Бердзенишвили, В. Габашвили, И. Долидзе, А. Киквидзе, Д. Гвретишвили и др.

У вышеупомянутых исследователей имеется немало интересных соображений (о возникновении «сатавадо», о социальном положении азнауров, о крестьянских категориях, о причинах распада единого грузинского государства и др.), но некоторые вопросы еще требуют уточнения и дальнейшего исследования.

ГЛАВА II.

ГРУЗИЯ В XIII—XIV вв.

В настоящей главе дается обзор положения Грузии в эпоху, предшествовавшую нашествиям Тимура.

Политическое и экономическое могущество Грузии XII—XIII вв. обусловило расцвет феодальной культуры.

К началу XIII в. феодальные отношения в Грузии достигли вершины своего развития: крепостничество становится господствующей формой социальных отношений.

Но нормальное развитие страны было искусственно прервано вторжением монгольских полчищ и завоеванием ими Грузии.

По уровню своего развития монголы стояли намного ниже завоеванных ими народов (иранцев, грузин, армян и др.). Они были кочевниками, а обычным результатом нашествий кочевников являлось ослабление производительных сил страны.

Нашествия кочевников затормозили политическое и социально-экономическое развитие культурных стран Закавказья, в том числе и Грузии.

В середине XIII в. монголы в первый раз произвели перепись населения. Прямым результатом переписи являлось введение монгольских податей и повинностей (мал, купчур, тамга;

улуфа и др.). Вместе с тем в силе остались старые грузинские налоги и повинности, так что положение крестьян резко ухудшилось. Крестьяне прибегали к пассивным формам сопротивления (бегство, «хизноба», «боганооба»). Опустели вотчины феодалов, земля не обрабатывалась и не давала урожая.

Ответственность за уплату податей монголы возложили на грузинских феодалов. Феодалы, желая избавиться от налогов, предпочитали уступать свои земли имущим родственникам, ортагам, крупным купцам. Феодалы (в особенности мелкие знауры) теряли землю, а потеря земель своим следствием имела потерю ими главенствующего социального положения.

Кочевники-монголы в основном интересовались пастбищами для своих стад, но к тому времени, когда феодальные отношения проникали в монгольское общество, они, видимо, стали покушаться на грузинские формы землевладения: они хотели внедрить в определенной части Грузии формы восточного землевладения. Доказательством этому служит завещание визири и известного историка Рашид ад-дина своему сыну Пир-Султану, который был правителем Грузии и Северной Армении. Согласно этому завещанию, Рашид ад-дин своему сыну в Грузии и Северной Армении оставлял 300 феданов земли¹ (по-видимому, эти земли принадлежали к категории «мулька»).

Исходя из этого, надо полагать, что монголы (илханы) стремились заменить грузинское феодальное землевладение восточным.

В результате монгольского господства некоторые города Восточной Грузии прекратили свое существование.

Значительно ослабла царская власть и открылась дорога феодальному партикуляризму. Взамен дальнейшего развития индивидуальной земельной собственности началось объединение вотчин и «феодальных домов»². Наряду с вышеуказанным положением возникли «сатавадо» (владение феодального дома).

Одним из важнейших последствий господства монголов являлось измельчание старых феодальных «домов» и «возвыше-

¹ Letters of Rashid al-din Fadl-allah, edited by Khan Bahadur Muhammed Shafi, Lahore, 1947, стр. 231.

² В. Н. Габашвили, Феодальный строй Грузии XVI—XVII веков (Опыт сравнительного исследования), Тбилиси, 1958, стр. 143.

ние» новых, общий экономический упадок и ускорение процесса политического распада страны.

Особенно ухудшилось состояние крестьян, обострилась классовая борьба.

Монгольское господство длилось почти 100 лет. Грузинский народ лишь ценой больших жертв сумел избавиться от монгольского ига.

Георгий V (1314—1346 гг.) воспользовался междоусобной борьбой в Ильханском Иране и с 30-ых годов XIV в. прекратил уплату дани ильханам. Он же сумел восстановить могущество Грузии.

Некоторого успеха достигла Грузия и в царствование Баграта V (1360—1393 гг.). При нем политические границы Грузии вновь расширились. Грузия стала единым государством, но это единство не базировалось на прочной основе: между отдельными районами и краями не существовало прочной экономической связи. В то же время возникли новые внешние причины, воспрепятствовавшие нормальному развитию страны: в последней четверти XIV в. Грузия подверглась нашествиям нового сильного врага в лице азиатского завоевателя Тимура.

ГЛАВА III.

ПОЛИТИЧЕСКИЕ, СОЦИАЛЬНЫЕ И ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ПРИЧИНЫ ЗАВОЕВАНИЙ ТИМУРА

Завоевания Тимура давно привлекали внимание историков.

Персидские и персоязычные историки тимуридской эпохи главной причиной нашествий и завоеваний Тимура считают его намерение распространить мусульманскую веру¹.

Буржуазная историография XVIII—XIX вв. обратила внимание на причины завоевательных походов Тимура. Некоторые историки (Э. Гиббон, Г. Вебер.) бесконечные завоевания Тиму-

¹ Г и й а с а д д и Али, Дневник похода Тимура в Индию, Москва, 1958.

ظفر نامه تاريخ عمومي مفصل ايران در دوره تيموريان مولانا شرف
стр. 60. 61.

الدين على يزدي، جلد اول، تهران، ۱۳۳۶،
стр. 291.

ра объясняли его честолюбием¹, другие же думали, что главной целью его было разрушение и опустошение завоеванных стран (Т. Грановский)².

Известный историк ислама А. Мюллер полагал, что главная причина походов Тимура кроется в его стремлении получить возможно больше добычи, хотя в некоторых случаях (напр., нашествие на Грузию) Мюллер не исключал и религиозного мотива³.

В. В. Бартольд в своих работах неоднократно касался причин походов Тимура. По мнению В. В. Бартольда, Тимур свои завоевания оправдывал религиозным мотивом, тогда как истинной причиной его походов было честолюбие завоевателя⁴.

Нашествие Тимура в 1386 г. на Закавказье В. В. Бартольд объяснял его враждебным отношением к Тохтамышу, однако он не объяснил мотивов тех походов Тимура в Грузию, которые имели место и после разгрома Тохтамыша.

По мнению И. А. Джавахишвили, причиной нашествий Тимура на Грузию является его борьба с золотоордынским ханом Тохтамышем. Но и И. А. Джавахишвили не обратил внимания на то обстоятельство, что Тимур несколько раз вторгся в Грузию и после разгрома Тохтамыша (1395 г.).

О завоеваниях Тимура и о причинах этих завоеваний интересные предположения высказал А. Ю. Якубовский. По мнению А. Ю. Якубовского, целью походов Тимура являлось завоевание новых земель, создание огромного государства монгольского типа, захват добычи. Вместе с тем он считался и с требованиями амиров кочевых племен (грабительские походы).

Тимур стремился смягчить обостренные социальные противоречия в Средней Азии испытанным методом: путем завоевания новых стран он предоставлял новый источник дохода амирам кочевых племен. В то же время рядовые кочевники, наде-

¹ История упадка и разрушения Римской империи Эдуарда Гиббона. ч. VII, Москва, 1886, стр. 170; Всеобщая история Георга Виссера. т. VII, Москва, 1894, стр. 207.

² Сочинения Т. Н. Грановского. часть I, Москва, 1866, стр. 337, 338.

³ А. Мюллер. История ислама, т. III, СПб., стр. 324, 325.

⁴ В. В. Бартольд, История Туркестана, Сочинения, II, часть I, Москва, 1963, стр. 158; В. В. Бартольд. Углубек и его время. Сочинения II, часть 2, Москва, 1964, стр. 46.

ясь на большую добычу, с радостью участвовали в походах, так что социальные противоречия собственно в Средней Азии этим ослаблялись.

А. Ю. Якубовский неоднократно отмечал, что Тимур стремился к господству на мировых транзитно-торговых дорогах.

Вместе с тем совершенно ясно, что Тимур старался, с одной стороны, объединить Среднюю Азию в единое феодальное государство и экономически усилить ее, а с другой — делил завоеванные страны на зависимые феодальные владения. Владетельными князьями на завоеванной территории становились его сыновья, внуки, иногда даже некоторые амиры. В этом мероприятии значительную роль сыграл феодальный институт «сойюргала»¹.

На причины походов Тимура в своих работах обратил внимание В. Н. Габашвили. Он особо подчеркивает то обстоятельство, что Тимур в Иране и Закавказье вел борьбу за землевладение².

Из вышесказанного очевидно, что учеными высказаны интересные положения о причинах завоеваний Тимура. Но в специальной литературе еще не изучены с необходимой полнотой причины этих завоевательных войн. В связи с этим нами высказаны некоторые соображения.

В настоящей работе приведен материал, говорящий о том, что одной из причин нашествий Тимура на Грузию являлось стремление овладеть транзитной дорогой, проходившей на юге Закавказья. Разумеется, обострение взаимоотношений с Тохтамышем в определенное время возникло на этой почве.

Стремлением к господству на торгово-транзитных дорогах надо объяснить то обстоятельство, что Тимур борется за овладение торговыми центрами Малой Азии, Сирии и Ирака (напр., Сивасом, Алеппо, Дамаском, Багдадом).

Сивас, Алеппо, Дамаск и Багдад караванными дорогами были связаны с Тебризом (Тебриз—Мосул—Нисибин—Эдесса—Алеппо—Дамаск; Тебриз—Марага—Мосул—Багдад). Тебриз со

¹ А. Ю. Якубовский, Тимур (опыт краткой характеристики). Вопросы истории, 1946, 8—9, стр. 60—66; его же, Тимур и его время. История народов Узбекистана, I, Ташкент, 1960, стр. 359—367.

² В. Н. Габашвили, Тимур-ленг, Очерки по истории Ближнего Востока (феодальная эпоха), Тбилиси, 1957, стр. 220—225.

своей стороны связывался с торговой дорогой, шедшей из Средней Азии по территории Ирана (Самарканд — Балх — Герат — Султани — Тебриз).

На основе изучения персидских и персоязычных источников и их сличения с другим материалом выясняется, что главной целью Тимура было полновластное и единоличное господство на торговых магистральных, связывающих Восток с Западом. С осуществлением этой цели непосредственно была связана борьба с Османским государством.

Стремление Тимура к господству на транзитной дороге, связывающей Восток с Западом, надлежащим образом было оценено в Западной Европе. Господство турок-османов на Черном море угрожало торговле Запада с Востоком, поэтому в Западной Европе с большим интересом следили за каждым шагом азиатского завоевателя.

Особенной активностью в этом отношении отличался король Кастилии Энрике III, который два раза направил своих послов к Тимуру¹.

Тимур старался установить торговые взаимоотношения с Францией и другими странами Западной Европы. После битвы под Анкарой Тимур послал королю Франции Карлу VI, а также другим государям Западной Европы письмо, в котором предлагал западноевропейским государям установление торговой связи².

Следует отметить, что византийский и трапезундский императоры, а также и генуезцы в борьбе против турок-османов считали Тимура своим союзником³.

Нами приведены сведения персидских и персоязычных источников, из которых явствует, что одной из главных причин борьбы Тимура с Османским государством являлась борьба за владение торгово-транзитными городами Эрзинджаном и Эрзурумом⁴, которые были значительными торгово-транзитными пунктами на дороге, связывающей Восток с Западом.

¹ Рюи Гонзалес де Клавихо, Дневник путешествия ко двору Тимура в Самарканд в 1403—1406 гг., Санкт-Петербург, 1881, Сборник, отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук, XXVIII. т. № 1, стр. 102.

² Рихард Хенниг, Неведомые земли, III, Москва, 1962, стр. 401.—404.

³ Клавихо, стр. 126, 145, 147.

⁴ Histoire des conquêtes de Tamerlan intitulée Zafar-nāma par Nizamuddin Sāmi. Tome I, Praha, 1937, стр. 214; Шереф ад-дин Али Йезди, „За-

Владея Эрзинджаном и Эрзурумом, Османская Турция становилась господствующей державой в двух значительных пунктах торгово-транзитной дороги и подчиняла своему контролю торговлю между Западом и Востоком на довольно большом отрезке транзитной дороги (Эрзинджан—Сивас—Тукат—Амасия). Это увеличивало ее таможенные доходы.

Тимур стремился, с одной стороны, к господству на транзитной дороге, проходившей по югу Закавказья (Султанния—Карабаг—Барда'а—Ганджа—Шамхор—Тбилиси—Гори—Ахалцихе—Эрзурум), а с другой, по-видимому, намеревался сохранить значение и той дороги, которая активно действовала во время ильханов (вернее, активное действие которой возросло после перенесения ильханами транзитной дороги на юг: Султанния—Тебриз—Эрзурум—Трапезунд или Султанния—Тебриз—Эрзурум—Эрзинджан—Сивас).

Таким образом, Грузия поневоле оказалась втянутой в борьбу, которую вел Тимур за овладение торгово-транзитной дорогой.

Тимур был заинтересован в овладении крупными городами, лежащими на этой торговой магистрале.

Наше внимание привлекло одно обстоятельство: в 1386 г. после взятия Тбилиси, Тимур при всей свойственной ему жестокости не разрушил город. На этот раз он удовлетворился подчинением Баграта и обращением его в мусульманскую веру. Жестокое ограбление и опустошения Грузии Тимур начал после того, когда для него стало ясно, что грузины вовсе не собираются подчиниться врагу и продолжают борьбу.

По-видимому, дело здесь обстояло так: Тимур интересовался столицей Грузии как значительным торговым пунктом, лежащим на торгово-транзитной дороге Закавказья и Ближнего Востока. Тбилиси был связан с торговой дорогой, проходившей с Востока на Запад (Султанния—Карабаг—Барда'а—Ганджа—Шамхор—Тбилиси)¹, поэтому Тимур не опустошил его. Пос-

фарнамэ", II, стр. 264, 382, 383; Х а ф и з - и А б р у, „Зубдат-ат-таварих“, см. *Histoire des conquêtes de Tamerlan intitulée Zafar-nāma par Nizāmuddin Sami, édition critique par Felix Tauer, tome II, Praha, 1956, стр. 164, 165, 170, 171, 174, 175.*

¹ The Geographical part of the *Nuzhat-al-Qulub* composed by Hamdallah Mustawfi of Qazwin in 740 (1340). Leyden-London, 1915, стр. 182.

ле того же, как грузины восстали против него, он неоднократно жестоко грабил, опустошал и разрушал Грузию.

Тимур хорошо знал, что для овладения торгово-транзитной дорогой Закавказья первым делом следовало подчинить своему господству тот край, где проходит эта дорога, т. е. необходимо было покорить страны Закавказья, в частности, Грузию. Грузия не подчинялась азиатскому завоевателю и поэтому Тимур совершил в 1394—1403 годах еще 5 походов против нее. Но тогда, когда по мнению Тимура, Грузия была уже покорена, он изменил свою политику разрушения и ограбления городов Закавказья: источники на персидском языке отмечают, что Тимур после «окончательного» покорения Грузии (в 1403 г.) начал строить г. Бейлакан¹.

Бейлакан лежал в устье рр. Аракса и Куры. Он являлся одним из крупных торговых центров на транзитных дорогах Закавказья. По-видимому, Тимур, после того, как сломил сопротивление Грузии, обратил внимание на восстановление значительных торговых пунктов транзитно-караванной дороги. Одним из таких пунктов был г. Бейлакан. Восстановлением Бейлакана Тимур ставил себе целью оживить торгово-транзитную дорогу Закавказья.

Из вышесказанного можно заключить, что одной из причин походов Тимура в Грузию являлось его стремление к овладению торгово-транзитными магистралями Закавказья.

Но нашествия Тимура на Грузию не следует объяснять только вышеуказанными мотивами. Надо предусмотреть и другой момент.

Тимур стремился к завоеванию новых стран. Его целью, как уже было сказано, было восстановление огромного государства

¹ Низам ад-дин Шами, стр. 288; Шераф ад-дин Али Йезди, II, стр. 385, Му'ин ад-дин Натанзи, рукопись Ленинградского отделения Института востоковедения АН СССР, С. 381, л. 298 а:

عبدالرزاق سمرقندی، مطالع السعدين والمجمع البحرين рукопись Ленинградского отделения Института востоковедения АН СССР, С. 443, л. 277 б;

میرخواند، روضة الصفا، جلد VI تهران 454، خواند امیر، تاریخ حبیب السیر فی اخبار افراد بشر، تالیف غیاث الدین بن همام الدین الحسینی المدعو به خواند امیر، 3، تهران، 1336، стр. 579.

Чингис-хана. Ради этого он беспрерывно воевал в течение почти 30 лет.

В завоеванных странах Тимур раздавал своим приближенным земли в виде «сойюргала». Грузию (с Арменией и Карабагом-Муганом) он отдал Мираншаху и его потомкам.

Земли, отданные в виде «сойюргала» царевичам и амирам, Тимур населял кочевниками. Этим способом он разгружал собственно Среднюю Азию от неугомонного кочевого элемента. С другой стороны, путем переселения кочевников он создавал опасность для местного феодального землевладения. Поэтому иранские феодалы усилили борьбу за местные формы землевладения, что способствовало продолжительности походов Тимура в Иран.

Такое же явление наблюдается и в Грузии. В персидских и персоязычных источниках встречаются сведения о том, что Тимур в некоторых частях Грузии оставлял своих воинов¹. Сохранилось даже прямое указание на то, что в Грузии Тимур подарил земли одному полководцу из Хорасана: историки рассказывают, что в 1403 г. Тимур отдал Биртвисскую крепость (в Нижн. Картли) с прилегавшими землями на правах «икта» полководцу из Хорасана и велел ему, чтоб те места были очищены от неверных².

Как известно, «икта» является формой восточного землевладения. Ее внедрение в Грузии угрожало местному, грузинскому феодальному землевладению, которое было основано на вотчинной системе и являлось более прогрессивной формой землевладения.

Тимур старался уничтожить эти прогрессивные формы феодальных отношений, ибо кочевое хозяйство не могло ужиться с развитым феодальным хозяйством.

В деле ликвидации грузинского феодального землевладения и внедрения восточного землевладения определенное значение имел ислам как идеологическая опора для восточного феодального общества. Поэтому не случайно, что борьбу за реорганизацию землевладения в Закавказье (в частности, в Грузии) Ти-

¹ Низам ад-дин Шахи, I, стр. 215, 250; Шериф ад-дин Али Йезди, II, стр. 174.

² Низам ад-дин Шахи, I, стр. 283; Шериф ад-дин Али Йезди, II, стр. 378; Абд ар-реззак Самарканди, л. 235. б.

мур проводил под знаком уничтожения христианства и распространения мусульманства, так что сведения историков, которые утверждают, что нашествия Тимура на Грузию объясняются его желанием распространить мусульманство, не лишены основания. В руках Тимура мусульманство стало идеологией борьбы против христианских землевладельцев Грузии и других стран Закавказья.

Помимо этого, одной из причин нашествий Тимура (в частности, его походов в Грузию) являлось его стремление к богатой добыче. В персидских и персоязычных источниках неоднократно отмечено, как жестоко были ограблены Тимуром покоренные страны (Индия, Иран, Грузия). Вывозимое отсюда богатство шло на благоустройство среднеазиатских городов (Самарканда, Бухары, Шахрисябза).

Таким образом, целью походов Тимура являлся захват богатой добычи, покорение новых земель (восстановление огромной империи Чингис-хана), выселение из Средней Азии центробежных сил и подчинение своему контролю торговых магистралей, в частности дороги, связывающую Восток с Западом.

Вышеупомянутыми причинами обусловлены непрерывные походы Тимура вообще, и в частности его нашествия на Грузию.

ГЛАВА IV.

НАШЕСТВИЯ ТИМУРА НА ГРУЗИЮ

§ I. Нашествия Тимура на Грузию по данным грузинских источников

Грузинские источники конца XIV и начала XV веков, повествующие о нашествиях Тимура на Грузию, немногочисленны. Хроники, грамоты, эпиграфический материал и единственный нарративный источник («Памятник эриставов») весьма кратко и скудно повествуют лишь о нескольких походах Тимура в Грузию и об опустошении страны в результате этих нашествий.

Но, несмотря на это, данные «Памятника эриставов» и грузинских хроник все же заслуживают особого внимания как современные источники.

О нашествиях Тимура на Грузию сравнительно подробно рассказывают грузинские историки XVII—XVIII вв., но дело в том, что из этих историков некоторые опираются непосредственно на персидские и персоязычные источники XV в., а другие авторы пользуются данными указанных источников уже из сочинений, существующих на грузинском языке.

При сличении сведений грузинских нарративных памятников с источниками на персидском языке очевидно, что грузинские авторы иногда непосредственно следуют за своими первоисточниками, а иногда пропускают, переделывают некоторые места, искажают собственные имена и географические названия и т. д.

Для иллюстрации приведем несколько примеров.

Историк XVII в. Парсадан Горгиджанидзе при описании нашествий Тимура на Грузию пользовался историческим сочинением персоязычного автора XV века Абд ар-реззака Самарканди «Матла ас-са'дайн ва маджма ал-бахрайн». Горгиджанидзе частично следует за текстом персоязычного источника, но иногда отклоняется от него; в его повествовании в большинстве случаев нарушен порядок событий, хронология вообще отсутствует, собственные имена и географические названия искажены и т. д. Например: причиной первого нашествия Тимура на Грузию Горгиджанидзе считает покорение грузинами крепости Алинджа, после чего будто Тимур пошел на Грузию и опустошил владение Химшии (Кахети).

По данным персидских и персоязычных источников, это событие произошло во время третьего нашествия Тимура на Грузию (ноябрь—декабрь 1399 года), а Парсадан Горгиджанидзе вышеизложенный факт относит к первому нашествию.

Грузинский автор искажает названия географических пунктов: напр., вместо упомянутого в персидских и персоязычных источниках Зоврети (زريت . زوریت) он пишет Казрети. По Горгиджанидзе, этот Казрети находится в Имерети (на самом деле в Грузии существует сел. Казрети, но находится в Нижн. Картли); название крепости — Панаскерти (پانسکرد) Горгиджанидзе переделал в Нушбнерти и т. д.

Парсадан Горгиджанидзе упускает многие факты, существующие в его персоязычном источнике: напр., он ничего не го-

ворит о взятии Тимуром Тортумской крепости, но со своей стороны добавляет описание таких событий, которые не имеются в персоязычном первоисточнике.

Перечень всех недостатков «Истории» Парсадана Горгиджанидзе в данном случае мы считаем излишним (в настоящей работе об этом подробно идет речь), отметим только, что при изучении нашествий Тимура на Грузию пользоваться «Историей» Горгиджанидзе без особого критического подхода недопустимо.

Комиссия «Ученых мужей» Вахтанга VI в искаженном виде представила картину нашествий Тимура на Грузию. Авторы в основном следуют за сведениями персидских источников (по нашему мнению, эти источники — «Зафар-намэ» Низам ад-дина Шами и Шереф ад-дина Али Йезди), но по-своему переделывают их, кое-что опускают, кое-что добавляют, а кое-что прямо искажают. Напр., «Ученые мужи» совершенно упустили такие значительные факты, как опустошение Тимуром владения Химшии, овладение Тимуром Зовретской и Панаскертской крепостями, истребление грузин, скрывавшихся в пещерах и др.

В труде «Ученых мужей» географические имена искажены: Меник-кули (منیکول) персидских источников у грузинских авторов читается как Манглиси и т. д.

В коллективном труде «Комиссии» замечается и искажение хронологии (напр., датой первого нашествия Тимура авторы считают 1393 г.). Этот недостаток труда в свое время отметил Вахушти Багратиони.

Вахушти Багратиони строго раскритиковал коллективный труд «Комиссии» Вахтанга VI; однако он не удовлетворился только критикой и заново воссоздал историю Грузии XIV—XVIII вв. Вахушти внес много исправлений в труд «Комиссии», но, по-видимому, многое и позаимствовал оттуда без изменения. Помимо этого сочинения он пользовался также хрониками (основываясь на этих хрониках, он дает хронологию нескольких вторжений Тимура).

Следует отметить, что Вахушти Багратиони повторяет ошибки и неточности, существующие в труде «Ученых мужей». Он упустил описание таких значительных фактов, как взятие Тимуром укрепленных крепостей Зоврети и Панаскерти, истреб-

ление грузин, скрывавшихся в пещерах и т. д. Вахушти Багратиони, так же, как и «Комиссия», искажает собственные имена и географические названия: например, Джанибек персидских и персоязычных источников в труде Вахушти именуется Джандиером, Меник-кул — Манглиси и т. д.

О нашествиях Тимура на Грузию повествует т. н. II текст «Ахали Картлис цховреба». Это сочинение по содержанию является переделкой труда «Ученых мужей»: описания нашествий Тимура на Грузию иногда дословно перенесены из сочинения «Комиссии». Автор этого труда поневоле повторяет ошибки и неточности, допущенные «Комиссией».

В заключение следует подчеркнуть, что при изучении нашествий Тимура на Грузию пользование грузинскими нарративными сочинениями XVII—XVIII вв. требует особого критического подхода; необходимо сличение сведений этих трудов с данными иностранных, в первую очередь, персидских и персоязычных источников.

§ 2. Нашествия Тимура на Грузию по данным персидских и персоязычных источников

Персидские и персоязычные источники XV—XVI вв., как было указано, дают богатый и интересный материал о нашествиях Тимура на Грузию.

Хронологически первым памятником, в котором подробно рассказано о нашествиях Тимура, является «Зафар-намэ» Низам ад-дина Шами. Примечательно, что историки последующих времен иногда дословно следуют за Низам ад-дином Шами, хотя порой и добавляют такие сведения, которых нет у их предшественника.

Мы ставим себе целью показать, как повествует Низам ад-дин Шами о событиях, связанных с походами Тимура в Грузию. Наряду с этим, его данные пополняются теми сведениями, которые сохранились в произведениях историков последующих времен.

По данным Низам ад-дина Шами, Тимур, овладев городами Ирана, напал на Грузию. В 788 г. хиджры (= 1386 г.) он осадил г. Тбилиси.

Упомянутый историк довольно подробно описывает нашествие Тимура на Грузию, начиная с 1386 года.

Низам ад-дин Шами рассказывает, что под Тбилиси произошла кровопролитная битва. Грузины бились самоотверженно, но воинам Тимура все-таки удалось ворваться в крепость. Они пленили царя Баграта и привели его в стан Тимура¹.

Взятие Тбилиси Тимуром в основном так же описано у Шереф ад-дина Али Йезди. Абд ар-реззак Самарканди, Мирхонда и Хондемира². Весьма сжато рассказывается об этом факте у Фасихи Хафи и Му'ин ад-дина Натанзи³. Но у Шереф ад-дина Али Йезди сохранилось сведение, по которому воины Тимура вторглись в крепость с помощью больших щитов⁴.

Низам ад-дин Шами повествует (и другие историки повторяют его рассказ), что после взятия Тбилиси Тимур направил своих полководцев для покорения горцев Кавказа, а сам отправился в Карабаг. В Карабаге пленному царю Баграту было предложено принятие мусульманства, Баграт согласился на предложение Тимура и со своей стороны преподнес завоевателю драгоценные подарки⁵.

Шереф ад-дин Али Йезди подчеркивает, что Баграт преподнес Тимуру среди многих ценных подарков доспехи, приготовленные будто бы пророком Давидом (это же сведение сохранилось у Фасихи Хафи и Будака Казвини)⁶.

Примечательно, что принятие Багратом мусульманской веры и его подчинение Тимуру не произошло без компромисса. Об этом свидетельствует тот факт, что Тимур одарил Баграта драгоценными подарками, поставил его правителем его же собственного царства и отправил на родину.

Тимур ту зиму провел в Карабаге у берегов р. Аракса.

По данным персидских и персоязычных источников (Низам ад-дин Шами, Шереф ад-дин Али Йезди, Абд ар-реззак Самар-

¹ Низам ад-дин Шами, I, стр. 100.

² Шереф ад-дин Али Йезди, I, стр. 291; Абд ар-реззак Самарканди, л. 135а; Мирхонд, VI, стр. 147; Хондемир, 3, стр. 439.

³ Фасихи Хафи, л. 386 а; Му'ин ад-дин Натанзи, л. 281 б.

⁴ Шереф ад-дин Али Йезди, I, стр. 292; такой факт сохранил в грузинских исторических сочинениях XVIII в. (см. „Картлис цховреба“, II, Тбилиси, 1959, стр. 329, 450).

⁵ Низам ад-дин Шами, I, стр. 101; Шереф ад-дин Али Йезди, I, стр. 297; Фасихи Хафи, л. 386 а; Абд ар-реззак Самарканди, л. 135 а.

⁶ Шереф ад-дин Али Йезди, I, стр. 297; Фасихи Хафи, л. 386 а; Будака Казвини, „Джавахира-л-ахбар“, Dorn, 288, ф. 233 а.

канди и др.) С 1387 года по 1394 г. Тимур не появлялся в Грузии: он воевал против Тохтамыша. Тимур вновь вторгается в Грузию лишь после семилетней передышки.

Из данных источников явствует, что результаты своего похода против Тохтамыша он связывал с задачей покорения Грузии и укрепления своего владычества в этой стране. Очевидно, Грузия занимала значительное место в его завоевательских планах, целью которых было восстановление политических границ монгольского государства, нераздельное владычество тимуридов на обширной территории Передней Азии и Кавказа. Как известно, на этой почве и произошел конфликт между Тимуром и Тохтамышем. Это стало одной из главных причин нашествия Тимура на Грузию, к захвату которой стремился и Тохтамыш.

По сведениям Низам ад-дина Шами, в месяце шаввале 796 года хиджры (в июле — августе 1394 года) Тимур второй раз вторгся в Грузию; сначала он опустошил Ахалцихский край, а затем Арагвское ущелье. Потом он покоряет Шеки. В это время Тимур получает известие о новом походе Тохтамыша и направляется для встречи с ним¹. Эти сведения Низам ад-дин Шами повторяются в произведениях Шереф ад-дина Али Йезди, Абд ар-реззак Самарканди, Мирхонда и Хондемира².

Согласно Шереф ад-дину Али Йезди, Тимур своему сыну Мираншаху в 1393 г. пожаловал «престол Хулагу» и принадлежавший ему улус в Иране, который охватывал территорию от Дербенда до Багдада и от Хамадана до Рума³. Это сведение уточняется данными Хафиз-и Абру и Абд ар-реззак Самарканди. Согласно упомянутым источникам Тимур после возвращения из Дешт-и Кипчака Ирак, Азербайджан, Грузию, Армению и Курдистан отдал Мираншаху. Владетели этих краев: амир Шейх Ибрагим Дербенди, Константинэ гурджи (грузин) и Кара Осман Туркмени подчинились ему⁴.

¹ Низам ад-дин Шами, I, стр. 157.

² Шереф ад-дин Али Йезди, I, стр. 521, 522, Абд ар-реззак Самарканди, л. 163 а; Мирхонд, VI, стр. 242; Хондемир, 3, стр. 461, 462.

³ Шереф ад-дин Али Йезди, I, стр. 445, 557.

⁴ Хафиз-и Абру, стр. 146, 147; Абд ар-реззак Самарканди, л. 190 б.

Это весьма интересное сведение.

В грузинских источниках имеются данные, по которым царевич Константинэ, воспользовавшись нашествием Тимура на Грузию, воцарился в Имерети (в 1396 г.)¹.

По данным вышеупомянутых персоязычных источников Константинэ подчинился Мираншаху. Напомним, что Константинэ упоминается среди властителей, следовательно, он также является властителем государства.

После сличения данных грузинских и персоязычных источников мы считаем вполне возможным заключить, что брат царя Георгия, Константинэ, воспользовавшись нашествием Тимура, захватил престол и воцарился в Имерети.

Этот факт указывает на то, что в результате нашествий Тимура на Грузию ускорился процесс феодального распада страны.

По данным источников на персидском языке явствует, что Тимуру оказывали стойкое сопротивление как в Закавказье, так и в Передней Азии. Во время индийского похода Тимура, воспользовавшись его отлучкой, покоренные им страны начали готовиться к восстанию. Восстала и Грузия: по сведению Низам ад-дина Шами, грузинско-армянские войска напали на подданных Тимура².

Восстал и Сиди Али Шеки, который обратился за помощью к царю Георгию³. Шереф ад-дин Али Йезди и Абд ар-реззак Самарканди подчеркивают, что хотя Сиди Али Шеки был мусульманином, но опустошение его владения Тимуром вынудило его связаться с грузинами, и они вместе выступили в поход на крепость Алинджа для освобождения султана Тахера⁴.

Грузины и шекинцы взяли крепость Алинджа и вручили ее Сиди Салеху и трем грузинским азнаурам.

Сведения персидских и персоязычных историков о совместной борьбе шекинцев и грузин против Тимура весьма интересны. Из них явствует, что против общего врага, против нашествия

¹ Ф. Ж о р д а н и я, Хроники, II, Тифлис, 1897, стр. 201. Вахушти, История Грузии, I, Тифлис, 1885, стр. 291.

² Низам ад-дин Шами, I, стр. 212.

³ Низам ад-дин Шами, I, стр. 213.

⁴ Шереф ад-дин Али Йезди, II, стр. 158, Абд ар-реззак Самарканди, л. 191 б.

вия иноземных захватчиков христианские и мусульманские народы Закавказья выступают совместно. Они вместе защищают свое интенсивное хозяйство от разрушения.

Низам ад-дин Шами подробно рассказывает об опустошении Тимуром владения («ущелья») Химшии (часть Эрети или Кахети). По приказу Тимура были вырублены сады и виноградники, многие азнауры и часть населения этого края умерщвлены. Воины Тимура захватили большую добычу, в том числе много коров и овец, а свиньи были истреблены¹.

Шереф ад-дин Али Йезди, Абд ар-реззак Самарканди, Мирхонд и Хондемир почти дословно повторяют повествование Низам ад-дина Шами об опустошении владения Химшии². В отличие от них Хафиз-и Аbru и Абд ар-реззак Самарканди повествуют, что воины Тимура при опустошении ущелья Химшии с ореховых деревьев сдирали кору³.

По Шереф ад-дину Али Йезды борьба длилась в течение одного месяца⁴, но захватить Химшию Тимур не удалось.

К концу 1399 года Тимур покинул Грузию, так и не покрыв ее. Он остановился в Карабаге⁵.

В 802 г. хиджры (1400 г.) Тимур созвал курултай и вновь принял решение выступить в поход на Грузию.

Вышеупомянутые историки сходятся в повествовании об этом нашествии Тимура.

Воины Тимура опустошили владение («вилайет») грузинского царя, вырубил и сожгли фруктовые сады, разрушили строения, истребили людей, скрывавшихся в пещерах, взяли 15 крепостей, опустошили владение («ущелье») Джанибека (грузинского феодала), овладели Зовретской крепостью и др.⁶.

¹ Низам ад-дин, I, стр. 214.

² Шереф ад-дин Али Йезди, II, стр. 163; Абд ар-реззак Самарканди, л. 193 б; Мирхонд, VI, стр. 239; Хондемир, стр. 484.; Му'ин ад-дин Натанзи кратко упоминает об опустошении владения Химшии. Му'ин ад-дин Натанзи, л. 243 б.

³ Абд ар-реззак Самарканди, л. 193 б.

⁴ Шереф ад-дин Али Йезди, II, стр. 164; Хондемир, 3, стр. 484.

⁵ Низам ад-дин Шами, I, стр. 214; Шереф ад-дин Али Йезди, II, стр. 166; Абд ар-реззак Самарканди, л. 194 б; Мирхонд, VI, стр. 346, 347.

⁶ Низам ад-дин Шами, I, стр. 215; Шереф ад-дин Али Йезди, II, стр. 173; Фасихи Хафи, л. 391; Абд ар-реззак Самарканди, л. 196 б; Мирхонд, VI, стр. 846, 847.

Тимур послал войско для пленения царя Георгия. Георгий укрывался в Западной Грузии.

Шереф ад-дин Али Йезди повествует, что царь Георгий послал некоего Исмаила к Тимуру с уведомлением о своей покорности и взял на себя обязанность уплаты в его казну «бадж о хараджа». Затем Шереф ад-дин Али Йезди добавляет, что Георгий согласился и на уплату «савери» и «джизии»¹.

Для установления формы политического взаимоотношения между Тимуром и Грузией интересный материал дает упоминаемые налоговых институтов в вышеупомянутом источнике.

Характер и сущность «бадж о хараджа» исследовал В. Н. Габашвили. «Бадж о харадж» как дань занимает среднее или переходное место между «савери» и «мал» — «малуджатом»; он является более легкой формой дани, чем «мал» — «малуджат»².

«Савери» связан с «подарком» («пишкеши»); он взимался для преподнесения подарка. Следовательно, «савери» является отражением более легкой формы политической зависимости, чем «бадж о харадж»³.

Из вышесказанного явствует, что царь Георгий желает подчиниться Тимуру (или договориться с ним) на основании вассальной зависимости (он сохранит трон), поэтому со своей стороны он предлагает уплату «бадж о хараджа» и «савери».

По-видимому, несмотря на жестокое ограбление и опустошение, Грузия все еще не была покорена окончательно Тимуром, поэтому он соглашается на уплату сравнительно легкой формы дани и подношения.

По данным персидских и персоязычных источников, Тимур простил «вину» Георгию, опустошил владение атабага Иванэ (Самцхе), затем Арагвское ущелье, потом остановился в долине Кола и овладел Панаскертской крепостью⁴.

Видимо, царь Георгий не сдержал своего обещания и поэтому Тимур решил вновь напасть на Грузию. В 1401 г. Тимур направился в Грузию. По данным Шереф ад-дина Али Йезди,

¹ Шереф ад-дин Али Йезди, II, стр. 180.

² В. Н. Габашвили, Грузинский феодальный строй в XVI—XVII вв., Тбилиси, 1958, стр. 244.

³ В. Н. Габашвили, Указ. соч., стр. 243, 244.

⁴ Шереф ад-дин Али Йезди, II, стр. 182; Абд ар-реззак Самарканди, л. 195 а; Мирхонд, VI, стр. 349.

из Нахичевани он через посла потребовал от грузинского царя уплаты «савери», «хараджа», «джизии» и «баджа»¹.

Орда Тимура достигла Шамхора. В это время люди, посланные в Грузию, вернулись и привели с собой брата царя Георгия.

Согласно Низам ад-дину Шами и Абд ар-реззаку Самарканди посол грузинского царя принес Тимуру слова извинения и богатые подарки. Вместе с тем он передал Тимуру, что царь Грузии берет на себя обязательство уплатить в его казну «бадж о харадж» и помогать ему войском в случае надобности. Вместе с тем Георгий извещал Тимура о том, что он согласен платить и «джизию» с тем условием, что он будет помилован и останется при своей вере².

Шереф ад-дин Али Йезди и Мирхонд, так же, как Низам ад-дин Шами и Абд ар-реззак Самарканди, повествуют об этом факте, только у них упоминаются другие налоговые институты; по данным Шереф ад-дина и Мирхонда, Георгий будто бы извещал Тимура, что он будет платить в его казну «джизию» и «харадж»³.

На наш взгляд, предпочтение нужно отдать сведениям Низам ад-дина Шами. Из данных Низам ад-дина Шами следует, что царь Георгий соглашается на уплату сравнительно легкой формы дани и, наконец, берет на себя обязательство платить, «джизию», если его оставят при своей вере. Так как Грузия еще не была покорена полностью Тимуром, весьма сомнительно, чтобы Георгий возложил на себя обязательство уплаты «хараджа».

Тимур принял условия царя Георгия. Он щедро вознаградил грузинского посла, отпустил его в Грузию и поручил ему: «Скажи твоему брату, что обиду прощаю, его страну не опустошаю,

¹ Шереф ад-дин Али Йезди, II, стр. 271. У Абд ар-реззака Самарканди сохранилось сведение, по которому Тимур от царя Георгия Будто потребовал уплаты только «бадж о хараджа». Абд ар-реззак Самарканди, л. 218 а.

² Низам ад-дин Шами, I, стр. 243; Абд ар-реззак Самарканди, л. 213.

³ Шереф ад-дин Али Йезди, II, стр. 272; Мирхонд, VI, стр. 391.

только с одним условием — он должен сдерживать свое обещание, хорошо обращаться с мусульманами и помогать мне войском»¹.

Тимур со своей стороны прибавил еще и другие условия: I. Грузины не должны препятствовать взаимным посещениям послов; II. Не должны притеснять в своей стране мусульман; III. Не должны справлять явно в мусульманских странах и городах христианские обряды.

Это было не устным и поверхностным договором: были заключены и подтверждены «дело и договор» (очевидно с соответствующей подписью и печатью).

На этот раз Грузия была избавлена от нашествия Тимура: между Тимуром и Георгием был заключен мир².

В 1402 г., несмотря на заключенное перемирие, Тимур заново вторгся в Грузию. Он разрушил крепость Тортуми (крепость лежала на транзитной дороге и являлась важным стратегическим пунктом). Поводом для этого нашествия послужило то обстоятельство, что защитники крепости отказались от «мала» и «джизии» и нападали на мусульман³.

После битвы под Анкарой (28 июля 1402 г.) Тимур вновь затеял поход в Грузию. Он остановился со своим войском в Меник-Куле (Кола). В это время в Грузии происходит внутренний раздор; по данным Шереф ад-дина Али Йезди, Мирхонда и Хондемира к Тимур приходили с драгоценными подарками атабаг Иванэ и родной брат царя Константинэ (этот последний был в ссоре со своим братом-царем). Тимур одарил их богатыми подарками и отправил в свои владения⁴.

Тимур вторгся в Восточную Грузию, а до этого он приказал Ибрагиму Ширвани уточнить доходы и расходы Грузии⁵.

Переговоры между Тимуром и послами царя Георгия не да-

¹ Низам ад-дин Шами, I, стр. 243; Шереф ад-дин Али Йезди, II, стр. 263, 274; Абд ар-реззак Самарканди, л. 213 а.

² Низам ад-дин Шами, I, стр. 243; Шереф ад-дин Али Йезди, II, стр. 272; Абд ар-реззак Самарканди, л. 213; а; Мирхонд, VI, стр. 392.

³ Низам ад-дин Шами, I, стр. 250; Шереф ад-дин Али Йезди, II, стр. 273; 274; Абд ар-реззак Самарканди, л. 216 а; Мирхонд, VI, стр. 403; Хондемир, III, стр. 506.

⁴ Шереф ад-дин Али Йезди, II, стр. 306; Мирхонд, VI, стр. 443; Хондемир., 3, стр. 516.

⁵ Низам ад-дин Шами, стр. 279.

ли никакого результата: 14 числа мухаррам ал-харрами, 806 г. хиджры (3 августа 1403 г.) Тимур со своим войском приблизился к сильно укрепленной Биртвисской крепости.

Следует отметить, что в историческом труде Му'ин ад-дина Натанзи до повествования о взятии Биртвисской крепости дается описание Грузии¹.

Вслед за этим автор повествует о взятии Тимуром Биртвисской крепости, хотя наименование крепости в упомянутом труде сильно искажено².

Взятие крепости Тимуром почти одинаково описано Низам ад-дином Шами, Шереф ад-дином Али Йезди, Абд ар-реззак Самарканди, Мирхондом, Хондемиром³, и частично Му'ин ад-дином Натанзи⁴.

Для нас особенно интересен тот факт, что, по данным Му'ин ад-дина Натанзи, в стане Тимура среди его приближенных и сановников, которые совещались о взятии неприступной крепости, мы встречаем брата царя Георгия Константинэ и атабага Иванэ⁵.

21 числа мухаррам ал-харрама 806 г. хиджры (10 августа 1403 г.), в пятницу, полчища Тимура вторглись в крепость. Крепость была взята, защитники — истреблены. Крепость с прилегающими землями Тимур отдал одному из военачальников на правах «икта» и поручил ему очищение той земли от «неверных» грузин⁶.

После взятия Биртвисской крепости Тимур перешел в Западную Грузию. Там он опустошил 700 деревень, монастырей,

¹ Му'ин ад-дин Натанзи, ... л. 298 а.

² Наименование крепости Биртвиси (برتیش، برتیس) сохранилось в трудах Низам ад-дина Шами и Хафиз-и Аbru (см. Низам ад-дин Шами, стр. 280; Хафиз - и Аbru, стр. 182).

³ Низам ад-дин Шами, I, стр. 281—283; Шереф ад-дин Али Йезди, II, стр. 373—378; Абд ар-реззак Самарканди, л. 235 б; Мирхонд, VI, стр. 449—453; Хондемир, 3, стр. 517—519.

⁴ Му'ин ад-дин Натанзи, л. 298 а.

⁵ Му'ин ад-дин Натанзи, л. 298 а.

⁶ Низам ад-дин Шами, I, стр. 284; Шереф ад-дин Али Йезди, II, стр. 378; Абд ар-реззак Самарканди, л. 235 б; Мирхонд, VI, стр. 450; Хондемир, 3, стр. 518.

населенных пунктов и посевных полей. Церкви были разрушены, виноградники и сады вырублены и сожжены¹.

Хафиз-и Абру и Абд ар-реззак Самарканди повествуют, что к Тимуру в Западную Грузию пришли атабаг Иванэ и брат царя Георгия Константинэ. Тимур им пожаловал короны и пояса и отправил в свои владения².

Из вышесказанного явствует, что, по данным Хафиз-и Абру и Абд ар-реззака Самарканди, атабаг Иванэ и Константинэ решили на сторону врага после взятия Тимуром Биртвисской крепости, а по Шереф ад-дину Али Йезди, Мирхонду и Хондемиру это событие произошло до овладения Тимуром упомянутой крепости.

На наш взгляд, предпочтение следует отдать сведениям Шереф ад-дина Али Йезди; во первых, труд Шереф ад-дина Али Йезди является хронологически более ранним памятником, а, во-вторых, по сведениям Му'ин ад-дина Натанзи, во время осады Тимуром Биртвисской крепости атабаг Иванэ и Константинэ находились уже в лагере врага.

Месяца раби'ал аввала, числа 12, 806 года хиджры (29 сентября 1403 г.) Тимур внезапно прервал войну и начал переговоры с царем Георгием. Послы царя привезли многочисленные драгоценные подарки и сообщили Тимуру, что царь согласен платить «джизию» и «харадж».

Шереф ад-дин Али Йезди повествует, что ширваншах Ибрагим вместе с другими амирами и улемами добился заключения мира между Тимуром и царем Георгием.

Тимур, по-видимому, был утомлен сопротивлением грузин и поэтому согласился на предложение Георгия. Со своей стороны, и царь Георгий взял на себя обязательство платить «джизию» и «харадж»³.

¹ Низам ад-дин Шами, I, стр. 284, 285; Шереф ад-дин Али Йезди, II, стр. 380, 381; Абд ар-реззак Самарканди, л. 236, а, 236 б.

² Хафиз-и Абру... стр. 184; Абд ар-реззак Самарканди, л. 236, б; из сочинения Абд ар-реззака это сведение внес в свой исторический труд Парсадан Горгиджанидзе. См. Парсадан Горгиджанидзе, История, Исторический вестник, II, Тифлис, 1925, стр. 310.

³ Низам ад-дин Шами, I, стр. 286; Шереф ад-дин Али Йезди, II, стр. 384; Абд ар-реззак Самарканди, л. 237 б; Мирхонд, VI, стр. 335; Хондемир, 3, стр. 519.

К концу 1403 года Тимур покидает Грузию.

Следует обратить внимание на одно обстоятельство: у Мирхонда сохранилось сведение, по которому около 1403—1404 гг. царем Грузии является Константинэ.

Мирхонд повествует: 806 г. хиджри (= 1403—1404 гг.). Тимур властителей государств, напр., Шейха Ибрагима Ширвани, султана Иса Мардини и Константинэ гурджи (грузина) «всех одарил халатами и включил в свиту амир-заде Омара»¹.

Вспомним, что вышеупомянутый Константинэ, воспользовавшись вторжением Тимура в Грузию, воцарился в Имерети. Потом он вместе с атабагом Иванэ пришел к врагу с богатыми подношениями и покорился ему. Во время осады Тимуром Биртвисской крепости мы его видим в лагере врага среди советников Тимура. И, наконец, сведение Мирхонда: Константинэ упоминается среди властителей государств!

Из привлеченного нами материала можно заключить, что Константинэ является царем Грузии (в 1403—1404 гг.). По нашему мнению, можно предположить, что после покорения Грузии Тимур признал царем Грузии Константинэ, но тут же следует добавить, что его царствование оказалось слишком кратковременным: в 1405 г. на троне Грузии мы опять видим Георгия.

После покорения Грузии Тимур готовится к нашествию на Китай. Но его намерение не осуществилось—он умер в феврале 1405 г.

Смертью Тимура воспользовались покоренные и ограбленные им народы и восстали против наследников Тимура. Восстала и Грузия: по данным Мирхонда, грузины восстали, опустошили и разграбили Нахичевань и Ганджу и достигли Маранды².

Грузины одержали блестящую победу над тимуридским войском, однако вскоре им пришлось оставить Ганджу и Нахичевань и возвратиться на родину. После этого Ганджу и часть Карабага занял ширваншах Ибрагим.

После смерти Тимура Грузия освободилась от ига чужеземных захватчиков, но вскоре появился новый враг в лице турк-

¹ Мирхонд, VI, стр. 463.

² Мирхонд, VI, стр. 511, 512. Сведения Мирхонда дополняет Клавихо: он рассказывает, что грузины вторглись на земли Ани и Эрзурума и достигли Тебриза; Клавихо, стр. 395, 411.

менов Кара-Коюнлу. В борьбе с туркменами погибли цари Грузии Георгий (1407) и Константинэ (1412).

Итак, в персидских и персоязычных источниках XV—XVII вв., как это вообще характерно для феодальной историографии, главное внимание уделено явлениям политического характера (войнам, результатам войн, дипломатическим сношениям). Последовательное описание этих политических явлений в Грузии на рубеже XIV—XV вв. мы находим преимущественно в упомянутых источниках. Вместе с тем сведения этих источников дают возможность установить хронологию описанных явлений.

Но значение персидских и персоязычных источников для истории Грузии на рубеже XIV—XV вв. не исчерпывается только этим. В них сохранены и сведения, уясняющие ряд вопросов социально-экономического характера.

Несмотря на их скудность (в сравнение со сведениями по политической истории), все же становится возможным восстановить более или менее полную картину социального и экономического положения Грузии на рубеже XIV—XV вв.

§ 3. Хронология нашествий Тимура на Грузию

По вопросу хронологии нашествий Тимура на Грузию и о количестве этих нашествий в научной литературе нет единого мнения.

В грузинской историографии принята хронология этих нашествий, установленная И. А. Джавахишвили.

По И. А. Джавахишвили, Тимур в первый раз напал на Грузию в 1386 г., во второй раз—в 1393 г., в третий —в 1394 г., в четвертый — в 1399 г., в пятый — в 1400 г., в шестой— в том же 1400 г., в седьмой— в 1401 году и в восьмой раз— в 1403 году¹.

Хронологии, установленной И. А. Джавахишвили, следуют учебники по истории Грузии и научная литература.

После ознакомления со сведениями персидских и персоязычных источников мы сочли возможным несколько пересмотреть установленную хронологию.

¹ И. А. Джавахишвили, История грузинского народа, III, Тбилиси, 1941, стр. 190—215.

Низам ад-дин Шами датой первого нашествия Тимура на Грузию и взятия им Тбилиси считает осень 788 года хиджры (=1386 г.)¹. Такая же дата сохранилась у Фасихи Хафи и Хондемира².

Дата персидских и персоязычных источников подтверждается византийским и армянскими источниками³.

В 1387 году Тимур из Грузии направился в Мавераннахр для борьбы с Тохтамышем.

В 1394 году Тимур во второй раз вторгся в Грузию. Персидские и персоязычные источники повествуют, что Тимура по дороге в Грузию, в Карсе, оповестили о рождении внука—сына Шахруха. Сын Шахруха родился 28 числа месяца шавваля 796 года хиджры (26 августа 1394 года)⁴, а этот факт говорит о том, что Тимур во второй раз вторгся в Грузию в августе—сентябре 1394 года. Первым делом он опустошил Самцхе, а потом Арагвское ущелье и Шекинский край. Вместе с тем Тимур воюет с Тохтамышем, которого окончательно победил в 1395 г. В 1397 году Тимур закончил покорение Азербайджана.

Исходя из вышесказанного, мы заключаем: Тимур вторгся в Грузию во второй раз в августе—сентябре 1394 года, так что следует исправить даты, принятые в научной литературе, по которым второе нашествие Тимура на Грузию произошло в 1393 году, а третье — в 1394 году.

В 1398 году Тимур с многочисленными войсками напал на Индию. 18—19 декабря 1398 года Тимур овладел столицей Индии Дели. В марте 1399 года он завершил покорение Индии. 3 марта 1399 года в Самарканд было послано извещение о возвращении Тимура. 29 апреля 1399 года он достиг Самарканда⁵. Там его известили о восстании армян и грузин.

¹ Низам ад-дин Шами, I, стр. 98.

² Фасихи Хафи, л. 385 а; Хондемир, 3, стр. 438.

³ Михаил Панарет, Трапезундская хроника. Материалы по истории Грузии и Кавказа, вып. 33, 1960, стр. 44, 45; В. С. Налбандян, Тбилиси в армянских литературных памятниках древних и средних веков, Ереван, 1961, стр. 113, 114.

⁴ Низам ад-дин Шами, I, стр. 156; Абдар-реззак Самарканди, С. 443 л. 236 б; Мирхонд, VI, стр. 244.

⁵ Ги́йас ад-дин Али, Дневник похода Тимура в Индию, стр. 120, 121, 174. 175. 187.

В 802 г. хиджры (= 1399 г.) Тимур покинул Хорасан, по дороге Султанин пришел в Карабаг, а оттуда направился к границам Грузии¹.

Арабский автор Ибн Арабшах уточняет дату этого нашествия: по Ибн Арабшаху, Тимур достиг Карабага 17 числа, месяца раби'ал авваля 802 года хиджры (= 17 ноября 1399 года)².

В течение одного месяца Тимур опустошил Кахет-Эрети, но он не смог достигнуть своей цели. К концу 1399 года он покидает Грузию. Это и было третье нашествие Тимура на Грузию.

В 1400 году Тимур созвал курултай и вновь предпринял поход на Грузию³. 30 января 1400 года Тимур взял Тбилиси⁴. Сведения персидских и арабских источников об этом нашествии Тимура на Грузию подтверждают грузинские и армянские источники⁵. Это — четвертое нашествие Тимура.

В 1400 году Тимур, оставив Грузию, захватил и опустошил Сивас; в 1401 г. он овладел Алеппо, Дамаском, а затем Багдадом.

После этого Тимур через Курдистан достиг Тебриза и оттуда направился в Грузию. Но на этот раз Грузия спаслась от нашествия Тимура; азиатский завоеватель заключил с царем Георгием мир. Несмотря на это Тимур возобновил военные действия против Грузии в том же году⁶.

2 декабря 1401 года Тимур пришел в Карабаг⁷, прошел Шам-

¹ Низам ад-дин Шами, I, стр. 213; Шереф ад-дин Али Йезди, II, стр. 162; Абд ар-реззак Самарканди, л. 193 б.

² كتاب عجائب المقدور في أخبار تيمور شهاب الدين احمد بن محمد بن عبد الله الدمشقي المعروف بابن عرب شاه, مصر, سنة 1305, стр. 143.

³ Низам ад-дин Шами, I, стр. 214; Шереф ад-дин Али Йезди, II, стр. 170; Фасихи Хафи, л. 391 а.

⁴ Ибн Арабшах, стр. 143.

⁵ И. А. Джавахишвили: История грузинского народа, III. Тбилиси, 1966, стр. 292, 299; В. С. Налбандян, Тбилиси, в армянских литературных памятниках древних и средних веков, стр. 120.

⁶ Низам ад-дин Шами, I, стр. 243; Шереф ад-дин Али Йезди, II, стр. 271; Абд ар-реззак Самарканди, л. 213 а.

⁷ Низам ад-дин Шами, I, стр. 243; Шереф ад-дин Али Йезди, II, стр. 271; Абд ар-реззак Самарканди, л. 213 а.

хор и по дороге Ала-тага вторгся в пределы Грузии. Тимур задержался в долине Кола, затем взял крепость Тортуми.

Это — пятое нашествие Тимура.

После взятия Тортумской крепости Тимур готовился к войне с Баязетом I. 28 июля 1402 г. под Анкарой произошло решающее сражение, которое окончилось поголовным разгромом турок-османов.

Тимур опустошил Брусу, Никею; в декабре 1402 г. взял и разрушил Измир, а потом снова направился в Грузию.

В 1403 году он в шестой раз вторгся в Грузию, 14 числа мухаррам ал-харрама 806 г. хиджры (3 августа 1403 года), в пятницу, войско Тимура осадило Биртвисскую крепость¹.

Фасихи Хафи и Ибн Арабшах датируют это нашествие и взятие Тимуром крепости 806 г. хиджры².

Сражение длилось с 21 по 23 мухаррам ал-харрама 806 г. хиджры (с 10 по 12 августа 1403 г.) и окончилось победой Тимура³. После этого завоеватель першел в Западную Грузию. 29 сентября 1403 г. Тимур заключил мир с грузинами. Покорение Грузии он счел уже завершенным.

Таким образом, следует заключить: в 1386—1403 гг. Тимур в 6 раз напал на Грузию. Хронология этих нашествий, по нашему мнению, следующая: I нашествие—1386 г., II—1394 г., III—1399 г., IV—1400 г., V—1402 г., шестое и последнее—1403 г.

§ 4. Локализация нашествий Тимура на Грузию

Персидские и персоязычные сочинения сохранили названия тех географических пунктов и краев, которые были опустошены Тимуром. Но авторы или переписчики так сильно искажают географические имена, что исследователю порой трудно определить их настоящее название. Еще сильнее искажены эти географические имена в тех грузинских нарративных сочинениях, которые восходят к персидским и персоязычным источникам.

¹ Низам ад-дин Шами, I, стр. 280; Шереф ад-дин Али Йезди, II, стр. 374; Абд ар-реззак Самарканди, л. 234 а, б.

² Фасихи Хафи, л. 391; Ибн Арабшах, стр. 147.

³ Низам ад-дин Шами, I, стр. 283; Шереф ад-дин Али Йезди, II, стр. 378; Абд ар-реззак Самарканди, л. 235 б.

На этот недостаток источников на персидском языке специалисты давно обратили внимание (М. Броссе, И. А. Джавахишвили, В. Ф. Минорский). Они же дали локализацию некоторых географических пунктов или краев. Ученые в большинстве случаев успешно решили задачу, напр. صحراى منكول («сахара-и манкул») — долина Кола (И Джавахишвили, В. Минорский), درهٔ خمشا (дорре-и Химша) — Кахети или Эрети (И. Джавахишвили, В. Минорский), فرسکرد, پرسکرد (Фарскерд, Парскерд, Барскерд) отождествляется с Панаскертом (М. Броссе, И. Джавахишвили, В. Минорский) и т. д.

Но вышеупомянутыми учеными были уточнены не все искаженные географические названия.

В настоящей работе дана попытка локализации некоторых сильно искаженных географических названий. سماوا, سماوات (Самава, Самават) персидских и персоязычных источников, по нашему мнению, Самтависи (село находится в Картли, в нескольких километрах от Каспи); قلعهٔ زوریت, قلعه زوریت (кале-и Зоврит, кале — и Зорит) — Зовретская крепость. Городок Зоврети лежал на транзитной дороге в Картли. سوانیت (Саванит) — село в Картли (Саванети).

Персидские и персоязычные источники сильно искажают наименование укрепленной крепости, существовавшей в Нижн. Картли. Эту крепость некоторые авторы именуют Гартином (¹گرتین) другие — Гебри (²گبری). Только у Низам ад-дина Шами и Хафиз-и Абру сохранено истинное название этой крепости — Биртис, Биртиш (³بیرتیش برتیس). Это — крепость Биртвиси (крепость стояла в Нижн. Картли, в Алгетском ущелье).

¹ Шереф ад-дин Али Йезди: II, стр. 373; Фасихи Хафи, л. 391; Хондемир, 3, стр. 517.

² Мирхонд, VI стр. 449.

³ Низам ад-дин Шами, I, стр. 280; Хафиз-и Абру, см. Histoire... стр. 182.

ПОЛИТИЧЕСКИЕ И СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ
ПОСЛЕДСТВИЯ НАШЕСТВИЯ ТИМУРА НА ГРУЗИЮ

§ 1. Политическое состояние Грузии в последней четверти
XIV и начале XV вв.

Нашествия Тимура оставили тяжелый след на политическом и социально-экономическом положении Грузии.

Особенно тяжелы были для Грузии политические последствия нашествий Тимура.

Грузию вместе с Арменией, Азербайджаном и Курдистаном Тимур пожаловал Мираншаху уже после окончания битвы с Тохтамышем¹.

В 1403 году Тимур лишил Мираншаха «престола Хулагу» и передал его Омар-мирзе, а первому (и его потомкам) оставил Грузию, Армению, Карабаг и Муган².

В 1401 г. Грузия подчинилась Тимуру на правах вассальной зависимости.

В 1403 г., после неоднократного опустошения и разграбления Грузия была покорена. Царь Георгий возложил на себя обязанность платить в казну Тимура «харадж» и «джизию».

В результате нашествий Тимура от Грузии отпали находящиеся под ее влиянием соседние страны, так что ее политические границы сильно сузились.

К 80-ым годам XIV века государственная граница Грузии проходила за Кавказским хребтом. По данным армянского историка Фомы Мецопского, царь Баграт обещал Тимуру подчинение всего грузинского государства; он перечисляет народы, входившие в грузинское государство, среди которых упоминаются двалы, и осетины³.

Мы предполагаем, что после нашествия Тимура упомянутые народы уже не подчиняются грузинскому царю.

¹ Шереф ад-дин Али Йезди, I, стр. 345, 557, Хафиз-и Аbru, стр. 146, 147; Абд ар-реззак Самарканди, л. 190 б.

² Шереф ад-дин Али Йезди, II, стр. 386; Мирхонд; VI, стр. 443, 509; Хондемир, 3, стр. 522.

³ Фома Мецопский, История Тимур-ланка, Баку, 1957, стр. 58.

После первого же вторжения Тимура (в 1386 г.) от Грузии отпал Гачиан-Хачен со смешанным грузинско-армянско-албанским населением. Этот факт отрицательно повлиял на обороноспособность страны.

Грузия потеряла и Шамхор. В результате нашествий Тимура Грузия потеряла Ани и Лоре¹. Особое значение имел переход в руки врага Лорийского ущелья и крепости.

Лорийское ущелье представляло собой южные ворота Грузии. Захватом ущелья врагу открывалась дорога во внутренние районы Картли. Значение Лорийского ущелья хорошо понимали грузинские политики и сразу же с воцарением Александра I возник вопрос о присоединении Лоре к Грузии. В 1431 году Александр I присоединил к Грузии Лоре, а затем и Сивниети (часть нынешнего Карабага).

Нашествия Тимура способствовали политическому распаду Грузии: в персидских и персоязычных источниках сохранились сведения, которые показывают, что Тимур поощрял сепаратистские стремления царевича Константинэ и атабага Иванэ.

Факторы, способствовавшие распаду единого грузинского государства, действовали на протяжении XV столетия, что в конце концов привело страну к распаду на царства и княжества.

§ 2. Социальные отношения в Грузии в последней четверти

XIV и начале XV вв.

Картина социальных отношений в Грузии конца XIV и начала XV вв. по данным персидских и персоязычных источников такова: грузинское феодальное общество разделено на крепостников и крепостных.

Общее название господствующего класса — азнауры (ازناور). Абд ар-реззак Самарканди поясняет, кого называли азнаурами: «Грузины великих амиров и бахадоров называют азнаурами»². Бахадор (بهادر) — монгольское — смелый, храбрый, богатырь. «Бахадорами» в данном случае, по нашему мнению, именуется «мелкие азнауры». Основным обязательством «мелких азнауров» являлось участие в походах, в войнах. По - види-

¹ Му'ин ад-дин Натанзи, л. 293 б.

² Абд ар-реззак Самарканди, л. 191. б.

тому, название «мелкий азнаур» («бахадор») историк связывает с этим обязательством.

В персидских и персоязычных источниках XIV—XVI вв. слово «амир» применяется для обозначения как царя и владетельного князя, так и крупного феодала¹.

Интересно, какой смысл имеет термин «амир» у Абд ар-реззак Самарканди в упомянутом случае?

Разъяснение этого вопроса мы находим в источниках на персидском языке.

Персидские и персоязычные историки повествуют, что к Тимуру, лагерь которого тогда был разбит в Мухрани, пришли с повинновением и попросили пощады «азнауры» (ازناوران) и знатные (великие) люди (بزرگان) того вилайета².

Источники делают различие между «азнауrom» (ازناور) и «знатным» («великим») — بزرگ

Дальше: источники повествуют, что в Биртвицской крепости укрепился владетель (حاکم) крепости Тарал, один из грузинских амиров (یکی از امراء گرج), который имел с собой 30 азнауров и 150 грузин (воинов)³.

В данном случае источники различают «азнаура» и «амира». «Амир» стоит выше «азнаура». Из вышесказанного очевидно, что «важные», «великие» (بزرگان) и «амиры» (امیر) выделены из общей массы азнауров, в то же время они именуются «азнаурами», по социальному положению принадлежат к слою азнауров. Вместе с тем следует предположить, что слова, означающие «великий», «важный» (بزرگ) и «амир» (امیر) у этих авторов имеют одно и то же значение.

Исходя из этого, можно заключить, что слово «амир» в вышеупомянутых источниках применяется для обозначения «вельможного азнаура» («дидебули азнаури»).

¹ стр. 112, 1907, جامع التواریخ، جلد سوم، باکو، فصله الله رشید الدین، Му'ин ад-дин Натанзи, л. 238 б; Хондемир 3, стр. 40;

حسن روملو، کتاب احسن التواریخ، I, стр. 296, 1931,

² Низам ад-дин Шами: I, стр. 215; см. также Шереф ад-дин Али Йезди, I, стр. 174; Абд ар-реззак Самарканди, л. 194 б.

³ Низам ад-дин Шами: I, стр. 280; Шереф ад-дин Али Йезди, II, стр. 383; Абд ар-реззак Самарканди, л. 234 а; Мирхонд, VI, стр. 449.

Социальный слой азнауров не однороден: азнауры делятся на «вельможных азнауров» («дидебули азнаури») и на «мелких азнауров». Из персидских и персоязычных источников очевидно, что характерной чертой для «вельможного азнаура» («дидебули азнаури», амир) является владение крепостью¹.

«Вельможный азнаур» («дидебули азнаури») имел своих подчиненных, «мелких азнауров». В упомянутых источниках сохранены сведения о том, что владелец Биртвисской крепости у себя в крепости укрывает 30 азнауров. Эти азнауры, видимо, подчиняются ему.

Персидские и персоязычные источники, по нашему мнению, дают интересный материал для истории некоторых «сатавадо» (владение феодального дома). Они повествуют, что Тимур «после захвата и покорения вилайета, принадлежавшего царю Георгию, из Мухрани направился в сторону «ущелья» (دره) Джанибека грузина»².

Джанибек по источникам на персидском языке является феодалом из фамилии Зедгендзе—Амилахвари, который упоминается в грузинских документах начала XV века³.

Персидские и персоязычные источники повествуют, что Тимур вторгся во владение Джанибека после выступления из Мухрани. Из источников очевидно, что Мухрани находится по соседству с владением Джанибека.

Мухрани и прилегающие к нему земли тогда (на рубеже XIV—XV вв.) находились в царской вотчине («в вилайете царя Георгия»); «Самухранбатано» (владение феодального дома Мухранбатони) как «сатавадо» образовалось в первой четверти XVI века (в частности в 1512 г.), так что владение Джанибека непосредственно граничило с «Самухранбатано» последующих времен; с «Самухранбатано» граничило с запада владение феодального дома Амилахвари («Саамилахоро»).

¹ Низам ад-дин Шами: I, стр. 246, 280; Шереф ад-дин Али Йезди, I, стр. 283; Абд ар-реззак Самарканди, л. 216 б. 234 а.

² Низам ад-дин Шами, I, стр. 215; Шереф ад-дин Али Йезди, II, стр. 175; Абд ар-реззак Самарканди, л. 194 б; Мирхонд, VI, стр. 347.

³ Ф. Жордания, Хроники, II, Тифлис, 1897, стр. 218; Н. А. Бердзенишвили, Из истории феодальных отношений в Грузии XV в., Вопросы истории Грузии, II, Тбилиси, 1965, стр. 113.

Таким образом, упомянутое в персидских и персоязычных источниках владение Джанибека является частью «Саамилахоро». Вышеупомянутые источники владение Джанибека иногда именуют «ущельем» (دره), а иногда «областью» (ولایت). Эти два понятия ими отождествлены. Очевидно, что историки считают владение Джанибека отдельной административно-политической единицей, вилайетом, маленьким государственным организмом в государстве (примечательно, что владения царя Георгия и Джанибека историками названы «вилайетами»). Таким организмом в XV веке является «сатавадо».

Таким образом, по нашему мнению, черты «Саамилахоро» как «сатавадо» в начале XV в. уже ярко очерчены.

«Дидебули азнаури» выделяется и формируется отдельным социальным слоем. Он постепенно становится главой феодального дома («тавади»).

Персидские и персоязычные источники различают между собой «дидебули азнаури», амира (امير) и владетельного князя, «мтавари» (امير عظيم). Атабага Иванэ, владетельного князя Самцхе, они именуют «великим амиром» (امير عظيم).

Персидские и персоязычные источники упоминают о низшем слое грузинского феодального общества.

В вышеупомянутых источниках низшее социальное сословие грузинского феодального общества именуется словом «грузин» (گرجی); источники XV в. повествуют, что владельцем Биртвисской крепости являлся Тарал, грузинский амир, которому подчинялось 30 азнауров и 150 грузин¹. Из этого сведения явствует, что историки XV века видят социальную разницу между амиром, азнауром и «грузином» (хотя этнически все они грузины). В данном конкретном случае «грузин» (گرجی) является термином социального смысла: «грузинами» именуются крестьяне.

Весьма интересны сведения упомянутых источников о внутриклассовой борьбе. Царевич и возвысившиеся грузинские фео-

¹ Шериф ад-дин Али Йезди, II, стр. 383; Абдаррезак Самарканди, л. 234 а; Мирхонд VI, стр. 449; Tarikhi Timuri — рукопись Эдинбургского университета, Pers., 408, л. 253 б.

дали стремятся к независимости и для достижения своих целей принимают всякие меры, вплоть до использования внешней, вражеской силы: напр., персидские и персоязычные источники повествуют, что атабаг Иванэ и царевич Константинэ (последний был в ссоре со своим братом-царем) повиновались Тимуру и принесли великолепные подарки. Тимур их наградил халатами (драгоценной одеждой) и отправил в свои владения¹.

Константинэ и атабаг Иванэ находились в стане врага во время осады Биртвисской крепости².

Надо полагать, что атабаг Иванэ низкопоклонством и подношением Тимуру драгоценных подарков старался спасти от врага свое владение и получить полную независимость. Общеизвестен факт, что атабаги Самцхе (Джакели-Цихисджварели) боролись за политическую независимость. Они даже старались отторгнуть церковь Южной Грузии от Мцхетского патриаршества. Эта борьба особенно обострилась в XV веке во время атабага Иванэ (1391—1441 гг.).

Атабаг Иванэ выступал против царя вместе с царевичем Константинэ.

Вышеупомянутые сведения персидских и персоязычных источников о царевиче Константинэ пополняются грузинским историческим материалом. Мы имеем в виду грамоту царя Константинэ, выданную Давиду Морчиладзе (Ф. Жордания грамоту датирует 1407—1412 гг.)³. Содержание ее таково: получатель грамоты Давид Морчиладзе оказал большую услугу Константинэ, когда этот последний поссорился со своим братом царем Георгием.

Ф. Жордания предполагает, что Давид Морчиладзе был направлен послом к татарам. По его мнению, это и послужило причиной столкновения с татарами в 1407 г.⁴ Константинэ был изгнан из своей вотчины и нашел убежище в Самцхе. По нашему мнению, в этой грамоте говорится о переходе Константинэ на сторону Тимура, о котором рассказывают вышеупомянутые пер-

¹ Шереф ад-дин Али Йезди, II, стр. 366; Абд ар-резак Самарканди, л. 236 а; Мирхонд, VI, стр. 443; Tarikhi Timuri, указ. рук., л. 250 а.

² Му'ин ад-дин Натанзи, л. 298 б.

³ Ф. Жордания, Хроники, II, Тифлис, 1897, стр. 215.

⁴ Ф. Жордания, Указ. соч., стр. 215.

сидские и персоязычные источники. Можно предполагать, что после ухода Тимура из Грузии Константинэ был изгнан и нашел убежище у своего союзника атабага Иванэ.

По-видимому, Константинэ оспаривал престол у царя Георгия и для достижения своих целей пользовался вражеской силой. Константинэ в лице атабага Иванэ нашел верного союзника. С другой стороны, и атабага устранивал союз с восставшим царевичем. Борьба царевичей находила поддержку в некоторых группировках феодалов и служила классовым интересам этих группировок.

Итак, персидские и персоязычные источники содержат интересный материал по социальным взаимоотношениям в Грузии на рубеже XIV—XV вв.

§ 3. Экономическое положение Грузии в последней четверти XIV и начале XV в.

В последней четверти XIV столетия Грузия, несмотря на то, что сравнительно недавно освободилась от монгольского ига, все же являлась страной с довольно развитой экономикой.

При наличии многочисленных отраслей интенсивного хозяйства основным видом сельского хозяйства являлось виноградарство.

Из повествований историков очевидно, что Тимур ставил себе целью подорвать экономику грузинского государства; в особенности он уничтожал культуры винограда (это обстоятельство особо подчеркнуто Шереф ад-дином Али Йезди).

Основные районы виноградарства находились в Восточной Грузии, но виноградники были в изобилии и в Западной Грузии. По приказу Тимура его воины вырубали и сжигали виноградники во время походов в Восточную или Западную Грузию¹.

На высоком уровне развития в Грузии стояло также и садоводство. По сведениям персидских и персоязычных источников, полчища Тимура уничтожали фруктовые деревья². Согласно

¹ Низам ад-дин Шами, I, стр. 285; Шереф ад-дин Али Йезди, II, стр. 163, 164, 381; Мирхонд, VI, стр. 239.

² Низам ад-дин Шами, I, стр. 285; Шереф ад-дин Али Йезди, II, стр. 273; Абд ар-реззак Самарканди, л. 194 а, 194 б, 236 б; Мирхонд, VI, стр. 453.

Хафиз-и Абру и Абд ар-реззак Самарканди, в Грузии выращивались ореховые деревья: воины Тимура при опустошении владения Химшии истребляли орешники¹.

В последней четверти XIV в. (так же, как и в прежние времена) большое место в экономике Грузии занимали зерновые культуры: персидские и персоязычные историки отмечают, что Тимур неоднократно приказывал уничтожить пшеницу, а однажды он издал специальный приказ, согласно которому грузинам не должны были дать возможности убрать созревшую пшеницу². Воины Тимура усердно выполнили приказ своего повелителя.

Уничтожением полей зерновых культур, виноградников и фруктовых садов Тимур старался достичь две цели: во-первых, уничтожением отраслей культурного оседлого хозяйства он хотел подорвать основы феодальной экономики; во-вторых—он стремился обеспечить пастбища для стад кочевников.

В экономической жизни Грузии интересующего нас периода значительную роль играло скотоводство, соответствующее развитому феодальному обществу (разведение крупного и мелкого рогатого скота). Природные условия Грузии способствовали развитию скотоводства.

Источники, описывая добычу, взятую войнами Тимура при опустошении Грузии, неоднократно упоминают стада овец³, коров⁴; воины Тимура уничтожали стада свиней (следовательно, мы имеем дело с развитым овцеводством, свиноводством и скотоводством).

В экономической жизни Грузии того времени коневодство занимало одно из ведущих мест. Историки отмечают не раз, что воины Тимура при ограблении Грузии уводили с собой многочисленные табуны коней⁵.

¹ Абд ар-реззак Самарканди, л. 193 б.

² Низам ад-дин Шами, I, стр. 216; Шереф ад-дин Али Йезди, II, стр. 173, 176, 372; Абд ар-реззак Самарканди, л. 194 б; Мирхонд, стр. 384, 349.

³ Шереф ад-дин Али Йезди, II, стр. 373; Абд ар-реззак Самарканди, л. 234 а; Мирхонд, VI, стр. 450.

⁴ Низам ад-дин Шами, I, стр. 214; Шереф ад-дин Али Йезди, II, стр. 163; Абд ар-реззак Самарканди, л. 193 б.

⁵ Низам ад-дин Шами, I, стр. 216; Шереф ад-дин Али Йезди, II, стр. 176; Мирхонд, VI, стр. 165.

Очевидно, что в Грузии разводили породистых коней. Персидские и персоязычные источники дают весьма примечательное сведение: царь Георгий послал Тимуру коней. Шереф ад-дин Али Йезди особо подчеркивает, что посланные Георгием кони были породистыми¹. Еще более примечательно сведение, согласно которому царь Георгий среди других подарков послал Тимуру 1000 коней² (очевидно, породистых).

В последней четверти XIV века Грузия, по-видимому, была еще экономически сильной и богатой страной.

Одним из признаков богатства являлось разнообразие и обилие тех подарков, которые были посланы царями Грузии (Багратом, Георгием) Тимуру. Богатые подарки преподносят также Константинэ и атабаг Иванэ. По-видимому, неоднократные нашествия Тимура не смогли полностью разрушить экономику Грузии.

По данным персидских и персоязычных источников, Грузия в последней четверти XIV века представляет собой густонаселенную страну.

В то время в Грузии на высоком уровне развития стояло строительное дело (каменные и деревянные строения, крепости, церкви). Однако в результате нашествий Тимура ресурсы страны иссякли. Тимур принимал все меры для того, чтобы грузинские феодальные отношения, вотчинная система землевладения, стоящая на высоком уровне феодальная экономика, производительные очаги страны были уничтожены, разгромлены, и на их развалинах созданы кишлаки и ялаги, приемлемые для кочевников.

Тимур, с целью подрыва грузинских феодальных отношений, попытался ввести в Грузии восточную налоговую систему. В персидских источниках неоднократно отмечено, что Тимур потребовал от грузин уплаты «мала», «джизии», «хараджа», «савери», «бадж о хараджа»³. С этой же целью Тимур внедрил в

¹ Шереф ад-дин Али Йезди, II, стр. 272.

² Низам ад-дин Шами: I, стр. 286; Шереф ад-дин Али Йезди, II, стр. 384; Абд ар-реззак Самарканди, л. 237 а; Хондемир, 3, стр. 519.

³ Низам ад-дин Шами, I, стр. 243, 250, 279, 285; Шереф ад-дин Али Йезди, II, стр. 271, 383, 384; Абд ар-реззак Самарканди, л. 213 а, 216 б, 237 а; Мирхонд, VI, стр. 443; Хондемир 3, стр. 487, 518.

Грузии институты восточного землевладения; напр., во время последнего нашествия (в 1403 г.) Тимур, овладев Биртвисской крепостью, подарил се и прилегающие к ней земли одному из полководцев на правах «икта».

Как уже отмечалось, «икта» являлась формой восточного землевладения, восточной разновидностью лена. Формы восточного землевладения были чужды и неприемлемы для грузинских феодалных отношений, грузинского права землевладения, которое было основано на вотчинной системе.

С целью разрушения в Грузии развитых феодалных отношений, развитой феодалной экономики Тимур проводил такие мероприятия: наряду с переселением больших масс кочевников, сожжением и уничтожением огородов, садов, виноградников и полей с зерновыми культурами, он старался внедрить формы малоразвитого восточного землевладения. Этими мерами он намеревался сломить сопротивление грузин и окончательно покорить страну.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Нашествия Тимура опустошали и уничтожали города и села, разрушали и срывали с землей гражданские и церковные постройки; воины Тимура сжигали и вырубали виноградники, фруктовые и ореховые деревья.

Это обстоятельство обусловило упадок торговли и ремесленного производства, сократило население. Нарушилось численное соотношение между владельцами и производителями. Относительно сильно пострадало крестьянство. Уменьшение числа производителей вызвало обострение классово-борьбы.

К началу XV в. формируются некоторые «сатавадо», напр., «Саамилахоро» (владения феодалной фамилии Зедгенидзе—Амилахвари).

Возникновение «сатавадо» является прямым следствием деградации производительных сил страны. Возникновением и формированием мелких административно-политических единиц «сатавадо» и «самтавро» обусловлен распад единого грузинского царства, что формально было узаконено решением «дарбази» от 1490 года.

Сведения о существовании «сатавадо» в начале XV в. мы находим в персидских и персоязычных источниках. Таким образом, историко-критический анализ персидских и персоязычных источников дает возможность восстановить не только политическое, социальное и экономическое состояние Грузии на рубеже XIV—XV вв., но показать развитие того процесса, который привел страну к концу XV в. к политическому распаду.

მამოყენებულნი წყაროები და ლიტერატურა

მარქსიზმ-ლენინიზმის კლასიკოსები

1. Архив Маркса и Энгельса, т. VI, 1939, стр. 185.
2. 1853 წლის 6 ივნისის წერილი ენგელსისა და მარქსისადმი.
K. M a r k s ო F. Э н г е л ь с, Сочинения, т. 28, Москва, 1962, 223.
3. ფრ. ენგელსი, ანტი-ღიურინგი, თბილისი, 1952, გვ. 216.

ა. წყაროები

1. كتاب عجایب المقدور فی اخبار تیمور شهاب الدین احمد بن محمد بن عبدالله الدمشقی المعروف بابن عرب شاه, مصر, سنه 1356
2. اسکندر بیگ ترکمان 'تاریخ عالم آرای عباسی', II, تهران, 1957
3. 'جواهرالخبر' لنین-გრადის საჯარო ბიბლიოთეკის ხელნაწერი, Dorn, 288.
4. Hamd allah Mustawfi of Qazwin, The Geographical part of the Nuzhat al. Qulub composed by Hamd-allah Mustawfi of Qazwin in 740 (1340) edited by G. Le Strange, Leyden—London, 1915
5. 1931 I 'حسن روملو' كتاب احسن التواريخ, A Chronicle of Early Safavis being the Ahsanu't tawarikli of Hasani Rumlu, ed. By C. N. Seddon, Baroda, 1931. 'حسن التواريخ' لنین-გრადის სალ-ტიკოვ-შჩედრინის სახელობის სახელმწიფო საჯარო ბიბლიოთეკის ხელნაწერი, Dorn 287.
6. خواندامیر 'تاریخ حبیب السیر فی اخبار افراد بشر تالیف غیاث الدین بن همام الدین الحسینی المدعوبه خواندامیر', 3 1333
7. شرف الدین علی یزدی 'ظفرنامه مولانا شرف الدین علی یزدی', تاریخ عمومی مفصل ایران در دوره تیموریان, 'جلد اول' جلد دوم, تهران, 1957

8. Scheref-nameh ou Histoire des Kourdes par Scheref, prince de Bidlis, publiée pour la premier fois, traduite et annotée par V. Veliaminof-Zernof, t. II, St.-Petersbourg, 1862.
9. *فصیح الخوائی 'مجله فصیحی* სსრ კავშირის მეცნიერებათა აკადემიის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტის ლენინგრადის განყოფილების ხელნაწერი, B 709.
10. Letters of Rashid al-din Fadl-allah, edited by Khan Bahadur Mohammad Shafi, Lahore, 1947.
11. *فضله الله رشيد الدين 'جامع التواريخ' جلد سوم 'باکو'* ۱۹۵۷
12. Tarikh-i Timur-i ელინბურგის უნივერსიტეტის ხელნაწერი, Pers. 408.
13. *عبد الرزاق سمرقندی 'مطلع السعدين و مجمع البحرين* სსრ კავშირის მეცნიერებათა აკადემიის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტის ლენინგრადის განყოფილების ხელნაწერი C 443.
იგივე, ლენინგრადის სალტიკოვ-შჩედრინის სახელობის საჯარო ბიბლიოთეკის ხელნაწერი, Dorn 297.
14. *كتاب روزنامه غزوات هندوستان تالیف غياث الدين بن حمال* ۱۹۱۵ *Гийас ад-дин Али, Дневник похода Тимура в Индию, Москва, 1958.*
15. *معين الدين :طنترى* სსრ კავშირის მეცნიერებათა აკადემიის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტის ლენინგრადის განყოფილების ხელნაწერი, C 381.
16. *ميرخواند 'روضة الصفا' جلد ششم 'تهران'* ۱۳۳۹
17. Histoire des conquêtes de Tamerlan intitulée Zafarnāma par Nizamuddin Šāmi. Edition critique par Felix Tauer, tome I, Texte persan du Zafarnama, Praha, 1937.
18. Histoire des conquêtes de Tamerlan intitulée Zafarnāma par Nizamuddin Šāmi avec des additions empruntées au Zubdatu-t tawarih-i Baysunguri de Hafiz-i Abry. Edition critique par Felix Tauer, tome II. Introduction, commentaire, index, Praha, 1956.
19. *ياهايا القرويني 'لب التواريخ*
სსრ კავშირის მეცნიერებათა აკადემიის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტის ლენინგრადის განყოფილების ხელნაწერი, B 660; იგივე, ლენინგრადის სალტიკოვ-შჩედრინის სახელობის საჯარო ბიბლიოთეკის ხელნაწერი, Перс. нов. серия № 239.
20. აკანელი გრიგოლ, მოისართა ტომის ისტორია, სომხური ტექსტი ქართული თარგმანით და კომენტარით გამოსცა ნოდარ შოშიაშვილმა, თბილისი, 1961.
21. ახალი ქართლის ცხოვრება, პირველი ტექსტი, ქართლის ცხოვრება, II, თბილისი, 1959.
22. ახალი ქართლის ცხოვრება, მეორე ტექსტი, ქართლის ცხოვრება, II, თბილისი 1959.
23. გორგიჯანიძე ფარსადან, ისტორია, საისტორიო მოამბე, II, 1925.

24. ვ ა ხ უ შ ტ ი, საქართველოს ისტორია, განმარტებული და შეკვებული ახლად შექმნილის არხეოლოგიური და ისტორიულა ცნობებით დ. ზ. ბაქრაძის მიერ, ნაწ. I, ტფილისი, 1985.
25. ვ ა ხ უ შ ტ ი, საქართველოს ცხოვრება, თბილისი, 1913.
26. ვ ა ხ უ შ ტ ი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, თბილისი, 1941.
27. კ ა კ ა ბ ა ძ ე სარგის, ისტორიული საბუთები, I, ტფილისი, 1913.
28. კ ა კ ა ბ ა ძ ე სარგის, ისტორიული საბუთები, II, ტფილისი, 1913.
29. К а к а б а д з е С. С., Грузинские документы Института народов Азии, Москва, 1967.
30. მ ე ს ხ ი ა შ., ძველი ერისთავთა, მასალები საქართველოს და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკვ. 30, თბილისი, 1954.
31. მ ე ტ რ ე ვ ე ლ ი ე ლ., მასალები იერუსალიმის ქართული კოლონიის ისტორიისათვის XI—XVII სს., თბილისი, 1961.
32. М е ц о п с к и й Фома, История Тимур-ланка, Баку, 1957.
33. М и н о р с к и й В. Ф., История Ширвана и Дербенда, Москва, 1963.
34. პ ა ნ ა რ ე ტ ო ს ი მიქელ, ტრაპიზონის ქრონიკა, მასალები საქართველოს და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკვ. 33, თბილისი, 1960.
35. ე ა მ თ ა ა ღ მ შ ვ ე რ ე ლ ი, ქართლის ცხოვრება, II, თბილისი, 1959.
36. Рюи Гонзалес де Клавихо, Дневник путешествия ко двору Тимура в Самарканд 1403—1406 гг., Санкт-Петербург, 1881. Сборник отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук, т. XXVIII, № 1.
37. საქართველოს სიძველენი, III, ტფილისი, 1910.
38. Т и з е н г а у з е н В. Г., Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Извлечения из персидских сочинений, собранные В. Г. Тизенгаузенем и обработанные А. А. Ромаскевичем и С. А. Волинным, II, Москва—Ленинград, 1941.
39. ქრონიკები და სხვა მასალა საქართველოს ისტორიისა და მწერლობისა, შეკრებილი, ქრონოლოგიურად დაწყობილი და ახსნილი თ. ეორდანიას მიერ. წიგნი II, ტფილისი, 1897.
40. Chronique Géorgienne, Paris, 1829.
41. ფ უ თ უ რ ი ძ ე, ისთახრი, ჰოდუდ აღ-ალემი, ჰამდალჰ ყაზვინი, თარგმანი, შენიშვნებითა და საძიებლითურთ ვ. ფუთურძისა, თბილისი, 1937.
42. ფ უ თ უ რ ი ძ ე ვ., ქართულ-სპარსული ისტორიული საბუთები, ტექსტი დაადგინა, თარგმანი და შენიშვნები დაურთო ვ. ფუთურძემ, თბილისი, 1955.
43. ფ უ თ უ რ ი ძ ე ვ., ჰასან რუმლუს ცნობები საქართველოს შესახებ, სპარსული ტექსტი ქართული თარგმანითა და შესაულით გამოცემა ვლადიმერ ფუთურძემ, შენიშვნები დაურთო რევაზ კიკნაძემ, თბილისი, 1966.
44. ფ უ თ უ რ ი ძ ე ვ., სპარსული ისტორიული საბუთები საქართველოს წიგნთ-საცავებში, I, გამოცემა ვლ. ფუთურძემ, თბილისი, 1961.
45. ფ უ თ უ რ ი ძ ე ვ., სპარსული ისტორიული საბუთები საქართველოს წიგნთ-საცავებში, წ. 1; ნაკვ. II, თბილისი, 1962.
46. ფ უ თ უ რ ი ძ ე ვ., მოჰამედ თაჰერის ცნობები საქართველოს შესახებ, მასალები საქართველოს და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკვ. 30, თბილისი, 1954.

47. შარაშიძე ქრ., საქართველოს ისტორიის მასალები (XV—XVI სს), ტექსტების პუბლიკაცია, გამოკვეთვა და საძიებლები ქრ. შარაშიძისა, თბილისი, 1961.
48. Шильтбергер, Путешествия Ивана Шильтбергера по Европе, Азии и Африке с 1394 года по 1427 год. Перевел с немецкого и снабдил примечаниями Ф. Брун, Записки Императорского Новороссийского университета, год первый, том первый, Одесса, 1867.

ბ. ლიტერატურა

1. აბესაძე ნ., ევბარეშეშვიძე საქართველოში (ეთნოგრაფიული მასალები მხედველი), თბილისი, 1957.
2. აბულაძე ილია, მათეოს განქაჩარელის ცნობა ქართველთა მეფის კონსტანტინეს შესახებ, „ენიკის“ მოაზებე, V—VI, თბილისი, 1940.
3. აკოფაშვილი გ., ცვლილებები აზნაურთა ფენის სოციალურ მდგომარეობაში XIII—XIV სს. საქართველოში, ივ. ჭავჭავაძის სახელობის ისტორიის ინსტიტუტის შრომები, IV, ნაკვ. II, 1959.
4. ბერძენიშვილი ნ., ფეოდალურა ურთაურთობიდან XV საუკუნეში (დოკუმენტები კრიტიკული წერილით), მასალები საქართველოს და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკვ. I, ტფილისი, 1937.
5. ბერძენიშვილი ნ., ჭავჭავაძის ცნობები, საქართველოს ისტორია, თბილისი, 1948.
6. ბერძენიშვილი ნ., საქართველოს რუსეთთან შეერთების ისტორიული მნიშვნელობისათვის, მნათობი, N 6, 1954.
7. ბერძენიშვილი ნ., აღმოსავლეთ კახეთის წარსულიდან, მიმოხილველი, III, 1953.
8. ბერძენიშვილი ნ., საქართველოს საგარეო-პოლიტიკური ურთიერთობა XII საუკუნის მიწურულსა და XIII საუკუნის დასაწყისში, წიგნში ნობერძენიშვილი, ე. დონდუა და სხვ., საქართველოს ისტორია, I, თბილისი, 1958.
9. ბერძენიშვილი ნ., ჭავჭავაძის 1933 წლის ექსპედიციის დღიური, საქართველოს ისტორიის საკითხები, I, თბილისი, 1964.
10. ბერძენიშვილი ნ., ერთი უჩველესი საბაგეო ადგილმდებარეობისათვის საქართველოში, საქართველოს ისტორიის საკითხები, I, თბილისი, 1964.
11. ბერძენიშვილი ნ., კლასობრივი და შინაკლასობრივი ბრძოლის გამოვლინება საქართველოს საგარეო-პოლიტიკურ ურთიერთობაში, საქართველოს ისტორიის საკითხები, II, თბილისი, 1965.
12. ბერძენიშვილი ნ., საქართველოს ისტორია, XIII—XIV სს., კონსპექტი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, II, თბილისი, 1965.
13. ბერძენიშვილი ნ., ეპიზოდი ფეოდალურ საგვარეულოთა სამამულო ბრძოლიდან XIII საუკუნის საქართველოში, საქართველოს ისტორიის საკითხები, III, თბილისი, 1966.
14. ბერძენიშვილი ნ., თათართა ბატონობის ხანა, საქართველოს ისტორიის საკითხები, III, თბილისი, 1966.
15. ბერძენიშვილი ნ., გუბა რეჟიმის ეპიზოდის საქართველოში, თბილისი, 1966.

16. ბე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი დ., ფანაკერტელთა ფეოდალური საგვარეულოთა ისტორიიდან, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული, ტ. I, 1960.
17. ბე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი დ., ბოლნისის ისტორიული გეოგრაფიის საკითხებ. საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული, II. თბილისი 1964.
18. ბ რ ო ს ე მ ა რ ი, საქართველოს ისტორია, ნაწ. პირველი, ტფილისი, 1895.
19. გა ბ ა შ ვ ი ლ ი ვ., დიდ სელჩუქთა სახელმწიფო, ნარკვევები მახლობელ-აღმოსავლეთის ისტორიიდან, თბილისი, 1957.
20. გა ბ ა შ ვ ი ლ ი ვ., მახლობელი აღმოსავლეთი მონღოლთა შემოსევების პერიოდში, ნარკვევები მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიიდან, თბილისი, 1957.
21. გა ბ ა შ ვ ი ლ ი ვ., ილხანთა ირანი XIV საუკუნის პირველ ნახევარში, ნარკვევები მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიიდან, თბილისი, 1957.
22. გა ბ ა შ ვ ი ლ ი ვ., თემურ-ლენგი, ნარკვევები მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიიდან, თბილისი, 1957.
23. გა ბ ა შ ვ ი ლ ი ვ., ქართული ფეოდალური წყობა XVI—XVII საუკუნეებში, თბილისი, 1958.
24. გა ბ ა შ ვ ი ლ ი ვ., საქართველოში მონღოლთა ბატონობის ხანგრძლივობის საკითხისათვის, აღმოსავლური კრებული, I, თბილისი, 1960.
25. გა ბ ა შ ვ ი ლ ი ვ., XVI—XVIII სს. საქართველოს ქალაქები მახლობელი აღმოსავლეთის სავაჭრო ურთიერთობათა შუქზე, ნარკვევები მახლობელი აღმოსავლეთის ქალაქების ისტორიიდან, თბილისი, 1966.
26. გა ბ ა შ ვ ი ლ ი ვ., საქართველოს სავაჭრო ურთიერთობანი XII საუკუნეში. თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები, 121, 1967.
27. გა ბ ა შ ვ ი ლ ი ვ., მახლობელი აღმოსავლეთის ქალაქები IX—XIII საუკუნეებში, ნარკვევები მახლობელი აღმოსავლეთის ქალაქების ისტორიიდან, თბილისი, 1966.
28. გა ფ რ ი ნ დ ა შ ვ ი ლ ი გ., ვარძიის და მისი მიდამოების ქვაბები, თბილისი, 1957.
29. გა ფ რ ი ნ დ ა შ ვ ი ლ ი გ., ლეონტი მროველის სახიზარ მღვიმეებში, გაზ. „კომუნისტი“, 25. VII, 1958 № 143.
30. გა ფ რ ი ნ დ ა შ ვ ი ლ ი გ., კლდის სახლები ნასოფლარ ფიაში, თბილისი, 1959.
31. გ ვ რ ი ტ ი შ ვ ი ლ ი დ., ფეოდალური საქართველოს სოციალური ურთიერთობის ისტორიიდან, თბილისი, 1955.
32. გ ვ რ ი ტ ი შ ვ ი ლ ი დ., ნარკვევები საქართველოს ისტორიიდან, I, თბილისი, 1962.
33. გ ვ რ ი ტ ი შ ვ ი ლ ი დ., ნარკვევები საქართველოს ისტორიიდან, II, თბილისი, 1965.
34. გ რ ი გ ო ლ ი ა კ., ახალი ქართლის ცხოვრება, თბილისი, 1954.
35. და დ ი ა ნ ი ნ ი კ ო, ქართველთა ცხოვრება, თბილისი, 1962.
36. და დ ი ა ნ ი შ ა ლ ვ ა, დღესა ერთსა (ქარგა ისტორიული), თბილისი, 1966.
37. დავით ბატონიშვილი, ისტორია რომელსა ეწოდების ნარკუჟსვი, ტფილისი, 1800.
38. და ე ლ ი ა ნ ი ძ ე ლ., მათე ურჰაელის ცნობები დავით აღმაშენებლის შესახებ, საქართველო რუსთაველის ხანაში, თბილისი, 1966.
39. დ ო ლ ი ძ ე ი., ძველი ქართული სამართალი, თბილისი, 1953.
40. დ ო ლ ი ძ ე ი., ქართული სამართლის ყეგლები, I, ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნთა კრებული, ტექსტები გამოცდა, გამოკვლევა და ლექსიკონი დაურთო პროფ. ი. დოლიძემ, თბილისი, 1963.

41. დონდუა ვ., ჰამდალაჰ ყაზვინის ერთი ცნობის გამო, საისტორიო ძიებანი, თბილისი, 1967.
42. დუმბაძე მ., ნიკო ბერძენიშვილი, თბილისი, 1964.
43. დუმბაძე მ., საქართველოს ისტორიული სინამდვილე და შოთა რუსთაველი, კრებულში საქართველო რუსთაველის ხანაში, თბილისი, 1966.
44. იოანე ბატონიშვილი, კალმასობა, II, თბილისი, 1948.
45. იოანე ბატონიშვილი, კალმასობა, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტის ხელნაწერი H-2134 (ავტოგრაფი).
46. კაკაბაძე ს., სჯულმდებელთა ბექას და აღბუღას ვინაობა, თბილისი, 1912.
47. კაპანაძე დ., ქართული ნუმისმატიკა, თბილისი, 1950.
48. კარიჭაშვილი დ., საქართველოს მოკლე ისტორია, პირველი ნაწილი, ტფილისი, 1908.
49. კაციტაძე დ., ფარსადან გორგიჯანიძის თხზულებისა და „ქართლის ცხოვრების“ გაგრძელებათა XV საუკუნის სპარსული წყაროები, აღმოსავლური კრებული, 1, თბილისი, 1960.
50. კაციტაძე დ., ფარსადან გორგიჯანიძის „ისტორიის“ რამდენიმე გეოგრაფიული სახელის დადგენისათვის, მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიის საკითხები, თბილისი, 1963.
51. კაციტაძე დ., „ისქანდერის ანონიმის“ ცნობები საქართველოს შესახებ, თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები, 116, თბილისი, 1965.
52. კაციტაძე დ., XIV საუკუნის საქართველოს ეკონომიური ისტორიიდან, თხზ. შრომები, 121, თბილისი, 1967.
53. კიკვიციანი ა., სამცხის სამთავროს წარმოშობა საქართველოს ფეოდალურ მონარქიაში, თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები, XXXVII, 1949.
54. კიკნაძე რ., ქალაქები ილხანთა ირანში, ნარკვევები მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიიდან, თბილისი, 1957.
55. კიკნაძე რ., თამლა ილხანთა სახელმწიფოში, აღმოსავლური კრებული, I, თბილისი, 1960.
56. კიკნაძე რ., ქართველი და აზერბაიჯანელი ხალხების საბრძოლო თანამეგობრობის ისტორიიდან, თბილისის უნივერსიტეტის შრომები, 108, თბილისი, 1964.
57. კიკნაძე რ., XI—XIII საუკუნეთა თბილისის ისტორიიდან, ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის ინსტიტუტის შრომები, V, ნაკვ. I, თბილისი, 1960.
58. ლორთქიფანიძე მ., გლეხობის ეკონომიური მდგომარეობა (VI ს.—XIII ს-ის დამდეგამდე), ნარკვევები ფეოდალური საქართველოს გლეხობის ისტორიიდან, თბილისი, 1967.
59. მგერელაძე დ., გლეხობის ეკონომიური მდგომარეობა XIII საუკუნის II ნახევრიდან XV საუკუნემდე, ნარკვევები ფეოდალური საქართველოს გლეხობის ისტორიიდან, თბილისი, 1967.
60. მელიქსეთ-ბეგი ლ., თომა მეწოფელი, ლანგ-თემურის ისტორია, თბილისი, 1937.
61. მელიქსეთ-ბეგი ლ., ძველი სომხური ლიტერატურის ისტორია, თბილისი, 1941.
62. მელიქსეთ-ბეგი ლ., საქართველოს ისტორიის წერილობითი წყაროების პუბლიკაციები (კატალოგი), I, თბილისი, 1949.

63. მ შ ვ ე ნ ი ე რ ა ძ ე დ., გამოქვამული ნაგებობანი საქართველოში, თბილისი, 1955.
64. ნ ა ლ ბ ა ნ დ ი ა ნ ი ვ., თბილისი ძველ სომხურ მწერლობაში, თბილისი, 1959.
65. ო დ ი შ ე ლ ი ჯ., ქართული დიპლომატიკის ისტორიიდან, მაცნე, 4, 1966.
66. რ ო ბ ა ქ ი ძ ე ა ლ., მეფეებების ისტორიისათვის, თბილისი, 1960.
67. ს ი ლ ა გ ა ძ ე ბ., მასალები საქართველო-ეკვიპტის ურთიერთობის ისტორიისათვის, ქართული წყაროთმცოდნეობა, II, თბილისი, 1968.
68. ს ი ხ ა რ უ ლ ი ძ ე ე თ., ამიერკავკასიის საზარშოკოტა ნუზი IX — X სს. არაბული წყაროების მიხედვით, მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიის საკითხები, თბილისი, 1963.
69. ს ი ხ ა რ უ ლ ი ძ ე ე თ., იაკუთის ცნობები საქართველოს და კავკასიის შესახებ, თბილისი, 1964.
70. ს ი ხ ა რ უ ლ ი ძ ე ი., ქართველი ხალხის ბრძოლა დამოუციებლობისათვის XIII—XIV საუკუნეებში, თბილისი, 1967.
71. ტ ა ბ ა ტ ა ძ ე კ., შერეფ-ხან ბოლისის ცნობები საქართველოს შესახებ, კავკასიურ-ახლადმოსავლური კრებული II, თბილისი, 1962.
72. ტ ა ბ ა ტ ა ძ ე კ., რაშიდ ად-დინის ცნობები საქართველოს შესახებ, ქართული წყაროთმცოდნეობა, II, თბილისი, 1968.
73. ქ ი ქ ო ძ ე მ., ქართლის სათავადოების ისტორიიდან XV—XVIII სს. (საამილახორო), მასალები საქართველოს და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკვ. 35, თბილისი, 1963.
74. ჩ ი ტ ა ი ა გ., საქართველოს ვაზის კულტურის ისტორიიდან, კრებული ქართველი ხალხის სამეურნეო ყოფა და მატერიალური კულტურა, თბილისი, 1964.
75. ც ი ნ ც ა ძ ე ი., მონღოლები და მონღოლთა დაპყრობები, თბილისი, 1960.
76. ც ი ს ქ ა რ ი შ ვ ი ლ ი ვ., ჯავახეთის ეპიგრაფიკა როგორც საისტორიო წყარო, თბილისი, 1959.
77. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი ი ვ., საქართველოს ეკონომიური ისტორია, ტფილისი, 1907.
78. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი ი ვ., ქართული სამართლის ისტორია, I, ტფილისი, 1928.
79. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი ი ვ., ქართული სამართლის ისტორია, წიგნი II, ნაკვ. I, ტფილისი, 1928.
80. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი ი ვ., ისტორიის მიზანი, წყაროები და მეთოდები წინათ და ახლა, ქართული საფას-სახომთა მცოდნეობა ანუ ნუმისმატიკა-მეტროლოგია, ტფილისი, 1925.
81. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი ი ვ., საქართველოს ეკონომიური ისტორია, წ. I, თბილისი, 1931.
82. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი ი ვ., საქართველოს ეკონომიური ისტორია, წ. II, თბილისი, 1934.
83. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი ი ვ., სოციალური ბრძოლის ისტორიიდან IX — XIII საუკუნეებში, ტფილისი, 1934.
84. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი ი ვ., ქართველი ერის ისტორია, XIII—XIV სს. წ. III, თბილისი, 1941.
85. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი ი ვ., ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა, თბილისი, 1945.
86. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი ი ვ., ქართველი ერის ისტორია, II, თბილისი, 1965.
87. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი ი ვ., ქართველი ერის ისტორია, წ. III, თბილისი, 1966.

88. ჭავჭავაძის ივ., საქართველოს ისტორია, XI—XV საუკუნეები, თბილისი, 1949.
89. ჭავჭავაძის ივ., ქართველი ერის ისტორია, წ. IV, თბილისი, 1948.
90. ჭამბურია გ., ქართული ფეოდალური ურთიერთობის ისტორიიდან, თბილისი, 1955.
91. ჭანაშვილი მ., საქართველოს მოკლე ისტორია, ტფილისი, 1895.
92. ჭანაშვილი ს., ბარათაშვილთა გენეალოგიისათვის, შრომები, II, თბილისი, 1952.
93. ჩიქია ს., XVIII საუკუნის ორი თურქული დოკუმენტი, თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები, ტ. 99, 1962.
94. Алпизаде А. А., Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII—XIV вв., Баку, 1956.
95. Бакиханов Аббас Кули-Ага, Гюлистан-и-რამ, Баку, 1926.
96. Бартольд В. В., Хафизы Аbru и его сочинения. Сб. „Ал-Музаффарий“ в честь В. Р. Розена, С-Пб., 1897.
97. Бартольд В. В., Историко-географический обзор Ираапа, С.-Петербург, 1903.
98. Бартольд В. В., რეცენზია ბლოშეს ნაშრომზე „Introduction à l'histoire des Mongoles“. (1910), Мир Ислама, I, 1912.
99. Бартольд В. В., წინასიტყვაობა წიგნისა „Дневник похода Тимура в Индию Гиас ад-дина Али“, изд. А. А. Зимина, под ред. В. В. Бартольда, Петроград, 1915.
100. Бартольд В. В., Новый источник по истории Тимуридов (Записки Института востоковедения АН, V).
101. Бартольд В. В., Определение „Анонима Искандера“. Доклады Академии наук СССР, 1927.
102. Бартольд В. В., Мир Али Шир и политическая жизнь, сборник „Мир Али Шир“, Ленинград, 1928.
103. Бартольд В. В., Еще об Анониме Искандера. Известия Академии наук СССР, 1929, отд. гуманитарных наук.
104. Бартольд В. В., Туркестан в эпоху монгольского нашествия, Сочинения, I, Москва, 1963.
105. Бартольд В. В., История Туркестана, Сочинения, II, часть 1, Москва, 1963.
106. Бартольд В. В., Место прикаспийских областей в истории мусульманского мира, Сочинения, II, часть I, Москва, 1963.
107. Бартольд В. В., О погребении Тимура, Сочинения, II, часть 2, Москва, 1964.
108. Бартольд В. В., Краткий обзор истории Азербайджана, Соч. II, часть 2, Москва, 1964.
109. Бартольд В. В., Народное движение в Самарканде в 1365 г., Соч., II, часть 2, Москва, 1964.
110. Бартольд В. В., Улугбек и его время, Соч., II, часть 2, Москва, 1964.
111. Бартольд В. В., Персидская надпись на стене анийской мечети. Мануче, Соч., IV, Москва, 1966.

112. Беленицкий А. М., К истории феодального землевладения в Средней Азии и Иране в тимуридскую эпоху (образование института суюргал), Историк-марксист, 1941, № 4.
113. Бердзенишвили Н. А., Очерк из истории развития феодальных отношений в Грузии (XIII—XVI вв.), Тбилиси, 1938.
114. Вебер Г., Всеобщая история Георга Вебера, т. VII, Москва, 1894.
115. Всемирная история, III, Москва, 1957.
116. Гибб Х. А. Р., Мусульманская историография, Арабская литература, Москва, 1960.
117. Гиббон Э., История упадка и разрушения Римской империи Эдуарда Гиббона, с. VII, Москва, 1886.
118. Грановский, Сочинения, часть I, Москва, 1866.
119. Гехтман Г. И., Выдающиеся географы и путешественники, Тбилиси, 1962.
120. Долидзе И. С., Дондуа В. Д., Судебник Бека и Агбуга, Грузинский текст, введение И. С. Долидзе, перевод В. Д. Дондуа и И. С. Долидзе, Тбилиси, 1960.
121. Ибрагимов Джафар, Феодальные государства на территории Азербайджана XV века, Баку, 1962.
122. История Византии, III, Москва, 1967.
123. История Индии в средние века, Москва, 1968.
124. Какбадзе С. Н., Краткий обзор истории Грузии, Сухуми, 1941.
125. Какбадзе С. Н., Черты феодального строя и крестьянские повинности в Грузии в конце средних веков (Пробная лекция, прочитанная на Тифлиских высших женских курсах 23 марта 1911 г. для занятия кафедры по истории Грузии), Тифлис, 1912.
126. Крымский А., История Персии, ее литературы и дервишской теософии, т. III, 1914—17.
127. Манандян Я. А., О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древнейших времен (V в. до н. эры—XV в. н. эры), Эривань, 1930.
128. Месхия Ш. А., Города и городской строй феодальной Грузии, Тбилиси, 1960.
129. Миклухо-Маклай Н. Д., Географическое сочинение XIII в. на персидском языке, Ученые записки Института востоковедения, IX, Москва-Ленинград, 1954.
130. Мюллер А., История ислама, т. III, Санкт-Петербург, 1896.
131. Новичев А. Д., История Турции, I, Ленинград, 1963.
132. Налбандян В. С., Тбилиси в армянских литературных памятниках древних и средних веков, Ереван, 1961.
133. Очерк истории СССР, XIV—XV вв., Москва, 1953.
134. Пахомов Е. А., Пайтакаран-Байлакан-Орен-Кала, Труды Азербайджанской (Оренкалинской) экспедиции, М.-Л., 1959.
135. Петрушевский И. П., Великий патриот ширваншах Ибрагим, Баку, 1942.
136. Петрушевский И. П., Феодальное хозяйство Рашид ад-дина, Вопросы истории, 4, 1951.

137. Петрушевский И. П., Государство Азербайджана в XV веке, ССИА, вып. I, Баку, 1949.
138. Петрушевский И. П., Движение сербедаров в Хорасане, Ученые записки Института востоковедения, XIV, Москва, 1956.
139. Петрушевский И. П., Хамдуллах Казвини как источник по социально-экономической истории Восточного Закавказья, Известия АН СССР, 1937, № 4.
140. Петрушевский И. П., Земледелие и аграрные отношения в Иране XIII—XIV веков, Москва-Ленинград, 1960.
141. Петрушевский И. П., Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI—начале XIX веков, Ленинград, 1949.
142. Пигулевская Н. В., Якубовский А. Ю., Петрушевский И. П., Строева Л. В., Беленицкий А. М., История Ирана с древнейших времен до конце 18 века, Ленинград, 1958.
143. Ромаскевич А. А., Персидские источники по истории туркмен и Туркмении X—XV вв., Материалы по истории Туркмении и туркмен, I, Москва-Ленинград, 1939.
144. Строева Л. В., Сербедары Самарканда, Ученые записки Ленинградского государственного университета. № 98, Серия востоковедческих наук, вып. 1, 1949.
145. Хенниг Рихард, Неизвестные земли, III, Москва, 1962.
146. Эфендиев О. А., Образование Азербайджанского государства сефевидов в начале XVI века, Баку, 1961.
147. Якобсон А. А., Раскопки на городище Орен-Кала в 1953—1955 гг., Труды Азербайджанской (Оренкалинской) экспедиции, Москва-Ленинград, 1959.
148. Якубовский А. Ю., Тимур (Опыт краткой характеристики), Вопросы истории, 8—9, 1946.
149. Якубовский А. Ю., Сельджукидское движение и туркмены в XI веке, Изв. АН СССР, отд. общественных наук, 1937, № 4.
150. Якубовский А. Ю., Тимур и его время; К. В. Тревер, А. Ю. Якубовский, М. Э. Воронец, История народов Узбекистана, том I, Ташкент, 1960, стр. 345—368.
151. Якубовский А. Ю., Мавераннахр во второй половине XIII в. и в первой половине XIV в., История народов Узбекистана, том I, Ташкент, 1969, стр. 333, 342.
152. Якубовский А., Греков Б., Золотая Орда, Ленинград, 1937.
153. Якубовский А. Ю., Черты общественной и культурной жизни эпохи Алишера Навои, Сб. Алишера Навои, Москва-Ленинград, 1946.
154. Якубовский А. Ю., Развалины Ургенча, Известия Государственной Академии истории материальной культуры, т. VI, вып. II, Ленинград, 1930.

155. Я кубовский А. Ю., Феодализм на Востоке, Столица Золотой Орды Сарай Берке, Ленинград, 1932.
156. Я кубовский А. Ю., Самарканд при Тимуре и тимуридах, Ленинград, 1933.
157. Allen W. E. D., A History of the Georgian People, London, 1932.
158. Brosset M., Additions et éclaircissements à l'histoire de la Géorgie depuis l'antiquité jusqu'en 1469 de J. C., St. Petersburg, 1851
159. Browne Edward G., A History of Persian Literature under Tartar dominion (A. D. 1265—1502), Cambridge, 1920.
160. Ethe H., Neupersische Literatur, Grundriss der iranischen Philologie, Strassburg, 1896—1904.
161. Hammer, Histoire de l'Empire Ottoman depuis son origine jusqu'à nos jours, tome premier, Paris, 1844.
162. Heyd W., Histoire du commerce du Levant au moyen age, II, Leipzig, 1923.
163. Lavallée Théophile, Histoire de l'Empire Ottoman depuis les temps anciens jusqu'à nos jours, Paris, 1855.
164. Minorsky V., Transcaucasica, Journal Asiatique, Juillet-Septembre 1930.
165. Rieu C., Catalogue of the Persian Manuscripts in the British Museum. by Charles Rieu, vol. I, London, 1879.
166. Storey C. A., Persian Literature, Bio-bibliographical survey, section II, fasciculus 2, London, 1936.

საკუთარ სახელთა საძიებლები

1. პირთა სახელები

- აბას I 189
აბალა ყაენი 57
აბდალამ იბნ მოჰამედ იბნ ქია ალ-
მაზანდარანი 60, 61
აბდ არ-რეზაყ სამარყანდი 10, 12, 15—
17, 19, 26, 79, 93, 96, 98, 101, 104,
106, 110, 116—123, 127, 128, 130,
135, 137, 138, 140—160, 171, 172,
174, 175, 177—183, 185, 186, 189,
191, 193—195, 197, 200, 201, 203,
204, 206, 210—217, 219
აბესაძე ნ. 39, 40, 272
აბუბეკრი 142
აბულაძე ილ. 24, 272
აბულეთისძე ძაგან 57
აბუსაიდი 15
ადილ ქუზი 88
აეთანდილი (ზედგენიძე) 195, 196
აკანელი გრიგოლ (მალაქია აბელა) 47,
48, 50—52, 270
აკოფაშვილი გ. 34, 35, 199, 272
ალენი უ. ე. დ. 30, 112, 168, 169
Allen W. E. D. 30, 168, 279
ალექსანდრე I 26, 114, 115, 163, 190,
196, 205
ალი (მეოთხე ხალიფა) 67
Али-заде А. А. 48, 85, 86, 93, 99, 101,
102, 161, 189, 276
ალი მუაიადი 81
ალი შაქისელი (სიდი ალი შაქისელი)
140, 142, 189
ალიშერ ნაევი 9, 15, 17, 18
ალ-უმარი 63
ამირა ველი 81
ამირა ჭეჰანშაჰი 137
ანა დედოფალი (ბაგრატ V მეუღლე)
113, 114, 136, 163
ანა ხუტლუ (ტრაპიზონის დედოფა-
ლი) 63
ანელი სამუელ 24, 136, 170
არლუნი (მონღოლი მოხელე) 46, 49
აღბულა 51, 274
აღბულა ათაბაგი 123, 130, 153, 199, 201
აჰმედ იბნ ლუთფულაჰი (მუნეჯიმ-ბაში)
23, 104
აჰმედ ჭალაერი 91, 92, 118, 135, 144,
147, 165
ბაბური 18
ბაგრატ V 20, 23, 64, 99, 113, 114,
117, 118, 125, 132, 133, 136—138,
163, 164, 166, 167, 170, 187, 189, 213
ბაგრატიონი დავით 27, 112, 168, 183,
273
ბაგრატიონი იოანე 27, 28, 112, 130,
154, 165, 166, 168, 183, 274
ბაიაზეთ I 68, 69, 90—93, 95—98,
152, 168, 174
ბაიაზეთი (აიდნის ციხის მფლობელი)
88, 92, 93
Бакиханов Аббас Кули-Ага 103, 276
ბანდაისძე აევაროზ 26, 64, 114
ბანდაისძე გრიგოლ 114
ბარბარო ჯოზეფატო 84
ბარტოლდი ვ. ვ. 9, 13, 16, 19, 43, 44,
67, 103, 105
Бартольд В. В. 9, 10, 12, 13, 15—17,
19, 44, 48, 67, 69, 78, 102, 103, 105,
276

ბაკრაძე დიმ. 29, 166, 169, 182, 271
ბელენიცი ა. 118
Белоницкий А. М. 81, 277, 278
ბერძენიშვილი ბ. 26, 31, 32, 41, 42, 45,
46, 48, 49, 53, 56—58, 60, 65, 108,
112, 168, 180, 190, 196—198, 205—
207, 216, 221, 272, 274
ბერძენიშვილი დ. 194, 198, 272
Бердзенишвили Н. А. 45, 46, 52, 221,
222, 277
ბეჟა (ათაბაგი) 50, 57, 58, 129, 274
ბოპულო 163
ბროსე მ. 28, 29, 96, 111, 128, 130,
165, 166, 168, 175, 180—182, 194,
273
ბროსე ლ. 28
Brosset M. 28, 111, 176, 180—182,
279
Browne E. G. 10, 12, 15—18, 279
Брун Ф. 25, 86, 190, 272
ბაბაშვილი ვ. ბ. 5, 6, 8, 31—33, 37,
41—43, 46, 48, 50, 55, 59—61, 64,
72—74, 82, 87, 89, 94, 95, 105—108,
147, 148, 190, 208, 219, 220, 273
გამყრელიძე ალ. 64
განძაკელი კირაკოს 47, 49—51
განძასარელი მათეოს 64, 272
გაფრინდაშვილი გ. 38, 216, 273
Гехтман Г. Н. 96
გვრიტიშვილი დ. 33, 34, 37, 38, 46,
48, 52, 56, 58—60, 62, 63, 71, 77,
112, 162, 168, 169, 184, 196, 197,
199, 222, 273
Гинс Х. А. Р. 10, 12, 16, 22, 23, 277
Гинсдон Э. 68, 111, 168, 277
გიბი პ. ა. რ. 23
გიბონი ე. 68, 111, 168
გიორგი V, ბრწყინვალე 7, 60—64
გიორგი VII, ბაგრატის ძე 98, 100, 114,
115, 118, 120—123, 126—128, 130—
133, 142, 144—151, 153—155, 158—
166, 172, 179, 180, 181, 185, 186,
189, 192, 193, 195, 198—206, 213—
215, 218
გიორგი (კახეთის მეფის ლევანის ძე)
192

გიორგი (ქართლის მეფე) 189
გორგიჯანიძე ფარსადან 7, 24, 26, 30,
31, 110, 115—120, 122, 124, 129,
133, 153, 154, 164, 165, 176—179,
182, 183, 201, 215, 216, 270, 274
გრანოვსკი ტ. 68
Грановский Т. 68, 277
Греков Б. 83, 84, 278
გრიგოლ მწერალი 173
გრიგოლია კონსტ. 129, 132, 273
გულზბათ ქართველი (თბილისის ციხის-
თავი) 192, 193

ვადიანი ნ. 28, 112, 273
ვადიანი შ. 207, 273
დავით აღმაშენებელი 42, 220, 273
დავით მეფე (XIII ს) 51, 191, 192
დავით VII 59, 192
დავით (ბაგრატ V ძე) 136
დავით ქართლის მეფე 192
დავით წინასწარმეტყველი 20, 137
დავლიანიძე ლ. 42, 273
დავუდ საბზევარი 81
დიმიტრი მეფე 57
დოლოძე ი. 35, 50, 273
Доллидзе И. С. 35, 277
Дошдуя В. Д. 35, 277
დონდუა ვ. 31, 41, 42, 44, 48, 65, 168,
272, 273
Dorn B. 20, 21, 137
დოულეთშაპ სამარყანდი 13, 103
დუმბაძე მ. 31, 32, 38, 168, 207, 274

მენატაშვილი ბერი 24, 133, 215
ენგელსი ფრიდრიხ 5, 6, 17, 45, 269
Энгельс Фр. 269
ენრიკე III, კასტილიის მეფე 93, 95,
126, 149
Ethe H. 10, 12, 279
Эфендиев О. А. 278

პარდანი 48
ვახტანგ VI 7, 23, 26, 29, 30, 110, 124,
129, 133, 154, 164, 176, 183, 188,
201, 273
ვახუშტი ბაგრატიონი 7, 8, 26—28, 55,
107, 110, 113, 114, 129—133,

- 154, 163—167, 176, 180, 182—184,
201, 203, 271
- ვებერი გ. 68, 111, 169
- Всеп Г. 68, 96, 111, 169, 277
- Veliaminof-Zernof V. 21, 270
- ვირშელ III (ქსნის ერისთავი) 26
- ვირშელი, ბურდიას შვილი 115, 199
- ზაზა-ბეგი, ზაზა (ციციშვილი) 192, 193
- Зимин А. А. 15, 276
- თამაზ I 192
- თამარაშვილი მ. 62
- თარალი (?) 156, 193, 194, 206
- თაუერი ფელიქს 14
- Tauer F. 14, 92, 270
- თაყა 152, 194
- თაყა (მამისას შვილი) 196
- თაყერი (აჰმედ ჭალაერის ძე) 142, 144,
147, 165
- თაყრთანი (ერზინჯანის მბრძანებელი)
91, 92, 144
- თეგუდარი 191
- თემურ-ლენგი (თემური) 5, 6, 9—16,
18—26, 28, 30, 32, 34, 65—84,
87—93, 95—100, 102—110, 112—119,
121—138, 140, 143—153, 155—175,
177—179, 181—188, 190, 191, 195,
196, 198, 199—203, 205, 208—221,
273
- თოხთამიშ-ხანი 21, 70, 85, 86, 90, 100,
134, 135, 139, 140, 170, 171, 185
- თაკუბოვსკი ა. 11, 16, 71—76, 79—82,
84, 87, 89, 118, 134
- Якобсон А. А. 103, 278
- იაკობსონი ა. 103
- Якубовский А. Ю. 10, 12, 22, 72, 73,
77, 79, 80, 82, 83, 89, 107, 118, 134,
139, 141, 171, 278, 279
- იაკუთი 101, 102, 275
- იბნ ალ-ასირი 101
- იბნ არაბშაჰი (აჰმედ იბნ არაბშაჰი)
22, 23, 77, 110, 145, 159, 168, 171—
174, 186, 187, 189, 217
- იბრაჰიმ სულთანი მირზა ფათჰ 11
- იბრაჰიმოვი ჯაფარ 71, 162
- Ибрагимов Джафар 71, 162, 277
- იბრაჰიმ შირვანშაჰი (შეიხ იბრაჰიმ შირ-
ვანშაჰი დერბენდი) 93, 138, 141, 142,
154, 157, 159, 160, 162, 163, 187,
189, 200
- ივანე ათაბაგი (იოანე ათაბაგი) 14, 121,
122, 123, 124, 126, 130, 131, 148,
153, 156, 157, 192, 198, 200—205,
213
- იოანე პალეოლოგი 98
- იოანე კალიფონტელი 97
- ირინე (ტრაპიზონის დედოფალი) 63
- ისა (მარდინის მბრძანებელი) 160, 204
- ისტახრი 43, 101
- ისმაილი 147
- ისქანდერი (თემურ-ლენგის შვილიშვი-
ლი) 18
- ბაკაბაძე სარგის 24, 26, 30, 112, 114,
145, 169, 207, 208, 215, 221, 271,
274
- Какабадзе С. Н. 30, 112, 169, 277
- Lavallée Théophile 90, 279
- ლანგი დ. 60, 61
- ლევან (კახთა მეფე) 43, 192
- Le-Strange 94, 269
- ლორთქიფანიძე მ. 37—41, 274
- ლუარსაბ I 192
- მალიქ აშრაფი 64
- მამისა (ზედგენიძე) 196
- Мамандян Я. А. 86, 94, 277
- მანუელი (მიზანტიის იმპერატორი) 98
- მანუჩარი (ათაბაგი) 192
- მარქსი კარლ 5, 17, 45, 269
- Маркс Карл 269
- მაულანა-ზადე 79, 80
- მეგრელაძე დ. 34, 35, 50, 274
- მელიქიშვილი გ. 31, 168
- მელიქსეთ-ბეგი ლ. 23, 24, 274
- მესხია შ. 26, 31, 32, 42, 142, 168, 270
- Месхия Ш. А. 33, 35, 180, 277
- მეტრეველი ელ. 196, 270
- მეწოფელი თომა 23, 24, 110, 125, 136,
138, 167, 170, 187, 188, 274
- Мецопский Ф. 23, 25, 138, 170, 188,
270

- მიკლუხო-მაკლაი Н. Д. 43, 94, 101, 277
 მინორსკი ე. 147, 175—177
 Минорский В. Ф. 23, 204, 270
 Minorsky V. 177, 182, 279
 მირანშაპი 19, 88, 104, 105, 141, 185, 203
 მირონდი 10, 12, 17—19, 98, 101, 105, 110, 116, 123, 126, 128, 135, 136, 138, 140, 143—146, 148, 149, 151, 154, 155, 157, 159—162, 171, 174, 175, 177—179, 181—183, 185, 186, 194, 195, 197—200, 204—206, 209—219
 მიულერი ა. 68, 69
 მორჩილაძე დავით 202, 203
 მროველი ლეონტი 38, 273
 მუინ ად-დინ ნათანზი 13, 23, 101, 110, 113, 118, 123, 130, 156, 157, 177, 186, 189, 192, 198, 200, 217
 მურადი (ოსმალთა სულთანი) 96, 126, 149
 მუსა (ბაიაზეთ I შვილი) 216, 275
 ნაზეალი (?) 156, 194
 Навон Алишер 74—76
 ნაღბანდიანი ე. 24, 136, 170, 173, 275
 Налбандян В. 24, 136, 170, 173, 277
 ნესევი 102
 ნიზამ ად-დინ შაპი 9, 11—14, 16, 17, 19, 27, 91, 93, 96, 98, 99, 101, 105, 106, 110, 113, 116—120, 125, 127, 130, 135—140, 142—160, 169, 171, 172, 174, 175, 177—182, 184, 186, 187, 193—197, 209—219
 ნიზამ ულ-მულქი 107
 ოდიშელი ჯ. 205, 275
 ომარ-მირზა 104, 105, 161, 185, 203
 ორბელიანი სტეფანოს 47
 ორბელიანი სულხან-საბა 208
 ომარ-შეიხი 88, 89
 Пагирев Д. Д. 178
 პანარტოსი მიქელ 24, 64, 110, 131, 136, 167, 170, 270
 Пахомов Е. А. 102, 103, 277
 პეტრუშევსკი ი. 18, 19, 44, 54, 80, 81, 85, 88, 100, 112, 147, 162, 169
 Петрушевский И. П. 18, 20, 21, 38, 40, 41, 44, 54, 55, 78, 80—82, 85—87, 100, 104, 106, 161, 162, 277, 278
 Petis de la Croix ჰ. 29, 111, 182
 Пигулевская Н. В. 81, 82, 278
 შამთაალმწერელი 7, 46, 47, 49, 51, 56—59, 271
 ქორდანიი თ. 25, 113, 141, 145, 164, 165, 181, 190, 193, 195, 202, 215, 221, 271
 რატინი პ. 168
 Рафаель Альтамира и Крева 96
 რაშიდ ად-დინი 14, 53, 104, 107, 191, 275
 რაქველიშვილი ქრ. 207
 Riou C. 12. 16—18, 279
 რობაქიძე ალ. 39, 275
 Ромаскевич А. А. 9, 10, 12, 15—18, 271, 278
 რუსთაველი შოთა 180, 198, 272, 274
 სალტიკოვ-შჩედრინი მ. ე. 20, 21, 137, 213, 169, 270
 სებასტიელი (ანონიმი) 47
 Seddon C. N. 269
 სილი აპმედი 161, 163, 200
 სილაგაძე ბ. 63, 275
 სიხარულიძე ე. 100, 101, 275
 სიხარულიძე ი. 46, 50, 52, 56—58, 102, 275
 სტეფანოს ეპისკოპოსი 47
 Storey C. A. 19, 279
 Строева Л. В. 78, 80, 81, 278
 სუბუდაი 101
 სულეიმან სუფი 139
 ტაბარი 14
 ტაბატაძე კ. 6, 12, 54, 192, 275
 Тизенгаузен В. Г. 9, 83, 84, 271
 ურპაელი შათე 42, 273

ზანასკერტელი-ციციშვილი 194
ფასოპი ხაფი 10, 16, 17, 19—21, 91,
110, 118, 119, 136, 137, 146, 162,
170, 172, 174, 183, 213
ფირ-მუჰამედი 88, 105
ფირ-სულთანი 53
ფირუზ ბახთი 135, 187
ფუთურიძე ვლ. 20, 30, 43, 44, 101,
102, 181, 192, 207, 271

ქებექ-ხანი 72—75
ქიქოძე მ. 34, 35, 176, 197, 275

წიას აღ-დინ ალი 10, 66
Гниас ад-дин Али 66, 171, 270
ლოლობერიძე ნიკ. 28
ლოლობერიძე სიმ. 28

შაზავანი 73, 74
ყაზან-ყაენი 39, 57, 58, 72
ყაზან-ხანი 73
ყაზვინი ბუდაყ 20, 21, 137, 213, 214
ყაზვინი იაპია 20
ყაზვინი ზაქარია 40, 41
ყაზვინი ჰამდალაჰ 43, 44, 60, 61, 94,
102, 271, 274
ყარა-იუსუფი 20, 22, 92, 162, 163
ყარა-ოსმან თურქმენი 141, 203
ყაუხჩიშვილი ს. 7
ყვარყვარე (ათაბაგი) 192

შარაშიძე ქრ. 202, 272
შაჰრუხი 10, 14—16, 103, 105, 139, 172
შერეფ აღ-დინ ალი იეზდი 10—13, 16,
17, 19—21, 27—30, 32, 35, 67,
91—93, 96, 98, 99, 101—106, 111—
113, 116, 118, 119, 123—128, 130,
135—160, 165, 166, 169, 171, 172,
174, 176—183, 185—187, 189, 193—
195, 197—200, 203, 204, 206, 209—
219
შერეფ-ხან ბითლისი 21, 22, 192, 275
შილტბერგერი ჰ. 25, 93, 190, 272
Шилсѳбергер И. 25, 86, 93, 190
Шлоссер Ф. 96
შოშიაშვილი ნ. 47, 270
შპულერი ბ. 60

ჩინგიზ-ხანი 75, 108
ჩიტაია გ. 209, 275
ჩოზანი (ამირა) 62

ცინცაძე ი. 46, 275
ციტილიაძე ნავროზ 204
ცისკარიშვილი ვ. 202, 275
ცხადაია პ. 23

ხალილ-სულთანი 19, 104, 105
ხიმშია 107, 116, 143, 144, 198
Хенниг Р. 96, 97, 278
ხლათელი გრიგოლ 24, 136
ხონდემირი 10, 12, 18, 101, 105, 110,
116, 123, 126, 130, 135, 136, 138—
140, 152, 156, 157, 159, 160, 170, 175,
177, 179, 183, 185, 186, 192, 213,
214, 216—219
ხოჯა აზიზი 49
ხოჯა თაჯ ას-სალმანი 19, 105

ჯაეახიშვილი ივ. 7, 23, 24, 30, 35,
37—41, 43, 44, 46—48, 50, 52, 53,
56—60, 62, 69, 70, 87, 99, 112—115,
117—119, 128, 131, 133, 134, 136,
138, 143—145, 147, 154, 160, 162,
167—170, 173, 175—177, 182—184,
187—190, 194, 195, 197, 200—202,
205, 208—211, 214, 215, 221, 272,
275, 276

ჯალალ აღ-დინი 102
ჯამბურია გ. 34, 276
ჯანაშვილი მ. 29, 112, 166, 276
ჯანაშია ს. 31, 112, 168, 222, 272, 276
ჯანდიერი 131
ჯანიბეგი (ზედგენიძე-ამილახორი) 120,
131, 145, 164, 172, 178, 179, 195—
198, 216
ჯანო 119
ჯაყელი სარგის 57
ჯებე 101
ჯენიუბი 100
ჯეჰანგირი 88
ჯეჰანშაჰი 120
ჯიქია ს. 181, 182, 276
ჯუჯეინი 47
ჰამერი 111, 169

Hammer 91, 111, 153, 160, 279

ჰასანი, გარნისის ციხის მფლობელი 135, 187

ჰასან რუმლუ 19, 20, 192, 193

ჰასან ჩოხანიდი 61

ჰასან ჯალაერიდი 61

ჰაფეზ-ე აბრუ 10, 12, 14—17, 19, 60, 64, 92, 93, 104, 110, 113, 116, 120, 122, 123, 141, 150, 153, 154, 178, 183—185, 201, 203, 204, 210

ჰენრიხ IV 97

ჰინტი ვ. 19

Heyd W. 86, 90, 279

ჰულაგუ ყაენი 52, 86, 104

2. გეოგრაფიული სახელები

ბღარბადაგანი 51

აენიკი 96, 148, 149, 150

აზაკი (აზოვი) 84, 141

აზერბაიჯანი 21, 61, 69, 71, 85, 86, 91, 102, 104, 105, 107, 140—142, 171, 185, 203, 219

აილანი 88

ალა-თალი 139, 152, 174

ალბანეთი 220

ალგეთის ხეობა 184

ალეპო 76, 90, 108, 149, 173

ალი (ქალაქი) 42

ალინჯა 92, 115, 116, 142, 149, 150, 165

ამასია 94, 95

ამიერკავკასია 5, 6, 34, 43, 46, 55, 67, 69, 75, 76, 84—87, 89, 95, 99, 100—102, 104, 107—109, 135, 171

ანგორა (ანკარა) 22, 93, 97, 126, 128, 152, 153

ანისი 25, 55, 64, 86, 136, 161, 189

არაბეთი 44

არაგვის ხეობა 148, 171, 181, 182, 216

არანი 101, 105, 141

არაქსი (არეზი) 101, 103, 139, 150

არღებილი 86, 101, 102

არზრუმი 25, 37, 42, 91 — 95, 152, 161, 174, 187

არტანი 57

არტანუჯი 57

არქეში 37, 94

ასტრახანი (ჰაჯი თარხანი) 22, 84, 140

ატენი 42

ატიკა 90

აფხაზეთი 122, 146, 150, 158, 181, 186.

187, 190, 201, 209, 211, 215

აყ-სუ 143

აჩაბეთი 149

აკარა 64

ახალციხე 55, 95, 139

ახლათი 88

ბათუმი 190

ბაილაქანი 22, 101, 102, 103, 105, 160

Баїлҭақан 102, 103

ბალხი 90

ბარალეთი 42

ბარდავი (ბარდა) 55, 86, 91, 95, 99, 101, 105, 137, 144

ბაქო 104

ბაღდადი 9, 46, 50, 52, 77, 86, 90, 104, 108, 135, 141, 150, 173

ბიზანტია 37, 63, 91, 97, 98, 107, 127

ბირთვისი 14, 106, 107, 120, 123, 128, 129, 154, 155, 157, 158, 166, 174, 183, 184, 189, 193, 195, 200, 206, 212, 216, 217, 219

ბიჯნისი 170

ბოლნისი 273

ბრუსა (ბურსა) 92, 152, 174

ბულგარეთი 90

ბუხარა 76, 108

ბანჯა 55, 86, 95, 99, 101, 105, 161,

162, 186

გარმსირი 90

გარნისი 130, 135, 170, 187

გაჩიანი 188

გომახის ციხე 95, 152, 174

გონია 64

გორი 42, 95, 146, 178, 179

გურგანი 82

გურჯისტანი 21

ღამასკო (ღიმიშქი) 77, 90, 108, 149, 173

ღარიალანი (ღარიალი) 70, 115, 187

- დარუბანდი (დერბენდი) 37, 42, 70,
 101, 104, 140, 141, 171, 191
 დაშთ-ე ყივჩალი 141, 203
 დელი 76, 141, 171
 დეალეთი 65
 დვინი 37, 42
 დმანისი 39, 55

 მგვიპტე 5, 46, 62, 187, 275
 ედესა 90
 ელინბურგი 19, 193, 200, 206, 270
 ევროპა 84, 90, 98
 ელისენი 177
 ერასი 44, 46, 90, 99, 104, 105, 141
 ერზინჯანი (ერზინგა) 68, 69, 91, 92—
 96, 121, 144, 152
 ესპანეთი 96

 მარძია 216, 273

 ზენჯანი 14
 ზოგრეთი 42, 120, 126, 131, 146, 179,
 180, 216

 შაერიზი (თაერევი) 9, 25, 55, 70, 86,
 90, 93, 94, 100, 101, 104, 135, 150,
 161, 163, 170, 173
 თბილისი 7, 8, 12, 19, 24, 42, 43, 55,
 62, 86, 95, 99, 105, 116, 125, 130,
 131, 136, 137, 139, 159, 160, 164,
 166, 169, 170, 186, 192, 193, 218,
 274, 275
 თერგი 83, 171
 თექმის ხეობა 114
 თორთუმი 25, 107, 121, 152, 168, 174,
 187, 194, 216, 218
 თურქეთი 21, 95
 თუყათი 94, 95

 იეზუდი 10, 11
 იერუსალიმი 62, 63, 149, 196
 იზმირი 152, 174
 იმერეთი 141, 153, 160, 192, 203, 204,
 210
 ინგლისი 96
 ინდოეთი 5, 18, 66, 75, 76, 90, 91, 93,
 100, 107, 109, 141, 171
 ირანი 5, 12, 18, 21, 44, 46, 61, 63,
 70, 71, 74—76, 78, 89, 105, 107, 108,
 135, 141, 142, 147, 164, 274
 ისპანი 76, 82, 86, 124

 ძაზრეთი 120
 კაირო 187
 კარბი 170
 კარნიფოლა 57
 კარნუ ქალაქი 57
 კაფა (ფეოდოსია) 84
 კახეთი 116, 143, 177, 209, 212
 კლარჯეთი 64
 კოლა 57, 123, 124, 126, 153, 154, 174,
 176, 177, 182, 200
 კოლბი 170
 კონსტანტინოპოლი 91, 98, 127, 155
 კუნდუზჩა 139

 ლარგვისი 26, 114, 145, 165, 173
 ლევანტი 37
 ლეკეთი 115, 187, 188
 ლიახვის ხეობა 58
 ლორე 189, 190, 220

 მავერანაპრი 72—75, 79, 134, 139, 170
 მაზენდარანი 67, 82
 მაკრიალა 64
 მალათია 68, 91
 მანაზკერტი 94
 მანგლისი 128, 131, 166, 176
 მარანდა 161
 მარალა 61, 90, 101
 მარდინი 149
 მაჰმუდ-აბადი 140
 მენიკ-კული (მანკული, მანგული) 175—
 177
 მესოპოტამია 68, 84, 89, 152
 მესხეთი 64
 მისრი 77, 187
 მონღოლეთი 83
 მოსული 90
 მოლოლისტანი 72
 მტკვარი 101, 137, 140, 143, 146, 160,
 163, 172, 179
 მულანი 141, 150, 185
 მუზრანი 119, 145, 166, 179, 193, 195,
 196

- მკირე აზია 46, 68, 71, 86, 107
 მძოვრეთი (მძორეთი) 179, 180
- ნახიგეანი 61, 101, 130, 135, 150, 161,
 162, 170, 186, 187
 ნიგალისხევი 57
 ნიკეა 152, 174
 ნიკოპოლი 90
 ნისიბინი 90
- Орел-Кала 102, 103
 ოსეთი 65
 ოსმალეთი 68, 92, 93, 95, 97, 98, 108,
 147, 149, 187
- Пайтакаран 102, 103
 პელოპონესი 90
- შინვანი 42
- რკონი 26, 50, 114, 145, 165, 173
 რუმი 92, 93, 104, 105, 141, 204
 რუსეთი 5, 84
 რუსთავი 39, 55
- საბერძნეთი 46
 საბზევარი 81
 სავანეთი 146, 180, 181
 სამაჟა (სამაჟათ?) 177—179
 სამარყანდი 15, 22, 76, 77, 79, 83, 90,
 93, 105, 108, 115, 142, 153, 171, 177
 სამეგრელო 190
 სამთავისი 145, 178, 179
 სამსუნნი 94
 სამცხე 57, 71, 121, 124, 125, 136, 148,
 166, 171, 182, 199, 202, 203, 205,
 206
 სამცხე-საათაბაგო 58, 216
 სამწევრისი 120, 178
 სარაი 101
 სარაი-ბერქე 83, 140
 სარაი 22, 85
 სარმალუ 130
 საფრანგეთი 69, 70, 76, 96, 97
 საქართველო 5, 6, 8—10, 12—22, 35—
 48, 62, 63, 65, 67, 85, 87, 99, 100,
 103—109, 111, 114—117, 119, 122,
- 124, 125, 130, 132, 134, 139, 141,
 142, 144, 147, 149, 150, 152—154,
 160—163, 168—171, 174, 175, 177,
 183
 სერბეთი 90
 სენეთი 181
 სივასი 90—92, 94, 95, 108, 149, 173
 სიენეთი 190
 სირ-დარია 134
 სირია 5, 46, 67, 84, 90, 92, 95, 149,
 150, 152
 სომხეთი 42, 48, 54, 61—68, 104, 105,
 107, 141, 185, 203, 220
 სომხითი 113, 164
 სორხ-აბი (ყარაბაღის) 137
 სოხუმი 190
 სტამბული 14, 98
 სულთანია 61, 77, 85, 86, 90, 94, 95,
 97, 99, 142, 171, 177
 სურამი 42
 სურმარი 135, 170
- ტანა (აზოვი) 84
 ტაო 57
 ტასისკარი 57
 ტაფტი (სოფელი ქ. იეზდის მახლობ-
 ლად) 11
 ტაშკენტი 12
 ტრაპიზონი 63, 85, 94, 96, 97, 98, 105,
 127, 149, 186, 187, 271
- შრგენჩი (გურგანჯი) 82, 83, 85, 118,
 134
- შანსკერტი 120, 126, 131, 148, 149,
 166, 182, 216
 ფარსი 11, 13, 44, 88
 ფია 216, 273
- მართლი 113, 154, 164, 181, 194, 212
 ქსნის ხეობა 199
 ქუთაისი 55, 115, 120, 187
 ქურთისტანი 104, 141, 173, 185
- შაზვინი 61
 ყარაბაღი 92, 95, 99, 118, 137, 139,
 143, 144, 152, 160, 163, 171, 172,
 174, 177

ყარაყალყან (არაგვის ხეობა) 181, 182
ყარსი 130, 135, 136, 139, 150, 154, 171,
175, 176, 178, 187
ყირომი 22, 64, 140

შაბერანი 138

შავშეთი 64

შამი 9, 92, 105, 115

შამქორი 95, 99, 101, 150, 152, 174,
188

შაქი 136, 140, 161, 171, 177, 187, 188,
220

შაჰრისიაბზი 76, 108

შემახა 37, 42, 101, 138

შირაზი 11, 16, 76, 86

შირვანი 42, 71, 93, 101, 102, 138, 140,
154, 171, 188, 189, 220

შუა აზია 5, 12, 21, 46, 72, 75—78, 82,
87—89, 99, 105, 108, 109, 139, 170

ჩინეთი 5, 76, 83, 161

ჩრდ. კავკასია 83, 84

მიტრახანი (ასტრახანი) 84

ძამა 58, 180

წუნლა 42

ხატეთი 136

ხაჩენი 188

ხიმშიას ხეობა 116, 126, 132, 133, 143,
172, 177, 198, 209, 210, 212

ხლათი 37

ხოი 94

ხორასანი 67, 76, 81, 86, 142, 171

ხორეზმი 22, 46, 75, 76, 82, 134, 139

ხორნაბუჯი 55

ხუნანი 55

ჯავახეთი 57, 216, 272, 275

ჯანიბეგის ხეობა 145, 177, 197

ჰამალანი 104, 141

ჰერათი 14—17, 82, 85, 90, 93

ჰერეთი 116, 143, 144, 177, 209, 212

Указатель личных имен

Абд ар-реззак Самарканди 226—228,
240, 244—248, 250, 251, 254—256,
259—266

Александр I 259

Аллен У. Е. Д. 229

Ахмед ибн Арабшах 228, 255, 256

Баграт V 228, 232, 243, 258, 266

Багратиони Вахушти 229, 241, 242,
245

Бакрадзе Д. 229

Бартольд В. В. 233

Бердзенишвили Н. А. 228, 230, 261

Броссе М. 229, 257

Будак Казвини 243

Вахтаг VI 225, 229, 241

Вебер Г. 232, 233

Габашвили В. Н. 230, 231, 234, 247

Георгий 245, 247, 248, 253, 255, 258,
261—264, 266

Георгий V 232

Гвритишвили Д. 230

Гиббон Э. 232, 233

Гийас ад-дин Али 232, 254

Горгиджанидзе Парсадан 225, 229,
240, 241

Грановский Т. 233

Григол Хлатский 228

Давид (пророк) 243

Джавахишвили И. А. 223, 228, 230,
233, 253, 255, 257

Джанашвили М. 229

Джанашия С. Н. 230

Джанибек 241, 246, 261, 262

Долидзе И. С. 230

Жордания Ф. 228, 245, 261, 263

Ибрагим Ширвани 249, 251, 252

Иванэ (атабаг) 247, 249—251, 259,
262—264, 266

Иса Мардини 252

Какабадзе С. Н. 228, 229
Кара Осман Туркмени 244
Карнчашвили Д. 229
Карл VI 235
Қацитадзе Д. В. 226, 229
Киквидзе А. 230
Клавихо Рюи Гонзалес 228, 235, 252
Константиэ 244, 245, 249—253, 259,
263, 264, 266

Минпорский В. Ф. 257
Мираишах 238, 244, 245, 254, 258
Мирхонд 228, 243, 244, 246—252, 258,
260—266
Михаил Панарет 228
Морчиладзе Давид 263
Муйн ад-дин Натанзи 227, 228, 237,
243, 246, 250, 251, 259, 260, 263
Мюллер А. 233

Налбадиян В. С. 254, 255
Низам ад-дин Шами 226—228, 235,
237, 238, 241—246, 248, 250, 251,
254—257, 260, 261, 264—266

Омар-мирза 252, 258
Petis de la Croix 230

Пир-Султан 231

Рашид ад-дин 231

Самуил Ангийский 228
Сиди Али Шеки 245

Табатадзе К. Г. 226
Тадж ас-Сальман 228
Такайшвили Е. С. 228
Тарал 262
Тахер 245
Тимур 225, 228—230, 232—252, 254—
256, 258, 259, 261, 263—267
Тохтамыш-хан 233, 234, 254, 258

Фасихи Хафи 226—228, 243, 246,
254—256
Фома Мецопский 228, 258

Хафиз-и Абру 226—228, 236, 244, 246,
250, 251, 257, 258, 265

Хенниг Рихард 235
Химшия 241, 265
Хондемир 228, 243, 244, 246, 249—251,
254, 258, 266

Чингис-хан 238, 239

Шахрух 227, 254
Шериф ад-дин Али Пезди 226—228,
230, 236—238, 241, 243—247, 249—
251, 255, 256, 158, 260—265
Шильтбергер Ганс 228

Эприке III 235
Якубовский А. Ю. 233, 234

Указатель географических имен

Азербайджан 214, 254, 258

Ала-таг 256
Алгетское ущелье 257

Алеппо 234, 255
Алинджа 240, 245

Амася 236
Ани 252, 259

Анкара 235, 249, 256
Арагское ущелье 244, 247, 254

Аракс 237, 243
Армения 231, 238, 244, 258
Ахалцихе 236, 274

Багдад 234, 244, 255

Балх 235
Барда'а 236

Бейлакан 237
Биртвисн 238, 249, 251, 252, 256, 257,
261, 263, 267

Бруса 256
Бухара 239

Гапджа 236, 252
Гачпан 259

Герат 235
Гори 236

Грузия 223—233, 236—240, 242, 244—

- 246, 249, 252, 253, 256, 258, 259,
264, 266
- Дамаск 234, 255
Дели 254
Дербенд 244
Дешт-и Кипчак 244
- Закавказье 230, 233, 234, 236—238,
245, 246
Зоврети 240, 241, 246, 257
- Измир 256
Имерети 240, 245, 252
Индия 239, 254
Ирак 234, 244
Иран 232, 234, 238, 239, 242, 244
- Карабаг 236, 238, 243, 252, 255, 258,
259
Карс 254
Картли 257, 259
Каспи 257
Каспилия 228, 235
Кахети 255, 257
Китай 252
Кола 247, 256, 257
Кура 237
Курдистан 244, 255, 258
- Лоре 259
- Мавераннахр 254
Манглиси 241
Марага 234
Маранда 252
Меник-жул (Кола) 249
- Мосул 234
Мугань 238, 258
Мухрани 260, 261
- Нахичеван 248, 252
Никей 256
Нисибин 234
- Папаскерт 240, 241, 247, 257
Рум 244
- Саванети 257
Самтависси 257
Самце 247, 254, 262, 263
Сивас 234, 236, 255
Сивниети 259
Сирия 234
Султанши 235, 236, 239, 254, 255
- Тбилиси 228, 236, 242, 243, 254, 255
Тебриз 234, 235, 236, 252, 255
Тортуми 241, 249, 256
Трапезунд 236
Тукат 236
- Франция 235
- Хамадан 244
Хорасан 238, 255
- Шамхор 236, 248, 259
Шахрисябз 239
Шеки 244, 254
- Эдесса 234
Эрети 246, 255, 257
Эрзурум 235, 236, 252
Эрзинджан 235, 236

შ ი ნ ა ა რ ს ი

შ ე ს ა ვ ა ლ ი

თ ა ვ ი I. წყაროებისა და ლიტერატურის მიმოხილვა	7
ა. წყაროები	
ბ. ლიტერატურა	
თ ა ვ ი II. საქართველო XIII — XIV საუკუნეებში	
თ ა ვ ი III. თემურ-ლენგის დაპყრობების პოლიტიკური, სოციალური და ეკონომიური მიზნები	66
თ ა ვ ი IV. თემურ-ლენგის შემოსევები საქართველოში	110
§ 1. თემურ-ლენგის შემოსევები საქართველოში ქართული წყაროების მიხედვით	113
§ 2. თემურ-ლენგის შემოსევები საქართველოში სპარსული და სპარსულენოვანი წყაროების მიხედვით	134
§ 3. საქართველოში თემურ-ლენგის შემოსევების ქრონოლოგია	163
4. საქართველოში თემურ-ლენგის შემოსევების ლოკალიზაცია	175
თ ა ვ ი V. საქართველოში თემურ-ლენგის შემოსევების პოლიტიკური და სოციალურ-ეკონომიური შედეგები	185
§ 1. საქართველოს პოლიტიკური მდგომარეობა XIV საუკუნის უკანასკნელ მეოთხედსა და XV საუკუნის დასაწყისში	185
§ 2. სოციალური ურთიერთობა საქართველოში XIV საუკუნის უკანასკნელ მეოთხედსა და XV საუკუნის დასაწყისში	199
§ 3. საქართველოს ეკონომიური მდგომარეობა XIV საუკუნის უკანასკნელ მეოთხედსა და XV საუკუნის დასაწყისში	208
დასკვნა	220
Грузия на рубеже XIV—XV веков (резюме)	223
გამოყენებული წყაროები და ლიტერატურა	269
საკუთარ სახელთა სამიებლები	280